

SISUKORD

Toomas ANEPAIO	
Rahvuslikud lootused ja riiklikud vastused	3
Nationale hoffnungen und staatliche antworten. <i>Zusammenfassung</i>	26
Magnus ILMJÄRV	
International reverberation to incorporation of Baltic states by Soviet Union in summer 1940 and later	29
Rahvusvaheline reaktsioon Balti riikide inkorporeerimisele 1940. aasta suvel ja järgnevatel aastatel. <i>Resümee</i>	67
Hans JÖRGENSEN	
Subsistence farming in re-independent Estonia: expanded private plots	69
Elatist andev talupidamine taasiseseisvunud Eestis: laienenud maavaldused. <i>Summary</i>	94
Kari KAUNISMAA	
Methodology of teaching history and history books in the Estonian SSR	95
Ajaloo õpetamise metoodika ja ajalooraamatud Eesti NSV-s. <i>Summary</i>	117
Martin KLESMEN	
The origins of economic nationalism in interwar Estonia	118
Majandusliku natsionalismi lähtekohad sõdadevahelises Eesti Vabariigis. <i>Resümee</i>	135
Jaan LAHE	
Gnoosise päritolu	136
Origin of Gnosis. <i>Summary</i>	163
Anu MÄND	
Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist hiliskeskaegses Tallinnas	165
On the membership of the Great Guild and the social career of a merchant in late medieval Tallinn. <i>Summary</i>	184
Maie PIHLAMÄGI	
Esimene nõukogude aasta Eesti majanduses: 1940–1941	187
Estonian economy under the first year of Soviet rule, 1940–1941. <i>Summary</i>	208

Inna PÕLTSAM-JÜRJO

Uus-Pärnu ja orduvõim 16. sajandi I poolel	210
New-Pärnu and its sovereign in the first half on the 16th century. <i>Summary</i>	233

Väino SIRK

Hariduskriis Nõukogude Eestis	235
Educational crisis in Soviet Estonia. <i>Summary</i>	255

Kodulehekül/home page: <http://www.kirj.ee>

Täistekstid on kättesaadavad andmebaasis/full text electronically available in:
Central and Eastern European Online Library (C.E.E.O.L.)

ISSN 1406-2925

© 2005 Teaduste Akadeemia Kirjastus

Teaduste Akadeemia Kirjastus: Kohtu 6, 10130 Tallinn
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post niine@kirj.ee

Estonian Academy Publishers, Kohtu 6, 10130 Tallinn, Estonia
Tel (0) 6 454 504, faks (0) 6 466 026, e-post niine@kirj.ee

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas, Laki 26, 12915 Tallinn

Printed by Tallinn Book Printers Ltd, Laki 26, 12915 Tallinn, Estonia

RAHVUSLIKUD LOOTUSED JA RIIKLIKUD VASTUSED

Rahvusliku liikumise õiguslikud nõudmised ja 1889. aasta reform

Toomas ANEPAIO

Tartu Ülikool, Näituse 20, 50409 Tartu, Eesti; toomas.anepaio@ut.ee

On käsitletud 19. sajandi II poolel toimunud eesti rahvusliku liikumise ja õiguse moderniseerumise omavahelisi seoseid, mis seni on jäänud teiste rahvusliku liikumisega seotud probleemide varju. Ühelt poolt on tähelepanu keskmes rahvusliku liikumise esitatud õiguslikud nõudmised, mis on kõige kontsentreeritumalt olemas keskvalitsusele antud märgukirjades. Samas on tõstatatud küsimus, miks kasvavas vaadeldaval perioodil rahvuslike ringkondade kriitika baltisaksa algupära kohtunikkonna aadressil.

Teiseks on vaadeldud õiguse moderniseerumise ühe olulisima osise, 1889. aasta õigusreformi käigus toimunud seadusandluse muudatusi. Analüüsis on esile toodud rahvusliku liikumise nõudmised, mis leidsid oma lahenduse, st keskvalitsuse ja rahvusliku liikumise huvid olid samasuunalised. Võib öelda, et keskvalitsuse poolehoidu leidsid eelkõige nõudmised, mis puudutasid õigusemõistmise riiklikustamist. Käsitlemist on leidnud ka eestlaste need nõudmised, mida keskvalitsus ei pidanud võimalikuks rahuldada.

Samas on vaatluse all ka seadusemuudatused, mis kehtestati eelkõige keskvalitsuse enda initsiatiivil. Erinevalt senisest ajalookirjutusest on eelkõige tähelepanu all muutused materiaalõiguses, kus on ilmne püüdlus õiguse moderniseerimisele ja unifitseerimisele. Eraõiguses viidi modernsetele printsipidele üle nii pandi- kui ka pankrotiõigus. Karistusõiguse moderniseerumisel on analüüsitud üldise karistusõiguse arenguid, näidates seega 1864. aasta reformi vahetut mõju Balti kubermangudes. Teisalt on vaatluse all talurahvaseaduste karistusõiguslike normide unifitseerimine ja moderniseerimine.

Just materiaalõiguse moderniseerumine kõrvuti kohtukorralduse ja menetlusõiguse moderniseerumisega on asjaolu, mis lubab 1889. aasta ümberkorraldusi käsitleda mitte pelgalt justiitsreformina, vaid laiemat tähendust omava õigusreformina.

SISSEJUHATUS

Eesti 19. sajandi II poole ajaloo uurimisel on rahvuslik liikumine olnud läbi aegade üks enim käsitletud valdkondi, pälvides erinevate põlvkondade eesti ajaloolaste tähelepanu.¹ Seevastu mitmed teised 19. sajandi II poolel toimunud protsessid ja sündmused on leidnud tunduvalt väiksemat tähelepanu. Viimaste hulka kuulub ka sel perioodil aset leidnud õiguse moderniseerimisprotsess, mille üheks olulisimaks

¹ Laar, M. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu, 2005, 26–48.

osiseks oli 1889. aasta õigusreform. Samas kujundas just see reform suurel määral meie modernse õiguskultuuri arenguid 20. sajandil. Nende kahe protsessi omavahe- lised seosed on üldjuhul jäänud rahvusliku liikumisega seotud muude uurimis- probleemide varju. Dialoogiliste seoste vaatlemise asemel on toimunud pigem vast- anduvate tahkude esiletoomine, sest õigusreformi on ajalookirjutuses pikka aega tajutud eelkõige osana venestamisest, mis sellisena vastandus selgelt eestlaste rah- vuslikele püüdlustele. Teise asjaoluna on taolist lähenemisviisi soosinud arusaam, et 1889. aasta reform puudutas eelkõige kohtukorraldust ja protsessiõigust, vähem materiaalõigust. Võiks jääda mulje, et kohtukorraldus ja protsessiõigus muutusid just nagu mingis teises ruumis, ilma mingi dialoogita seni kehtiva õiguskorraga.

Rahvusliku liikumise ettepanekute vaatlemisel on senises historiograafias esi- plaanile tõstetud nn agraarnõudmised ehk agraaroludega seotud taotlused.² Sisuli- selt on küll tegemist omandi- ja maksuõigust käsitlevate nõudmistega, mida aga senises ajalookirjutuses on pigem tajutud mitte niivõrd era- või haldusõiguslike probleemidena, kuivõrd just ülddemokraatlike ja sedavõrd poliitiliste nõudmistena. Selgelt poliitilise iseloomuga nõudmiste ritta kuuluvad ka soovid Eesti territooriumi ühendamiseks ja mitteseisusliku omavalitsuskorralduse (nn semstvo) rajamiseks.

Rahvusliku liikumise ülejäänud õiguslikud nõudmised, mida võib seostada 1889. aasta reformiga, on peamiselt seotud õigusemõistmisega. Need nõudmised on ühes või teises kontekstis ka varasemate uurijate tähelepanu köitnud, kuid see tähelepanu on suure osas pööratud peamiselt juba elluviidud reformi vastukaja- dele Eesti avalikkuses.³ Teatud erandiks on siiski 1939. aastal ilmunud M. Pässe artikkel ajakirjas *Õigus*.⁴

Järgnevalt ongi püütud vaadelda kahe nii olulise protsessi mõningaid oma- vahelisi seoseid. Ühelt poolt on keskendutud rahvusliku liikumise poolt esitatud õiguslikele nõudmistele ja nende kajastumisele (või mittekaajastumisele) Vene impeeriumi keskvalitsuse poolt 1889. aasta reformi elluviimisel. Teisalt on kont- sentreeritud tähelepanu neile õiguslikele muudatustele, mis tulid 1889. aasta reformi käigus “palumata”.

RAHVUSLIKU LIIKUMISE NÕUDMISED

Rahvusliku liikumise tegelaste õigusliku iseloomuga soovid kajastuvad nii rahvusliku liikumise tegelaste omavahelises kirjavahetuses⁵ kui ka eesti ajakirjan- duses. Eestikeelse ajakirjanduse varaseimaks justiitsreformi käsitlevaks kirjutiseks oli arvatavasti J. W. Jannseni artikkel “Meie aegne aeg” Eesti Postimehe 6. numbris

² **Jansen, E.** Eesti seltside märgukiri Vene keisrile 1881. aastal. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004, 234.

³ **Jansen, E.** Aleksander III venestusreformid ja Eesti avalikkus. – Rmt: **Jansen, E.** Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 285–334.

⁴ **Päss, M.** Eestlaste petitsioonid ja kohtureform 1889. a. – *Õigus*, 1939, 5, 209–228.

⁵ Vt näiteks Fr. R. Kreutzwaldi kiri G. J. Schultz-Bertramile 6. aprillist 1870. – Rmt: Fr. R. Kreutz- waldi kirjavahetus, 4. Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele: 1859–1874. Toim M. Lepik. Tallinn, 1959, 259–261, 263.

1864. aastal.⁶ Omamoodi programmiliseks seisukohavõtuks 1889. aasta reformi käsitlemise iseloomustamisel võib pidada 9. septembril 1889 Postimehe juhtkirja kohal ilmunud kirjutist “Eesti ajalehtede kohus uuenduste kohta”.⁷ Eelnimetatud allikaliikide tähtsust alahindamata võib siiski öelda, et kõige üldistatumalt ja kontsentreeritumalt tulevad rahvusliku liikumise õiguslikud nõudmised õigusemõistmise valdkonnas esile keskvalitsusele suunatud petitsioonides, eelkõige 1864. ja 1881. aasta palvekirjades.

1864. aasta märgukirja II osas pealkirjaga “Koggoduse ja kohtuasjade poolest” soovitakse:⁸

- 1) vallakohtu vabastamist aadli võimu alt;
- 2) uue rahukohtusüsteemi laiendamist Eestisse;
- 3) eesti keele muutmist kohtukeeleks;
- 4) advokaatide kasutamise õigust talupoegadele kohtuasjade ajamisel;
- 5) ihunuhtluse vähendamist ja kaotamist.

Seltside saadikute 1881. aasta märgukirjas soovitakse:⁹

- 1) nii rahukohtunike kui ka nende valijameeste kinnitamist keskvalitsuse poolt;
- 2) kohtuametnike, st nii üldkohtute kohtunike kui ka politseiasutuste ametnike ametisse nimetamist keskvalitsuse poolt vastavalt üleriiklikele seadustele;
- 3) eesti keele muutmist kohtukeeleks;
- 4) eesti keele eksami sisseviimist Tartu ülikooli õigusteaduskonna lõpetajatele.

Kahe suure palvekirja kõrval oli loomulikult ka teisi petitsioone, mille põhi-joonis jäi siiski sarnaseks ülaltoodud petitsioonidega. Näiteks ühes A. Petersoni koostatud petitsioonis on M. Pässi andmeil esitatud järgmised soovid:

1. et meie kohtu kirjad ja protsessi asjad keik Eesti keli saaks tallitud;
2. et meie kohtomõistjad, olgo allamas ehk kõrges kohtodes, keik Eesti mehhed oleks;
3. et meie eestirahwas keik ühheks kubbermanguks saaks seatud, kelle kubbermangokohhus selle kele keskpaikas olleks; selle peale passiks meie arwates keige parrem Wiljandi linn.¹⁰

⁶ **Jannsen, J. W.** Meie aegne aeg. – Eesti Postimees ehk Näddalaleht ma- ja linnarahvale, 1864, 5. veebr. Samas olid juba kaasaegsed küllalt kriitilised ajalehtede usaldusväarsuse suhtes, mis puudutas 1889. a reformi: “...uutest kohtutest räägiti ja oodati palju, sest nad olid ajalehtedes ametlikult üles kiidetud. Peamiseks paremuseks pidasid “asjatundjad” seda, et kohus oli avalik ja et mõlemad vastaspoolel seisid kõrvuti kohtulaua ees, mitte aga üks pool laua ees ja teine laua taga kohtunike seas, nagu öeldi varemini vahel sündinud olevat. /.../ Kas uued kohtud kõik nii täiuslikud ja ideaalsed olid, kui näit. Tallinna leht “Valgus” neid ülistas ja kiitis, see on muidugi iseküsimus...” – Rmt: **Köpp, J.** Mälestuste radadel, 1. Kodu ja kool. Tallinn, 1991, 172–173.

⁷ Eesti ajalehtede kohus uuenduste kohta. – Postimees, 1889, 9. sept.

⁸ **Kruus, H.** Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, IV. Üldvaateid liikumisele. Palvekirjade-aktisioonid kui talunikkudekihi kriisiliikumine. – Eesti Kirjandus, 1934, 11, 510.

⁹ Rahvusliku liikumise radikaalse suuna programm. Eesti seltside saadikute märgukiri Aleksander III-le ajalehes Sakala (19. juuni 1881). Eestirahva saadikute märgukiri. – Rmt: Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Koost T. Karjahärm. Tallinn, 1997, 139–140.

¹⁰ **Päss, M.** Eestlaste petitsioonid ja kohtureform 1889. a. – Õigus, 1939, 5, 212. Viimase nõudmise puhul tasub pöörata tähelepanu analoogiale baltisaksa ringkondade seisukohtadega. Ka viimased nõudsid keske kohtuorgani loomist Balti provintside jaoks. – **Pistohlkors, G. v.** Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Rmt: Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Hrsg. G. v. Pistohlkors. Berlin, 1994, 372.

Kahe kesksema märgukirja kokkulangevatele nõudmistele õigusemõistmise valdkonnas on osundanud E. Jansen.¹¹ Ta toob need kolm ühist punkti ka välja:

- 1) mõisnike ja talupoegade valitud kohtunikud kinnitaks justiitsminister, st riigi keskvalitsus;
- 2) politseikohtute (st haagi- ja sillakohtute) muutmine, st nende riiklikeks politseiasutusteks muutmine;
- 3) eesti keele kasutamine kohtukeelena.

Taoline kokkulangevus osundab esiteks asjaolule, et need nõudmised jäid pärast 1864. aasta märgukirja endiselt lahendamata. Teiseks annab taoline kordus aluse lugeda need 3 punkti õigusemõistmise valdkonnas vast kõige olulisemateks, mida rahvusliku liikumise tegelaste arvates tuli muuta.¹²

Kahe märgukirja tekste võrreldes võib E. Janseni arvamuse puhul muidugi kahelda, kas valitud kohtunike ametisse kinnitamine ja lihtsalt kohtunike ametisse nimetamine on siiski üks ja seesama, kuid kaheldamatult on mõlemas märgukirjas selgelt kajastunud soov riigi (suuremaks) osalemiseks kohtunike ametisse määramisel. 1881. aasta palvekirja sõnastust arvestades on minu arvates sisuliselt sõnastatud soov õigusemõistmise riiklikustamise (riiklikuks muutmise) järele. Viimast väidet peaks kinnitama ka tõsiasi, et vähemalt Liivimaa kubermangus kuulus kohtunike ametisse nimetamisel viimane sõna juba palvekirja koostamise ajal justiitsministrile.¹³ Seega ei piisanud palvekirja koostajate arvates pelgalt kohtunike nimetamisõiguse kuulumisest riigile.

1881. aasta märgukirjas puudus nõue rahukohtute sisseseadmiseks Balti kubermangudes, sest see oli positiivselt otsustatud juba 28. mail 1880 ja need tuli avada 1881. aasta I poolaasta jooksul.¹⁴ Palvekirjade koostajad ei saanud ette teada, et rahukohtute sisseseadmine jääb pidevalt edasi lükkuma¹⁵ kuni 1889. aastani.

Kohtukeel

Võrreldes märgukirjades esitatud nõudmisi 1880. aastate lõpu seadusandluses toimunud muudatustega, võib öelda, et eesti keele kasutamine kohtukeelena jäi piiratuks, eriti märgukirjades esitatud seisukohtadega võrreldes. Traditsiooniliselt väidetakse ajalookirjutuses, et eesti keele kasutusala piirdus eelkõige talurahva-kohtutega.

¹¹ Jansen, E. Eesti seltside märgukiri Vene keisrile 1881. aastal. – Rmt: Jansen, E. Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse, 235.

¹² Viimast väidet toetab asjaolu, et eesti keele kasutamise nõue kohtuasutustes esineb eraldi punktina ka rahvusliku liikumise mõõduka suuna programmide aastast 1878: Rahvusliku liikumise mõõduka suuna programm. Eesti ärkamisaja tegelaste koosoleku protokoll (11. september 1878). – Rmt: Venestamine Eestis 1880–1917, 135.

¹³ Полное Собрание Законов (ПСЗ), 2, 57834. О предоставлении Министру Юстиций прав и обязанностей бывшего Лифляндского, Эстляндского и Курляндского Генерал-Губернатора, касающихся Министерства Юстиций.

¹⁴ ПСЗ, 2, 60996, 60998.

¹⁵ ПСЗ, 3, 241, 923. Собрание узаконений и распоряжений, 1884, н. 106, § 804.

Samas oli seadusandluses selgelt fikseeritud, et eesti keele kasutusala oli mõnevõrra laiem. Näiteks võisid rahukohtutes nii protsessiosalised kui ka nende seaduslikud esindajad ja advokaadid esitada eesti keeles suuliselt nii kaebusi kui muid seletusi. Teiseks võisid ametiisikute poole pöördudes eesti keelt tarvitada vahi all olevad isikud. Samuti võis eesti keelt kasutada kaebuste esitamisel kriminaalasjades, mis ei kuulunud lõpetamisele leppimise korras.¹⁶ Taoline säte ei olnud juhuslik, vaid leidis põhjendamist ka seaduseelnõu seletuskirjas, kus on näiteks öeldud, et just nimelt õiglusest lähtudes tuleb Balti kubermangudes vahi all olevatele isikutele anda võimalus esitada avaldusi kohalikele kohtutele, kohtu-uurijatele ja ka prokuröridele oma kohalikus keeles. Kriminaalasjade puhul põhjendati kohaliku keele kasutamise vajadust ja kohasust süütegude kiirema avastamise vajadusega. Kannatanud või tunnistajad ei tohtinud taolistel juhtudel takerduda formaalsustesse.¹⁷ Mil määral ja milliste kõrvalekalletega seadusandlus praktikasse rakendus, on muidugi omaette küsimus.

Üldiseks õigusemõistmise keeleks muutus eesti keel siiski alles 1918. aastal.

Politseikorralduse riiklikustamine

Teine mõlema märgukirja ühine nõudmine – politseiasutuste ümberkorraldamine ehk teisisõnu: senise seisusliku, st seisustele endile kuuluvate politseiasutuste asendamine riikliku politseivõimuga, seda eelkõige just maapiirkondades – toimus põhilises ulatuses 1888. aasta politseireformi käigus. Samas tuleb nentida, et antud reform ei toonud endaga siiski kaasa suurmaavaldajatele kuuluva politseivõimu (nn mõisapolitsei) täielikku kaotamist. See jäi püsima eelkõige neile kuuluvate maavalduste piirides.¹⁸ Samuti jäi püsima talurahva seisusliku omavalitsuse esindajale kuuluv politseiline võim (nn vallapolitsei), kuid see pidi nüüdsest suhtlema eelkõige riikliku politseiga, st talurahva seisuslik politsei oli allutatud riiklikule kontrollile.¹⁹

Õigusemõistmise riiklikustamine

Mõlemas märgukirjas sisaldunud kolmas ühine oluline nõudmine, mis nägi ette riigi osalemist kohtunike ametisse määramisel, täitus samuti 1889. aasta justiits-

¹⁶ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразований судебной части в Прибалтийских губерниях, А. О применений судебных уставов Императора Александра II, I. По Учреждению судебных установлений, § 2. Примечание.

Tavarärases seadusandluses sisaldub see säte: Свод Законов, XVI, I. 1892. Судебные уставы. Учреждения судебных установлений, § 557. Примечание.

¹⁷ Российский Государственный Исторический Архив (RGIA), 1151-11-34a, 72–73.

¹⁸ ПСЗ, 3, 5308. Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета. О преобразований полиции в Прибалтийских губерниях, III. Права и обязанности землевладельцев по охранению порядка и безопасности в пределах, принадлежащих им мызных земель, 1–10.

¹⁹ Samas, II.

seaduste kehtestamisel. Riik, kas siis otseselt keskvalitsuse (justiitsministri) või riiklike kohtuorganite näol, võttis kõigi tasandite kohtunike ametisse nimetamise ja ametisse kinnitamise täielikult enda kätte.

Üldkohtute liikmed, k.a kohtu-uurijad, nimetas ametisse keiser justiitsministri ettepanekul.²⁰ Viimasele kuulus kohtunikekorpuse kujundamisel tähelepanuväärne roll, sest Balti kubermangud kuulusid nende piirkondade hulka, kus puudus rahu-kohtunike valitavus ja neid nimetas ametisse justiitsminister.²¹ Samuti nimetas viimane ametisse ka ülemtalurahvakohtunikud.²²

Kohalik rahukogu, st riiklik kohus, kinnitas ametisse oma piirkonna valla-kohtute liikmed, kes valiti valla täiskogude poolt salajasel hääletusel. Rahukogu võis vallakohtu liikmete ametisse kinnitamisest loobuda vaid seaduses täpselt ja ammendavalt loetletud juhtudel, st kui oli rikutud valimisprotseduuri norme või olid ametisse valitud kõlbmatud kandidaadid.²³

Seadus andis ka kandidaatide kõlbmatust määravate tingimuste ammendava loetelu.²⁴ Nii ei tohtinud vallakohtunikeks olla välismaalased, kel puudus Vene kodakondsus, või isikud, kes olid kohtulikus korras maksejõuetuks tunnistatud. Valla õigusemõistjate hulka ei tohtinud kuuluda: isikud, kelle tagandamisest ametikohalt kriminaalkohtu otsuse alusel oli möödas vähem kui 3 aastat; süüteo või üle-astumise eest uurimise või kohtu all olevad isikud; isikud, kes olid seadusevastaste tegude eest kohtulikus korras karistatud vangla või veelgi raskema karistusega; isikud, kes olid olnud kohtu all süüdistatuna kuritegudes, mille eest oli ette nähtud vanglakaristus (või veelgi raskem karistus) ja keda ei oldud kohtulikus korras õigeks mõistetud. Ühtlasi tuli vallakohtunike valimisel silmas pidada nende varalist seisukorda ja usulist kuuluvust, viimane oli oluline just valdades, kus elas õigusklikke.²⁵

Rääkides vallakohtunike ametisse määramisest, tuleb kindlasti silmas pidada, et nad olid teenistusest eemaldatavad ja ametist tagandatavad ainult kohtuotsuse alusel.²⁶

Ülaltoodu põhjal võiks öelda, et rahvusliku liikumise nõudmistest õigusemõistmise valdkonnas jäi 1889. aasta reformi käigus rahuldamata eelkõige püüdlus omakeelse kohtu järele – asjaolu, mis on leidnud käsitlemist peamiselt eesti historiograafias ja seda just venestamise kontekstis. Vene justiitsreformi üldisesmas historiograafias taoline “pisiasi” üldjuhul tähelepanu ei vääri.

²⁰ Свод Законов, XVI, I. 1892. Судебные уставы. Учреждения судебных установлений, § 212.

²¹ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразований судебной части в Прибалтийских губерниях, А. О применений судебных уставов Императора Александра II, I. По Учреждению судебных установлений, § 5.

²² ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразований крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях, А. Волостной судебный устав, § 30.

²³ Samas, § 13.

²⁴ Samas, § 8.

²⁵ Samas, §-id 9–11.

²⁶ Samas, §-id 60–63.

KOHTUNIKKOND

Kohtunike valitavus

Kohtunike valitavusega tekib paradoksaalne olukord, sest senises ajalookirjutuses on (rahu)kohtunike valitavusest loobumine kõrvuti vandekohtute mitteloomisega pärvinud enim kriitikat, sest just selles nähakse tavaliselt otsest taganemist 1864. aasta seaduste demokraatlikest põhimõtetest. Antud seisukoht on otseselt laenatud vene õigusajalookirjutusest, kusjuures seni pole pööratud tähelepanu rahvusliku liikumise väljendatud seisukohtadele õigusemõistmise riiklikustamisest. Samas on jäänud siiski tähelepanuta tõsiasi, et säilis rahvale kõige lähemal olevate vallakohtunike valitavus. Uurijaid pole huvitanud ka küsimus, miks pooldasid rahukohtunike valitavust ka baltisaksa ringkonnad.²⁷ Justiitsreformiküsimusi käsitlev uuem saksa historiograafia peab Vene keskvalitsuse otsust loobuda rahu-kohtunike valitavuse sisseviimisest Balti provintsidest siiski õigeks.²⁸

Kaasajal oleks tarvilik järele mõelda, kas ei ole kohtunike valitavuse küsimuse ühetähenduslik käsitlus kantud siiski oma aja ülemääralisest ideoloogilisest lastist ja teleoloogilistest eesmärkidest, eriti just 20. sajandi II poolel. Olid ju kohtunike valitavus ja kogu rahva osavõtt õigusemõistmise teostamisest kuulutatud sotsialistliku demokraatliku nendeks printsipiideks, millele tuginesid Nõukogude kohtu organisatsioon ja tegevus.²⁹ Kohtunike valitavus pidi toonitama ka nõukogude kohtu eesrindlikkust “tagurliku kodanliku kohtuga” võrreldes. Vaadates 19. ja 20. sajandi Euroopa kohtukorraldusseadusi, võib öelda, et kohtunikonna komplekteerimine valimiste alusel ei olnud neis valitsev. Kohtunikonna komplekteerimiseks võib kasutada erinevaid viise, mille hulgas kohtunike valimine on siiski vaid üks võimalikest. Ka II maailmasõja eelses Eesti Vabariigis ei olnud kohtunikud rahva poolt valitud, kuid üldiselt pole nende kohtute õigusemõistmist kirjanduses kahtluse alla seatud. Ka 1992. aasta põhiseaduse kohaselt nimetab kohtunikud ametisse president riigikohtu ettepanekul.

Teine asjaolu, mida peab rahukohtunike valitavuse käsitlemisel silmas pidama, on see, et 1864. aasta justiitsseaduste ideoloogid ja sisulised koostajad tahtsid algselt selles institutsioonis näha rohkemat kui pelgalt õigusemõistmisorganit. Ta ei olnud mitte niivõrd piiratud jurisdiktsiooniga kohalik (riigivõimu kandva iseloomuga) kohus, kuivõrd ühiskondlikul usaldusel ja toetusel tegutsev, eelkõige erinevaid tülipooli lepitav organ. Ta pidi suurendama ühiskondliku elemendi osakaalu rahu ja korra säilitamisel elanike hulgas, vältides liigset riigivõimu sekku-

²⁷ Eesti Ajalooarhiiv, 854-2-3003. Von der Verfassung der Gerichte in den Ostsee-Gouvernements, 14–16; **Tobien, A.** Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, 1. Riga, 1925, 491–492.

²⁸ **Baberowski, J.** Autokratie und Justiz. Zum Verhältnis von Rechtsstaatlichkeit und Rückständigkeit im ausgehenden Zarenreich 1864–1914. Ius Commune. Sonderheft. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 78. Frankfurt am Main, 1996, 381.

²⁹ **Golunski, S., Karev, D.** Kohtukorralduse õpperaamat. Tartu, 1941, 44.

mist. Rahukohtute komplekteerimine valimiste abil pidi aitama taastada elanikkonna kõikuvat usaldust õigusemõistmise vastu. Arvestades justiitsreformi historiograafia ajaloolist seotust vene omaaegse liberaalse ajakirjanduse seisukohtadega, tingis taoline rõhuasetus hilisema vene historiograafia erilise tähelepanu kohtunike valitavuse probleemi käsitlemise vastu, mis on üle kandunud ka meie ajalookirjutusse.

Siinkohal peab nentima juba algselt sisseprogrammeeritud vastuolu eesti rahvusliku liikumise õigusemõistmise riiklikustamise nõude ja 1864. aasta seaduses ette nähtud rahukohtu ideoloogilise põhistatuse vahel.

Professionaliseerumine

Arvestades märgukirjades esitatud nõudmisi ja üldist rahulolematust kohtute tegevusega, võib asuda seisukohale, et eestlaste seas nähti ülima pahena mitte niivõrd puudulikku seadusandlust, kui võrd just baltisaksa aadlikest halbu kohtunikke, kes said ametisse tänu senise (kohaliku) seadusandluse mahajäämusele. Puudujäägid kehtivas seadusandluses tundusid rahvusliku liikumise tegelastele ületatavad pelgalt kohtunike koosseisu muutmisega.

Samas võib nentida, et paradoksaalsel viisil toimuski tegelikkuses vaadeldaval perioodil kohtunike korpuse muutumine. (Iseasi, kas eestlased seda tajusid või mitte.) Võib rääkida kohtunike korpuse esmakordsest professionaliseerumisest, sest järjest enam asus rüütelkonna kohtutes, sh kohtunikena, tööle diplomeeritud juriste.³⁰ Viimaste puhul eeldatakse aga tavaliselt just suuremat kinnipidamist kirjapandud seadustest.

Kas ei teki siinkohal kohtu järelemõtlemiseks – võib-olla on eestlaste rahvusliku liikumise kriitika näol baltisaksa seisuslike kohtute aadressil tegemist (vähemalt osaliselt) Euroopa õigusajaloo arengutes kaasneva küllaltki tavapärase konfliktiga kohtunikukonna professionaliseerumisel? Üleminek kohtupidamises juriidiliselt mitteharitud õigusemõistjatest-õiguseleidjatest koosnenud kohtute tegevuselt juriidilise haridusega ametikohtunikest koosnevate kohtute tegevusele on alati kaasa toonud konflikte. Meie tingimustes tugevdas seda konflikti loomulikult veel seisuslik ja järjest olulisemal määral ka rahvuslik vastasseis.

Teiseks tekib siinkohal vajadus välja selgitada, kas 1889. aasta reformi eelse kohtunikukonna professionaliseerumine tõi kaasa muutusi õigusemõistmises. Teisisõnu: põhistatud vastust vajab küsimus, kas ja kui võrd olid tollased kohtunikud kehtivast seadusandlusest lähtuvad professionaalid või oma sünniseisuse truud esindajad. Ühtlasi selguksid ka Tartu Ülikooli õigusteaduskonnast saadud juriidilise mõtlemisviisi tugevus ja arusaam juristi professiooni identiteedist.

³⁰ **Luts, M.** Juristenausbildung im Richteramt (baltische Ostseeprovinzen im 19. Jh.). – Rmt: Juristische Fakultäten und Juristenausbildung im Ostseeraum. Rätthistoriska skrifter, 6. Hrsg. J. Eckert, K. A. Modeer. Stockholm, 2004, 302, 308–309.

MATERIAALÕIGUSE MUUTUMINE

Vaadates suurmärgukirjades fikseeritud rahvusliku liikumise nõudmisi, on tähelepanuväärne, et neis kajastuvad nõudmised puudutavad eelkõige kohtukorraldust, kuid samas puuduvad nõudmised protsessiõiguse või materiaaõiguse muutmiseks. Tõsi, viimase puhul tuleb teha teatavaid mõõndusi agraarnõudmiste punktis.

Erandiks on vast 1864. aasta palvekirjas sisalduvad nõudmised advokaatide kasutamiseõiguse saamiseks ja ihunuhtluse kaotamiseks. Advokaatide kasutamise õiguse oma kohtuasjade ajamiseks said talupojad 11. juunil 1866.³¹ Ihunuhtluse piiramine toimus olulisel määral üldriikliku kriminaalõiguse muutmise käigus.

Rääkides protsessiõiguse muutmisnõuetest, jääb meile siinkohal küll võimalus oletada, et nõue vene, st riiklike kohtute järele sisaldas endas vaikimisi ka nõudmist modernse protsessiõiguse järele, st nõudmist võistleva, avaliku, suulise ja vahetu kohtupidamise järele. Kuid erinevalt õigusemõistmise riiklikustamise nõudest pole taolisi nõudmisi märgukirjades otsesõnu esitatud ja ma arvan, et taolise hüpoteesi püstitamiseks puuduvad meil siiski piisavad eeldused.

Seega võiks pigem asuda seisukohale, et rahvusliku liikumise soovid õiguse valdkonnas olid siinkohal pigem üldpoliitilised seisukohad kui sõna otseses mõttes kindlapiirilised juriidilised nõudmised. Võib eeldada, et üks olulistest teguritest taolise olukorra kujunemisel oli eestlastest juristide vähesus ja sellest tulenev juriidilise mõtlemisviisi nõrkus.

Kuid kas seda asjaolu saab siiski piisavaks mõjuteguriks pidada? Või on ikkagi õigem seisukoht, et probleemid protsessi- ja materiaaõiguses ei tundu nii olulised? Neid ei teadvustata, erinevalt näiteks omandiõigusega seotud nõuetest. Ühtlasi on seni vastamata küsimus: miks neid probleeme ei teadvustata?

Samas tuleb tunnistada, et erinevalt rahvusliku liikumise tegelastest pidas impeeriumi keskvalitsus vajalikuks mitte ainult senise kohtukorralduse ümberkujundamist, vaid ka protsessi- ja materiaaõiguse reformimist. Edaspidises käsitluses on kõrvale jäetud protsessiõiguse ümberkujundamine ja lähema vaatluse all on just arengud materiaaõiguses. Isegi taolise piirangu puhul võib öelda, et suur osa õiguslikest muutustest, mis kaasnesid Aleksander II kohtuseaduste ellurakendamisega Balti kubermangudes, tuli oktraujeerituna, sõltumata rahvusliku liikumise seisukohtadest. Nii eraõiguses kui ka kriminaalõiguses toimunud muudatusi võib kõige üldisemalt iseloomustada sõnadega *moderniseerimine* ja *unifitseerimine*.

KARISTUSÕIGUS

Kriminaalõiguse muutumine seoses justiitsreformiga on pikemaajalisem ja keerulisem. Ühest küljest on muutused seotud konkreetselt 1889. aastal Balti

³¹ ПСЗ, 2, 43385. Высочайше утверждённое положение Остзейскаго Комитета, объявленное Сенату Министром Внутренних Дел. – О дозволении адвокатам Прибалтийского края составлять для крестьянь и для лиц всех прочих сословий всякого рода бумаг, подаваемые ими судебным и административным местам и лицам.

kubermangudes kehtestatud seadustega, näiteks jõustus just siis siinsetes provintsideks “Vallakohtute nuhtlusseadustik” (ValNS).³² Teisest küljest hakkas Balti provintsideks kehtiv kriminaalõigus tänu 1864. aasta justiitsseadustele muutuma juba enne 1889. aastat. Siinkohal jätame kõrvale tollase sõjaväe kriminaalõiguse (ja sõjaväe kriminaalprotsessi), mis muutus Eesti territooriumil kõige kiiremini ja suuremas ulatuses.³³ Võib öelda, et justiitsreformist tingitud muudatused kriminaalõiguses hakkasid Baltikumis toimima varem kui justiitsreform ise. Viimane asjaolu on seotud sellega, et Balti provintsideks kehtiva kriminaalõiguse põhiallikaks oli alates 1. maist 1846 jõustunud “Kriminaal- ja paranduslike karistuste seadustik”,³⁴ mis on eestikeelses kirjanduses tuntud “Vana nuhtlusseaduse”³⁵ või ka “Vana nuhtlusseadustiku”³⁶ nime all. Mõnikord on kasutatud ka lihtsalt “Nuhtlusseadustiku” nimetust.

Juba 1864. aasta justiitsreformi üldise ettevalmistamise ajal (1850. aastate lõpust kuni 1860. aastate alguseni) ilmnes vajadus muuta kehtivat kriminaalõigust, st “Vana nuhtlusseadustikku” (VNS). Ühest küljest vajadis kohasemat sätestamist vähem tähtsad süüteod ja üleastumised, teisalt vajis ajakohastamist VNS-i karistuste ja kuritegude kataloog.

Esimese probleemi lahendamiseks eraldati VNS-ist 652 paragrahvi, mis said uue sõnastuse ja hakkasid põhiliselt paiknema iseseisvas “Rahukohtu nuhtlusseadustikus” (RNS).³⁷ 27. detsembril 1865 keisri poolt kinnitatud Riiginõukogu arvamusega kooskõlastati RNS ja VNS omavahel.³⁸ RNS kui põhiline allikas, mis sätestas karistused vähem tähtsate süütegude ja üleastumiste eest, on aga lahutamatu osa Aleksander II kohtuseadustest. Lisaks viidi mitmete süü- ja väärtegade eest vastutust normeerivad sätted ka teistesse seadustesse, näiteks “Tolliseadustikku”.

³² ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразований крестьянских присутственных местъ в Прибалтийских губерниях, А. Волостной судебный устав, IV. Временные правила о наказаниях, налагаемых волостными судами (Устав о наказаниях, налагаемых волостными судами).

³³ RGIA, 1151-11-34a, 334–334р.

³⁴ ПСЗ, 2, 19283. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных.

³⁵ Kriminaalõigus. Üldosa. Autoriseeritud konspekt. Prof H. Kadari 1938/39. a loengute järgi koost N. Lõhmus, E. Tarkpea. Tartu, 1939, 26.

³⁶ **Sootak, J.** Veritasust kriminaalteraapiani. Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost. Tallinn, 1998, 209.

³⁷ Eestikeelses kirjanduses on antud seadustikku nimetatud mitmeti – rahukohtu trahviseadustik, rahukohtumõistjatelt pääle pandavate nuhtluste seadus, rahukohtu trahviseadus, rahukohtu nuhtlusseadus.

³⁸ ПСЗ, 2, 42839. О согласования Уложения о наказаниях уголовных и исправительных с Уставом о наказаниях налагаемых мировыми судьями.

Kuivõrd see õnnestus, on omaette küsimus. Vt nt H. Kadari hinnangut: Kriminaalõigus, 26. N. Tagantsevi hinnang: **Таганцев Н.** Уголовное Уложение 22. марта 1903 г. С мотивами, извлеченными из объяснительной записки реакционной комиссии, представления Министра Юстиций в Государственный Совет и журналов – Особого Сопещения, Особого Присутствия Департаментов и Особого Общего Собрания Государственного Совета, а равно с объяснениями к дополнительным узаконениям и извлечениями из решений Уголовного Кассационного Департамента и Общего Собрания Правительствующаго Сената и Главнаго Военнаго Суда касательно введенных в действие в России статей. Издание неофициальное. Тоим П. Якоби. Рига, 1922, XVIII.

“Rahukohtu nuhtlusseadustik”

Meile on oluline, et vastavalt nimelisele ukaasile 5. maist 1866 tuli RNS-i rakendada ka impeeriumi nendes piirkondades, kus 1864. aasta justiitsseadusi ei olnud veel täies mahus ellu viidud.³⁹

2. Вследствие исключения из Уложения о наказаниях уголовных и исправительных статей, замененных Уставом о наказаниях, налагаемых мировыми Судьями, приговоры о виновных в проступках, предусмотренных означенным Уставом, **постановлять по правилам сего последнего и в тех местах Империи, где не введено еще до времени судебное преобразование.** (Autori rõhutus.)

Seega kujunes vähemalt Balti kubermangudes olukord, kus mitteriiklikud seisuslikud kohtud pidid rakendama modernseks hinnatud koodeksit.⁴⁰

Järelikult ei saa pidada õigeks vene historiograafias levinud seisukohta, et ükski teine institutsioon ei tohtinud algselt karistuse määramisel võtta aluseks RNS-i sätteid.⁴¹ Asjaolu, et RNS oli adresseeritud konkreetsele õigustmõistvale institutsioonile, mida näiteks Balti provintssides enne 1889. aastat ei eksisteerinud, ei takistanud ülaltoodud ukaasist lähtudes selle kasutamist. Antud väidet kinnitab ka asjaolu, et nii Eesti- kui ka Liivimaa talurahvaseadustesse ilmusid selgesõnalised viited RNS-i normidele.⁴²

Jättes siinkohal kõrvale üksikasjalikud muutused, võib öelda, et RNS oli esimene Baltimaades toimunud kriminaalseadustik, mis püüdis enam-vähem järjekindlalt läbi viia isikute võrdõiguslikkuse printsiipi. Ka VNS-i 1866. aasta redaktsioonis likvideeriti kõige silmatorkavamad erisused seisuste vahel, kuid loomulikult ei tähendanud see jäägitut ebavõrdsuse kadumist VNS-i paragrahvidest.

“Vana nuhtlusseadustik”

VNS-i karistuste ja kuritegude kataloogi uuendamine lahendati peamiselt terve rea seadluste (ukaaside) andmisega. Näiteks 17. aprilli 1863. aasta seadlus piiras oluliselt ihunuhtluse kasutamist, sh keelati taolise karistusviisi kasutamine naiste suhtes (v.a asumisele saadetud), samuti ihunuhtlus kui lisakaristus; keelati süüdi-

³⁹ ПСЗ, 2, 43265. О новом издании Уложения о наказаниях.

⁴⁰ Криминаалõigus, 26.

⁴¹ **Сизиков М.** Устав о наказаниях налагаемых мировыми судьями. Комментарий. – Rmt: Судебная реформа. Российское законодательство X–XX веков, 8. Тоim Б. Виленский. Москва, 1991, 420. Paraku on taoline ekslik arvamus tänu autori liigsele usaldusele niivõrd soliidse allikapublikatsiooni suhtes jõudnud ka eesti õigusajalookirjutusse: **Анераю, Т.** Die Justizreform von 1889 in den Ostseeprovinzen und das Baltische Privatrecht: die gegenseitige Beeinflussung. – Geschichte und Perspektiven des Rechts im Ostseeraum. Rechtshistorische Reihe, 251. Hrsg. J. Eckert, K. A. Modeer. Frankfurt; Berlin, 2002, 67.

⁴² Сборник дополнительных постановлений к Положению о крестьянах Эстляндской губернии 1856 года и других узаконений касающихся Эстляндских крестьян. Ревель, 1877, § 1134 сл.; Сборник дополнительных постановлений к Положению о крестьянах Лифляндской губернии 1860 года и других узаконений касающихся Лифляндских крестьян. Рига, 1878, § 1036 сл.

mõistetute häbimärgistamine, lühendati oluliselt vabaduskaotuslike karistuste tähtsust jne.⁴³

Kõik aastatel 1863–1865 tehtud muudatused, mis tulenesid kas RNS-i või teiste aktide vastuvõtmisest, leidsid omakorda kajastamist 1845. aasta nuhtlusseadustiku uues, 1866. aasta redaktsioonis.⁴⁴

Ülalöeldu tähendab ühtlasi, et koos VNS-i ja RNS-i normidega toimusid muudatused ka Eesti- ja Liivimaa talurahvaseaduste karistusõiguse osa normides ja seal fikseeritud karistuste osas.

Enamgi, Aleksander II kinnitas 20. novembril 1866 Riiginõukogu arvamuse,⁴⁵ millega sätestati, et Balti kubermangude valla- ja kogukonnakohtud peavad nende pädevusse kuuluvate karistuste määramisel juhinduma VNS-i 1866. aasta redaktsioonist (§ 30, p 2, lisa 1, § 88, lisa 3) ja 19. veebruari 1861. aasta “Talurahva üldmäärusest” (§ 102, märkus 2).

Justiitsreformi üldiste printsiipide mõjul laienes VNS-is ettenähtud kohtute otsustamisvabadus. Kasvas võimalus arvestada karistuse määramisel konkreetse kuriteo ja kurjategijaga seotud asjaolusid. Kohtud võisid üle minna madalamatele karistustasemetele vähemalt 1 astme võrra, eriti pehmemadatel asjaoludel isegi 2 astme võrra.⁴⁶

Võrreldes varasemaga oli muutunud karistuste süsteem, põhiliste karistuste üldisest loetelust puudus ihunuhtlus.⁴⁷

Riiginõukogu arvamuses sätestati, et nii vallakohtud⁴⁸ kui ka haagi- ja sillaning hauptmanikohtud peavad üht liiki karistuse asendamisel teist liiki karistusega juhinduma VNS-i 1866. aasta redaktsiooni paragrahvide 82, 83 ja 84 normidest. On oluline märkida, et Balti kubermangude talurahvakohtutele laienesid osaliselt samad seadused, mis kehtisid mujal impeeriumis vaid üldkohtute, mitte aga talurahvakohtute suhtes.

1885. aastal ilmus “Nuhtlusseadustiku” uus redaktsioon. Selles leidis VNS-i normides kajastamist juba õigusriikliku kriminaalõiguse olulisim printsiip *nullum crimen nulla poena sine lege*.

Ehkki vene historiograafias ollakse seisukohal, et VNS-i 1885. aasta redaktsiooni vastuvõtmine on seotud eelkõige vanglareformiga,⁴⁹ tuleb arvestada, et

⁴³ ПСЗ, 2, 39504. О некоторых изменениях в существующей ныне системе наказаний уголовных и исправительных.

⁴⁴ ПСЗ, 2, 43265. О новом издании Уложения о наказаниях.

⁴⁵ ПСЗ, 2, 43868. О наказаниях, налагаемых полицейскими учреждениями в Прибалтийских губерниях, I, § 1.

⁴⁶ ПСЗ, 2, 42839, § 10, 12; Таганцев Н. Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая. Спб., 1887, IV, 1808.

⁴⁷ Ihunuhtluse omaaegne legaalseadustiku hõlmas mitte ainult erinevat liiki peksukaristusi, vaid ka ahelatesse panemist. Vt ПСЗ, 2, 19283. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, § 1. Приложение; Евреиннов Н. История телесных наказаний в России. Репр. Харьков, 1994, 103–112.

⁴⁸ Liivimaal ka kihelkonnakohtud.

⁴⁹ Seal leidis kajastamist eelkõige läbiviidav vanglate reform, mis tõi kaasa muudatused kinnipidamisasutuste süsteemis ja liikides. Ühtlasi lülitati uude redaktsiooni mitmed uued riigivastaste kuritegude liigid, samuti suurenesid karistused streikidest osavõtu ja nende organiseerimise eest. Vt nt Титов Ю. История государства и права России. Москва, 2001, 212.

1885. aasta redaktsiooni ilmumine on ajaliselt väga lähedane Balti provintssides 1889. aastal toimunud reformiga. Taoline ajaline lähedus lubab eeldada omapärase kumulatiivse efekti kujunemist.

“Vallakohtu nuhtlusseadustik”

Kolmas meil karistusõigust muutnud allikas on otseselt seotud 1889. aastal läbi viidud ümberkorraldustega, moodustades ühe osa “Vallakohtuseadusest”.⁵⁰ Ametlikus eestikeelses kõnepruugis kandis allikas nimetust “Ajutised reeglid nuhtlustest, mis vallakohtute poolt pääle pannakse”.⁵¹ Antud nimetus on kohmakas ja veniv ega anna allika sisulisest küljest adekvaatset ülevaadet, mistõttu olen seda allikat käsitledes kasutanud edaspidi nimetust “Vallakohtute nuhtlusseadustik” (ValNS).⁵²

⁵⁰ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразований крестьянских присутственных местъ в Прибалтийских губерниях, А. Волостной судебный устав, IV. Временные првила о наказаниях, налагаемых волостными судами.

⁵¹ Keisri Aleksandri Tõise Kohtuseaduses ühes seadustega kohtuolu ja talurahva koosoleku kohtade uuendamisest Balti kubermangudes ja Rahukohtumõistjatel päälependavate nuhtluste seadusega. Eraväljaanne. Seadus kohtuolu ja talurahva koosoleku kohtade uuendamisest Balti kubermangudes. Tõlk K. Tiisik, J. Truusman, T. Vares. Tallinn, 1889, 147–149 (316–317).

⁵² Taolist nimetust pakkudes lähtub autor nuhtlusseadustike ja talurahvaseaduste nimetuste senisest üldisema levikuga tõlketraditsioonidest, mis ei lähtu mitte niivõrd ühe või teise akti tegelikust juriidilisest jõust ega allika nimetuse sõnasõnalisest edasiandmisest, vaid pigem allika sisulise külje reegeldamisest. Vrd Уложение о наказаниях уголовных и исправительных – “Kriminaal- ja paranduslike karistuste seadustik”, “Vana nuhtlusseadustik” või “Nuhtlusseadustik”; Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями – “Rahukohtute nuhtlusseadustik”; Уголовное Уложение – “Kriminaalseadustik”, “Uus nuhtlusseadustik”; Положение о крестьянах Эстляндской губернии 1856 года – “Eestimaa talurahvaseadus 1856”; Положение о крестьянах Лифляндской губернии 1860 года – “Liivimaa talurahvaseadus 1860”; Положение о волостном общественном управлений в Остзейских губерниях 1866 – “Maakogukonnaseadus”, “Vallaseadus”.

Samas jaguneb “Liivimaa talurahvaseadus” omakorda mitmeks erinevaks alaosaks, milles on kasutatud seaduse nimetust. LTS-i 2. osa 2. raamat kannab ise talurahvaseaduse nimetust, mille üks alaosadest on omakorda vallaseadus. ETS-i 5. raamat kannab pealkirja “Politseiseadus” (Полицейский устав).

ValNS-i nimetuse vastu võiks kõnelda asjaolu, et ametlikult pole tegemist mitte iseseisva seadusandliku aktiga, vaid Baltimaade vallakohtuseaduse 4. osaga. Teisalt on vallakohtuseaduse kõik osad suhteliselt autonoomsed, millel on iseseisev numeratsioon.

“Vallakohtuseaduse” IV osa sisaldab mitmeid norme, mis on koostatud just RNS-i sissejuhatava osa sätete eeskujul. Samas kuuluvad IV osa juurde lahutamatu Liivimaa 1860. a talurahvaseaduse need karistusõiguslikud normid, mis jäid kehtima ka pärast 1889. a. Viimased on üldjuhul avaldatud koos vallakohtuseaduse 4. osaga või vähemalt vallakohtuseaduse lisana. Need LTS-i sätted laienesid sellest hetkest kõikidesse Balti kubermangudesse e teisisõnu: toimus karistusõiguse unifitseerimine erinevate talurahvaseaduste õiguspiirkondades. Käsitledes Baltimaade vallakohtuseaduse IV osa norme ja LTS-is kehtivuse säilitanud norme koos, võib väita, et 1889. a “Baltimaade vallakohtuseaduse” IV osa normid kujutavad endast vallakohtute nuhtlusseadustiku üldosa, LTS-is kehtivuse säilitanud karistusõiguslikud normid aga eriosa.

ValNS oli algselt planeeritud ajutise aktina, mis pidi kehtima kuni vallakohtute poolt määratavaid karistusi reguleeriva üldriikliku seaduse vastuvõtmiseni, kuid tegelikult püsis ValNS kuni keisririigi lagunemiseni.

Tunnistades küll üleriigilise ühtse seaduse vajalikkust ja eesõigust, ei jätnud keskvalitsus siiski Balti kubermangude talurahvaseadustes sisalduvat karistusõigust ümber kujundamata. Loobudes küll esialgu talurahvakohtute karistusõiguse unifikatsioonist riigi ulatuses, viis keskvalitsus selle ellu Balti kubermangudes. Püüdlus õiguse ühtlustamisele Balti kubermangudes ilmneb minu hinnangul kõige selgemalt Liivimaa talurahva seaduse (LTS) karistusõiguslike seaduste (vastavalt ETS, STS, KTS) kehtivusala laiendamises nii Eestimaa, Saaremaa kui ka Kuramaa õiguspiirkonda.

Õiguse unifikatsioon on ValNS-is küll esiplaanil, kuid tegelikult sisaldus neis veelgi olulisem põhimõte – *nullum crimen nulla poena sine lege*.

ValNS-i § 1 lubas vallakohtutel võtta oma menetlusse ainult neid süütegusid, mis olid ette nähtud seaduses, st LTS-is kehtivuse säilitanud normides, mille loetelu oli toodud samas paragrahvis. § 2 kohustas vallakohtuid määrama süütegude eest ainult seaduses (st LTS-is) ettenähtud karistusi.

See nõue leidis kordamist ka “Talurahvaasutuste ümberkorraldamise seaduse rakendusseaduse” §-is 128.⁵³

Vallakohtutes toimetatavad asjad neist süütegudest, mis kohalikes talurahvaseadustes küll nimetatud on, aga mis ei puhtuste seaduseraamatus, ega rahukohtumõistjate poolt pääle pandavate puhtuste seaduses, ega vallakohtute poolt pääle pandavate puhtuste kohta antud ajutistes eeskirjades ette ära ei ole nähtud, kustutatakse ära.

Seega võib öelda, et just 1889. aasta vallakohtuseadus koos oma rakendusseadusega tõi oma kodukootud sõnastuses talurahvakohtute tasandile 19. sajandi karistusõiguse olulisimad põhimõtted. ValNS-i kehtestamisel jõudis (vähemalt pidi jõudma) talurahvakohtute praktikasse ka põhimõte, mille kohaselt seadusel, mis tunnistab teo karistatavaks, raskendab karistust või muul viisil halvendab isiku olukorda, ei ole tagasiulatuvat jõudu. See nõue sisaldus samuti “Talurahvaasutuste ümberkorraldamise seaduse rakendusseaduse” §-is 128.⁵⁴

Ajutised eeskirjad, nende puhtuste kohta mis vallakohtud pääle panevad, ei mõju nende süütegude kohta, mis enne vallakohtu seaduse pruugitavaks tegemist on sündinud, kui nendesinaste eeskirjade läbi nimetatud puhtlus valim⁵⁵ on, kui see puhtlus, mis kohalikes talurahvaseadustes on määratud.

ValNS-i üldosa ehk Baltimaade vallakohtuseaduse IV osas paiknevad “Ajutised reeglid...” ja neis sisalduvad põhimõtted olid uued kõigi talurahvaseaduste kehtivus-

⁵³ Keisri Aleksandri Tõise Kohtuseaduses ühes seadustega kohtuolu ja talurahva koosoleku kohtade uuendamisest Balti kubermangudes ja Rahukohtumõistjatel pääle pandavate puhtuste seadusega. Eraväljaanne. Seadus kohtuolu ja talurahva koosoleku kohtade uuendamisest Balti kubermangudes. Eeskirjad, kudas seadusemäärusi kohtuolu ja talurahva koosoleku kohtade uuendamisest Balti kubermangudes pruugitavaks teha, B. Talurahva koosoleku kohtade uuendamise poolest. Tõlk K. Tiisik, J. Truusman, T. Vares. Tallinn, 1889, 191 (338), § 128, lisamärk II.

⁵⁴ Samas, lisamärk I.

⁵⁵ St valjem, karmim.

piirkondades. Seevastu eriosa normide uuenemise ulatus oli erinevates õiguspiirkondades erinev. Suhteliselt kõige vähem muutusi toimus loomulikult LTS-i kehtivuspiirkonnas, sest eriosa aluseks olid ju LTS-i enda kehtima jäänud paragrahvid. Viimased paiknesid seni LTS-i 2. osa 2. raamatu 3. jaos “Politseilikud seadused ja politseilikud üleastumised”.⁵⁶ Eesti- ja Saaremaa talurahvaseaduste piirkonnas olid muutused suuremad, kuid nende üksikasjalik käsitletus jääb siinkohal kõrvale.

ERAÕIGUS

Eraõiguse juurde tulles on minu arvates samuti otstarbekas vaadata ühelt poolt muudatusi üldises tsiviilõiguses, mis sageli puudutavad järjest suuremas ulatuses ka talurahvaseaduste eraõiguslikke norme, seejärel aga muudatusi konkreetset talurahvaseaduste eraõiguslikus osas. Ehkki keiser Aleksander II kinnitas Balti eraseaduse (BES) jõustumise oma allkirjaga 12. novembril 1864, seega vaid 8 päeva varem kui 20. novembril 1864 alla kirjutatud justiitsreformi seadused, ei ole põhjust neid kaht sündmust omavahel siduda. Erinevalt eespool käsitletud karistusõigusest on eraõiguses toimunud muudatused otseselt seotud just 1889. aastal Balti provintides toimunud reformiga.

Pandiõigus

Olulisemad muudatused Balti provintside üldises eraõiguses toimusid eelkõige asjaõiguses, täpsemalt pandiõiguses. “Balti eraseaduses” algselt leiduv pandiõigus tugines suuresti rooma ja vanagermaani õigusele.

BES-i 1864. aasta väljaanne sätestas⁵⁷:

§ 1336: “Erhält der Gläubiger zugleich den Besitz des verpfändeten Gegenstandes, so ist ein Pfandrecht im engern Sinne – bei beweglichen Sachen Faustpfand oder Kastenpfand genannt – vorhanden. Wird dagegen das Pfandrecht ohne Besitzübertragung bestellt, so heisst es Hypothek.”

§ 1357: “Gegenstand des Pfandrechts können alle und jede Sachen sein, deren Veräußerung nicht ausdrücklich. Verboten ist (a), und zwar nicht nur gegenwärtige, sondern auch zukünftige (b), sowohl körperliche, – bewegliche, wie unbewegliche, – als auch unkörperliche Sachen, namentlich Sculdforderungen (c).”

Seega võis hüpoteegi objektiks olla nii kinnis- kui ka vallasvara, kusjuures nii üksikud vallasasjad kui ka vallasasjade kogumid või siis kogu vara nii olevikus kui tulevikus. Viimasel juhul oli vastavalt BES-i §-ile 1378 tegemist generaal- ehk universaalhüpoteegiga⁵⁸:

Das Pfandrecht an einem gesammten Vermögen wird ohne Besitzübertragung bestellt und General- oder Universalhypothek genannt.

⁵⁶ Viimaseid nimetatakse ka politseilikuks süüks (st süüteoiks).

⁵⁷ Provinzialrecht der OstseeGouvernements. Dritter Theil. Privatrecht. Liv-, Est- und Curlaendisches Privatrecht. Zusammen gestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Alexander II. St.-Petersburg, Die Zweite Abtheilung Seiner kaiserlichen Majestät Eigener Kanzlei, 1864, §-id 1136, 1357.

⁵⁸ Samas, § 1378.

Need vanad pandiõigust reguleerivad normid ei vastanud ka Baltikumis nii nagu mujal Euroopas⁵⁹ enam kaasaja nõuetele, laiendades liigselt hüpoteegi mõistet. Samuti oli BES-i senistes normides väga ebajärjekindlalt läbi viidud põhilised kinnisvaraga seotud modernset hüpoteegisüsteemi iseloomustavad printsiibid – hüpoteekide avalikkuse ja spetsiaalsuse ning kronoloogilisuse printsiip. Samuti ei taganud senised õigusnormid piisavalt kreditoride nõuete kaitset, seda isegi Liivi-⁶⁰ ja Kuramaal, kus BES siiski nõudis hüpoteekide kandmist avalikesse raamatutesse (ingrosseerimist). Omal ajal peetigi BES-i 1864. aasta redaktsiooni normide suurimaks puuduseks hüpoteekide avalikkuse ja spetsiaalsuse printsiipide seisukohalt võimalust, et asjaõigusliku iseloomuga hüpoteegid võivad tekkida ka ilma avalikesse raamatutesse kandmata.⁶¹ BES nägi ühtekokku ette 12 eri liiki kinnisasjaga seotud vaikivat hüpoteeki, millel oli privilegeeritud seisund, võrreldes avalikesse raamatutesse kantud hüpoteekidega.⁶²

Kohalike (suur)maaomanike võimalus saada kujunevatelt kapitaliturgudelt reaalseid krediite oli seega piiratud. Seda asjaolu ei tajunud mitte ainult Vene keskvalitsus, vaid ka kohalikud (suur)maaomanikud. Nii näiteks esitas juba 1882. aastal Liivimaa rüütelkonna juhtorgan maanõunike kolleegium maapäeva nõudmisel Vene siseministeriumile oma ettepanekud senise hüpoteegisüsteemi kiireks parandamiseks.⁶³

Riigi keskvalitsus ei pidanud üksikute muudatuste ellurakendamist otstarbekaks ja pidas paremaks viia hüpoteegisüsteemi ümberkorraldus läbi üldisemalt, sest antud probleem oli aktuaalne kogu impeeriumis.⁶⁴ Arvestades probleemi keerukust kogu impeeriumi mastaabis,⁶⁵ eelistas keskvalitsus sarnaselt muudele valdkondadele uuendada pandiõigust Balti kubermangudes eraldi ja kohene võimalus

⁵⁹ **Coing, H.** Europäisches Privatrecht. Bd. II. 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern. München, 1989, 207–220.

⁶⁰ Välja arvatud Riia linn.

⁶¹ Положения о преобразовании судебной части и крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях и Правила о приведении означенных в действие. С изложением соображений, на коих они основаны. 2-ое пересмотренное и дополненное издание Министерства Юстиции. Коост А. Гасман, А. Нолькен. С.-Петербург, 1890, 392.

⁶² Samas, 393; Provinzialrecht, §-id 1394, 1395, 1397–1402, 1406–1409.

⁶³ Vastavalt nendele ettepanekutele tulnuks likvideerida nn seaduslikud e vaikivad hüpoteegid, mis olid ka ingrosseerimata privilegeeritud eraviisiliselt kehtestatud hüpoteekide suhtes, isegi kui viimased olid ingrosseeritud. Teiseks tulnuks kaotada olukord, kus hüpoteegiga oli tagatud mitte ainult põhinõue, vaid ka kõik sellega seotud kõrvalnõuded. Vt Положения, 388.

⁶⁴ Võib öelda, et pandiõigus oli vene selleaegses tsiviilõiguses üheks enim vaidlusi pakkuvaks valdkonnaks. 1892. a ilmus pandiõigust ümberkorraldava “Вотчинный устав’и” projekt. L. Casso väitel oli vene pandiõigus arengustaadiumis, kus kõik iseloomulikud momendid olid lõplikult välja kujunenud. Üksikasjalikumalt **Kacco J.** Понятие о залоге в современном праве. Юрьев, 1898, VIII. Ta osundas kohtupraktika, eriti Senati kui kassatsioonikohtu tegevuse suurele tähtsusele pandiõiguse arendamisel. Vene õigusteadlaste aktiivsele huvile viitab ainuüksi see, et 20. sajandi algul kujunes Venemaal 5 erinevat teooriat vanavene pandi olemuse kohta. Nende autoriteks olid D. Meier, N. Duvernoy, L. Casso, V. Udintsev, I. Bazanov.

⁶⁵ Võib vaid osundada, et 1892. a projekt jäigi vaid eelnõu tasemele, saavutamata seadusandlikku kehtivust.

avaneski siinsete kohtute ümberkorralduste käigus. Pandiõiguse reformimine muutus tegelikult vältimatuks, kuna 1889. aasta reformi käigus kuulus uuendamisele ja ühtlustamisele nii kinnistamissüsteem kui pankrotikorraldus BES-i kogu kehtivuspiirkonnas.

Pandiõigust ümberkorraldavad normid paiknevad “Seaduse kohtuasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes” (“Положение о преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях”) В-osas pealkirjaga “О некоторых изменениях в законоположениях об ипотеке”.⁶⁶ Samas leidsid siin toodud muudatused oma püsiva koha just BES-i pandiõigust käsitlevates sätetes ja järgnevas analüüsis on toodudki viited BES-ile.

Vastavalt В-osa §-ile 1 võis hüpoteeki seada ainult kinnisvarale ja hüpoteek andis kreditorile asjaõiguse panditud kinnisvarale ainult sissekandmisel kinnistusraamatusse (krepostiraamatusse). Generaalhüpoteegid ja hüpoteegid vallasasjadele, samuti erihüpoteegid ja seaduse enda põhjal tekkinud (nn seaduslikud või vaikivad) hüpoteegid⁶⁷ üldiselt kaotati. Spetsiaalsed vaikivad pandiõigused⁶⁸ asendati seadusliku kinnipidamisõigusega (законное право удержания). BES-i tekstis leidsid need muudatused korduvat kajastamist. BES-i 1890. aasta väljaanne⁶⁹ sätestas:

§ 1336: “Erhält der Gläubiger zugleich den Besitz des verpfändeten Gegenstandes, so ist ein Pfandrecht im engern Sinne – bei beweglichen Sachen Faustpfand oder Kastenpfand genannt – vorhanden. Wird dagegen das Pfandrecht an einem Immobil ohne Besitzübertragung bestellt, so heisst es Hypothek.”

§ 1357 Anmerkung: “Gegenstand der Hypothek kann nur ein Immobil sein.”

§ 1403 Anmerkung: “Die in diesem (1403 und dem folgenden Artikel 1404) begründeten gesetzlichen Pfandrechte sind durch das in dem Artikel 3381 angegebene gesetzliche Retentionsrecht ersetzt. – Diese Anmerkung bezieht sich auch auf Artikel 1404.”

В-osa § 4 sätestas, et hüpoteegid kantakse kinnistusraamatusse (krepostiraamatusse) ainult kindla summa piires ja seoses kindlalt määratletud kinnisvaraga, mille omanikuna või kasutajana omandiõiguse alusel on kinnistusraamatusse sisse kantud pandiandja. BES-i kohaselt:⁷⁰

§ 1580 “Hypotheken dürfen nur in dem Betrage einer bestimmten Summe Geldes und auf ein bestimmtes Immobil, als dessen Eigenthümer oder Nutzungseigenthümer der Verpfänder in den öffentlichen (Krepost-)Büchern verzeichnet steht, in diese Bücher eingetragen werden.”

⁶⁶ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях, В. О некоторых изменениях в законоположениях об ипотеке. Arvestades keskvalitsuse püüdu õiguse unifitseerimisele kogu impeeriumi ulatuses, on arusaadav, miks pandiõiguse muutmise toimus akti ajutisusele viitava pealkirjaga. Arvestades asjaolu, et impeeriumi vastav seadus jäigi kuni 1917. a-ni reformimata, muutus algselt ajutisena mõeldud akt alatiseks. Taoline olukord kujunes Vene seadusandluses tegelikult paljude aktide suhtes.

⁶⁷ Provinzialrecht, §-id 1394–1402.

⁶⁸ Provinzialrecht der Ostsee-Gouvernements. Theil III. Privatrecht Liv-, Est- und Curlands zusammengestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Alexander II. Liv-, Est- und Curländisches Privatrecht nach der Ausgabe von 1864 und der Fortsetzung von 1890. Hrsg. H. v. Broecker. Jurjew (Dorpat), Commissions-Verlag J. G. Krüger, 1902, §-id 1403–1405.

⁶⁹ Samas, § 1336, 1357 Anm, 1403 Anm.

⁷⁰ Samas, § 1580.

Seega rajanes uus hüpoteegiõigus avalikkuse ja spetsiaalsuse printsiipidel. Viimastega oli lahutamatu seotud ka kinnistusraamatusse kantud nõuete rahuldamise järjekord, kus samuti toimusid olulised muutused.

BES-i 1864. aasta redaktsiooni määratluse kohaselt olid enne 1889. aastat eelistatud mitmesugused privilegeeritud pandinõuded, alles teises järjekorras kuulusid rahuldamisele avalikesse raamatutesse kantud (ingrosseeritud) nõuded. Viimastel oli omakorda eelis ingrosseerimata nõuete ees. Ingrosseeritud nõuete rahuldamise kord oli erinevates õiguspiirkondades erinev.

§ 5 kehtestas hüpoteekide prioriteetsuse määramise korra – otsustavaks oli ühe või teise hüpoteegi kinnistusraamatusse kandmise aeg. Ühel ja samal ajal kinnistatud nõuded tuli rahuldada proportsionaalselt. Samas järjekorras tuli rahuldada ka põhinõudega seotud kõrvalnõuded, kuid näiteks intressid (protsendid) kuulusid selles järgus maksmisele ainult viimase kolme aasta eest, mis eelnesid kinnisvara avalikule müügile. Intressid (protsendid) ülejäänud aastate eest kuulusid rahuldamisele võrdselt muude isiklike nõuetega. BES-i kohaselt:⁷¹

§ 1351: “Das Pfandrecht dient zur Sicherheit nicht bloss der Hauptforderung, sondern auch der mit ihr zusammenhängenden Nebenforderungen an Zinsen, Schäden und Kosten, Conventionalstrafe u. dgl., wenn nicht das Gegentheil ausdrücklich verabredet worden (a). Die Priorität der Hypotheken richtet sich nach dem Zeitpunkt ihrer Eintragung in die öffentlichen (Krepost-) Bücher. Nach derselben Priorität gelangen auch die mit der Hauptforderung zusammenhängenden Nebenforderungen zur Befriedigung, doch werden die Zinsen nur für die drei der öffentlichen Versteigerung des Immobils vorhergehenden Jahre bezahlt. Zinsforderungen für frühere Jahre werden im demselben Masse wie Schulforderungen persönlicher Gläubiger befriedigt (b).”

Eespool oli juba öeldud, et õiguse uuendamise kõrval oli eesmärgiks ka olemasoleva õiguse ühtlustamine. Unifitseerimistaotluste foonil on enesestmõistetav, et vaadeldud uued normid laienesid BES-i kõikidele õiguspiirkondadele. Ühtlasi laiendas 1889. aasta reform kohaliku eraõiguse unifitseerimisel mitme BES-is endas varem olemas olnud normi, mis toimusid seni vaid ühes või paaris õiguspiirkonnas, territoriaalset kehtivust BES-i kogu mõjupiirkonnale. Seetõttu on ka pandiõiguse muudatuste ulatus ühes või teises konkreetse õiguspiirkonnas erinev.

“Seaduse kohtuasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes” (“Положение о преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях”) B osa § 7 kohaselt laienesid BES-i §-id 1572, 1574, 1595 ja 1606 kõikidele õiguspiirkondadele. Näiteks laienes Eestimaa linna- ja maaõiguse piirkondadesse seni ainult Liivi- ja Kuramaal kehtinud § 1595, mis sätestas, et kinnisvara võõrandamine kolmandale isikule ei muuda kreditoride hüpoteegiga seotud nõudeid. Eestimaa linnaõiguse piirkonnas, millele laienes nüüdsest § 1572, hakkas kehtima nõue, mis keelas nõuete ingrosseerimise, kui kinnisvara omaniku suhtes oli arutusel pankroti algatamine, rääkimata juba käimasolevast pankrotiprotsessist.

B osa § 6 sätestas, et nõude kandmine kinnistusraamatusse (krepostiraamatusse) võis toimuda pandiandja isiklikul nõusolekul, aga nõude täielik või osaline kustutamine võis omakorda toimuda ainult võlausaldaja nõusolekul. Teatud erandi moo-

⁷¹ Provinzialrecht der Ostsee-Gouvernements. Theil III, § 1351.

dustasid seadustes ettenähtud juhtudel kohtu- või hoolekandeesutuste määruste ja otsuste alusel tehtavad kanded. Enne 1889. aastat kehtis indiviidi, õigemini võlgniku vaba tahet väärtustav norm ainult Liivimaa kubermangus. Seevastu Eestimaa maa- ja linnaõiguse normide (§-id 1578, 1579) järgi ei olnud pandiandja/võlgniku nõusolek hüpoteegi ingrosseerimisel üldse vajalik, sama säte kehtis ka Kuramaal (§ 1575).

Enne 1889. aastat puudus avalikesse raamatutesse kinnistatud hüpoteekide kustutamise korra seadusandlik regulatsioon hoopis. Määravaks oli siinkohal Balti kubermangude reformieelsete kohtute praktika, mis omakorda sai aluseks “Seaduse kohtuasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes” A-osa §-ides 344–349 sätestatud korrale.

Esmapilgul võib tavapäraselt tunduda, et pandiõiguse, eriti hüpoteegiõiguse muutumine puudutas eelkõige kinnisvaraomanikke, kelleks eestlaste hulgas olid sel perioodil taluperemeestest väikemaaomanikud. Kuid tegelikkuses puudutas pandiõiguse muutumine taluperemeeste kõrval ka eestlastest linnaelanikke, nii majaomanikest üürileandjaid kui ka üüriknike. Varasem üürileandja seadusjärgne pandiõigus vallasasjadele asendus nüüdsest asjade seadusliku kinnipidamisõigusega.

Pankrotiõigus

Kõrvuti asjaõigusega muutus ka pankrotiõigus⁷² ja need muutused puudutasid nii formaalset kui ka materiaalselt pankrotiõigust.⁷³

1889. aasta reformi eelne Balti pankrotiõigus pärines üldjuhul *gemeines Recht*⁷⁴ i normidest. Osa pankrotiõiguse norme sisaldus BES-is, kuid paljud normid olid endiselt kodifitseerimata, paiknedes erinevates allikates.⁷⁴ Need allikad olid publitseeritud peamiselt ladina- ja saksakeelsetes eraväljaannetes, mis olid muutunud juba tollal bibliofiilseteks haruldusteks. Talurahva suhtes kehtisid oma sätted, mis paiknesid talurahvaseadustes.⁷⁵ Lisaks allikate paljususele eksisteeris otsene vajadus ka materiaalsoõiguse koondamiseks ja ajakohastamiseks.⁷⁶ Näiteks kreditoride nõuete jaotamisel eksisteeris ainuüksi Eestimaa kubermangus 5 erinevat süsteemi:

⁷² Tollase terminoloogia kohaselt konkursiõigus. Ühtlasi oli terminina laialdaselt käibel *maksejõuetus*.

⁷³ Pankrotiõiguse põhisisu on eelkõige pankrotimenetlus ehk protsessiõigus. Samas on materiaalsoõigus ja protsessuaalsoõigus siinkohal teineteisega tihedas seoses, mistõttu ei ole nende terav eraldamine otstarbekas. Vt Piip, A. Kaubandusõigus ja -protsess. 3. tr. Tallinn, 1995, 404.

⁷⁴ Nt Eestimaa kubermangu kehtiva pankrotiõiguse peamisteks allikateks olid Eestimaa rüütli- ning maaõiguse V raamatu VII tiitel ja Lüübecki linnaõiguse III raamatu I tiitel. Liivimaa osas aga Rootsi 1608. a maaseaduse §-ide 140–142 lisa e ja Riia linna statuutide ning privileegide III raamatu X tiitel.

⁷⁵ 1860. a Liivimaa talurahvaseaduse §-id 887–914; 1856. a Eestimaa talurahvaseaduse §-id 963–1022; Saaremaal aga 1819. a Liivimaa talurahvaseaduse §-id 314–327; 1817. a Kuramaa talurahvaseaduse §-id 481–503.

⁷⁶ Nõuete jaotamiseks kreditoride vahel oli Liivimaa kubermangus 4 ja Kuramaa kubermangus 2 süsteemi. – Положения, 266.

- 1) maaõiguse,
- 2) Tallinna linnaõiguse,
- 3) väljaspool Tallinna kehtinud linnaõiguste,
- 4) Narva linnaõiguse ja
- 5) 1856. aasta “Eestimaa talurahvaseaduse” järgi.

Pankrotiõiguse puudujääke tunnistati juba 1860. aastatel, mil Balti tsentraaljustiitskomisjon koostas uue pankrotiseaduse projekti⁷⁷ ja sama oli kavas ka F. G. Bungel.⁷⁸

Pankrotiõigust ümberkorraldavad sätted paiknevad “Seaduse kohtuasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes” A-osa III osa §-i 162 lisas.⁷⁹ Antud lisa omakorda sisaldas 49 paragrahvi. Vene impeeriumi seadusandluses ning hilisemas juriidilises kirjanduses on see lisa tuntud ka pealkirja all “Ajutised reeglid maksujõuetusajade menetluse kohta Balti kubermangudes” (edaspidi “Ajutised reeglid”) ja oma püsiva koha leidis see “Tsiiviilkohtupidamise seadustiku” §-i 1899 lisana.⁸⁰ Siinkohal tuleb osundada, et ehkki antud normid on paigutatud menetlusseadustikku, sisaldavad nad W. Kupfferi hinnagul peaaegu ainult materiaalet pankrotiõigust. Materiaalõigusliku sisuga normide paigutamine menetlusseadustikku on W. Kupfferi arvates tingitud püüdest säilitada Vene kaubandusprotsessi senine süsteem.⁸¹ W. Kupfferi arvates on “Ajutistes reeglites” sisalduvate normide põhiliseks allikaks Saksamaa 1877. aasta pankrotiseadus. Seadusandja pöördumine Saksa seadusandluse poole on tingitud asjaolust, et Vene kaubandusliku kohtupidamise seadus sisaldab ainult menetlusõigust, pöörates materiaalõiguse normidele puudulikku tähelepanu.

Sarnaselt mitme teise erinevaid valdkondi reguleeriva aktiga (näiteks ValNS) olid ka Balti provintside pankrotiõigust sätestavad normid kavandatud ajutistena kuni üleriiklike normide kehtestamiseni. Sellest annab tunnistust juba vastava osa pealkiri “Ajutised reeglid maksujõuetusajade menetluse kohta Balti kubermangudes” (“Временные правила о производстве дел о несостоятельности”). Põhjus seisnes selles, et impeeriumi tollane pankrotiõigus oli ebarahuldavas olukorras ja asus reorganiseerimisfaasis. Ühe olulise puudujäägina tuuakse esile asjaolu, et riigi osavõtt pankroti vahetust läbiviimisest oli liiga väike, sest kohtud olid siinkohal kõrvale jäetud. Menetluse vahetu juhtimine oli kreditoride valitava pankrotitoimkonna pädevuses, kes siis omakorda tegutses ringkonnakohtute järelevalve

⁷⁷ Entwurf des vierten Theiles des Provincialrechts der Ostsee-Gouvernements. Civilproceßordnung. Riga, 1865, 160; selle VI raamat, mis käsitles pankrotikorraldust, ilmus eraldi, kuid samas on paragrahvide numeratsioon (§-id 997–1306) läbiv. Entwurf des vierten Theiles des Ostsee-Gouvernements. Civilprocessordnung. Buch 6. Concursordnung. Riga, 1866, 70.

⁷⁸ **Bunge, F. G. v.** Entwurf einer Ordnung des gerichtlichen Verfahrens in Civilrechtssachen für Liv-, Est- und Curland. Erste Lieferung. Reval, 1864, IV.

⁷⁹ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях, А. О применении судебных уставов Императора Александра II. Приложение VII. Временные правила о производстве дел о несостоятельности.

⁸⁰ Свод Законов, XVI. 1892. Устав гражданского судопроизводства, § 1899. Приложение, I.

⁸¹ **Kupffer, W.** Kommentar zur baltischen Konkursordnung. – Dorpater Juristische Studien, 1893. Bd. II, I. Hälfte 69.

all. Taolist olukorda selgitati ringkonnakohtute vähesusega. Seega oli riigi kontroll majanduse üle tollase valitseva arvamuse kohaselt liiga vähene.⁸²

Siin tekibki omamoodi paradoks. Ühest küljest ei pea keskvalitsus otstarbekaks laiendada olemasoleva “puuduliku” pankrotiõiguse kehtivust otseselt Balti provintssidesse. Teisalt aga kehtestati just nimelt Balti provintssides impeeriumi pankrotiõiguse üks olulisimatest “puudujääkidest” – pankrotimenetluse vahetu läbiviimine kuulus kreditoride valitud pankrotitoimkonnale. Viimane tegutses ringkonnakohtu järelevalve all. Senine pankrotimenetluse läbiviimine otseselt erineva taseme kohtute poolt kaotati.⁸³

Eel nõu seletuskirjas selgitatakse taolist vasturääkivust kahe asjaoluga. Esiteks oleks teistsuguse mudeli puhul tulnud Balti provintssides suurendada ringkonnakohtute arvu. Teise lahendusena oleks tulnud olulisel määral muuta ringkonna- ja rahukohtute senist omavahelist pädevust. Viimane aga oleks tegelikkuses tähendanud ikkagi omaette pankrotiseaduse kehtestamist Balti kubermangude jaoks, mis oleks olnud täiesti vastupidine reformi unifikatsioonipüüdlustega.

Sarnaselt pandiõigusega toimus ka pankrotiõiguse unifikatsioon ja moderniseerumine. Unifikatsioonist rääkides peab siinkohal arvestama selle termini mitmetähenduslikkust antud kontekstis. Ühest küljest ühtlustati küll pankrotiõiguse normid Balti provintssides ja laiendati (varjatult) Vene kaubandusliku kohtupidamise seaduse kehtivusala Balti provintssidesse. Eraldi tuleb rõhutada, et uus pankrotiõigus laienes kõrvuti teiste seisustega ka talupoegadele, senised talurahvaseaduste pankrotiõigust reguleerivad normid tühistati.⁸⁴ Teisalt aga jäi pankrotiõiguse seadusandlik baas sarnaselt Vene sisekubermangudele ka Balti provintssides siiski killustatuks:

- 1) “Vene kaubandusliku kohtupidamise seadustiku” §-id 477–643 (IV jagu);
- 2) “Vene tsiviilkohtupidamise seadustiku” §-i 1400 1. märkuse lisa VI (§-id 1–67) pealkirjaga “Kohtupidamisest maksujõuetusajade kohta ja võlgniku isiklikust kinnipidamisest”;
- 3) “Vene tsiviilkohtupidamise seadustiku” §-i 1899 lisa (§-id 1–49) pealkirjaga “Ajutised reeglid maksujõuetusajade menetluse kohta Balti kubermangudes”;
- 4) “Balti eraseadus”⁸⁵;
- 5) krediidiastutuste ja raudtee-ettevõtete pankrot oli sätestatud omakorda eriseadustes.⁸⁶

⁸² Положения, 264.

⁸³ Siin tuleb osundada erinevatele arvamustele. Seaduseel nõu seletuskirja autorid on seisukohal, et seni toimus pankrotimenetlus Balti kubermangudes otseselt kohtute juhtimisel. – Положения, 264. K. Erdmann seevastu on seisukohal, et 1889. a reformi eelses Balti õiguses ei olnud kohtute ja võlausaldajate volitused täpselt sätestatud: **Erdmann, C.** System des Privatrechts der Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Curland, 4. Obligationennrecht. Riga, 1894, 87.

⁸⁴ ПСЗ, 3, 6188. Положение о преобразовании судебной части в Прибалтийских губерниях, А. О применении судебных уставов Императора Александра II. Приложение VII. Временные правила о производстве дел о несостоятельности, § 2. Примечание.

⁸⁵ BES-i vastavate normide kehtimine sätestati otsesõnu veel “Ajutiste reeglite” §-is 2, sest need muutsid Vene “Kaubandusliku kohtupidamise seadustiku” (КАК) mõningaid sätteid. BES-i teatud muutuste vajadust põhjendati vajadusega viia need kooskõlla uute menetlusreeglitega.

⁸⁶ Свод Законов, XI, II. 1903. Устав кредитный; Свод Законов, XII, I. 1857. Свод Учреждений и Уставов путей сообщения.

Moderniseerimise puhul peab osundama samuti selle mitmetähenduslikkusele, teatud mõttes võiks rääkida üld- ja erimoderniseerimisest. Üldmoderniseerimise alla kuulub näiteks seisuslike erisuste kaotamine pankrotiõigusest, millele on viidatud juba eespool. Erimoderniseerimine tähendaks sel juhul pankrotiõiguse sisulist uuenemist.

Ühe olulisema uuendusena tulebki varasemas Balti õiguses mainida tundmatu eri- ehk spetsiaalpankroti sätestamist. Erikonkursi all mõisteti nõuete rahuldamise ja suuruse määratlemist võlgniku vara mõne osa realiseerimisest saadud summast. Varasemas Balti pankrotiõiguses oli tuntud vaid üld- ehk generaalkonkurss, mis nõudis maksejõuetu võlgniku kogu vara kindlakstegemist ja sellest siis kreditoride rahuldamist. See aga takistas olulisel määral majandustegevust.

Uue seaduse (§ 18) kohaselt kuulus pankrotipessa kogu võlgniku vara, mis Balti provintsiaalõiguse järgi kuulus talle pankroti avanemise hetkel. Samuti arvati pankrotivara hulka vara, mis pankroti ajal muutus tasuta võlgniku omaks või tagastati seaduse alusel pankrotivarasse (vt § 10).⁸⁷ Võlgniku kinnisvarale, mis paiknes Balti kubermangude piires, tuli kohtu nõudel teha kinnistusraamatusse vastav märge (§ 3). Samas ei kuulunud pankrotivara hulka need sissetulekud, mis võlgnik sai tema valitseda olevatelt laste varadelt.

Renditalupoja pankroti puhul läks renditud talu (või maatükk) pankroti avanemise korral selle vara omaniku kätte koos kõigi päraldistega (§ 18).

Eespool oli juttu pankrotitoimkonna rolli käsitlemisest omaaegses vene juriidilises kirjanduses. Seda tähendusrikkam on “Ajutiste reeglite” §-is 5 sätestatud selgesõnaline nõue, et maksujõuetuse väljakuulutamisel läheb pankrotipessa kuuluv vara juhtimise ja käsutamise õigus võlgnikult üle kreditoridele, kelle võlanõuded rahuldatakse pankrotimenetluse korras. Taoline selgesõnalisus Vene impeeriumi seadusandluses puudus. Seni ajani polnud sedalaadi otsust sätet ka BES-is, olles tuletatav vaid läbi eestkostet ja hooldust reguleerivate sätete. Samas jäi võlgnik edasi pankrotivara hulka mittekuuluv vara valitsejaks.

Pöördudes tollase Euroopa arengute poole, võib nentida, et võlausaldajate autonoomia printsiibil põhinev pankrotiõigus oli 17.–18. sajandi pankrotiõiguses valitsenud riigi juhtiva rolliga võrreldes saavutanud ülekaalu just 19. sajandil.⁸⁸

Pankrotiõiguse kõikide normide edasine üksikasjalikum vaatlus (seda enam üksikute õiguspiirkondade lõikes) ei ole siinkohal minu arvates otstarbekas.

⁸⁷ Vene KAK-is olid pankrotivara koosseisu kuuluvad varad väga üksikasjalikult üles loetletud, seevastu Balti kubermangude pankrotiõigus hoidis taolisest kasuistikast. Pankrotivarade kindlaksmääramisel oli oluline roll ka BES-i normidel. Nt ei kuulunud BES-i §-i 1562 alusel pankrotivara hulka kolmandale isikule pandivaldusse (заставное владение) antud vara.

⁸⁸ **Dölle, H.** Konkurs. – Rmt: Rechtsvergleichendes Handwörterbuch für das Zivil- und Handelsrecht des In- und Auslandes, V. Kommanditgesellschaft – Rechtsgeschäft. Hrsg. F. Schlegelberger. Berlin, 1936, 72.

LÕPETUSEKS

Eeltoodu alusel võib öelda, et 1889. aasta reformi tähendus ei piirunud ainult kohtukorralduse ja protsessiõiguse muutmisega, vaid olulisel määral moderniseerus ja unifitseerus ka materiaalõigus. Just materiaalõiguse, eriti aga eraõiguse muutumine on üks tegureid, mis lubab vaadelda 1889. aastal Balti provintssides läbiviitud reformi, mis Vene keskvalitsuse arusaamade järgi pidi olema pelgalt 1864. aasta reformiseaduste laiendamine Balti kubermangudele, laiema õigusreformina.

Seega võiks kaaluda seniajani historiograafias valitsevat arusaama, et materiaalõiguses, eriti tsiviilõiguses, olulisi muutusi ei toimunud.⁸⁹ Taolise arusaama lähtekohad võivad olla küll mõistetavad, peitudes paradoksaalsel viisil osaliselt 1889. aasta reformiseadustes endis. Näiteks eraõiguse valdkonnas võib osundada “Seaduse kohtuasutuste ümberkorraldamisest Balti kubermangudes” A-osa §-ile 63, mis ütleb, et kohtuasutused peavad tsiviilasjade lahendamisel juhinduma Balti provintssiaal-seadustiku III kõite (st Balti eraseaduse) ja kohalike talurahvaseaduste normidest. Seda seadusesätet on historiograafias ikka ning jälle esile toodud ja seega võibki jääda mulje, et kohtukorraldus ja protsessiõigus muutusid just nagu mingis teises ruumis ilma mingi dialoogita seni kehtiva õigusega. Taoline lähenemisviis sobis päris hästi just baltisaksa historiograafiale, võimaldades näidata oma eripära püsijäämist impeeriumis.

Sealjuures on jäänud tähelepanuta aga sama §-i 63 teine pool, mis lisab:

*...за исключением тех частей означенных законоположений, которые отменяются или изменяются с изданием сего положения.*⁹⁰

Teine materiaalõiguse muutumise eiramise põhjus peitub (vene) õigusajalookirjutuse traditsiooniliselt väheses tähelepanus eraõiguse arengule, mida omakorda tugevdas nõukogulik õigusteooria. Näiteks ei ole 1864. aasta justiitsreformi historiograafias pankrotiõiguse muutumist üldse vaadeldud, ometi lisandusid vastavad sätted juba Aleksander II 1868. aasta kohtuseadustele.⁹¹ Pankrotiõiguse vaatlemisel lisanduvad spetsiifiliste teguritena tema laialipillatus allikates ja tõsiasi, et nõukogude tsiviilõigus praktiliselt ei tunne pankrotti kui sellist.

Kriminaalõiguse puhul tuleb nentida, et 20. sajandi õigusajalookirjutus taandas siinsed arengud olulisel määral riigivastaste süütegude vaatlemisele (nn poliitilistele süütegudele), loobudes “tavalist” kuritegevust tõkestava kriminaalõiguse jälgimisest. Vene õigusajalookirjutuse mõju on tunda ka eesti ajalookirjutuses,

⁸⁹ **Виленский Б.** Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969, 214–216; **Thaden, E. C.** Russia's Western Borderlands, 1710–1870. Princeton, 1984, 196; **Калнынь В.** Очерки истории государства и права Латвии в XI–XIX веках. Рига, 1980, 165–169; **Егоров Ю.** История государства и права Эстонской ССР: Дюктябрьский период (XIII век. – окт. 1917 г.). Таллин, 1981, 125–130.

⁹⁰ Положения о преобразовании судебной части и крестьянских присутственных мест в Прибалтийских губерниях, § 63. – Rmt: Положения, 52.

⁹¹ ПСЗ, 2, 46067.

mis on 19. sajandi puhul käsitletud eelkõige rahvusliku liikumise tegelastega seotud kohtuprotsesse, jättes samuti kõrvale argikuritegevuse.

Üks lähtekohti, mis võib põhjustada eesti õigusajalookirjutuse möödavaatamise materiaalsoojust, peitub tõenäoliselt ka 19. sajandi eestlaste rahvusliku liikumise seisukohtades. Ka neis on nõudmised materiaalsoojust muutmisele piiratud, jäädes agraarolude parandamise raamidesse. Selgelt on esiplaanil nõudmised omakeelsete üldkohtute järele, samuti nõutakse riigi suuremat sekkumist õigusemõistmisse kuni kohtute riiklikustamiseni välja. On muidugi omaette küsimus, mida ütleb taoline lähenemine rahvusliku liikumise tegelaste õiguslike teadmiste kohta ja nende õiguskultuuriliste seisukohtade kohta tervikuna.

Olen seisukohal, et õigusemõistmise riiklikustamine ja talurahvakohtute puhul nende integreerimine riiklikku kohtusüsteemi on teine oluline erisus, võrreldes 1864. aasta justiitsreformi tähendusega Sise-Vene kubermangudes. Samas näitas just 1889. aasta reform oma kogumis kätte ka riiklikustamise piirid. On selge, et pankrotimenetluse vahetu ning täielik läbiviimine riiklike kohtute poolt oleks nõudnud suuremat kohtute hulka ja tähendanud Vene riigi veelgi suuremat sekkumist kohalikku majandusellu. Vene riik oleks saavutanud suurema kontrolli kohaliku majanduse erinevate sektorite üle ja seeläbi ka ühiskonna üle tervikuna.⁹² Seega oleks venestamise sügavus olnud nii eestlaste (lätlaste) kui ka baltisakslaste jaoks tuntavam.

Kõrvuti muude asjaoludega piiras taolist arengut ühest küljest majandusliku otstarbekuse silmaspidamine 1889. aasta reformi läbiviimisel.⁹³ Teisalt oli aga keskvoimu arvates riiklike kohtute nõrgem osalusmäär (st riikliku kontrolli määr) pankrotimenetluses siiski väiksem pahe kui selgepiirilise õigusliku partikularismi püsijäämine. Vaadates seadusandluse süstematiseerimist, saavutati taolise lähenemisega vähemalt näiliselt õigusliku unifitseerituse suurem ulatus. Kas see saavutati ka sisuliselt, on juba omaette küsimus.

NATIONALE HOFFNUNGEN UND STAATLICHE ANTWORTEN Rechtliche Forderungen der nationalen Bewegung und die Justizreform 1889

Toomas ANEPAIO

Der Beitrag behandelt die gegenseitigen Zusammenhänge der estnischen nationalen Bewegung in der II Hälfte des 19. Jahrhunderts und der Modernisierung des Rechts, die bisher im Schatten der anderen mit der nationalen Bewegung verbundenen Probleme geblieben sind. Nach der Meinung des Autors wurden

⁹² Riigi suurema kontrolli kujunemist majanduse üle peabki vene uurija L. Zahharova 1860. a-te reformide üheks kõige olulisemaks tulemuseks: **Захарова Л.** Самодержавие и реформы в России 1861–1874. – Rmt: Великие реформы в России 1856–1874. Тоim Л. Захарова, Б. Экоф, Дж. Бушнелл. Москва, 1992, 42.

⁹³ RGIA, 1151-11-34a, 315–319.

die rechtlichen Forderungen der nationalen Bewegung in den in 1864 und 1881 der Zentralverwaltung vorgelegten Denkschriften auf die konzentrierteste Weise zum Ausdruck gebracht. Die bisherige Geschichtsschreibung hat bei der Betrachtung der Vorschläge der nationalen Bewegung die mit den Agrarverhältnissen verbundenen Bestrebungen im Vordergrund gehalten. Inhaltlich handelt es sich zwar um Forderungen im Bereich Eigentums- und Steuerrecht, die aber bisher vielmehr als allgemeindemokratische und insofern politische, nicht als dermaßen privat- oder verwaltungsrechtliche Forderungen wahrgenommen wurden. Die Reihe der Forderungen politischen Charakters umfasst auch die Wünsche zur territorialen Vereinigung Estlands und zur Gründung einer nicht standesgebundenen Organisation der lokalen Selbstverwaltungen (semstvo).

Wenn wir die Agrarforderungen beiseite lassen, kann festgestellt werden, dass die übrigen rechtlichen Forderungen der nationalen Bewegung hauptsächlich mit Gerichtsverfassung verbunden sind, jedoch weder Prozessrecht noch materielles Recht berühren. Hierbei steht im Mittelpunkt der Forderungen vor allem der Wunsch zur größeren Beteiligung der Staatsmacht an der Rechtsprechung (bis hin zur Verstaatlichung der Rechtsprechung) und andererseits die Verwendung der estnischen Sprache als Gerichtssprache.

Als das zweite zentrale Problem wird im Beitrag einer der wichtigsten Bestandteile der in der II Hälfte des 19. Jahrhunderts erfolgten Modernisierung des Rechts, die Veränderungen der Gesetzgebung während der Rechtsreform 1889 betrachtet. Indem der Beitrag die Forderungen der nationalen Bewegung und die Bestimmungen der Justizgesetze 1889 untereinander vergleicht, wird festgestellt, dass die Zentralverwaltung vor allem die Forderungen befriedigte, die sich auf die Verstaatlichung der Rechtsprechung konzentrierten. Dies war ein Bereich, wo die Interessen der Zentralverwaltung und der nationalen Bewegung gleichgerichtet waren. Die Forderungen der Esten nach estnischsprachigen Gerichtsverfahren wurden in der Gesetzgebung zwar einigermaßen berücksichtigt, aber in der Praxis blieb die Verbreitung der estnischen Sprache wegen mehrerer Umstände jedoch noch eingeschränkter als die Bestimmungen der Gesetzgebung es vorsahen.

Der Beitrag betrachtet auch die Gegensätzlichkeit der bisherigen Geschichtsschreibung, wo der Verzicht auf das Prinzip der Wählbarkeit der (Friedens)richter scharf kritisiert wurde. Dabei wurde in der Historiographie keine Aufmerksamkeit darauf gerichtet, dass die nationale Bewegung die Erhöhung der Rolle der Zentralverwaltung bei der Herausbildung der Richterschaft fordert. Zugleich wurde außer acht gelassen, dass die Gemeinderichter, die dem Volk am nächsten stehen, wählbar sind und beim Antreten ihres Amtes starke Unabhängigkeitsgarantien verliehen bekommen. Der Autor des Beitrags vertritt den Standpunkt, dass die an die Richter der deutschbaltischen Herkunft gerichtete Kritik der nationalen Bewegung auf die immer tiefere Professionalisierung der Letztgenannten zurückgeführt werden kann.

Im Beitrag werden auch die Gesetzesänderungen betrachtet, die vor allem auf Initiative der Zentralverwaltung selbst in Kraft gesetzt werden. Abweichend von der bisherigen Geschichtsschreibung wurden klar die Änderungen im materiellen

Recht hervorgehoben, wo die Bestrebung nach der Modernisierung und Unifizierung des Rechts ersichtlich wird. Im Privatrecht werden sowohl das Pfandrecht als auch das Konkursrecht auf moderne Prinzipien umgestellt, wobei in diesen Bereichen auch die standesbezogene Abtrennung verschwindet. Gleichzeitig kommt bei der Behandlung des reformierten Konkurses die Wirksamkeit der wirtschaftlichen Argumente bei der Umsetzung der Justizreform zum Vorschein. Dabei wird der Prioritätenrang der Zentralverwaltung beim Abwiegen des Ausmaßes der rechtlichen Unifizierung und der staatlichen Kontrolle ersichtlich, wo die Unifizierung des Rechts bevorzugt wurde.

Bezüglich der Modernisierung des Strafrechts wurden die Entwicklungen sowohl des allgemeinen Strafrechts als auch der Bauernstrafrechts analysiert. Während der Analyse des allgemeinen Strafrechts wurden die unmittelbaren Einwirkungen der Justizreform des Imperiums in 1864 auf die Trends des Strafrechts in den baltischen Gouvernements behandelt. Die Analyse der strafrechtlichen Normen der Bauernverordnungen bringt deren Unifizierung und Modernisierung zum Vorschein; der Nachweis dafür ist die Aufnahme des Prinzips *nullum crimen* in den Bauernverordnungen.

Somit sollte die bisher herrschende Auffassung, dass es sich im materiellen Recht, insbesondere im Zivilrecht keine Änderungen vollzogen, angezweifelt werden.

Neben der Verstaatlichung der Rechtsprechung ist die Änderung des materiellen Rechts, insbesondere aber Privatrechts einer der Faktoren, der es erlaubt, die in 1889 in den Ostsee-Gouvernements durchgeführte Reform als eine umfassende Rechtsreform zu betrachten.

Derartige Auffassung stellt die Reform 1889, die nach Auffassung der russischen Zentralverwaltung und nach den Standpunkten der russischen Geschichtsschreibung lediglich eine Ausweitung der Justizreformgesetze 1864 auf die baltischen Gouvernements war/ist, in einen für die estnische Rechtsgeschichte angemessenen Kontext.

INTERNATIONAL REVERBERATION TO INCORPORATION OF BALTIC STATES BY SOVIET UNION IN SUMMER 1940 AND LATER

Magnus ILMJÄRV

Institute of History of Tallinn University, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Estonia; magnus20@mail.ee

So far the published literature on the subject at hand has not sufficiently covered the reaction of foreign states, indeed, of the whole world community to the occupation and the subsequent incorporation of the Baltic states into the Soviet Union at the beginning of the Second World War – in the summer of 1940. Consequently this article attempts to eliminate, at least partly, the described shortcoming in the field of written contemporary history. The first part of the article deals with the Soviet ultimatums to Lithuania, Latvia and Estonia in mid-June 1940, and foreign policy moves undertaken by the so-called “June-governments” (formed and forced into power by the Soviet Union) of these Baltic states. The second part of the work will examine the attitudes and consequent moves, related to the occupation and incorporation of the Baltic states by the Soviet Union, of various foreign states.

The Baltic states were occupied in the summer of 1940 by the Soviet Union not by military conquest but by peaceful means. Removing the legal governments of the Baltic states from office by using ultimatums, the Soviet Union violated the mutual assistance pacts concluded between itself and the Baltic states just eight months earlier in the autumn of 1939. Furthermore, the absence of any visible and audible objections to the actions of the Soviet Union by the Baltic people and their governments in 1939, as well as in the summer of 1940, complicated the situation in view of the dictates laid down by international laws. According to the 1907 Hague Conventions Article 42, “occupation” is defined as the conquest of a foreign country or a part of it by the military action only. In the case of the Baltic states the Soviet military units were stationed on the Baltic territories as a result of the concluded, supposedly voluntary, treaty – therefore not by the military but by peaceful means. The 1907 Hague Convention did not touch upon the possibilities of the occupant and occupee agreeing upon introduction and utilization of the occupation

régime by means of a diplomatic treaty.¹ Between the two world wars only one type of occupation was recognised: the *occupatio bellica* or occupation by war. We must stress here that in June 1940, when the Baltic states and their governments reacted to ultimatums, supported by military threats, legitimate governments of the Baltic states and their representatives did not reject the accusations presented in the Soviet ultimatums, but accepted these without any official protest.

FOREIGN POLICIES OF JUNE-GOVERNMENTS

In addition to the diffidence of all three Baltic states with respect to their relations with the Soviet Union, they also quickly transformed themselves into purveyors of disinformation. Thus the Baltic news media and press, censored and suppressed heavily by their authoritarian régimes, became the intermediary between the government's disinformation and its own citizens, as well as the world at large – in effect a propaganda arm of the régime but also of the Soviet Union. In fact, the public was told that the new situation in the country and region did not mean occupation, while appealing to everybody to view the Red Army as a friendly allied army. Subsequently, the accredited military representatives of all three Baltic countries signed protocols giving the Soviet Union right to occupy sections of land in their territories, thus providing formal legal foundation for the peaceful occupation to follow. With these actions, the true meaning of which was not allowed to reach the public consciousness, thus causing the Baltic régimes to commence their campaigns of disinformation – to blind their own people as well as the rest of the world. The foreign media and radio stations only repeated the statements of the Baltic governments word by word, thereby persistently justifying the aggression of the Soviet Union and the occupation of the Baltic countries. Thus, as expected, the actions and pronouncements of all three Baltic republics and their foreign diplomatic services became the basis on which the world apprised the events in the Baltic States. This in practice meant that the victim was justifying the actions and crimes of its executioner! Soon the occupier of the Baltic states began to utilize its military power, or at least threaten to use it, thereby further restricting the sovereignty of the occupied states. Meanwhile the need for military occupation régime disappeared, because the leftists, and the military officers, and many influential individuals emerged who in most cases supported and agreed to carry out all requests of the Soviet government. Furthermore, the apparent overlords of the region, the Baltic authoritarian regimes, of Kārlis Ulmanis, Konstantin Päts and also Antanas Merkis, collaborated openly and willingly with the Soviet Union.

Apart from the shortcomings of the prevailing international law in defining the concept of “occupation”, one should understand that the post-ultimatum political

¹ **Levie, H. S.** *The Code of the International Armed Conflict*, 2. London; Rome; New York, Oceana Publications, Inc., 1986, 713.

and administrative actions taking place in the Baltic states did in no way reflect the free will and national interests of the Baltic people, but only those of the occupying power – the Soviet Union.

The declarations published on June 18 by Justas Paleckis' Cabinet of Lithuania, on June 21 by Augusts Kirhenšteins' Cabinet of Latvia and on June 22 by Johannes Vares' Cabinet of Estonia, dealt with the aspects of the foreign policy, emphasizing the need to fulfil the requirements of the mutual assistance pact with the Soviet Union honorably, while calling for the development of sincere and friendly Baltic-Soviet relationships. The declarations stated that only this approach would ascertain the protection and defense of the countries and the preservation of independence. The declarations further stressed that the government shared people's warm feelings toward the Red Army and offered it all the support it could muster.²

In the on-going political transformation the Estonian president Päts and the Latvian president Ulmanis retained their presidential positions, and also some of their power, particularly if and when it was used in support of the occupying power. Indeed, when reading the *Riigi Teataja*³ it becomes clear that Päts used his presidential power more actively than ever before. For example, during one month, from June 21 to July 21, the *Riigi Teataja* published 126 presidential written orders or decrees, 34 new laws presented as presidential decrees, and 4 ordinances. All these laws, in one way or another, were aimed at the liquidation of the Estonian state and its independence, and relieving the state's administration and other leading employees from their posts. A decree signed on June 27, 1940 abolished the Home Guard, on the next day the Minister of War released all members of this organization from their oath – thus effectively destroying the last props of Estonian independence.⁴ Soon after, on July 5, Päts signed a decree for the establishment of People's Self-Defence (*Rahva Omakaitse*) a paramilitary organization made up of workers and communists, under the command of the Minister of the Interior.⁵

Meanwhile all three Baltic states were busy sorting out their now mixed-up foreign relations, obviously at the request of the occupying power – the Soviet Union. On June 28 the Estonian government, led by Prime Minister Vares, announced the denunciation of the Estonian-Latvian defense alliance. On June 25 Hans Rebane, the Estonian envoy to Latvia, had approached Kirhenšteins for the Latvian concurrence in the matter. On June 29, the Latvian Cabinet decided to ask President Ulmanis to sign the cancellation of documents concerning Estonian-Latvian alliance.⁶ On June 30 the Estonian government announced the denunciation of the Estonian-Latvian-Lithuanian Treaty of Friendship and Cooperation (the

² Ibid.

³ Estonian governmental publication that recorded all enacted laws for public consumption.

⁴ See *Riigi Teataja*, June 27, 1940; Order by Minister of War. – Eesti Riigiarhiiv (ERA), 527-1-382, 60.

⁵ *Riigi Teataja*, July 8, 1940.

⁶ *The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials*. Riga, 1995, 240.

Baltic League or Baltic Entente) signed on September 12, 1934. On July 3 Ulmanis signed a declaration which in content concurred with the Estonian announcement.⁷ Thus on the request of Soviets both the Estonian-Latvian Defense Alliance and the Baltic League were liquidated. The Baltic states did not object to Moscow's demands to hand over more and more territories for the Red Army. On July 5 Andrei Zhdanov, Politbureau member and Communist Party's First Secretary of the Leningrad District and City Committee signaled to Moscow that the Estonian government had agreed to lease out more land, particularly on the islands, for the use of the Red Army and Navy.⁸ Already on the next day the confidential agreement was signed by Zhdanov and Vladimir Botshkaryov for the Soviet Union and by Prime Minister Vares and Foreign Minister Nigol Andresen for Estonia, covering leases for various land-areas and other property.⁹

It must be pointed out hereby that the documents normally requiring Päts's and Ulmanis's signatures were now written by the newly appointed members of the Cabinet, of course approved by Moscow, who acted on the orders of the Soviets, or compiled outright by their administrative masters in Moscow. Thus former autocratic rulers of Estonia and Latvia had become the lowly signers of acts and documents compiled and prepared in Moscow.

After June 17 the members of the governments as well as the Ministries of Foreign Affairs of all three Baltic states continued making announcements, to their own people and to the world at large about their new governments having been formed according to constitutional laws. Furthermore, these statements stressed that the independence of all three Baltic republics would remain intact, but their orientation in terms of foreign policy will be focused on the Soviet Union only. On June 22 the Lithuanian Deputy Prime Minister and the Foreign Minister Vincas Krėvė-Mickevičius telegraphed to Lithuanian foreign representatives: "The foundation of the existing political system will not be changed. The inviolability of private property is guaranteed ... good relation with the Soviet Union is the priority of the new government."¹⁰ The Estonian Foreign Ministry's circular dispatched to the envoys in foreign countries expressed similar ideas. It emphasized that the new situation was the outcome of the previous six year long authoritarian political régime governance, and that the concluded Mutual Assistance Pact and the additional Red Army units arriving in the country should not be interpreted as invasion by a foreign power, but as means of supporting Estonia's security. Nevertheless, the former Estonian government led by Prime Minister Jüri Uluots and the former leadership of the Estonian armed forces were accused of harboring anti-Soviet feelings. The circular also demanded the rebuttal of all

⁷ The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940, 241.

⁸ Архив внешней политики Российской Федерации (AVPR), 06-2-28-359, 18–19.

⁹ Полпреды сообщают. Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией август 1939 г.–август 1940 г. Москва, 1940, 455–457.

¹⁰ Полпреды сообщают, 420; see also Kreve-Mickevičius' telegram to the legation in Bern, June 26, 1940. Lietuvos okupacija ir aneksija 1939/1940. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 1993, 304–305.

allegations about the matter of occupation and the probable annexation of Estonia by the Soviet Union. In order to win the Soviet Union's real trust, Estonian diplomatic representatives were requested to cooperate with Soviet foreign representatives at their respective stations.¹¹ This kind of disinformative statements were possible only because the previous Estonian, Latvian and Lithuanian governments had not rejected accusations put forward in respective ultimatums, and had later blessed all demands made by the Soviet Union with their silence.

New elections for Estonian and Lithuanian parliaments had been mentioned already in declarations covering the swearing in of the Vares and Paleckis governments. The same issue was handled vaguely in Kirhenšteins governmental statement, as referred to following the requirements of the 1922 Constitution, and restoring people's rights.¹² In the beginning of July Moscow raised the question of organizing new parliamentary elections in all three Baltic countries. The purpose of these elections, planned by Moscow and respective June-governments, was to legitimize the situation in the Baltic states after the June 15 events. Consequently, on July 5 Pāts and Ulmanis signed governmental decrees for organizing parliamentary elections on July 14–15. On the same day a similar decision was taken by the Paleckis's Cabinet.¹³ Because of the Estonian and Latvian unseemingly speedy elections, these can be considered illegitimate. According to the Estonian Constitution these elections should not have been carried out until the middle of August, whereas the Latvian 1922 Constitution determined that the elections should have been held 40 days after the proclamation of coming elections. In case of Lithuania, its government by ignoring the requirements of the Constitution in its July 5 decree, lowered the voters' age-limit from 24 to 21, thus granting voting rights to conscripts of the armed forces. This action by the Lithuanian government also has to be considered illegal.

Even now Pāts still expressed his wish for Germany to act against the Soviet actions. On July 3 Hans Frohwein, German envoy to Estonia, telegraphed Berlin, that "the President tries to preserve his position in the government as long as possible, preventing the re-organization of the government and the unification of his country with the Soviet Union. According to Frohwein the president expressed hope that Germany, because of its own economic interests, might consider preventing the bolshevization of Estonia".¹⁴

¹¹ Circular of the Estonian Foreign Ministry to envoys posted abroad (undated). – ERA, 957-17-5, 214–216.

¹² Полпреды сообщают, 402; Sotsialistlikud revolutsioonid Eestis 1917–1940. Eesti NSV astumine Nõukogude Liidu koosseisu. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1986, 123; The Occupation and Annexation of Latvia, 239.

¹³ Regulation of the Cabinet of Ministers of Estonia, July 5, 1940; Decree of President, July 5, 1940; 1940. aasta Eestis, 11–114; Minutes of the Meeting of the Cabinet of Ministers of Latvia, July 4, 1940. The Occupation and Annexation of Latvia, 282–284; Minutes of the Meeting of the Cabinet of Ministers of Lithuania, July 5, 1940. Lietuvos okupacija ir aneksija 1939/1940, 328–329.

¹⁴ Frohwein's telegram, July 3, 1940. – DGFP, D, X, 107–108.

Only Lithuanian Deputy Prime Minister and the Foreign Minister Krėvė-Mickevičius claimed later that while meeting Molotov in Moscow at the beginning of July, he had tried to resist the Soviet plan to bolshevize Lithuania.¹⁵

The Baltic election campaigns did not touch upon the possibility of a change in the political system, but stressed the orientation toward the Soviet Union in the future. Also foreseeable changes in social and cultural life according to the model of the Soviet Union were predicted, while assuring the continuation of the independent statehood for the countries. Speaking of the foreign policy issues, for example the Estonian Working People's Bloc in its election platform called for "Friendship between Estonians and the peoples of the Soviet Union, and for a close alliance between the Estonian Republic and the Soviet Union."¹⁶

The Soviet Union attempted to hide its true objectives, and to leave an impression to the rest of the world that the Baltic states will retain their independence. In Estonia one of the steps taken in this direction was the showcase accreditation ceremony extended for the new Soviet envoy in July 1940. Vladimir Botshkaryov, presenting his credentials in Tallinn, stated that the Soviet Union intends to honor the independence of Estonia and that the Tartu Peace Treaty concluded on February 2, 1920 remains the basis for future relations between the two countries. Estonian president Päts, responding to Botshkaryov, announced that the Mutual Assistance Pact concluded on September 28, 1939 had fostered strengthening of mutual security, that the mighty Red Army had received a cordial reception by Estonian people, and that the peace policy of the Soviet Union will assure for Estonian people the use their creative powers and the invaluable possibilities in work for the future development.¹⁷

ATTITUDES OF FOREIGN STATES

Next the attitudes of the foreign states toward the occupation and the subsequent incorporation of the Baltic countries by the Soviet Union will be examined. In June 1940 altogether 19 states held diplomatic relations with the Baltic states, and were in an active manner mutually involved in each other's undertakings. But when the crisis hit the Baltic States, none of these foreign states attempted to actively support the prey of the aggressor nor officially protest against the Soviet ultimatums and events that followed. Obviously everybody involved considered remaining outside the conflict more advantageous than being drawn into it, although it was generally expected that the military actions of the Soviet Union in the region meant the end of independence of the Baltic states. Any self-instigated protests

¹⁵ Krėvė-Mickevičius, V. Bolševiku invazija ir liaudies vyriausybė. Vilnius, 1992, 10–13; Вайшнорас Ю. Сентябрь 1940 года. Визит к Вышинскому. – Коммунист. Журнал центрального комитета коммунистической партии Литвы, 1989, 9, 89–90.

¹⁶ See Rahva Hääl, July 6, 1940.

¹⁷ Botshkaryov' speech and Päts's speech July 17, 1940. – ERA, 957-7-534, 1–2.

would surely aggravate the relations between the Soviet Union and the protesting states. Furthermore, it must be pointed out that at the same time the events in the Baltic countries were eclipsed on the international stage by the ongoing war in Western Europe.

Germany was a superpower whose policies substantially influenced the fate of the Baltic states. Hitherto Germany's unofficial foreign policy had only made oral promises to prevent the Soviet Union from liquidating the independent Baltic states through political and diplomatic efforts. As these states were occupied by the Soviets, Germany's official attitudes became more reserved, but at the same time more supportive of official German policies. The German media, controlled by Joseph Goebbels, Minister of Propaganda, disclosed only information agreeable to the German government. Therefore the German press published only brief communiqués received from DNB¹⁸ without any commentary related to the Soviet demands, and the occurring developments in the Baltic countries. The discreetness in publishing news about events in the Baltic States was justified with the claim that events taking place in the Baltic states were unimportant compared to those occurring in the West.¹⁹ Goebbels recorded a short appraisal of the situation in the Baltic States in his diary: "The clamor in the Balticum continues. It seems that Moscow wants to create a tabula rasa in these countries. This is the most sensible thing that can be done there."²⁰ But it would be wrong to assume that the Soviet expansion was agreeable to all German diplomats, politicians and press. In private discussions many of them expressed overwhelming discontent. Thus the Lithuanian envoy in Berlin, Kazys Škirpa, analyzed at length in the report written to the Foreign Minister Krėvė-Mickevičius on June 22 Germany's and the Germans' attitudes concerning the Baltic states: "On the basis of private discussions and unofficial sources, it is reasonable to conclude that Germany follows the events in Eastern Europe and Lithuania very carefully. Harsh comments were uttered against the Soviet Union. This expresses the Germans' genuine opinion, but regrettably only unofficially. One can safely conclude that as long as Reich is engaged in Western Europe, there is no reason to expect any changes and new political trends in Eastern Europe, particularly in the regions important to Germany. Presently, everything gets registered only for future accounting of the actions taken. No doubt these accounts will be settled sooner or later. The question remains – when?"²¹

In the summer of 1940 Berlin did not plan to take any political steps for the support of the Baltic states. The official view of Germany in this matter was published on June 17. On this day Ernst von Weizsäcker, the State Secretary of the *Auswärtiges Amt*, declared to German diplomatic representatives that the activity

¹⁸ Deutsches Nachrichtenbüro.

¹⁹ See for example Berliner Börsen-Zeitung, June 17 and 20, 1940; see also **Peltovuori, R.** Sankarikansa ja kavaltaajat. Suomi kolmannen valtakunnan lehtistöissä 1940–1944. Helsinki, 2000, 65.

²⁰ Дневники Йозефа Геббельса 1940–1941 гг. – Ип: Новая и новейшая история, 61994, 222.

²¹ Lietuvos Okupacija ir Aneksija 1939/1940, 294–298; See also **Škirpa, K.** Sukilimas. Lietuvos suverenumui atstatyti. Dokumentinė apžvalga. Vasingtonas, 1973, 19.

of the Soviet Union in the Baltic States concerns only Russia and the Baltic states, and there is no reason for Germany to worry about it.²² Berlin was interested in preserving the *status quo* as it had been established with the concluded treaties with the Soviets on August 23, and September 28, 1939. Pavel Sudoplatov, a close aid of Lavrenti Beria, the Commissar of Internal Affairs, refers to Germany's unofficial position in his memoirs. According to Sudoplatov, during the second half of June, 1940, the Soviet Military Intelligence had received a signal that Germany had advised Estonia, Latvia and Lithuania to accept the Soviet ultimatum. At the same time Germany had indicated that the annexation of the Baltic states by the Soviet Union would be temporary.²³ However, up to the present time no documentary proof in support of Sudoplatov's claim has been found. Taking into account Germany's desire to continue its impartial policy toward the Soviet Union, one must assume that this information had surfaced through unofficial channels.

On the other hand one should consider Germany's financial and economic interests in the Baltic States, and its concern for the Germans left behind in the Baltic countries.

In the report written on 18 June, Frohwein, the German envoy in Tallinn, states that the Soviet occupation and bolshevization will considerably restrict the German financial interests in Estonia, particularly those related to the oil-shale production and to the mining of phosphorite.²⁴

In fact Estonian oil produced from the oil-shale, was of special importance to Germany. On October 7, 1939 a supplemental trade agreement between Estonia and Germany was signed in Berlin, which granted the delivery of 100,000 tons of shale oil to Germany in exchange for determined amounts of coal and coke. On May 4 1940 an additional contract between Estonian Ministry of Finance and German OKM²⁵ promised another 10,000 tons of shale oil to Germany against the already ordered war materials. With these two contracts Estonia was providing Germany with oil needed to make war and to sink allied shipping worldwide.

The nationalization carried out by the Soviet Union in the Western Ukraine had substantially hurt Germany's financial interests. This precedent allowed the assumption that the Soviet government will carry out nationalization also in the Baltic countries. The memorandum written on July 11 by Weizsäcker declares that German economical interests in the Balticum are substantial: food products, oil-shale and phosphorite imports are crucial for German war economy, and one should save what can be saved.²⁶ To protect German financial interests – about

²² Baaside lepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1991, 155–156.

²³ Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии 1941 год. Москва, 2001, 110.

²⁴ US National Archive II (NA II), RG-242, T-120, R-279, 214628.

²⁵ Oberkommando der Kriegsmarine.

²⁶ Memorandum by Weizsäcker and Memorandum by Wiehl, July 11, 1940. – NA II, RG-242, T-120, R-375, 280267–280273; Documents on German Foreign Policy 1918–1945. – DGFP, D (1937–1945), X. The War Years. June 23–August 31, 1940. Washington, 1957, 189–190, 28; see also Möllerson's report, June 28, 1940. – ERA, 957-17-5, 1.

200,000,000 Rmk in trade each year and 200,000,000 Rmk in investments in the region – the establishment of special financial institutions in Kaunas, Riga and Tallinn was being considered. On the same day telegrams were sent to the envoys in the Baltic capitals expressing concern about German economic interests in the Baltic states.²⁷ In the middle of July, a few days after “the Baltic elections”, Werner von Schulenburg, the German ambassador in Moscow, forwarded a memorandum to Molotov which communicated the official German view, stating that although Germany had no reason to become involved in Soviet-Baltic relations, it was specifically interested in retaining its trade relations with the Baltic countries, allowing Germany to purchase 180,000,000–200,000,000 Rmk worth of commodities, goods and wares like in normal circumstances prior to the political upheavals in the region.²⁸

In August 1940 the oil deliveries from Estonia were stopped by the Soviets. Nevertheless the production of oil-shale and gasoline continued at full speed, and by September Estonia ran out of all possible storage facilities. On September 3 in a letter to *Estländische Steinöl A/G*²⁹, OKM, as the majority shareholder, demanded the continuation of oil deliveries according to the contract in force. Soon after, Karl J. Schnurre, director of the East-European Trade Department of *Auswärtiges Amt*, arrived in Moscow for talks. Schnurre, in the name of the German government, requested of the Soviet Union not to harm the German economical interests in the Baltic States. Later, time and again Berlin repeated the same demands asking the Soviet government to take the economic and trade matters of the Baltic states into account. The Germans were especially concerned about the fortunes left behind by the Baltic Germans who had returned to their “fatherland” on Hitler’s command. The German government estimated that the amount the Soviets owed to the German government on the Baltic Germans’ account came to about 315,000,000 Rmk.³⁰

After “elections” in the Baltic states were called, the German government assumed that the Soviet Union intends to annex the Baltic states.³¹ In his July 19 speech at the *Reichstag* Hitler blessed the incorporation of the Baltic states by the Soviets. The dictator announced that a designation of mutual spheres of interest will be followed by the rearrangement of German-Soviet relations. He also assured that neither Germany nor the Soviet Union have taken steps which would take them outside their respective areas of interest.³²

²⁷ Ibid.

²⁸ Memorandum by Schulenburg, July 17, 1940. Полпреды сообщают, 472.

²⁹ In Estonian – Eesti Kiviõli (Estonian Oil-Shale Consortium).

³⁰ See Memorandum by Molotov, October 17, 1940. Документы внешней политики СССР 1940 – 22 июня 1941. – ДВП, XXIII, кн. первая. 1 январь–31 октября 1940 г. Москва, 1995, 681; Vyshinski’s telegram, November 8, 1940 and Memorandum by Vysinski, November 20, 1940; Memorandum by Molotov, November 25, 1940. – ДВП, XXIII, кн. вторая, I. 1 ноября 1940 г. –1 марта 1941 г. Москва, 1998, 29–30, 113, 129.

³¹ See Memorandum by Funk, July 9, 1940. – NA II, RG-242, T-120, R-375, 230269.

³² See Rahva Hääl, July 20, 1940.

On July 21 the newly elected “parliaments” of Latvia and Lithuania proclaimed the wish to become part of the Soviet Union. Next day the Estonian parliament followed suit. On the same day the Lithuanian envoy Škirpa, and on the next day the Latvian envoy Edgars Krieviņš protested to the *Auswärtiges Amt*, and requested the German government to declare concluded Baltic elections illegal and refuse to recognize the new Baltic governments.³³ These protests did not bring any results. Instead the *Auswärtiges Amt* returned the previously mentioned letters of protest to the envoys. This action was justified with the argument that the *Reich* cannot accept the notes as they were not presented on behalf of the respective governments. Immediately thereafter, the *Auswärtiges Amt* asked the Estonian envoy to refrain from sending notes in the future.³⁴ Therefore in the summer of 1940 the Baltic envoys to Germany believed that Germany would settle the Baltic question under more suitable circumstances sometime in the future. In view of this outlook, the Baltic representatives declared their readiness to cooperate with Germany. The Estonian envoy Rudolf Möllerson had already at the beginning of July brought up the question of Estonia’s future, as well as his own personal situation at the *Auswärtiges Amt*. He informed the German authorities that he will remain in Berlin and place himself unconditionally at the disposal of German government for a possible future use in the matters concerning Eastern Europe and Estonia. The Former Estonian Foreign Minister Karl Selter and the legation’s counselor Albert Tattar assumed similar positions.³⁵

Regardless of unofficial assurances by the Germans that the restoration of independence of the Baltic states did not belong to the sphere of their interest. In reality the Baltic states, like so many other regions of Europe, had become the playing fields of Germany, used in international games played at this particular time. Already on January 10, 1941, Germany in its border treaty with the Soviet Union recognised the incorporation of the Baltic states by the Soviet Union *de facto*, as a reward to the Soviets for agreeing to the German annexation of Memel region in Lithuania.³⁶ In reality the German foreign policy was geared to eventually uniting the Baltic States with the future Great-German empire. From this point of view, the German government found it advantageous to consider Estonia, Latvia and Lithuania a part of the Soviet Union until its final political accounting, and therefore accepted the Soviet incorporation of the Baltic states with alacrity. At the same time Germany made it clear that it would not recognise any revival of independence movements in the former Baltic states as well as elsewhere in

³³ DGFP, D, X, 265–267.

³⁴ Memorandum by Woermann, July 24, 1940. – DGFP, D, X, 286; see also Škirpa, K. Lietuvos nepriklausomybės sutemos 1938–1940, 418.

³⁵ Memorandum by Kleist, July 3, 1940. – NA II, RG-242, T-120, R-785, 379939; see also Memorandum by Woermann, August 12, 1940. – NA II, RG-242, T-120, R-119, 117894.

³⁶ ДВП, XXIII, кн. вторая, 1, 302–303. The agreement concluded on the same day also regulated the question of properties belonging to the Baltic Germans and to the German citizens. The Soviet Union agreed to pay a total of 200,000,000 RMk for all properties under consideration, while Germany consented to pay 50,000,000 RMk to the Soviet Union for all the Balt-owned properties located in the German territories. – ДВП, т. XXIII, кн. вторая, 1, 303.

the occupied Europe, as demonstrated by its disavowal of the exile government of Lithuania, established on June 23, 1941 in Germany. In fact, the government of Germany was actively involved in developing various proposals and plans for transforming the Baltic States along the lines of its racial principles – it was planned to Germanise all racially suitable people while deporting the undesirable element to the occupied regions of the Soviet Union.³⁷

The Italian Foreign Ministry followed German and Soviet lead in the Baltic question. On July 22 the Baltic envoys in Rome presented their protest notes to the Italian Foreign Ministry, where they were ignored.³⁸ Anyhow, Italy lacked vital interests in the Baltic states and Finland, instead its interest was directed toward the Balkans and the Mediterranean countries. The Winter War in Finland caused a sharp anti-Soviet reaction in the Italian public opinion. This reaction was now supported further by the “peaceful” surrender of the Baltic countries during the previous summer, thus increasing the general discontent about Soviet expansionist policies in Italy. It must be also recognised that the feelings and reactions in the matter were generally confused, and torn between the opposing views: some individuals and circles in Italy feared that after the incorporation of the Baltic states, the Soviet Union might turn its attention toward the Balkan and Mediterranean region. On the other hand, particularly after entering the war, Italy needed raw materials for its war industry and hoped to secure these from the Soviet Union. Therefore Italy wished to “eliminate” all misunderstandings in Italian-Soviet relations. On June 16 when the Soviet Union presented its ultimatums to Estonia and Latvia, Mussolini agreed to begin political discussions with the Soviet government for the clarification of both countries’ interests in the Balkan-Danube region. A few days later Augusto Rosso, the Italian ambassador to the Soviet Union, delivered Mussolini’s message to Molotov, which expressed the wish to revive Soviet Italy friendship, non-aggression, and neutrality treaties, concluded in 1933. This note stressed the non-antagonistic character of both countries’ mutual relations.³⁹ In the second half of July, a lively discussion was going on between the two parties about the respective spheres of interest. Molotov informed the Italian representative that the Soviet Union considered Italy’s pretensions to the Mediterranean region fully justified.⁴⁰ Consequently Mussolini assumed a positive stand with respect to the Soviet incorporation of the Baltic countries: on July 24 he told the Soviet ambassador in Rome that with this incorporation the Soviet Union is only reclaiming what had belonged to it at earlier times, and that Italy considers the action entirely commendable. Mussolini

³⁷ **Jonuškauskas, L.** *Likimo vedami. Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla 1940–1991.* Vilnius, 2003, 105; **Bubnys, A.** *Vokečių Okupota Lietuva (1941–1944).* Vilnius, 1998, 12–22.

³⁸ Leppik’s note, July 22, 1940; Anfuso to Mussolini, July 27, 1940. *Itaalia diplomaadid teatavad. Itaalia välispoliitilised dokumendid sündmustest Eestis 1939–1940.* Tallinn, 2001, 124–126.

³⁹ Memorandum by Molotov, June 20, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 355–356.

⁴⁰ About the relations between the Soviet Union and Italy see **Смирнова Н. Д.** *Неизвестные страницы Советско-Итальянских отношений 1939–1941 гг. по новым документам.* – *Новая и новейшая история*, 1996, 2, 32–41.

also announced that he had informed the Baltic envoys about Italy's disinterest in the Baltic question. On August 6, when all three Baltic countries had already been made part of the Soviet Union, Italy's Foreign Minister Count Galeazzo Ciano wrote in his diary that Mussolini, keeping in mind a future attack on Yugoslavia, wishes to send him quickly to Moscow for signing some kind of a demonstrative agreement or treaty with the Soviet Union.⁴¹

On the other hand, the position of **Vatican** with respect to the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union was circumspect. In principle the Holy See declined to recognise any political changes occurring during the war as well as the unconstitutionally established governments. Based on Vatican's policies, the Lithuanian legation in Vatican after 1940 events was allowed to continue its work throughout the war years under the protection of papal state.⁴²

What happened to the Baltic countries did not surprise the **Hungarian** government. The incorporation and the subsequent bolshevization of these countries had been predicted by the Hungarian diplomats already in the autumn of 1939. Following the Pact of Munich the Hungarian diplomatic representatives determined that the Baltic states would not be able to resist the invasion neither by the Soviet Union nor by Germany. It was nevertheless believed in Hungary that regardless of becoming the base of military forces, the governments of the Baltic states will be allowed to continue their activities.⁴³ Ferenc Rainich, an influential member of the foreign policy commission of the Hungarian parliament, declared to the envoy of the Soviet Union on July 19, 1940, that the "recent events in the Baltic states, i.e. the latest Soviet diplomatic victories have been impressive". The deputy was particularly moved by the fact that the Soviet Union had achieved its goals by employing diplomatic means only.⁴⁴ Of course, it is uncertain whether other members of the Hungarian parliament agreed with Rainich's views.

Budapest possessed the correct information about the 1940 June-July events in the Baltic states. A report written in July by József Kristóffy, Hungarian envoy in Moscow, stated that the parliamentary "elections" had been held in the Baltic countries according to the standard communist methods.⁴⁵ The Hungarian authorities also believed that the occupation of the Baltic states had been caused first by the success of German military actions in the West, and second, by the fear of the Soviets that Germany might attempt to use the Baltic area as its bridgehead in the region.⁴⁶

⁴¹ Gorelkin's report, July 24, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 453–454; **Ciano's Diary** 1939–1940. Ed. M. Muggeridge. London, 1948, 281.

⁴² **Jonušauskas, L.** Likimo vedami, 115.

⁴³ See for example Walter's report, October 10, 1938. – Magyar Országos Levéltár (OL), K63-1937-3-2864.

⁴⁴ Sharonov's report, June 21, 1940. Трансильванский вопрос. Венгеро-румынский территориальный вопрос и СССР. 1940–1946 гг. Москва, 2000, 33.

⁴⁵ OL, K63-1940-3-4154; see also Kuhl's report, August 6, 1940. – OL, K63-1940-3-4330.

⁴⁶ Deseö's report, July 23, 1940. – OL, K63-1940-3-3645; see also Kuhl's report, June 18, 1940. – OL, K63-1940-3-3417.

On July 25 Ludvigs Ēķis, the Latvian envoy in Budapest and Bucharest, asked the Hungarian Foreign Ministry not to recognise the *Saeima*'s decision to join the Soviet Union. In his note he stressed that the new Latvian parliament had been elected contrary to the constitutional laws and with the support, and threat, of the Red Army units. One day earlier Ēķis had send a similar telegram to the Regent, Miklós Horthy. However, when asked whether the Latvian government had ordered him to protest, Ēķis was compelled to admit that it was his duty both as a legal representative of Latvia as well as a Latvian citizen, to point out the illegal actions in his country committed by the Soviet Union.⁴⁷

On his part, Mihai Manoilescu, the foreign minister of Roumania, in his discussions with the Soviet envoy considered the note of Ēķis rather naive and promised to influence Ēķis for him to deliver all archives and property of the Latvian legation to the representatives of the Soviet Union without further ado.⁴⁸

The Estonian envoy in Budapest and Bucharest, Johan Markus was able to accomplish the same task on July 31.⁴⁹ One month earlier in his report to Tallinn he had expressed pleasure that the Vares government had gained the trust of the Soviet government.⁵⁰ The cabinet of Pál Teleki, placed into difficult position by the German-Soviet friendship, because of the occupation of North Bukovina by the Soviets, by German victories in the West, and by Hungary's economic dependence on Germany, accepted notes of Latvian and Estonian envoys but did not react to them. Hungarian ethnic kinship with Estonians did not seem to influence Hungary's attitude toward Estonia in any way. Hungary, because of its intention to occupy Transylvania, did not want to irritate Germany nor the Soviet Union with responding to the situation in the Baltic countries where Hungary lacked any serious interest.⁵¹ In fact, Budapest needed Moscow's support concerning Transylvania, and also desired to conclude a trade agreement with the Soviet Union. Eventually the Soviet government promised to back Hungary's demands against Roumania. On September 3, Hungary and the Soviet Union signed a trade agreement. Still, regardless of machinations for its own benefit, Hungary showed charity toward Estonia and Latvia by giving refuge to both countries' military attaches, Colonels Ludvig Jakobsen and Aleksandrs Plensners.⁵²

Japan lacked any particular political interest in the Baltic states, although the Baltic states acted as an intermediary for collecting information about both Germany and the Soviet Union, and that a considerable amount of trade was transited through Estonian and Latvian ports. However, in the summer 1940 Japanese governmental circles, exhausted by the war in China, started to search for an agreement with the Soviet Union, which was supporting China in its war efforts.

⁴⁷ Barthok's report, July 25, 1940. – OL, K63-1940-3-4330.

⁴⁸ Memorandum by Lavrentyev, August 15, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 515.

⁴⁹ Memorandum by Markus, July 31, 1940. – OL, K63-1940-3/28, 4328.

⁵⁰ Markus's report, July 29, 1940. – ERA, 957-17-5, 23.

⁵¹ Molotov's telegram to Sharanov, July 5, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 415–416.

⁵² Magyar Hadtörténelmi Levéltár (HL), Budapest HL HM Eln, 1940, 44736, 52438.

The Japanese government, hoping that the Soviets would stop aiding China, proposed the conclusion of a suitable neutrality and non-aggression pact. This step was also important to Japan because of its wish to assure for itself a free hand in dealing with the United States in the Pacific region, and in conquering Asian colonies belonging to France and Netherlands.⁵³ At the beginning of September the deputy Foreign Minister of Japan, Kuiki Ohasi, informed the Soviet ambassador about Konoe Fumimaro's government's approval of the Soviet incorporation of the Baltic states. Consequently the Japanese government assisted the Soviet embassy in Tokyo in taking possession of the archives belonging to the Estonian and Latvian honorary consulates. But at the same time Japan was interested in retaining its representation in Riga. This office had been very useful for collecting political, military, economical and intelligence information concerning the Soviet Union and the Eastern Europe in general. Referring to the trade transit passing through Latvia's ports, Tokyo proposed the establishment of a consulate general in Riga, but Moscow refused to accept the proposal.⁵⁴

In June 1940, rumors circulated in Riga and Tallinn that behind the occupation of the Baltic states was the hand of **Great Britain** in the form of the new British ambassador to the Soviet Union – Sir Stafford Cripps. Thus President Päts in his talks with German envoy Frohwein accused Great Britain of inciting the Soviet Union to occupy the Baltic countries. According to Päts, Great Britain hoped that the occupation of the Baltic states would force Germany to transfer the bulk of its military might to the east, thus causing the soonest possible outbreak of the German-Soviet war.⁵⁵ The Estonian envoy in London, August Torma, writing about Cripps' mission to Moscow, considered Moscow's willingness to receive Cripps a cunning manoeuvre for exerting pressure on Germany.⁵⁶

But was there any truth in the accusation of Great Britain for trying to create a rupture between Germany and the Soviet Union? On May 18, at the meeting of the British War Cabinet, relations with the Soviet Union were discussed and Lord Halifax, the Foreign Secretary, claimed that the Soviet Union should be concerned about the military successes of Germany, and for this reason it might be possible to come to some kind of an agreement. On Halifax's suggestion, also supported by Winston Churchill, it was decided to dispatch Cripps to Moscow. Indeed, Cripps, carrying truly friendly feelings toward the Soviet Union, was the right person for the planned mission to Moscow. It was up to him to find out what kind of trade and other agreements could be made with the Soviets. At the same time Cripps was not authorized to hold discussions and make decisions as a representative of the British government. In a memorandum written a few days later

⁵³ See Сафронов В. П. СССР, США и Японская агрессия на Дальнем Востоке и Тихом океане. 1931–1945 гг. Москва, 2001, 220–222.

⁵⁴ Smetanin's report, September 10, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 507–508.

⁵⁵ Frohwein's telegram, June 20, 1940. – NA II, RG-242, T-120, R-279, 214631; see also Palin's report, June 30, 1940. – Suomen Ulkoasiainministeriön Arkisto (UM), 5C/16.

⁵⁶ Torma's report, June 6, 1940. – ERA, 957-17-5, 87.

Halifax concluded that he did not harbor any illusions about the success of Cripps' mission, but "in the current situation all means have to be used for creating a rupture between the Soviet Union and Germany."⁵⁷

Moscow was ready to talk with Stafford Cripps only if he came as an accredited ambassador. London relented and named him the ambassador to the Soviet Union. Cripps arrived in Moscow on June 12 and had his first audience with Molotov on June 14, the day when Lithuania received its ultimatum. Cripps announced that Great Britain is willing to discuss the creation of a Balkan League under the protection of the Soviet Union.⁵⁸ This proposal allows to deduct that indeed London tried to provoke a clash between the Soviets and the Germans. Documents in the archives do not show that the Baltic question was touched upon in these first discussions between Cripps and Molotov. In any case, at the time of the Molotov-Cripps meeting the Soviet invasion of the Baltic States had already begun. But on the basis of archive materials, it cannot be concluded that up to this time the British government through the person of Cripps had encouraged the Soviet Union to occupy the Baltic states. Furthermore, it would be wrong to assume that Moscow could have been influenced by the desires and wishes of Great Britain. However, it is clear that Stafford Cripps was one of the few British politicians, who already in the summer of 1939 wholeheartedly strove towards the formation of Tripartite Alliance against Germany, and in the fall of the same year had sanctioned the occupation of East Poland by the Red Army and the establishment of Soviet military bases in the Balticum.

In June 1940 Great Britain lost its ally – France – and therefore was vitally interested in a possible clash between Germany and the Soviet Union.⁵⁹ At a War Cabinet meeting held on June 5, Lord Halifax announced that he had requested the United States government to take steps in Moscow for breaking up the alliance between Berlin and Moscow.⁶⁰ At the same time Halifax's attitude concerning the occupation of the Baltic States was indifferent. According to Sir Henry Channon Halifax received the news of Lithuanian occupation with the words "this leaves me rather cold".⁶¹ On the June 17 meeting held by the War Cabinet, when the Baltic states were already occupied, it was suggested that the main motive for the Soviet expansion into the Baltic States was the desire to strengthen its defences against Germany, whose recent military successes had caused worry in Moscow.⁶² On July 18 Cripps' telegram from Moscow was discussed at the War Cabinet session. The ambassador's message explained that it had become clearer by the hour, that the Soviet government did not renounce its support to Germany's

⁵⁷ *Op cit.* **Сипоц В. Я.** Миссия Криппса в 1940 г. Беседа со Сталиным. – Новая и новейшая история, 1992, 5, 25.

⁵⁸ *Ibid.*, see also **Gorodetsky, G.** Stafford Cripps' Mission to Moscow 1940–1942. Cambridge, 1984, 46.

⁵⁹ See for example Gripenberg's report, September 2, 1940. – UM, 5C/7.

⁶⁰ Public Record Office, Foreign Office (PRO), CAB 65/7, WM 167 (40).

⁶¹ The Diaries of Sir Henry Channon. Ed. R. R. James. London, 1967, 258.

⁶² PRO, CAB 65/7, WM 170 (40).

hegemony in Europe. This message is recorded in the protocol of the meeting: "In any case, Cripps does not detect any prospects in uniting with the Soviet Union into a common front against Germany."⁶³ Any hope that the Soviets might change their mind about Germany was still not altogether abandoned, and Great Britain tried to comply with Soviet wishes as much as possible. This idea is supported by a remark recorded in the protocol of June 22 War Cabinet meeting: "The Foreign Secretary stated that as far as he can determine, the concentration of the Soviet armed forces in the Baltic states' territories can be interpreted as a strategic defensive measure taken by the Soviet Union."⁶⁴

On June 24 Halifax sent instructions to Cripps advising him how to conduct discussions with Stalin. These instructions also reflect the attitude of the British government to the Baltic question. Halifax wrote: "When the question about the Baltic states arises, then you can indicate that you accept his explanation for recent Soviet actions in the Balticum – i.e. since these were induced by Germany's threatening military successes that put the Soviet Union in danger, and therefore justified it to undertake defensive moves for self-protection, which in different circumstances would have drawn negative criticism."⁶⁵ However, the protocol of July 1 meeting between Stalin and Cripps did not mention the Baltic states at all, although some indirect hints concerning the occupation of these states could be detected. Cripps underlined Great Britain's wish for balancing the contending forces in Europe as well as in the Far East, and that in this light Great Britain understands the actual policies of the Soviet Union in the ongoing war.⁶⁶ At the same time Churchill informed Ivan Maisky, the Soviet ambassador in London, that even if Soviet Union's expansion in Bessarabia means its return to the imperialist policies of the Russian czars, he, Churchill, cannot come up with any rational counter-arguments criticizing the new policies of the Soviet Union.⁶⁷ Regrettably, some protocols of the War Cabinet meetings during these fateful days for the Baltic countries are still unattainable for the researchers and historians to this day.

All three Baltic states disappeared from the map of Europe quietly. However, the British press expressed compassionate views about the Baltic people's loss of independence. *The London Times* published an editorial which stated that whatever happened, the period of the Baltic independence had not proven altogether futile: the Baltic languages and literature had achieved world recognition. The acceptance of the annexation by the left-wingers and some higher army officers was explained, besides yielding to the Soviet pressure, with the patriotic wish to save these countries from German occupation.⁶⁸ The British legation in Riga found in its reports that the disappearance of the Baltic states was determined largely as

⁶³ PRO, CAB 65/7, WM 171 (40).

⁶⁴ PRO, CAB 65/7, WM 175 (40).

⁶⁵ *Op cit.* Сиполс В. Я. Миссия Криппса в 1940 г., 30; see also *Vaaside lepingust anneksioonini*, 192.

⁶⁶ Conversation between Stalin and Cripps, July 1, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 394–399.

⁶⁷ Maiski's telegram, July 3 and 4, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 409.

⁶⁸ *The Times*, July 25, 1940.

the consequence of the authoritarian régimes previously in power in all three states. For example, the report of July 26 written by the legation's secretary Douglas MacKillop analyzed the new situation in Latvia and found that its many workers would have voted for the candidates of Working People's Bloc even if suitable alternatives would have existed. In MacKillop's view the political and economic conceptions of President Ulmanis resembled the ideals of the 19th century middle-class nationalism, and regardless of his service to his country, Ulmanis was not the person who could have organized his people for an effective resistance against the feared invader. According to MacKillop the Latvian state of 1940 with its 20-year history was able to display only idle hostilities, weakened by notable corruption and deep-rooted suspicions: Latvia with its foreign trade controlled by the Jews and by the Baltic Germans, was a state excessively over-administered where civilian as well as military expenses were grotesquely disproportionate to the available resources and Latvian nationalism, regardless of its romantic and bellicose aspirations, was in the end nothing more than a worthless hubbub. If MacKillop's opinion of the Ulmanis régime in Latvia were accepted, then his final conclusion has to be considered as a typical view of the representative of a Great Power in regard to small nations and their states: "Considering them [Latvians] as a tribe rather than as a nation, the Letts have given proof over centuries of their history of real individuality and power successfully to resist assimilation, and there is no reason to suppose that their distinctive culture and characteristics will be lost in their newest adventure."⁶⁹

On July 23 the Baltic envoys in London delivered notes of protest to the Foreign Office against decisions made under the pressure of the Red Army's presence in the newly elected parliaments. The British government kept these notes under consideration for more than a month, when it was decided not to answer by a written note. The Baltic envoys were informed orally that they were allowed to continue working under the previously established rules.⁷⁰ On June 20 the British authorities had frozen and blocked all Baltic accounts and treasures held in Great Britain for safekeeping. The British government viewed Baltic gold as the surety for British investments and properties in the Baltic countries. The total of British holdings in the Baltic countries was appraised to be worth £ 3,848,000. The value of Baltic gold held by Great Britain was estimated to be £ 3,866,000. Whereas the value of the private property and investments held by the British subjects in the Baltic states was estimated to be £ 3,768,000, of which 1,460,000 was in Estonia, 1,708,000 in Latvia and 600,000 in Lithuania.⁷¹

In the summer of 1940 the Baltic states were viewed by Great Britain as barter goods. The British government saw in the Soviet Union a prospective ally, and

⁶⁹ MacKillop's report, July 26, 1940. – PRO, FO 371/24761, N 6045/1224/59.

⁷⁰ Torma to Rei, January 28, 1941. Baltiska arkivet (BA), Rei 8.

⁷¹ **Anderson, E.** British policy toward the Baltic States, 1940–1941, 329, 332; **Zunda, A.** Baltijas valstu problēma un Lielbritānija. Otrā pasaules kara gados (1939–1945). – Latvijas Vēsture, 2004, 3 (55), 67.

regarded improving its relations with the Soviet Union important to such a degree, that it even considered recognizing the incorporation of the Baltic states *de jure*. On July 26 the recognition of Baltic puppet governments was discussed in the War Cabinet – obviously the good relations with the Soviet Union were more important to Great Britain than the fate of the Baltic countries. A memorandum of the same date, signed by Lord Halifax, remembering the fate of Austria and Czechoslovakia, that considering the moral aspect of the question, nothing positive can be said in support of refusing the recognition. But taking British interests into account, Halifax had to admit that the recognition of the completed annexation will not be advantageous to Great Britain in the long run.⁷² At the July 29 meeting, the War Cabinet agreed with Halifax's position. But at this sitting also views opposed to the recognition were aired: the recognition of incorporation will deliver to the German propaganda machine an opportunity to appear as a defender of small nations, and will cause pronounced discontent in the Polish, Norwegian, Dutch and Belgian governments, also in Finland and in the Scandinavian countries. Against the recognition spoke also an assumption that in case of the recognition Great Britain would have to hand over to the Soviet Union the Baltic gold and all Baltic ships docked in the British ports, instead of keeping all that as compensation for British properties and investments left in the Baltic states, now nationalized by the Soviets. The most powerful argument against the recognition arose from Great Britain's relationship with the United States. The British government understood that the recognition of the Baltic states incorporation will cause a negative reaction in the United States public opinion, and will create an undesirable precedent, which would pressure Great Britain to also recognise the German and Japanese conquests. Also it appeared improbable that under the present circumstances recognition of the Baltic states incorporation would change the attitude of the Soviet Union toward Great Britain.⁷³ On August 8 the British War Cabinet decided to postpone the question of the Baltic states' incorporation by the Soviet Union. Consequently, in conflict with Washington which kept on talking about the occupation of the Baltic states, London declined from taking an official stand in the matter. Nevertheless, certain quarters retained their desire to improve relations with Moscow, and meet its requirements. A few days after the incorporation of the Baltic countries into the Soviet Union, Georg Gripenberg, the Finnish envoy in London telegraphed Helsinki stating that the Secretary of State in the Foreign Office, Richard A. Butler had remarked that if the agreement about the compensation for British investments and properties in the Baltic States would be concluded, London will promptly recognise the uniting of the Baltic states with the Soviet Union.⁷⁴

⁷² Memorandum by Halifax, July 26, 1940. – PRO, FO 371/24761/3913, N 6081/1244/59.

⁷³ PRO, CAB 66/10 WP 280 (40) and CAB 65/8, WP 214 (40); Cripps's report, August 24, 1940. – PRO, FO 371/24765; Cripps's report, August 4, 1940. – PRO, FO 371/24761; see also *The Diaries of Sir Alexander Cadogan O.M. 1938–1945*. Ed. D. Links. London, 1971, 320.

⁷⁴ Gripenberg's telegram, August 10, 1940. – Suomen Kansallisarkisto (KA), Tanner 39; see also Gripenberg's report, September 2, and November 19, 1940. – UM, 5C/7.

Even Lloyd George, the former liberal Prime Minister, criticized the indefinite and fuzzy policies of the British government regarding the Baltic question. In commenting on the incorporation of the Baltic states, he described the behavior of the government as sucking up to the United States of America and recommended that in the prevailing situation the British government should primarily orient itself toward the Soviet Union.⁷⁵

In spite of Churchill's declaration in the Lower House on September 5 that the British government does not recognise any territorial changes occurred during the war that have not taken place by mutual agreements through free will, the incorporation of the Baltic states continued to stay on the government's agenda.⁷⁶ In September 1940 Lord Halifax informed the Soviet ambassador Maiski that the Baltic question could be resolved only if the Soviet Union would give up its claim to the Baltic gold stored in British banks.⁷⁷ This proposal basically meant selling out moral principles for money.

During the rest of the 1940s the battle within the British government about the Baltic question continued. Soon the government through the Foreign Office announced that no visas will be granted to Latvian refugee-politicians nor will the establishing of Latvian National Committee be permitted in Great Britain – to avoid straining the relations with the Soviet Union.⁷⁸ At the same time Great Britain was interested in concluding a trade agreement with the Soviet Union. On September 14 ambassador Cripps proposed unofficially to the Soviet government to freeze all mutual claims and counter-claims until the end of war, or at least until Great Britain succeeded in fending off the German aggression.⁷⁹ He advised Moscow to realize that the British government cannot retreat in the Baltic question, because a precedent would be created by this action which will bring along other problems related for example to Czechoslovakia and other occupied countries. In fact, at this time the kings and queens of the Netherlands, Greece, Norway and Yugoslavia, the Belgian government, the presidents of Czechoslovakia and Poland in addition to the National Committee of France had found asylum in Great Britain. Cripps also indicated that retreating in the Baltic question would likely cause an undesirable reaction in the United States. He also proposed that the Soviet claims on the Baltic gold should be handled through the British civil court.⁸⁰

On September 27, 1940 Germany, Italy and Japan established the so-called Triple Pact in Berlin which finalized the collaboration of Axis-powers. This development brought along certain changes in the thinking and attitudes of Great Britain. The British government surmised that from this time on the German expansion will be directed to Southern Europe and the Italian expansion to Northern Africa, while hoping that the Japanese expansion can be re-directed from South-

⁷⁵ Maiski's telegram, August 14, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 511.

⁷⁶ PRO, FO 371/24761, N 6581/122/59.

⁷⁷ The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 320.

⁷⁸ **Anderson, E.** British policy toward the Baltic States, 1940–1941, 329.

⁷⁹ Memorandum by Vyshinski, September 14, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 599.

⁸⁰ *Ibid.*, 599–600.

eastern Asia back to China's mainland. Consequently the Soviet government was informed that Great Britain is willing to give necessary credits to China for purchasing required armaments from the Soviet Union.⁸¹

On September 17 Cripps proposed to the Soviet government to conclude an agreement in the matter of "temporarily requisitioned Baltic merchant ships",⁸² indicating that the British government would go to extremes to reach the agreement.⁸³ On the same day Lord Halifax in his talks with the Soviet ambassador stressed time and again that the British government wishes ardently to improve its relations with the Soviet Union. But when ambassador Maiski noted that the actual politics of the British government in the matter of Baltic ships did not seem to support the wishes of the Foreign Secretary, the latter stated that the Baltic ships' question was a "small one" and should not eclipse "the big questions" which require close cooperation between the two countries.⁸⁴ Already on the next day London signaled to Moscow, that Great Britain is ready to discuss the matter of Baltic ships and the necessary re-imburements to the Soviet Union.⁸⁵ On October 22 Cripps delivered a British memorandum to the Soviet government, which contained a proposal to normalize mutual relations by concluding an agreement between the two countries, and a request that the Soviet government from this time on would pursue benevolent neutrality toward Great Britain. Great Britain in its turn promised to avoid joining any anti-Soviet alliances and to recognise Soviet sovereignty over the Baltic states, Bessarabia, Northern Bukovina and Eastern Poland *de facto*.⁸⁶

Anthony Eden, becoming the Foreign Secretary in December 1940, brought along a change in relationships with the Baltic envoys. Hitherto the Foreign Office had been willing to listen to whatever the envoys had to say, but at the end of December accepting the envoys' "private letters" was stopped. From then on they were permitted to keep in touch with the Northern Department of Foreign Office only.⁸⁷

From the beginning of 1941 the German pressure on Yugoslavia and Turkey started to increase. Consequently the weight and influence of the British politicians who considered the normalisation of relations with the Soviet Union vital, grew

⁸¹ See Maiski's telegram, October 1, 1940 and Memorandum by Maiski, October 3, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 647–648.

⁸² British authorities requisitioned the Baltic merchant ships (20 under Estonian, 3 under Latvian and 1 under Lithuanian flags) docked in the British ports. This action, taken on October 14, 1940 was justified with the claim that the British government needed these ships. This reasoning can be accepted, because in the prevailing war considerable losses in British merchant fleet had been caused by German submarines and airplanes. The original national crews were allowed to continue manning their respective ships.

⁸³ Memorandum by Vyshinski, October 17, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 674.

⁸⁴ Memorandum by Maiski, October 17, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 683–684.

⁸⁵ Vyshinski's telegram, October 18, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 690.

⁸⁶ ДВП, XXIII, кн. первая, 701–705.

⁸⁷ **Anderson, E.** British policy toward the Baltic States, 1940–1941, 331; **Zunda, A.** Baltijas valstu problēma un Lielbritānija, 68.

steadily from day to day. Some members of the government became increasingly willing to make far-reaching concessions, including in the Balkans. Cripps in Moscow even proposed to the Soviets that Foreign Secretary Eden could meet with Stalin – a suggestion which was turned down by the Soviet government with a comment, that “it was not a right time for solving the “big questions”.”⁸⁸ On April 3 Churchill dispatched the next successive letter to Stalin in which he again drew attention to the many possible courses for German expansion. The attitude of Churchill toward the British-Soviet relations and toward the Baltic question in the spring of 1941 is clarified by his instructions to the Foreign Office delivered on April 22. The central issue of this communication was the question whether or not Moscow should be told that the British government would recognise its incorporation of the Baltic states, if the Soviet government would start moving closer to the British position.⁸⁹

But the outbreak of the Soviet-German war on June 22, 1941 made Great Britain immediately an ally of the Soviet Union. On July 12 the agreement for British-Soviet cooperation in fight against Hitler’s Germany was signed in Moscow. In time this agreement became the basis of the developing coalition against Germany and its allies. During the visit of Eden to Moscow in December 1941 the Baltic question was one of the issues discussed by the new allies. During his repeat visit on September 17, 1942 Stalin made two proposals: first, to conclude a collaborative military agreement for the duration of the war, and second, to conclude also an agreement for cooperation after the war. At the same time the Soviet government announced that a mutual assistance pact would be possible only if Great Britain recognised the western borders of the Soviet Union, dated June 22, 1941.⁹⁰ This meant, of course, *de jure* recognition of the incorporation of the Baltic states and Bessarabia into the Soviet Union. But taking into account the requirements of the Atlantic Charter, Eden would not agree with the Soviet proposals, causing the discontinuation of further negotiations. It seems that Great Britain was interested in Soviet alliance for the on-going war, while the Soviet Union was already considering the shape of the world after the war.

The analysis of Soviet-British relations made in the Foreign Office concluded that, first, Great Britain should not take on any onerous duties concerning Eastern Europe, second, that Great Britain in its policies must take into account the strategic interests of the Soviet Union, and third, that it should employ the principles of Atlantic Charter in a different way in various locations, depending on the location and population in question. At the same time the British government kept on worrying about the American reaction to its yielding policies toward the Soviet Union, particularly concerning the Baltic question.⁹¹

⁸⁸ Memorandum by Vyshinski, February 24, 1941. – ДВП, XXIII, кн. вторая, 1, 416–417.

⁸⁹ Rothwell, V. Britain and the Cold War. London, 1982, 77–78.

⁹⁰ See Ржевский О. А. Война и дипломатия. Документы и комментарии (1941–1942). Москва, 1997, 11–61; The Eden Memoirs: The Reckoning. London, 1965, 303.

⁹¹ Zunda, A. Baltijas valstu problēma un Lielbritānija, 69.

In May 1942 the Soviet Peoples' Commissar of Foreign Affairs, Molotov, visited London. At the beginning of talks about concluding the mutual assistance pact, the British government agreed to recognise the western borders of the Soviet Union, dated June 22, 1941.⁹² But during the following talks the British position regarding the status of the Baltic States changed, and the Soviet Union was forced to accept the British stand in this issue. The British position had shifted because of first, the military situation on the western front having turned catastrophic for the Soviets, and second, because the recognition of Soviet western borders was also of deep concern to the exile government of Poland as well as to the government of the United States, as demonstrated in the June 13, 1942 memorandum of the American Secretary of State Cordell Hull.⁹³ Therefore the Soviet-British alliance and mutual assistance agreement signed on May 26, 1942 directed against Germany and the Axis power, only expressed the desire of both partners to cooperate in preserving peace in the post-war world, and preventing the re-ascension of a military German state.

In the meantime the situation among the exiled Baltic diplomats stationed in London went through another transformation. Namely, on demand of the Soviet government, the Foreign Office removed the names of certain diplomats from its regular list and placed them in a special addendum with a title "The List of Persons Who Do Not Belong to the List of Accredited Diplomats But Are Considered by the British Government as Persons of Certain Diplomatic Status", without indicating from which country these persons were from. Thus all diplomats from German-occupied states remained on this list. The foreign Office advised the Baltic diplomatic representatives to avoid asking for an explanation in the matter.⁹⁴

In the following period until the end of war, the British politicians and diplomats continued to express different views and proposed various plans. Repeatedly it was announced that the fate of the Baltic states will be determined at the peace conference after the war. Although during the years of war, the acceptance of Soviet demands seemed to take hold in the official policies of the British government, as well as in the press of the country. Nevertheless, the British government started to recognise the western borders of the Soviet Union dated June 22, 1941 diplomatically, but it simultaneously refused to recognise the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union.

In the spring-summer of 1940 Paris was also dreaming about the Soviet Union entering the war. The **French** government sent a new ambassador, Erik Labonne, to Moscow, whose assignment was to make the Soviet government understand the necessity of joining the Western Allies. Already prior to the Soviet ultimatums to the Baltic states the instructions from the *Quai d'Orsay* to Labonne emphasized that discussions with the Soviet diplomats will be possible only if both France

⁹² Ржешевский О. А. Война и дипломатия, 76–77, 83.

⁹³ The Papers of Cordell Hull. Library of Congress (LC).

⁹⁴ See Jonuškauskas, L. Likimo vedami, 106; Zunda, A. Baltijas valstu problēma un Lielbritānija, 70.

and Great Britain do not question territorial changes in Eastern Europe: in Western Ukraine, Western Belorussia and in the Baltic states.⁹⁵ Just before the surrender of France, Labonne, on the instruction of the *Quai d'Orsay*, attempted to get help from the Soviet Union. He warned Molotov that the defeat of allies in the West will imperil the balance of power and soon turn Germany to the East. At the same time Labonne alluded to “legitimate interests” of the Soviet Union.⁹⁶ After the capitulation of France the so-called Vichy government was to take first and foremost the interests of Germany and Italy into consideration, thus assuring for itself a place in the New Europe. At the time the Soviet Union was viewed as a balancing element against Germany. Therefore Labonne repeatedly telegraphed Vichy with a warning that if France definitely does not want to lose its independence, it has to be extremely careful with respect to the Soviet Union. Labonne called upon the Vichy government to free itself of any sentimentality in its policies toward Moscow. According to Labonne, the Soviet Union will support France only if it is to its own best interest. Labonne treated the expansion of the Soviet Union in the Baltic States only as an activity directed against Germany.⁹⁷

Like other diplomats, also those from the Baltic states soon left Paris for Vichy. The Vichy government did not express an opinion about the legal aspects concerning the incorporation of the Baltic countries by the Soviet Union, nor assumed any obligation in regard to the future of the Baltic states. On August 17, the Vichy government decided to take notice of the August 11 declaration of the Soviet government, which announced the unification of the Baltic states with the Soviet Union, and requested the closing of French embassies in all Baltic countries. The Vichy government stressed that assuming an official stand in the Baltic question at this time may not only be useless, but even dangerous from the standpoint of French-Soviet relations.⁹⁸

In the autumn of 1940 Labonne and the Vichy government followed closely the activity of Stafford Cripps in Moscow. On October 22, Labonne reported to the Vichy government that Cripps had promised the Soviet Union that depending on its retaining its neutrality, London will recognise the incorporation of the Baltic states, and will not join any anti-Soviet alignments.⁹⁹ The Vichy France press declined publishing materials, which would describe the events in the Baltic countries in the true light. Because the Soviet government was able to take advantage of the opponents of previous régimes in the Baltic states, there were many individuals in France who believed that joining the Soviet Union had been supported voluntarily by the majority of local people. Also the French people with anti-German feelings were glad that the occupation of the Baltic states by the

⁹⁵ Чельшев И. А. СССР – Франция: трудные годы 1938–1941. Москва, 1999, 301–302.

⁹⁶ Gorodetsky, G. Stafford Cripps' Mission to Moscow 1940–1942. Cambridge, 1984, 44, 46.

⁹⁷ Суту Ж. А. Виши, СССР и Германия. 1940–1941 гг. По французским архивам. – Новая и новейшая история, 2000, 3, 122–125.

⁹⁸ Ibid., 128.

⁹⁹ Ibid., 126.

Soviets eliminated the opportunity for the Germans to use the region to attack the Soviet Union.¹⁰⁰

Kaarel Robert Pusta, an official with special assignments in the Estonian legation in Paris, removed from the office by the new Foreign Minister Nigol Andresen on June 29, later declared that he had presented a note to Paul Baudouin, the Foreign Minister of the Vichy government on June 29, in which he had protested the newly elected parliament's wish to join the Soviet Union.¹⁰¹ However, Oskar Õpik, the former Estonian envoy to France, later claimed in his memoirs that it was really he, who together with the Latvian and Lithuanian envoys, had delivered a joint protest to the Vichy government.¹⁰² All the same, Õpik's assertion seems ambiguous because at the same time he called the protest delivered to the Foreign Office by Estonian envoy August Torma completely valueless.¹⁰³ In this case, was not his own effort along the same lines with the Vichy government similarly pointless? It is possible that in truth no note of protest was handed to the Vichy government. This assumption seems to be confirmed by the memoirs of the Lithuanian envoy in Paris, Petras Klimas. According to his reminiscences the Baltic envoys in France acted in unison after the conclusion of non-aggression treaties in 1939. This meant that all three representatives together presented a number of notes, first trying to convince the French government that the Soviet Union is a peaceful and benevolent country, and that Soviet garrisons did not violate the neutrality of the Baltic states – as instructed by their respective governments.¹⁰⁴

But after the incorporation of the Baltic states, the tone of the diplomatic notes offered by the Baltic diplomatic representatives changed radically – now they asked the Vichy government to condemn the Soviet actions, i.e. the incorporation of the Baltic region. It has to be noted that the actions of Baltic diplomats were independent as they lacked the official backing of their governments.

At the end of 1940 the negotiations between the Vichy government and the Soviet Union regarding the Baltic gold deposited in French banks commenced. In March 1941 the French authorities agreed to hand over the gold to the Soviet Union, but because of the outbreak of the Soviet-German war these plans did not realize.¹⁰⁵

The **Spanish** government did not make any official announcements regarding the incorporation of the Baltic states by the Soviet Union, but continued recognizing the accredited Baltic diplomatic representatives. The **Portuguese** government, on the contrary, decided not to recognise the incorporation of the Baltic states by the Soviet Union.¹⁰⁶

¹⁰⁰ See Holma's report from Vichy, September 2, 1940. – UM, 5C/6.

¹⁰¹ **Medijainen, E.** Saadiku saatus, 155; **Pusta, K. R.** Saadiku päevik. Tallinn, 1992, 214.

¹⁰² **Mamers, O.** Häda võidetuile. Stockholm, 1952, 175.

¹⁰³ Ibid., 282.

¹⁰⁴ **Klimas, P.** Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940 m. Vilnius, 1991, 158.

¹⁰⁵ See **Hough, W. J. H.** The Annexation of the Baltic States And Its Effect On the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. – New York Law School Journal of International and Comparative Law, 1995, 6, 2, 430.

¹⁰⁶ Ibid., 433.

In August 1940 the **Swiss** government closed all its consulates in the Baltic states. Starting with January 1, 1941, it stopped its recognition of the Baltic diplomatic and trade representations in Switzerland while allowing these representatives to retain certain diplomatic privileges. It forbade them to participate in any kind of political activities in the country. All this meant, at least indirectly, the Swiss recognition of the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union *de facto*. However, the Swiss government steadfastly refused to grant its *de jure* recognition of the incorporation. It also declined to surrender the Baltic gold to the Soviet Union.

After the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union, the Control Commission of **the League of Nations** placed these states into a special category of its membership and allowed their representatives to stay in place. At the same time Sean Lester, the acting Secretary General of the League, avoided any official contacts and dealings with the Baltic diplomatic representatives. Soon Great Britain, keeping in mind its good relations with the Soviet Union, recommended the League to reject the efforts of these representatives to pay the membership fees of their respective countries. The League of Nations complied by returning the payments for the year 1943. The Baltic representations at the League of Nations continued functioning formally until the liquidation of the League in April 1946. In fact the Baltic representatives were prevented from taking part in the final General Assembly meeting because of the parliaments of all three Baltic states having voted in favor of their incorporation into Soviet Union and therefore no longer existed *de facto* nor *de jure*. Their assertion that the respective plebiscites had been rigged were rejected on the grounds of no real proof being available.¹⁰⁷

The Swedish government took the Soviet invasion of the Baltic countries as a warning sign of the new Soviet attack against Finland. Sweden was also apprehensive that as a counterattack, Germany might occupy the island of Gothland. It was presumed that a war between Germany and the Soviet Union was unavoidable. For this reason the occupation of the Baltic states was assumed to be a temporary phenomenon. Rumors spread in Sweden that OKH¹⁰⁸ had already prepared detailed plans for the military action against the Soviet Union. These unconfirmed tales also reached the Estonian government through its legation in Stockholm.¹⁰⁹

At first the Estonian legation in Stockholm tried to conceal the real situation in the Baltic states, and to prevent disclosure of truthful information. For example, on June 12, two days before the ultimatum was given to Lithuania, *Stockholms Tidningen* published an article about the crisis in Lithuania, which spoke of the wish of the Soviet government to station half of a million soldiers into Balticum.

¹⁰⁷ Ibid., 435–436; see also **Made, V.** Eesti ja Rahvasteliit. – In: *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*, 3. Tartu, 1999, 224–231; **Jonušauskas, L.** *Likimo vedami*, 66–67, 87.

¹⁰⁸ Oberkommando des Heeres.

¹⁰⁹ Laretei's report, June 20, 1940. – ERA, 957-17-5, 172; Ast's report, June 26, 1940. – BA, Karl Ast's arkiv; Wasastjerna's report, June 20, 1940. – UM, 5C/12.

The Estonian press attaché Karl Ast attempted to prevent the publication of the named article. On June 14 in a dispatched report to Tallinn, Ast accused the Swedish government of the inability of restraining its press.¹¹⁰ But of course Ast did not act on his own. He had to follow the instructions received from the Estonian Foreign Ministry. When the Swedish press expressed indignation that the Soviets had occupied the Baltic states, and had demanded the formation of new governments, Heinrich Laretei, the Estonian envoy in Stockholm, even as late as on July 12 claimed the legality of the new Soviet-established government.¹¹¹ In early July, Nigol Andresen, the new Estonian Foreign Minister, had ordered Laretei and Ast to spread “peaceful and objective” information in Stockholm and to fight against any kind of “rumors”. Andresen recommended letting the Swedish government know that the shipment of oil shale to Sweden will depend entirely on Sweden’s political attitude and “objectivity”.¹¹²

On July 24, after the parliamentary elections in the Baltic States, Laretei’s conscience awoke: he gave to the Swedish Minister of Justice, Karl Gustav Westman¹¹³, a note in which he implored that the changes carried out in Estonia through violence, coercion and deceit would not be recognised by the Swedish government. Laretei received an oral answer from Westman, stating that Sweden does not have any other alternative than to recognise the factual situation in Estonia.¹¹⁴ The note itself did not receive an official written answer. It can be understood that the collapse of the Western Allies had put Sweden into a difficult position, and that the Swedish government did not wish to incense the Soviet Union by viewing Germany as a defender of smaller states against the Soviet aggression. On August 16 in his speech at the *Riksdag*, Christian Günther, the Swedish Foreign Minister, discussing the Baltic question mentioned that the Swedish legations in the Baltic countries and the Baltic legations in Stockholm will be closed down on the request of the new rulers in these countries. But the former Foreign Minister Östen Undén declared that nobody believed that a voluntary unification of the Baltic states with the Soviet Union had taken place, instead the witnesses had observed a brutal conquest of three pygmy states by a superpower.¹¹⁵ Thus the views expressed by the members of government did not always coincide with those of politicians who stood outside the government. It should also be noted that at this time the Swedish government held discussions with the Soviet Union to conclude an advantageous tradeagreement while attempting to be compensated for the properties and investments belonging to the Swedish citizens and firms in the Baltic states.

¹¹⁰ ERA, 957-17-5, 167.

¹¹¹ Laretei’s report, July 13, 1940. – ERA, 957-14-689, 37–37p.

¹¹² Andresen to Laretei, July 1, 1940. – ERA, 957-17-5, 171.

¹¹³ See also **Carlgrén, W. M.** *Swedish Foreign Policy during the Second World War*. London, 1977, 257.

¹¹⁴ Laretei to Warma, August 21, 1940. – BA, Laretei, 1; **Laretei, H.** *Saatuse mängukanniks*, 211–212.

¹¹⁵ **Carlgrén, W. M.** *Rootsi ja Baltikum: maailmasõdadevahelisest ajast sõjajärgsete aastateni: ülevaade*. Tallinn, 1995, 28.

On August, 11 1940 the Swedish government presented a note to the Soviet Union about the financial interests of Sweden and some of its citizens in Lithuania, Latvia and Estonia.¹¹⁶ At this time the Swedish government calculated that the Soviet Union owed 35,000,000 Skr to the Swedish government and to various firms, 5,000,000 Skr for different trade debts, and 30,000,000 Skr for nationalized plants, etc. that belonged to Swedish investors. On that last point the Swedish government strove to achieve “a principal agreement”. To sweeten the deal the Swedes offered to the Soviet Union 100,000,000 Skr. Credit: 40,000,000 for building a plant for manufacturing rolling stock for the Soviet consumption and 60,000,000 for purchasing the Swedish commodities and goods. The last point, however, was offered with a condition: this money became available to the Soviet Union only after the question of Swedish interests in the Baltic states had been taken care of.¹¹⁷ In the second half of August 1940, Erik Boheman, General Secretary of the Swedish Foreign Ministry, traveled to Moscow to discuss problems described above with the Soviet authorities. He told Molotov that the Swedish government will deliver the Baltic gold to the Soviets and that Sweden is convinced of the Soviet government’s readiness to honor the Swedish interests and rights.¹¹⁸

The Swedish demands were discussed in the Politbureau. In response to the Swedish August 11 note, the Soviet government declared on October 11 that the properties and investments in question had already been confiscated by the Estonian, Latvian and Lithuanian governments respectively before the incorporation of these states into the Soviet Union, and for this reason the Soviet government was not responsible for the financial losses befallen on Sweden. At the same time the Soviet government alluded to the willingness of Estonian, Latvian and Lithuanian socialist republics to pay Sweden some compensation for the confiscated Swedish property. The actual amount of the compensation was left up to the Swedes to determine with an offer of the following payment possibilities: 10% of the total sum would be paid to Sweden in one year, 15% in three years, 20% in six years and 25% in 10 years. According to Molotov, with this offer the Soviet government had been very forthcoming indeed.¹¹⁹ According to Molotov with this offer the Soviet government was very obliged indeed.¹²⁰ On November 6, the Swedish government’s note to the Soviets stated that because of the Soviet Union’s prevalence in the Baltic States, it is responsible for the debts of the Baltic states to Sweden also according to the international laws.¹²¹ With this statement Sweden recognised the

¹¹⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (RGASPI), 17-162-29, 129.

¹¹⁷ Memorandum by Molotov (Conversation with Assarsson), August 10, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 498–499.

¹¹⁸ Memorandum by Molotov (Conversation with Boheman), August 19, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 524–525.

¹¹⁹ RGASPI, 17-162-29, 166–167.

¹²⁰ Memorandum by Molotov (Conversation with Assarsson), October 11, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 663–665.

¹²¹ **Dunsdorfs, E.** *The Baltic Dilemma. The case of the jure recognition by Australia of the incorporation of the Baltic States into the Soviet Union.* New York, 1975, 123.

incorporation of the Baltic states into the Soviet Union *de jure*. On May 30, 1941 Sweden and the Soviet Union signed the negotiated agreement, which determined and regulated the compensation for Swedish properties and investments in the Baltic region. The Soviet government pledged to pay within two years 20,000,000 Skr to Sweden and the Swedish government was obligated to deliver all Baltic gold reserves to the Soviet government. The Soviet government viewed this agreement as an official recognition of the Baltic states incorporation into the Soviet Union.

In fact, Sweden had viewed the independence of the Baltic states already in the 1920s and 1930s as a temporary phenomenon. Perhaps the assessment of a well-known Swedish expert of foreign policy, Wilhelm M. Carlgren, characterizes best the Swedish position in the matter: "In the summer of 1940 Sweden saw itself at the final stop, predicted long ago, although postponed repeatedly by the prevailing conjunction of circumstances in the Baltic region, and approved by all intermittent Swedish governments."¹²²

Norway was occupied by the German forces in April-June 1940, but the Soviet government severed its diplomatic relations with the Norwegian exile government only in May 1941. For this reason the Norwegian exile government's policy with respect to the incorporation of the Baltic countries was benevolent. On August 24, 1940, the Norwegian envoy in Moscow announced in a note given to Molotov that yielding to the requests of the Soviet government, Norway had recalled all its representatives from the Baltic states.¹²³

Denmark surrendered to Germany in April 1940. On July 24 August Koern, the Estonian representative in Copenhagen, submitted a protest note to the Danish Foreign Minister, Erik Scavenius,¹²⁴ concordantly with similar action of Estonian legation in Stockholm. Scavenius did not understand on whose name Koern was protesting. Later, while preparing a summary of his activities in Denmark, Koern remembered that he had been impelled to admit to Scavenius that no government nor committee had authorized him to present the described protest note. Consequently, the Danish Foreign Ministry accepted Koern's protest as an expression of one individual's opinion, but with the consensus that if Koern had considered the issue properly, he would not have presented his note at all.¹²⁵ Also Denmark was interested in collecting a payment from the Soviet Union for all the Danish properties and treasures invested in the Baltic countries. For example the Kunda cement plant in Estonia and the Liepāja oil refinery in Latvia belonged to the Danish investors. The discussion with the Soviets for resolving this problem commenced in September-October 1940.¹²⁶

The **Finnish** governmental circles became agitated because of the revolutionary procedure used by the Soviet emissaries to remove the lawful governments in the

¹²² Carlgren, W. M. *Rootsi ja Baltikum*, 39.

¹²³ Советско-норвежские отношения 1917–1955. Сборник документов. Москва, 1997, 302.

¹²⁴ Foreign Minister, June 8, 1940–May 5, 1940.

¹²⁵ Memorandum by Koern. Estonian legation and honorary consulate in Copenhagen. – BA, 3.

¹²⁶ See Kyhn, P. Taani suhtumine Balti riikidesse aastail 1940–1950. – Akadeemia, 1996, 11, 2308–2309.

Baltic states to be replaced with the new unlawful ones.¹²⁷ However, in the Finnish press the “June-events” in Balticum were overshadowed by the events in Europe. The news media provided mainly stories about the situation in the Baltic states, and viewed Prime Minister Vares’ government as Estonia’s legal government. The Estonian envoy to Finland, Aleksander Warma, unlike other Estonian diplomatic representatives, did not deliver a written protest note to the Finnish government concerning the incorporation of Estonia into the Soviet Union during the critical period in July 1940. Warma stated in his memoirs that he had presented to the Finnish government a question about the status of Estonian legation in Helsinki, as Estonia was united with the Soviet Union.¹²⁸ Finally, on August 7, after Estonia had been incorporated into the Soviet Union, Warma delivered a note of protest, similar to those of other Estonia diplomatic representatives in other countries, to the Finnish Foreign Minister Rolf Witting. On receiving the note, the Finnish Foreign Ministry announced that the note would not be answered.¹²⁹

Events in the Baltic states activated the Finnish communists and left-wingers, who had rallied around the Finnish-Soviet Society of Peace and Friendship.¹³⁰ At the end of July and in the beginning of August the society organized anti-government demonstrations in a number of cities, and called upon people to set up barricades.¹³¹ At the same time the Soviet Union presented the Finnish government with diverse demands of political and economic nature. The situation became hostile and threatening to such an extent that on August 5 Marshal C. G. Mannerheim demanded that the government carry out partial mobilization. The Finnish government disagreed with Mannerheim.

On July 31, 1940 Reinhold Svento, one of the leaders of the Finnish Social Democratic Party, claimed in an editorial of *Suomen Sosialidemokraatti*: “Nations that had depended on the Great Powers were not politically able to deal with the true national freedom, but on the contrary were compelled to suffer under the dictatorial governments of their own countries – so that the choice between a foreign and a home-grown repression became insignificantly small.” Svento’s opinion falls into same category with that of the Finnish envoy to Latvia, Eduard Palin, who evaluated Ulmanis régime in Latvia. Palin recorded his observations after the incorporation of the Baltic states by the Soviet Union, in September 1940. Of course, the evaluation of the situation in the Baltic states by Palin, a man of Swedish origin, could be thought of as a hindsight wisdom only. But even if

¹²⁷ See Warma’s report, June 25, 1940. – ERA, 957-17-5, 40.

¹²⁸ **Warma, A.** Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–1944. Lund, 1971, 135.

¹²⁹ Baaside lepingust anneksioonini, 205–206; see also Eesti Vabariigi saadiku noot Soome välisministrile. Komment. S. Zetterberg. – Looming, 1989, 4, 512–513.

¹³⁰ *Suomen-Neuvostoliiton Rauhan ja Ystävyyden Seura.*

¹³¹ EK VALPO, I. Information of the Finnish Political Police, June 24 and September 12, 1940. – KA, 12; see also **Krosby, H. P.** Nikkeli-diplomatiaa Petsamossa 1940–1941. Helsinki, 1966, 79–80.

Svento's interpretation were considered biased because of his obvious left-leaning tendencies, Palin's views were clearly not Soviet-friendly. Palin, describing life and prevailing political circumstances in Latvia, writes: "Those who did not belong to the clique around the government had no influence on the course of events. Ulmanis had assembled a small group of servile advisers with whose support he governed the country in an absolutely autocratic manner. Consequently, he increasingly isolated himself from his nation, alienated his people and put aside their economic visions, wishes and goals. Without saying, it is clear where it all eventually led to – a total disappointment and a sense of disgust about everything took hold of the population. When Moscow began its offensive against the Baltic states, the Russians found that Latvia was internally split, that its people were dissatisfied, that the government was untrustworthy – in short a political system that nobody was willing to defend. Of course, it can be argued that accounting for Soviet predominance and the prevailing international situation, the fate of Latvia would have in any case been the same. Nevertheless, like many of my colleagues, I too could not avoid thinking that Latvia would not have surrendered without any resistance, as it did, if it had possessed a free democratic government. Had Latvia been free of its dated dictatorial government, but instead had been on the way to a healthy democratic political system in which each citizen would be able to influence all aspects of the government, and by being aware of his responsibilities and duties to fight for the common interests, Latvia may not have surrendered in the manner it did, and its fate may have been somewhat different from the one that fell to its lot."¹³² Palin's understanding of the reasons for Latvian collapse in 1940 is even more pertinent in case of Lithuania, and only slightly less apt for Estonia: the name of Ulmanis could easily be replaced with those of Pāts or Smetona.

In Finland the interests of Germany and Great Britain intersected. Considering the British as possible future allies, and foreseeing the resultant British public opinion in the summer of 1940, the Soviet Union did not dare to manipulate Finland in the same manner it had done in the case of the Baltic countries. Also Germany, keeping in mind the security of Scandinavia, could not agree with the repetition of the Baltic events in Finland.

But it is not correct to assume that only the coercion from Germany and the Soviet Union determined the attitude of the Scandinavian countries toward the incorporation of the Baltic states. When *Wehrmacht* and the Red Army had occupied Poland, the Scandinavian states had not requested closing the Polish legations and consulates. The Polish diplomatic representatives continued their work in Oslo, Stockholm, Copenhagen and Helsinki regardless of repeated demands by the Germans and the Soviets for the recognition of the accomplished conquest of Poland. The governments of the Scandinavian states did not doubt that Polish agencies represented the legal Polish government of General Władisław Sikorski, established in Anger, France. Only after *Wehrmacht* occupied Denmark, the Danish

¹³² Memorandum by Palin, September 11, 1940. Reminiscences from Latvia, August 1939–August 1940, II. – UM, 7.

Foreign Minister Scavenius announced that the Polish government no longer existed. Finland did not sever its diplomatic relations with Poland until June 1941, one day before entering war on the side of Germany. The Swedish and Norwegian governments did not decline granting recognition to the Polish government in exile.¹³³ It must be asked where then is the “difficult situation”, with which some historians justify the attitude of Sweden and Finland toward the incorporation of the Baltic states? In this case an entirely different aspect of circumstances has to be considered, decisive in the shaping of the public opinion on the matter. Thus, the silent surrender of the Baltic states with the concurrence of their governmental authorities not only cleared the way for the approaching incorporation, but essentially influenced the attitudes of a number of European states, among others Sweden and Finland. Whereas, contrariwise, the military resistance of Poland to the German attack removed the possibility of treating the occupation of Poland as a voluntary unification with the conqueror state. This, hopefully, will explain the position of Sweden and Finland toward the Baltic countries – victims of the Soviet Union.

The **United States of America** followed the policy of neutrality considering the fighting as well as the political situation in Europe and observed just as keenly the goings-on in the Far East. The Soviet-USA relations tensed notably after the commencement of military actions in Europe and the appearance of the Soviet expansionist foreign policy in Eastern Europe – the incorporation of the eastern part of Poland and the start of the Winter War against Finland. But the American government did not react at all to the disturbing events taking place in September-October 1939 in the Baltic region. In fact, when a Soviet diplomatic representative after the conclusion of the Estonian-Soviet mutual assistance pact tried to determine the reaction of the American president as well as the Secretary of State, he only received answers formulated in meaningless generalities: “No comment”, “We have to study the matter in detail”, “The situation is under consideration”, etc.¹³⁴ The Baltic question did not become an issue until June-July 1940 when the Baltic states had clearly been occupied by the Soviet Union, and soon incorporated into it. As a result, the tension of the Soviet-USA relations increased.

Like agents in other countries, also the Baltic foreign representatives in the United States initially assumed a hesitant position, because the future of the Baltic states was unclear even to the puppet governments of the states in question, formed under the direction of the Soviet potentates. However, the picture clarified considerably during the preparations for the parliamentary “elections” in the Baltic States, and opened the floodgates of opposition to the Soviet aggression in the United States. In this case Lithuanians acted more energetically than other Balts.

¹³³ See **Koszel, B.** The attitude of the Scandinavian countries to Nazi Germany’s war preparations and its aggression on Poland. – In: *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*. Ed. J. Hiden, T. Lane. Cambridge University Press, 1992, 132–140.

¹³⁴ Tshuvahhin’s telegram, September 30, 1939. *Документы внешней политики СССР 1939, XXII, кн. вторая. 1 сентября–31 декабря 1939 г.* Москва, 1992, 145; see also **Mayers, D.** *The Ambassadors and America’s Soviet Policy*. Oxford University Press, 1995, 127–128.

On June 29 a delegation of Lithuanian-Americans met with the Lithuanian envoy in Washington, Povilas Žadeikis. When the delegation proposed strong opposition to the occupation of Lithuania, and protested the actions of Lithuanian diplomats and consular officials who had established contacts with the new communist government in Kaunas, it seemed that Žadeikis declined to take a firm stand against the government of Justas Paleckis. The participants of the meeting agreed, however, to oppose the regime introduced by the Soviets in Lithuania.¹³⁵ Thus Žadeikis became the first Baltic diplomat who dared to protest against the Soviet incorporation, and demonstrate the illegality of the new régimes in the Baltic States. In a July 13 memorandum to Cordell Hull, the Secretary of State, Žadeikis assured that the new Lithuanian parliamentary elections did not reflect the free will of the Lithuanian people.¹³⁶

Estonia did not have a legation in Washington. In New York, however, a general consulate existed under the direction of Johannes Kaiv. On July 17 Kaiv presented a note of protest to the Secretary of State asking the United States to consider the Soviet invasion of Estonian territories as a military attack, and as a violation of the international laws and existing valid treaties. On that day the new Baltic parliaments had not as yet expressed their wish to become a part of the Soviet Union. Kaiv understood that the purpose for elections, held under conditions of occupation, was to create a “legitimate foundation” for the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union. In the July 23 note to the State Department Kaiv asked for non-recognition of Estonia’s annexation. Žadeikis and the Latvian Envoy Alfrēds Bīlmanis presented similar notes on August 3 and 6, respectively.¹³⁷ The activities of Kaiv and Žadeikis brought the hoped-for results: on July 23 the State Department officially denounced the incorporation of the Baltic countries. Sumner Welles, Undersecretary of State, declared that the people of the United States are opposed to the rapacious behavior of the Soviet Union, carried out with force or with threat of force, in cases when a stronger state meddles in the internal affairs of weaker ones. This denouncement was also published in the press.¹³⁸

The American position was also influenced by the financial and economic interests of the United States, particularly in the Baltic gold held in the American banks. Already on July 13 the Central Banks of Estonia, Latvia and Lithuania had informed at the request of Soviet authorities the Federal Reserve Bank of New York, that the Estonian, Latvian and Lithuanian gold has been sold to the Central Bank of the Soviet Union.¹³⁹ This was, of course, a simple lie offered for the purpose of getting the Baltic gold into Soviet hands.

¹³⁵ Vitas, R. A. *The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Nonrecognition*. New York, 1990, 32.

¹³⁶ *Foreign Relations of the United States (FRUS). Diplomatic Papers 1940, I, General*. U.S. Department of State, Washington, D.C., 1959, 387.

¹³⁷ FRUS, 1940, I, 400, 406–407.

¹³⁸ FRUS, 1940, I, 401–402.

¹³⁹ *The note of the Soviet Government, July 20, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945. Документы. Россия XX век. Москва, 2004, 76.*

The government of the United States was faced with a dilemma whether its reaction to the Baltic question should be similar in content to the case of Poland and Czechoslovakia being occupied by Germany, or should it follow a different political path. Hitherto, the United States had tried to appear as a defender of small countries and democracy. On July 15, just one month after the occupation of the Baltic states, Loy Wesley Henderson, the Deputy Director of the European Section of the State department, presented a memorandum to the Undersecretary of State. In it Henderson addressed the ambiguous issue about the United States combating Hitler while ignoring Stalin's aggressive activities, thus displaying confusion and relative unfairness in its dealings with the Soviet Union and Germany.¹⁴⁰ This memorandum also touched upon the United States financial interests in the Baltic states: "The value of property and capital invested by the American citizens and corporations in the Baltic States comes to 12–13,000,000 dollars." Henderson assumed that if the Baltic states were absorbed by the Soviet Union, not one penny would be returned to the United States.¹⁴¹ On the same day President Roosevelt issued Order I8484 to freeze all Baltic treasures in the United States.¹⁴² Based on President Roosevelt's Order I8484, the Federal Reserve Bank of New York declined to hand over the Baltic gold to the Soviet Union when it requested the gold's transfer to the Soviet State Bank. This occasion, as well as the American publicly expressed reproach concerning the Baltic problem, irritated the Soviets no end, and therefore required a proper answer. On July 20 the Soviet government presented a note to the United States government demanding an immediate transfer of the Baltic gold to the Soviet State Bank, while stressing that no laws and regulations exist in the American jurisprudence that could restrain the Soviet Union from receiving the gold sold to it by the Baltic states.¹⁴³

The political positions declared by the United States, provoked considerable interest in Moscow and therefore did not remain unanswered. On July 26 *Pravda* declared, referring to previous authoritarian régimes in the Baltic States, that the United States government does not have any reason to worry about the legality of elections in the Baltic states, since all three Parliaments, chosen by the unprecedented majority in the freest elections ever in the Balticum, had expressed an unanimous wish to become a part of the Soviet Union. *Pravda's* article was followed by a note from Konstantin Umanski, the Soviet ambassador in Washington, which proclaimed that the United States' July 23 statement, concerning the incorporation of the Baltic states, offends the Soviet government in the extreme, and is misleading about the factual circumstances. According to Umanski, the American people should be happy about the actions of the Soviet

¹⁴⁰ FRUS, 1940, I, 390.

¹⁴¹ Ibid., 391.

¹⁴² **Vitas, R. A.** *The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Nonrecognition.* New York, 1990, 3.

¹⁴³ The note of the Soviet Government, July 20, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 76.

Union, since it destroyed the seeds of fascism, and at the same time protected Baltic people against their worst enemies. At the beginning of August Umanski continued his harangue. He deigned not to understand why the United States government strongly opposed the progress of democracy in Eastern Europe. Subsequently he declared the Baltic States an area having belonged to Russia already in ancient times.¹⁴⁴

On August 11 Molotov informed the United States Moscow embassy that the United States must close all its legations and consulates in the Baltic states by August 25.¹⁴⁵ On the next day, on August 12, the American government responded to Molotov's order and to the issue of Baltic gold. This memorandum of the State Department referred to the Baltic states as occupied countries, and stated that because the request for the Baltic gold had been presented simultaneously with the Soviet military occupation of the named countries.¹⁴⁶ American refusal to release the gold to the Soviet Union is fully justified. Alluding to the Soviet claim that by refusing to hand over the Baltic gold the American government had violated the elementary principles of international law, the memorandum pointed out that the American government had reacted in similar manner on the occasion of other military occupations by freezing the victims' wealth located on the American soil. Of course, the unexpressed reason for the American blunt response was the fear that the Soviet Union will start using the Baltic gold in their own interest, perhaps for the subversive activities in the United States. The issue of closing American legations and consulates in the occupied Baltic countries was dealt with in a separate note from the American embassy in Moscow, which declared that the American government did not recognise the legality of laws used as the basis for the Soviet claim and therefore in closing these missions as requested, preserves all property rights of the buildings involved.¹⁴⁷ At the time there were American politicians who were doubtful about the wisdom of holding onto the Baltic gold as well as the inciting policies of the United States. It was feared that the American brusque action could unexpectedly aggravate the possibility of bringing the Soviet Union to the Western allies' camp.¹⁴⁸

At the Soviet Commissariat of Foreign Affairs it was determined that the Soviet government should pass on to the American Moscow embassy the Soviet refusal to accept their August 12 note, since it asserts that Soviet military forces had occupied the Baltic states. In fact, a rather abrupt answer, indeed a protest was being prepared in answer to the embassy's August 14 note, which declared

¹⁴⁴ Memorandum by Henderson, August 15, 1940. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1940, III. The British Commonwealth. The Soviet Union. The Near East and Africa. Department of State. Washington, 1958, 371.

¹⁴⁵ Note by Molotov to the United States Embassy, August 11, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 79–80.

¹⁴⁶ Memorandum by the Government of the United States, August 12, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 80–83.

¹⁴⁷ Memorandum by the Embassy of the United States in Moscow, August 14, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 84.

¹⁴⁸ **Blum, J. M.** From the Morgenthau Diaries, 327–328.

that the Soviet government could accept a note which did not comprehend or recognise the right of the Baltic people to make their own decisions concerning their fate. This response also stressed the fact that USA in the 1920–1922 period had viewed the Baltic states as a former part of the Russian empire, and had considered their becoming independent undesirable for both the Russian and also for Estonian, Latvian and Lithuanian populations.¹⁴⁹ In fact, the United States had refused to recognise the new independent small states *de jure*.

Thus the United States became the only country to defend the Baltic states: without the governments of these states requesting such an action, and was the only government to express a straightforward view about the activities of the Soviet Union. The basis for the described reaction was the so-called Stimson doctrine: in September 1932 the Secretary of State Henry Stimson had delivered identical notes to Japan and China, indicating that the United States government will recognise no territorial claims based on military conquests or on the agreements thrust upon the defeated party by force or by the threat of force.¹⁵⁰ Thus the United States continued to refuse recognizing any territorial modifications, agreements and treaties that had been established through the application of force. But since the Stimson doctrine was mainly a statement of moral support, no follow-up steps were taken to stop the aggression in the Balticum. It has to be kept in mind that the United States was an economic superpower, who could afford to express its opinion freely. The issue was influenced also by the fact that Roosevelt was a presidential candidate for the third term, and therefore interested in the voting power of all Baltic-Americans, by estimation about 500,000–600,000 souls.¹⁵¹ Roosevelt, when meeting the Lithuanian voters, had promised them not to recognise the incorporation of the Baltic States into the Soviet Union. All in all, the declaration by the United States government that illegal actions do not result in legal rights to territories and power, remained only a moral principle.

In conclusion it can be stated that the American government responded rationally to the Baltic question with three concrete steps: first, it publicly protested the occupation of the Baltic region by the Soviet military forces and refused to recognise the incorporation of the Baltic states; second, it refused to hand over the Baltic gold held by USA, and the Baltic merchant ships docked in the USA ports to the Soviet Union as demanded; and third, it refused to close the Estonian, Latvian and Lithuanian diplomatic missions in the United States as requested by the Soviet Union. Thus the American government condemned the Soviet incorporation of the Baltic states and continued recognizing, as well as financing, the Baltic diplomatic missions. At the same time Washington announced that it will not recognise any of the Baltic exile governments appearing on the scene, because according to the American legal norms an exile government should be in

¹⁴⁹ Project of the Commissariat of the Foreign Affairs, August 16, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 85–86.

¹⁵⁰ Ibid., 3.

¹⁵¹ About the Lithuanian emigration to the United States see Эйдинтас А. Литовская эмиграция в страны Северной и Южной Америки в 1868–1940 гг. Вильнюс, 1989.

an open military struggle with the country that has occupied the state from which the exile government has fled.¹⁵² This policy of the United States has stayed in force also in the following years. The apparent prudence of US government regarding the exile governments was supported by some weighty reasons. First, the United States was interested in stopping the Japanese expansion in the Far East, foreseeing in the Soviet Union an influential ally against it. Indeed, in July 1940 President Roosevelt and Henry Morgenthau, the Secretary of Treasury, raised the question of concluding an anti-Japanese Triple Pact between the United States, China and the Soviet Union, according to which USA would provide necessary credits to China for purchasing war materials from the Soviet Union.¹⁵³ With this action the American president not only hoped to upgrade the fighting capabilities of the Chinese forces, but also to prevent Soviet Union's withdrawal from the involvement in the Far East, at the same time preventing the normalisation of relations between Japan and the Soviet Union. The last possibility was particularly abhorrent to the Americans, because it would strengthen Japan's position in the region. Notably the described plan concerning Japan was entirely antidotal to the American Baltic policy, that also had been initiated by the Treasury Department.

On September 20 Morgenthau proposed the above described Triple Pact to the Soviet government, which initially announced that it would be willing to start assisting China as the only anti-imperialist country around, but later considered handling the proposed program through the Soviet-China trade channels unsuitable.¹⁵⁴ Consequently already on September 26 Laurence Steinhardt, the American ambassador in Moscow, informed Molotov that "the United States wishes to conduct concrete discussions about the improvement of mutual relations with the Soviet Union". While referring to the issue of Baltic gold, the ambassador no longer mentioned the term "occupation" but instead called American refusal to transfer the gold to the Soviet Union a "financial procedure" pre-determined by the liabilities of the Baltic states to the U.S. institutions: the debts of Estonia at 16,500,000, of Latvia at 7,000,000 and of Lithuania at 6,000,000 dollars.¹⁵⁵

The conclusion and signing of the Triple Pact between Germany, Italy and Japan on September 27 in Berlin was interpreted by Washington as a devastating blow to the American Far East foreign policy.¹⁵⁶ From this time on the U.S. government started to talk about "abandoning idealism" and "turning toward realism". Consequently, Washington commenced explaining its refusal to give up the Baltic gold in different terms, utilizing political arguments to the Soviet Union. Now Americans switched to the financial reasoning by claiming that the former independent Baltic states owed the United States considerable amounts of money and the gold reserves held by the American banks were needed to cover these debts.

¹⁵² See **Jonušauskas, L.** *Likimo vedami*, 54, 124.

¹⁵³ **Blum, J. M.** *From the Morgenthau Diaries*, 347.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 359–360. Molotov's telegram, September 25, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 624.

¹⁵⁵ Memorandum by Molotov, September 26, 1940. Советско-Американские отношения 1939–1945, 93–98.

¹⁵⁶ Memorandum by Vyshinski, October 29, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 717–718.

In a further effort to appease the Soviet Union, it was told that USA did not require any more repayments of loans and investments made by American individuals and firms in the Baltic States.¹⁵⁷ This benevolent attitude of the U.S. government was caused by its interest in drawing the Soviet Union into the net of the American Far East policy. On the other hand, Moscow's preconditions for improving relations between the two countries, the hushing of the official America's as well as press's negative commentary in the Baltic question – the solving of Baltic gold and merchant shipping problems – were certainly influential.

In the mind of American leadership the Triple Pact of Axis powers was geared not only against the United States and Great Britain but also against the Soviet Union. Consequently the American government revitalized its efforts to come to terms with the Soviet Union, even by using the help of Marshal Chiang Kai Chek, but regrettably without expected positive outcome.¹⁵⁸ In fact, the Soviet government was more interested in normalizing its relations with Japan than becoming involved in conspiracies or alliances against it. For this reason it behaved particularly carefully with respect to the U.S. government and its political intentions. For all above described reasons the American government continued to make concessions to the Soviet Union. For example in January 1941 it informed the Soviet government that the so-called "moral embargo" enacted on December 2, 1939 will be lifted in case of the Soviet Union.¹⁵⁹

The commencement of the Soviet-German war in June 1941 brought a radical change in the relationship of the two countries. Already in the first days of the war the State Department declared that the American government is ready to offer aid to the victimized Soviet Union. This improvement in mutual relations was primarily noticeable in the economic field, but also in the softened American stand with respect to the Baltic question. In fact, in discussions with Molotov in May 1942, Roosevelt stated that in taking into account the American public opinion, a suitable moment had to be chosen for the recognition of Soviet western borders. According to Roosevelt this moment had not as yet arrived.¹⁶⁰

CONCLUSIONS

The Baltic states were unlawfully incorporated into the Soviet Union in the summer of 1940. Baltic people did not concur with this move and consequently throughout the following years conveyed their opposition in various forms to the accomplished fact. The attitude of democratic states toward the absorption of the

¹⁵⁷ Molotov's telegram, September 27, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 633.

¹⁵⁸ **Blum, J. M.** Roosevelt and Morgenthau. Boston, 1970, 399–400; see also Memorandum by Lozovski, October 1, 1940 and Umanski's telegram, October 18, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 643, 691–693.

¹⁵⁹ See Umanski's telegram, October 24, 1940. – ДВП, XXIII, кн. первая, 708–710.

¹⁶⁰ **Ржешевский О. А.** Война и дипломатия, 76–77, 165.

Baltic states by the Soviet Union, except for the United States of America, and regardless of the tireless effort of the Baltic diplomats and political representatives in the free world, had basically remained indecisive. Great Britain was prevented from seeing the light by its hope to bring the Soviet Union into the Allied Powers' camp. Later, after the start of Soviet-German war, Great Britain without any compunction recognised the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union *de facto*, while the Netherlands and Sweden did this *de jure*. In the fall of 1940 also the United States, hoping to draw the Soviet Union into an Anti-Axis military alliance against Japan, softened its originally stiff stand against the aggressive Soviet Union in the Baltic situation. With the outbreak of war between Germany and the Soviet Union, the Western allies increasingly considered the good relations with the Soviet Union a priority over the Baltic question with all its thorny aspects, and therefore tried to avoid any conflicts with Moscow in the matter. By August 1940 all countries having had diplomatic and trade relations with the former independent Baltic states, had conceded to the demands of the Soviet Union in closing down their diplomatic missions in the Baltic states. Some of these countries preserved a few diplomatic privileges for the now exiled former diplomats under restricted conditions. Latvian and Lithuanian refugees never established exile governments. The Estonian exile government, set up in 1953, never received the expected recognition from anybody. The succumbing of Eastern European countries to the control of the Soviet Union at the end of the Second World War split Europe into two hostile camps for the next 45 years. During this period the non-recognition policies concerning the incorporation of the Baltic states into the Soviet Union became eventually one of the important strategic conceptions in the so-called Cold War. At this time most of the democratic states refused to recognise the incorporation of the Baltic states *de jure*. Nevertheless, the whole matter seemed to be more symbolic than real, and therefore rather meaningless. James T. McHug and James S. Pacy in their research "Diplomats without a Country: Baltic Diplomacy, International Law and the Cold War", conclude after analyzing international law during the period between the two great wars, that after losing their independence in 1940 no reason existed for the survival of Baltic diplomatic representations, and none of the Baltic diplomats, escaped to the free Western World stood for their states, but represented only the idea of a country and the meaning of their respective nations.¹⁶¹

ACKNOWLEDGEMENT

The research was financially supported by the **Estonian Science Foundation** (grant no 2905, 3817, 5095). My special thanks go to translators **Eino** and **Maia Saaremaa** in the United States of America.

¹⁶¹ **McHug, J. T., Pacy, J. S.** Diplomats Without a Country. Baltic Diplomacy, International Law, and the Cold War. Greenwood Press, 2001, 152.

RAHVUSVAHELINE REAKTSIOON BALTI RIIKIDE INKORPOREERIMISELE 1940. AASTA SUVEL JA JÄRGNEVATEL AASTATEL

Magnus ILMJÄRV

Seni ilmunud kirjanduses pole välisriikide reaktsioon Balti riikide okupeerimisele ning inkorporeerimisele 1940. aasta suvel ja Balti küsimusele II maailmasõja aastail leidnud piisavat käsitlemist. Artiklis on kasutatud ka Vene arhiivide materjale ja Venemaal ilmunud kirjandust. Artikli esimeses osas vaadeldakse pärast Nõukogude Liidu ultimaatumeid Eestis, Lätis ja Leedus moodustatud “juunivalitsuse” välispoliitikat. Artikli teises osas on uurimise objektiks välisriikide suhtumine Nõukogude Liidu okupatsiooni ja inkorporeerimisse.

Punaarmee okupeeris Leedu, Läti ja Eesti ilma sõjategevuseta. Kõrvaldanud sõjalist jõudu kasutades Balti riikide valitsused, rikkus Nõukogude Liit Balti riikidega sõlmitud vastastikuse abistamise lepingut. Teisalt aga lõi see, et Balti riikide valitsused olid sõlminud 1939. aasta sügisel vastastikuse abistamise lepingud ja et nad võtsid 1940. aasta juunis häält tegemata vastu Nõukogude valitsuse ultimatumi, rahvusvahelise õiguse seisukohalt komplitseeritud situatsiooni. 1907. aasta Haagi konventsiooni regulatsiooni 42. artikli kohaselt loeti okupatsiooniks võõra riigi või selle osa hõivamist teise riigi relvajõududega. Okupatsioon loeti aga teostunuks siis, kui territoorium oli läinud okupeeriva riigi sõjaväe võimu alla ja seal oli moodustatud ning hakanud toimima sõjaväeline okupatsioonirežiim. 1907. aasta Haagi konventsioon ei öelnud midagi juhtude kohta, kus okupeerija ja okupeeritav leppisid kokku okupatsiooni maksmapaneku küsimuses. Kõigi kolme Balti riigi puhul seda tehti: kolme riigi seadusliku riigivõimu esindajad ei lükanud tagasi ultimaatumites sisalduvaid süüdistusi, need võeti tingimusteta ja protestimata vastu. Avalikkusele teatati, et tegemist ei ole okupatsiooniga, rahvast ja maailma kutsuti üles vaatlema Punaarmeed kui sõbraliku liitlase armeed, riigivõimult volitused saanud sõjalised esindajad andsid allkirja protokollidele, millega Nõukogude Liit sai nõusoleku territoorium okupeerida. Ka pärast 17. juunit 1940 deklareerisid Eesti, Läti ja Leedu nn juunivalitsused ning välisministeeriumid oma rahvale ja maailmale, et uus valitsus moodustati konstitutsioonilises korras. Pidevalt rõhutati, et iseseisvus säilib ja muutub ainult maa välispoliitiline orientatsioon – orienteerutakse üksnes Nõukogude Liidule. Nii tegutsedes desinformeeriti oma rahvast ja maailma. Välisriikide raadiojaamad ja ajakirjandus kordasid sõnasõnalt neid avaldusi ja õigustasid Balti riikide valitsustele tuginedes Nõukogude Liidu agressiooni. Kolme riigi valitsuste ja välisteenistuste tegevusel oli oluline roll selles, kuidas hindas maailm järgnevalt Balti riikides toimuvat.

Balti riigid inkorporeeriti 1940. aastal õigusvastaselt Nõukogude Liitu. Balti rahvad ei nõustunud sellega ja osutasid Nõukogude Liidule mitmesuguses vormis vastupanu. Demokraatiate suhtumine Balti riikide inkorporeerimisse, välja arvatud Ameerika Ühendriigid, jäi Balti riikide saadikute omaalgatuslikele protesti-

nootidele vaatamata ebaselgeks. Inglismaad hoidis seisukohavõtust tagasi lootus, et Nõukogude Liidust võib saada liitlane Saksamaa-vastases sõjas. Hiljem tunnistas Inglismaa Balti riikide inkorporeerimist *de facto*. Holland ja Rootsi tunnistasid Balti riikide annekteerimist *de jure*. Kuid ka Ühendriigid, lootes, et Nõukogude Liidust võib saada mingi vastujõud Jaapani ekspansioonile Kaug-Idas, leevendasid 1940. aasta sügisel oma suhtumist inkorporeerimisse. Saksa-Nõukogude sõja puhkedes hakkasid lääneliitlased üha rohkem pidama prioriteediks häid suhteid Nõukogude Liiduga ja püüdsid Balti küsimuses vältida konflikti Moskvaga. Enamik Balti riikidega diplomaatilistes suhetes olnud riikidest tuli 1940. aasta augustis vastu Nõukogude valitsuse nõudmistele ja lõpetas Balti esinduste tegevuse. Mõni riik säilitas endiste Balti riikide diplomaatidele nende diplomaatilised privileegid. Leedu ja Läti eksiilvalitsust ei loodud kunagi. 1953. aastal loodud Eesti eksiilvalitsusi aga ei nõustunud tunnustama ükski riik.

Ida-Euroopa langemine Teise maailmasõja lõppedes Nõukogude Liidu mõju sfääri tõi kaasa Euroopa poliitilise ja sõjalise lõhestatuse 45 aastaks. Pärast sõda sai Balti küsimus ehk nn inkorporeerimise mittetunnustamise poliitika üheks külma sõja strateegia komponendiks. Enamik Lääneriikidest ei tunnustanud kunagi Balti riikide faktilist inkorporeerimist. Kuid see kõik oli esmajoones sümbolne.

SUBSISTENCE FARMING IN RE-INDEPENDENT ESTONIA: EXPANDED PRIVATE PLOTS

Hans JÖRGENSEN

Department of Economic History, Umeå University, 901 87 Umeå, Sweden; hans.jorgensen@ekhist.umu.se

This article presents an overview and summary of some issues discussed in my Doctoral dissertation: *Continuity or Not? Family Farming and Agricultural Transformations in 20th Century Estonia*, Umeå, 2004. A main departure – both for the dissertation and this article – is the long-term and comparative approach, which is seen as necessary for understanding the directions taken in the agricultural transformation in Estonia after 1991. The analysis of the development since restitution and de-collectivisation were introduced is based on the impact of long-term institutional and structural changes. These changes are here seen as outcomes of three profound economic, political and legal shifts since the first independence in 1918, which together have had an impact on Estonia's 20th century development and not least the agricultural transformation process since 1991.

The neo-institutional approach applied suits the analysis of the agricultural transformation processes and specifically changes appearing in terms of property rights. From this we can see that in spite of the absence of formal property rights in the Soviet Union, there was space for manoeuvring within the planned economic system by use rights, which implies institutional change. On the one hand, the private plots were not meant to be more than a transition solution, yet, they became institutionalised and prepared farmers for a shift towards private farming at the end of the 1980s. On the other hand, the private plots rested on a symbiotic relationship with the planned economic system. Thus, when market economic relations were to decide the future, the smallest farms of less than 10 ha had to turn toward pure subsistence production. It was after 2001 that a change was within reach due to the forthcoming membership in the European Union, which gave a better market outlook.

INTRODUCTION

Family-farm based production maintained a significant role in Estonia throughout the 20th century in spite of the fact that Soviet annexation and forced collectivisation led to the termination of private property in the 1940s. The process of de-collectivisation, which was carried through by means of restitution since 1991, also supported this idea. Restitution was based on the property relations of 1939, when 140 000 family holdings possessed on average around 24 ha of land each. Prior to World War II around one-third of these farm units had less than 10 ha

of land.¹ In the post-1991 development many small-scale farms were thereby reconstructed. However, in the first post-Soviet years more than 90 per cent of the total farmland was also rented out on short-term basis. Furthermore, restitution itself was lined with legal impediments, not least numerous compensation issues, since much land could not be restored within its former interwar boundaries.²

Restitution aimed at a repossession of previously expropriated property and thus the process was in line with the political ambitions of erasing Soviet legacies and establishing historical justice in re-independent Estonia.³ However, restitution also tended to be an isolated legal issue, associated with values that were different from those of the ‘extreme’ liberal economic principles ruling most other areas of the post-Soviet transformation policies. While political compliance was shown to the uniform policies supplied by international advisors from the IMF, the World Bank and the EU, no coherent agricultural policy was formulated until the end of the 1990s.

The extremely liberal trade policy applied in Estonia since 1991 opened the country to an inflow of highly subsidised imports of foodstuffs from EU surplus production.⁴ This was done in a time when Estonia’s Eastern markets almost vanished and the import regulations applied by the EU hindered a corresponding Estonian food export. During the first ten years of independence most re-created farms were thereby reduced into pure *subsistence units*. Estonia’s post-Soviet agricultural transformation is a glaring contrast to the otherwise highly emphasised principles of economic efficiency and market orientation in the contemporary political discussions. However, a relevant question would be whether there were any other alternatives available to restitution in 1991. In response to this, a historical perspective can offer the experiences of previous – although not identical – transformations during periods of profound and quick shifts. Due to the role of legacies, patterns of both *continuity* and *discontinuity* can therefore be found, which help to structure the analysis of a long-term and comparative study of this kind.

This paper discusses some of the major findings in my Doctoral dissertation, which was based on four articles, and included an introductory chapter. Three out of the four articles focused on the interwar agricultural transformation in Estonia. The first compared the *radical interwar land reform* in Estonia and the contemporaneous reforms in Finland and Bulgaria. The second focused on the *growth and development*

¹ **Jørgensen, H.** Continuity or Not? Family Farming and Agricultural Transformation in 20th Century Estonia. Dissertation, Department of Economic History, Umeå University, 2004.

² Review of Agricultural Policies. Estonia. OECD, Paris, 1996, 18.

³ **Kuddo, A.** Aspects of the restitution of property and land in Estonia. – In: After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe. Ed. R. Abrahams. Berghan Books, 1996, 159.

⁴ In contrast to Latvia and Lithuania or Poland, Estonia did not use any protective measures between 1991 and 2000. Free imports of foodstuffs gave a direct impact from the changes in world market prices on milk, meat, vegetables and grain. The custom duties imposed in 2000 only had a marginal effect since these concerned countries that were outside the EU and had not signed a free-trade agreement with Estonia. **Ministry of Agriculture.** Estonian Agriculture – Rural Economy and Food Industry. Tallinn, 2002, 12.

*of agricultural co-operative associations*⁵ in Estonia in comparison to the Nordic Countries, Latvia, Lithuania and Bulgaria from the second half of the 19th century up to Soviet occupation in 1940. In the third article *Swedish views on Estonia's butter export performance 1918–39*⁶ were scrutinised. Finally, the fourth article explored *the role of private plots* in the Estonian Soviet republic and the development of *small-scale subsistence farms after 1991*.

Based on these four papers the synthesising ambitions of the introductory chapter were to explain how perceptions of markets and the role of agricultural production, changes in the agrarian property relations and organisation of agricultural production and co-operation contributed to specific patterns that can be understood as continuity of family farming. In short, the thesis thus pinpointed the long-term influences and legacies from previous institutional and structural changes on the transformation process in Estonia after 1991. If the four papers of the thesis were compressed into one major – and lengthy – conclusive sentence this would be:

Despite the fundamentally different ideological and economic-political doctrines that have directed the agricultural transformations in 20th century Estonia, perceptions of agricultural land in symbolic terms, rural lifestyle and small-scale agriculture as the ideal model for production have been preserved even though both producers' co-operative associations and export markets were impossible to restore after the societal changes brought forward by the large-scale and centralised ambitions of the Soviet planned economy.⁷

Thus it is possible to say that in the light of regained Estonian independence, the symbolic role of land and land ownership seems to have been more important than purely from economic efficiency aspects. The aim here is therefore to explore the continuity from the interwar family farming system through the Soviet private plots and the reconstruction of numerous subsistence farms in Estonia after 1991. Linked to this discussion the ambition is further to explain how the enlargement process of the EU gave incentives for changes that interrupted this continuity around 2001/2002.

AGRICULTURAL TRANSFORMATION AND RESEARCH

Beside the changes in agrarian property relations, the radical and decisive shifts in 20th century Estonia have affected markets, trade and economic integration. Estonia has been quickly thrown between forced adaptation to different economic-political systems and legal environments. From the perspective of the small state's

⁵ **Jørgensen, H.** Lantbrukskooperationen i Estland – Framväxt och problembild i Baltikum med utblickar till Norden och Östeuropa under mellankrigstiden och idag. – In: Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv. Ed. R. Rydén. Skogs och lantbruks-historiska meddelanden nr 32, Kungliga Skogs och Lantbruksakademien, 2004.

⁶ **Jørgensen, H.** Competition and market: Swedish views on Estonia's agricultural development and butter-export 1918–39. – *Acta Historica Tallinnensia*, 1999, 3, 109–129.

⁷ **Jørgensen, H.** Continuity or Not?, 3.

dependence on trade and reliance on few markets, the upheavals in the early 1920s, the post-war development, and not least the fall of the Soviet Union, this has given long-term implications.

Looking back on the exposure to several radical shifts from 1918 on, the distinctive traits of each transformation have affected later developments. The *agricultural transformations*⁸ carried out in the post-Soviet states and East-Central Europe since 1989/91 are examples of these palpable changes. The structural changes in property and ownership relations as well as in agricultural production in general gave two visible effects in Estonia. Between 1992 and 2002 there was a general decrease in agricultural production and agricultural exports. The share of agriculture in GDP fell more than three times and so did agricultural exports.⁹

Decollectivisation, which comprises the conversion or dissolution of Soviet-style kolkhozes and sovkhozes and the transfer of land to individually operated farms through *restitution*, implied a repossession of the land and property that were nationalised and expropriated in conjunction with Soviet annexation in 1940. In East-Central Europe this re-privatisation of land and farmsteads into the hands of legitimate owners has been denoted “the myth of reversible history”, referring to the assumption that “forty-five years of communism were a kind of black hole” that could be filled with something different.¹⁰

During the first years of the 1990s the scholarly debate paid little attention to the complexity associated with agricultural transformation issues. A majority of the early, so-called *transition studies* concentrated on privatisation policies and strategies, macro-economic stabilisation and the impact of alterations of the legal and political environment in the former planned economies.¹¹ In his recommendations for a radical shift, one of the most well known advocates of the big-bang approach Åslund (1992) warned that an overly hasty privatisation of Soviet style agriculture would create rural unemployment and pressures on urban areas. He even feared that *subsistence farming* would replace the large-scale units since export of foodstuffs from the East would meet the highly protective West-European markets.¹²

⁸ In this paper, I will consequently use the notion *transformation* instead of *transition* since the former term is both more suitable for a long-term historical approach and also takes into consideration the uncertain character of profound societal changes such as the one imbedded in post-Soviet development. With regard to the agricultural transformation, based on extensive alterations in the agrarian property relations, production structures, as well as in the associated processing facilities and services, this also suits better a historical approach.

⁹ **Ministry of Agriculture.** Estonian Agriculture, 2002, 9.

¹⁰ **Fowkes, B.** The post-Communist Era – Change and Continuity in Eastern Europe. MacMillan Press Ltd, 1999, 29.

¹¹ See e.g. **Nørgaard, O., Hindsgaul, D., Johannsen, R. & Willumsen, H.** The Baltic States after Independence. Edward Elgar, 1996 or **Haavisto, T.** (ed.). The Transition to a Market Economy. Transformation and Reform in the Baltic States. Edward Elgar, 1997.

¹² Even though this was not more than marginal reasoning, his views were quite exceptional for the first generation of transition literature. **Åslund, A.** Post-Communist Economic Revolutions – How Big a Bang? Washington, DC, Center for Strategic and International Studies, 1992, 78.

An early study by Brooks et al. (1991), however, showed the importance of agricultural production in former planned economies, roughly employing 25 per cent of the workforce and contributing 20 per cent of GDP in 1989. Due to the absence of property rights, distorted retail food markets, the poor incentives to work and high costs of production, they concluded that “agricultural transition is an essential part of the stabilization and adjustment in East and Central Europe because agricultural sectors are large and food is important”¹³.

In addition, regional surveys such as the often-quoted van Arkadie & Karlsson¹⁴ not only pinpointed the economic implications of political independence in the three Baltic States but also elucidated a set of general and specific problems associated with the transformation process, e.g. to withhold functional relations in trade with the former Soviet Union, both for the access to agricultural inputs as well as export markets while simultaneously carrying through property reforms and decollectivisation.

In the last ten years, research on agricultural transformation has been profound.¹⁵ The specific OECD report on Estonian agriculture (1996) was a good example of how the problems of post-Soviet agricultural production were merged with long-term institutional perspectives.¹⁶ The World Bank report by Csaki & Nash¹⁷ further pinpointed the problems of agricultural transformation in comparison between East-Central Europe and the former Soviet Union. Large differences were shown in terms of the progress of reforms, but a general conclusion was that the process was said to be “considerably more complicated and complex than originally expected and results of the reform process to date have only achieved a part of those original expectations”.

In a study based on extensive fieldwork, Wegren analysed the Russian agrarian reforms after the collapse and the difficulties for the Russian kolkhoz members after 1992 to become independent farmers since the bureaucratic and hierarchic

¹³ **Brooks, K. et al.** Agriculture and the transition to the market. – *Journal of Economic Perspectives*, 1991, 4, 5, 149–152, quotation 160–161.

¹⁴ **Van Arkadie, B. & Karlsson, M.** Economic Survey of the Baltic States – The Reform Process in Estonia, Latvia and Lithuania. London, Pinter Publishers, 1992, 3–4, 293–294.

¹⁵ See for instance **Swinnen, J. F. M. et al.** Agricultural Privatisation, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe. Ashgate, 1997; **Swinnen, J. F. M.** Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe. Ashgate, 1997; **Hartell, J. G. & Swinnen, J. F. M.** Agriculture and East–West European Integration. Ashgate, 2000, which explicitly investigate the impacts of East European agriculture in association with the enlargement of the EU. Other studies of the post-Soviet property changes are e.g. **Wegren, S. K.** Agriculture and the State in Soviet and Post-Soviet Russia. University of Pittsburg Press, 1998. See also **Lerman, Z. C. & Feder, G.** Land Policy and Changing Farm Structures in Central Eastern Europe and Former Soviet Union. 2001, e-version: <http://www.agri.huji.ac.il/~lermanzv/book.html>

¹⁶ See e.g. part I of Review of Agricultural Policies, 33–60, which draws attention to how the development after the 1940s has affected Estonian agriculture.

¹⁷ **Csaki, C. & Nash, J.** The Agrarian Economies of Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States – Situation and Perspectives. Washington, World Bank, 1998, x.

structures were able to obstruct the plans of potential independent farmers.¹⁸ Several failures in rural Russia in the 1990s were due to state mismanagement, such as the poorly designed reforms. The makers of the reforms and the advisors from the West had further totally misunderstood the relationships that they were supposed to change. The reform legislation deliberately created a “limited income potential” since the emphasis on egalitarianism was essential. As Wegren shows, the agrarian reforms and legislation were supposed to solve a number of economic shortcomings, but when the reforms were implemented, they turned into political issues.¹⁹ Wegren continues: “Emphasis on egalitarianism and collectivism in the rural sector predated the Soviet period. Thus in a broader context reform behaviour must be understood as resulting from continuities in political culture on the part of those who govern and those who are governed.”²⁰

Since the large-scale kolkhozes and sovkhozes were integrated units and functioned more as local municipalities, it is reasonable to assume that rural citizens in the peripheral parts of Estonia experienced profound disadvantages when this kind of infrastructure and associated services broke down as outcomes of decollectivisation.²¹

Institutional aspects and property relations

The neo-institutional approach is not based on heterogeneous theory construction. It is, however, a useful tool for understanding the transformation context. According to North “institutions are the rules of the game” or the “humanly devised constraints”²². Institutions form the incentive structure of societies and economies and reduce uncertainty by providing structure to daily life. They consist of formal constraints such as laws, constitutions, and codified rules and informal constraints, such as customs, norms, values and sanctions.²³ Here the analytical focus rests on explanations of why changes of the “rules of the game” appear or do not appear. This enhances how adjustments to specific rules – or the social institutions – can be understood in a long-term perspective. The motives and outcomes of different transformation processes depend on the characteristics of formal and informal restrictions. In other words, any institutional environment is formed by specific restrictions, which are crucial for the historical analysis. In this regard the main focus is on the understanding of changes in the property relations in Estonia from a 20th century perspective.

¹⁸ Although the comparison is not made, this is reminiscent of the peasants’ problems of leaving the Russian ‘mir’ before the Stolypin reforms 1906–11. **Wegren, S. K.** *Agriculture and the State in Soviet and Post-Soviet Russia*, 150.

¹⁹ *Ibid.*, 228–231.

²⁰ *Ibid.*, 229.

²¹ **Unwin, T.** *Agricultural restructuring and integrated rural development in Estonia*. – *Journal of Rural Studies*, 1997, **13**, 1, 99.

²² **North, D. C.** *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. CUP, 1991, 3.

²³ **North, D. C.** *Institutions*, 3–5.

Although institutions reduce uncertainty and give structure to the interplay of organisations, less appropriate or effective institutions can exist. Throughout history rapid formal institutional changes have been made, but these have met a slow process of adaptation in the informal constraints, which are sluggish by nature. Quick shifts therefore point to the problem of legitimacy: will people e.g. behave in accordance to new laws or restrictions? In the case of the demise of communism in 1989 and 1991, most of the formal institutional framework was destructed while many of the informal constraints survived.²⁴

The role of institutions within a specific national context can, according to Whitley, be divided into two different categories: *social background institutions* and *proximate institutions*. While the former permeate all economic activity, through the reproduction of specific cultural patterns they also indirectly affect the latter. The proximate institutions are more related to the functioning of the market and are shaped by policies, aiming at delivering dynamism to the gap left by, e.g., cultural heritage.²⁵ Still, it is reasonable to assume interdependence between these two institutions since they interact and contribute to both stability and change within a specific political system.

Agricultural transformation creates far-reaching effects on the agrarian property relations and the associated production activities. When changes concerning the ownership of agricultural land are analysed, the notion of *property rights* is therefore essential. Property rights function as an instrument of society. It is a fundamental institution, which includes consent from fellowmen as well as “convey the right to benefit or harm one-self or others”.²⁶ Property rights, however, do not presuppose a system based on private property. Rather they constitute a bundle of rights, stretching from access or use rights to ownership rights to a specific resource, but most importantly, they legitimise the relationship between the person/persons who dispose a resource and those affected by this use. Property rights are therefore dependent on the specific context in which they are exercised. This implies that both time and space determine the significance of the notion.²⁷

As far as land is concerned, property rights thus range from restricted use rights, lease-holding agreements through to exclusive ownership rights, which are legally codified in laws, documents and customs. If property rights can be seen as an instrument of the society the interwar peasants’ movements constituted a social force. In her vast study of the interwar land reforms in East-Central Europe, Warriner (1939) stated: “The post-war land reforms greatly strengthened the peasants everywhere, transforming large numbers of labourers into owners, even in

²⁴ **North, D. C.** The Contribution of the New Institutional Economics to an Understanding of the Transition Problem. Wider Annual Lectures 1, UNU/WIDER, 1997, 16.

²⁵ **Whitley, R.** European Business Systems. Sage, 1994, 19, 25–26.

²⁶ **Demsetz, H.** Towards a Theory of Property Rights. – The American Economic Review, 1967, 57, 2, 347.

²⁷ For these perspectives, see e.g. the introductory section in: **Widgren, M.** Äganderätten i lantbrukets historia. – Borås, 1995.

Rumania, creating an independent peasantry.”²⁸ In the previous parts of empires where these land reforms took place, ownership rights therefore contributed to major changes of the property relations.

In contrast to the slow property changes after the 1850s, the Estonian land reform of 1919–1926 entailed a radical change in the ownership structure through the expropriation of not only Baltic-German estates but in fact all land. The redistribution that followed was from 1926 onwards crowned by full ownership rights. In this sense the pre-independent tenant peasants and landless took control of one of the most valuable resources Estonia possessed. Ownership rights also constituted the basis for both mortgage loans and land transfers. This further gave incentives for long-term improvements such as land amelioration and pipe draining. The division of land among peasants thus constituted the foundation for continuing institutional changes as co-operative growth and the build-up of relevant supportive structures.²⁹

The 140 000 Estonian family farms, averaging 24 ha per unit, provided the basis for the successful producers’ co-operative associations in the 1920s and 1930s. State support for the co-operative organised export of butter and meat enhanced successful marketing in Western Europe until the worldwide economic depression and the authoritarian political development began. Co-operative growth and export orientation were, however, stimulated already in the late 1800s due to the increasing demand in the St. Petersburg area. The interwar co-operative growth did not have a corresponding demand to rely on. Trade with Soviet Russia was aggravated by the revolutionary development and, not least, the Soviet isolated planned economy. Instead, it was the joint forces of the government, the co-operative associations and the peasants themselves that formed the basis for the export orientation: “a supply-push strong enough to give them a foot-hold in the markets of Western Europe”³⁰.

When Estonia was annexed by the USSR in 1940, private ownership of land was immediately abolished through nationalisation. Two forms of ownership relations were, however, applied: *socialist ownership* and *personal ownership*. A household could keep personal belongings such as the necessary tools and things needed for production on the private plots. All assets and productive resources were, on the other hand, state property.³¹

The absence of private property rights to land turned the property relations concerning the private plots into a specific semi-private environment. Operative management of land was handed over to the plotholder from the state, i.e. property could be used but with specific restrictions. There were thus no open rights for the plotholder. Land could not be sold, except for sanctioned transfers of user rights within the household. Still, the system allowed for exclusion, as long as

²⁸ **Warriner, D.** *Economics of Peasant Farming*. London, 1939, 25.

²⁹ **Jørgensen, H.** *Continuity or Not?*, 102–103.

³⁰ **Köll, A.-M.** *Peasants on the world market. Agricultural experience of independent Estonia 1919–39.* – *Studia Baltica Stockholmiensia*, 1994, **14**, 63.

³¹ *A Study of the Soviet Economy*, Vol. 2. OECD, Paris, 1991, 241.

cultivation was based on single management, since the plothead was also in charge of the income derived from the plot. From a production perspective, a two-sided control system was applied based on *external* and *internal control*. The former depended on how the specific institutional environment restricted the plothead and his relations with other actors. The latter referred to the plothead's own investments in land, such as fences, fertiliser for improving the soil quality or other types of inputs.³²

In the profound reorganisation of agricultural production taking place during the various transformations, the build-up of relevant institutions has been decisive for the performances of the different farm units. Any producer has needed to adapt to various institutional settings, both on a national as well as on an international level. But a major problem associated with restitution of land and assets after 1991 is the fact that many assets cannot be recreated in their former shape since they have simply vanished. This concerns both land and buildings. Different types of maintenance – or the lack of maintenance – also turn restitution into a kind of lottery or a process characterised by numerous compensation issues.³³ Still, the post-Soviet agricultural transformation in Estonia must be understood in the context of the aspirations to restore the property relations that existed prior to Soviet annexation. This also necessitated the build-up of new relations in trade. From the horizon of institutional change transformation has thus meant a total upheaval in the economic, political and legal fields. Each quick shift has, in North's terminology, altered the *rules of the game* and brought forward changes among the associated organisations.³⁴

Due to the legal implications from previous Soviet laws and reforms, the deteriorating post-Soviet markets and adjustments to the EU, as well as various compensation issues, restitution has been comparatively slow in comparison with neighbouring Latvia and Lithuania. But the steady growth of small farm units since 1991 also gives interesting perspectives on the transformation of *private plots* to *subsistence holdings*.

ESTONIAN AGRICULTURE IN A LONG-TERM PERSPECTIVE

Scrutinising the long-term agricultural development shows how intertwined e.g. the changes in the agrarian property relations and the structure of production have been with the general transformation process, both during the interwar period and in the post-Soviet years. After the national awakening in the late 1850s perceptions of individual ownership to land, linked with the idea of "land to the cultivator", became a key issue. The symbolism surrounding agricultural land and

³² For a discussion on external and internal control, see **Eggertsson, T.** A note on the economics of institutions. – In: *Empirical Studies in Institutional Change*. Eds. T. Eggertsson & J. L. Alston. Cambridge, 1996, 8–9.

³³ **Rabinowicz, E.** EU:s jordbrukspolitik och bönderna i Öst. Stockholm, 1996, 26–27.

³⁴ **North, D. C.** *Institutions*, 2.

small family based production realised during the interwar independence explain the aversion shown towards large-scale Soviet style agriculture.³⁵

Agricultural production in Estonia deviated from the general Soviet–Russian context due to different institutional legacies. While the interwar period in Soviet Russia was characterised by revolution, civil war, nationalisation, forced collectivisation and the introduction of a command economy, national independence in the Baltic States in 1918 led to profound economic and political changes in a different direction.

The forced collectivisation that took place in the Soviet Union in 1929–1934 can, as shown by Allen, be denoted “Preobrazhensky in action”, here implying that collectivisation was a means for collecting taxes or creating a transfer of capital from peasants in order to pay for industrialisation. Thus, prices were cut for the producers and substantially raised with turnover taxes before the foodstuffs were sold to the consumers. In the late 1930s this exploitation of the collectivised peasantry thereby gave resources for Stalinist industrialisation and the burden was born by the peasants.³⁶

Due to the resistance in the countryside and the immediate food shortages that followed with collectivisation, concessions to the peasants were needed. One of these was to give legal entitlement to the private plots and the kolkhoz market, which due to widespread famine became a necessary retreat from the ambitious full-scale socialisation.³⁷ In the late 1930s, new taxes, procurement quotas and administrative controls were introduced, officially as anti-capitalist campaigns against the kolkhoz peasants’ use of enlarged plots and excessive numbers of livestock.³⁸ It was also originally assumed among Soviet policy makers that there was no need for any production incentives for kolkhoz members as long as there were no alternative means for obtaining money incomes. However, a system of informal rewards and payments for plan fulfilments developed, which needed to be met by specific incentives for facilitating the objectives of rapid industrialisation, since a large proportion of the most successful and well-to-do peasants in the USSR were deported in the 1930s.³⁹ The Communist Party of the Soviet Union was therefore constantly debating how large-scale farms could increase efficiency, which in fact had been a recurrent theme since the revolution.

³⁵ **Abrahams, R. & Kahk, J.** *Barons and Farmers. Continuity and Transformation in Rural Estonia (1816–1994)*. Gothenburg, 1994, 31–32.

³⁶ **Allen, R. C.** *Farm to Factory. A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton University Press, 2003, 173–175.

³⁷ **Hedlund, S.** *Soviet Union. The anomaly of private-cum socialist agriculture*. – Proceedings, American Agricultural Economics Association, 1988, 418.

³⁸ Figures disclosed in the 1960s showed that the kolkhozniks as a whole did not even exceed the statutory limits in any regard. See **Lewin, M.** *The Making of the Soviet System, Essays in the Social History of Interwar Russia*. London, Methuen, 1985, 179.

³⁹ **Kahan, A.** *The collective farm system in Russia: some aspects of its contribution to Soviet economic development*. – In: *Agriculture in Economic Development*. Eds. C. Eicher & L. Witt. New York, 1964, 254–255.

The role of the state

Soviet annexation in 1940 forced Estonia into a different system of trade and production. Through nationalisation of land, followed by forced collectivisation and full subjugation to the planned economic production, the conditions for agricultural production became totally different.⁴⁰ State involvement was a precondition for the Soviet planned economy, and if a rapid increase in agricultural production was one of the most immediate concerns among governments in post-war Europe, the Soviet Union was on the same track. But while Western Europe's agricultural productivity development was rising due to relatively higher investments in mechanisation, and already returned to the pre-war levels around 1949/50, Soviet agricultural production did not increase as fast as industrial production. In European agriculture the trend was in fact faster productivity growth than in industry up to 1959.⁴¹

In post-war Western Europe, various national regulations have been in force affecting the production and trade of foodstuffs, not least the Common Agricultural Policy (CAP) after 1957. Even though the Soviet Union and the CMEA sphere represented a different form of integration, based on co-ordination of economic planning and production, and a high degree of barter trade, features of planning have evidently been present in West European development as well. The main difference, besides the involuntary association of the CMEA, was the overall planning, which meant centralised and state-directed transfers of resources and inputs and the absence of a convertible currency. For the Soviet republics and CMEA states this created a specific dependence on the transfer of Soviet resources and raw materials, which were exchanged with manufactured goods on a bilateral basis.

The forced collectivisation in Estonia was performed very much on the same lines as in the Soviet Union in the early 1930s. An initial land reform in 1940 stipulated farm size limits of 30 ha, which were used for the transfer of land and assets to landless and poor people.⁴² The first kolkhozes were founded in conjunction with annexation and the birth of the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR) in 1941.⁴³ Forced mergers of family farms thereby gave the same subjugation to the all-Union command economy. In July 1950, more than 98 per cent of all

⁴⁰ **Jørgensen, H.** Continuity or Not?, 108–109.

⁴¹ **Tracy, M.** Government and Agriculture in Western Europe 1880–1988. Exeter, 1989, 217–218.

⁴² This was made by the communists in order to gain sympathy from the least well-off peasants “and to create a split between them and the countryside bourgeoisie; the kulaks, which were the losers in this reform”. See **Kõll, A.-M.** Tender wolves. Identification and persecution of kulaks in Viljandimaa 1940–49. – In: *The Sovietization of the Baltic States, 1940–56*. Ed. O. Mertelmann. Tartu, 2003, 131.

⁴³ But after the interlude of German occupation 1941–44, which in fact did not alter Soviet policies, these were not revived. Soviet power from 1944 on was directed towards voluntary collectivisation, which however was too slow and from 1947 tax payments increased followed by kulak hunting and the great deportations in 1949. **Taagepera, R.** Soviet collectivisation of Estonian agriculture: the taxation phase. – *Journal of Baltic Studies*, X, 3, 1979, 263 ff.

land was collectivised and 2313 kolkhozes and 127 sovkhozes were established.⁴⁴ However, a few remote and isolated small private farms still possessed less than 1 per cent of the land in 1955. In addition, small plots belonging to city workers and employees constituted 6–7 per cent of the total arable land.⁴⁵

Yanov's studies in the late 1960s showed how rigid production structures were maintained and scientific innovations and methods were rejected in large-scale farming. The whole system fostered mistrust, but even worse was the lack of incentives. Yanov answered the question whether the system worked by concluding: "depends on what one means by 'work'. If it refers to political control, then the kolkhoz system works very well; if it refers to food production, then the system does not work, for it was not designed to".⁴⁶ The major problem was the superiority of politics over common sense, which implied centralised and uniform strategies, regardless of local and regional preconditions. One reaction to these instructions from the top came from the Estonian Minister of Agriculture (1953–1965), Edgar Tõnurist, who wrote a clarifying article in 1964 against the recommendations of using more mineral fertilisers for increasing yields to catch up with Sweden and Finland. He stated: "Our soil cultivation tools are partly responsible... No chemistry will help if the Agrotechnical ABC-book has been forgotten."⁴⁷ In other words, the problem was a general lack of proper machinery for tillage.

Forced into the planned economic production system, Estonia nonetheless became the top agricultural producer of the Soviet Union from the early 1960s. However, the republic became totally dependent on inputs of fertilisers and protein feeds from other republics as well as their demand. In the stagnation period, from the late 1960s, increased agricultural investment helped to maintain this position. From the late 1970s and throughout the 1980s the rural areas attracted more people both because of the need of labour and the better conditions for living. The Estonian kolkhoz leaders were able to use federal investment not only for agricultural purposes but also for the construction of – in a Soviet perspective – attractive housing. However, throughout the 1980s, the access to larger private plots also encouraged households to settle down in rural areas.⁴⁸

Perestroika and *glasnost* after 1986 had important institutional and structural impacts on the post-socialist agricultural transformation process in Estonia. The bases for these changes were to be found on the one hand in the deficient performance of Soviet agriculture and, on the other hand, in the experiences from production on private plots and reorganisation of farm work towards family based units. The brigade-contract system was first introduced on a very limited scale during the reign of Yuriy Andropov in 1982, but was closely observed by Mikhail

⁴⁴ Eesti NSV rahvamajandus 1974. aastal. Statistika aastaraamat. Tallinn, 1976, 125.

⁴⁵ **Järvesoo, E.** Progress despite collectivisation: agriculture in Estonia. – In: Problems of Mini-nations. Baltic Perspectives. Eds. R. Taagepera et al. San José, 1973, 140–141.

⁴⁶ **Yanov, A.** The Drama of the Soviet 1960s – A Lost Reform. Berkely, 1984, 22.

⁴⁷ **Purre, A.** Soviet Farming Failure Hits Estonia. Stockholm, 1964, 19–20.

⁴⁸ **Jørgensen, H.** Continuity or Not?, 162–168.

Gorbachev (the chief of agriculture in the Central Committee), who developed these ideas further.⁴⁹ The agricultural reforms, which grew out of these ideas, started in the Baltic Soviet republics and in 1987–1988 the first reform farms were created. Up to independence roughly 2000 reform farms were established. Private property was, however, inconsistent with Soviet law. After independence in 1991 decollectivisation was therefore initiated.

In the years 1987–1991 several patterns can be found that may be considered important from the aspect of continuity and discontinuity. First, the changes began in a time of unrest, characterised by a search for alternatives. Secondly, reforms had been a constant theme in Soviet politics, but most of them had failed, as they had not always been approved by the most influential within the Communist Party. Finally, because of the mix-up of different legacies and perceptions, in the aftermath of the eased conditions after Brezhnev's death and introduction of *perestroika*, the internal Soviet development was marked by contradictions. All this fostered specific behaviour, which presumably influenced the choices made after the regained Estonian independence.

Due to the inbuilt problems of large-scale Soviet farming, and not least the distorted relative prices, the changes that appeared in conjunction with *perestroika* and *glasnost* in the late 1980s helped to spread the myth of the profitability of small-scale production.⁵⁰ But as it turned out, it was impossible for the small-scale semi-private farms or private plots to continue to operate without the surrounding planned economy as a major supplier and market. After independence the whole agricultural infrastructure system broke down.

Towards de-collectivisation

Successful de-collectivisation needs to be combined with measures that facilitate production. If the aspired or intended farm structure is one of small-scale family farms, this requires backup from an institutional infrastructure, which can supply necessary means for production, e.g. in the form of producers' co-operative associations that can enable the small-scale producers to make use of the advantages of scale. However, to restore what was built up in the 1920s has proved far more complicated than initially anticipated. A major problem is, e.g. that many kolkhozes and sovkhoses were integrated production units, not suitable for division into freestanding shares. To divide assets belonging to large-scale farm units is hard. When this is performed in association with the reconstruction of obsolete property structures – as in the case of Estonia – it shows that the post-Soviet agricultural

⁴⁹ **Goldman, M.** Lost Opportunity. What has Made Economic Reform in Russia so Difficult. New York, London, 1996, 66.

⁵⁰ **Tamm, M.** Appendix: Agricultural reform in Estonia. – In: Decollectivisation, Destruction and Disillusionment – A Community Study in Southern Estonia. Eds. I. Alanen et al. Ashgate, 2001, 411.

transformation has been guided by political and ideological motives rather than economic efficiency criteria.⁵¹

Many rural people had great expectations in the late 1980s, when the first reforms allowed private farmers to begin on kolkhoz and sovkhoz land. However, these farmers were often not the original owners, which in the post-1991 development has led to numerous compensation disputes.⁵² Furthermore, the restitution process starting from 1991 was not co-ordinated with decollectivisation. Restitution was a nationally directed legal process, while decollectivisation was to be conducted on a local level. Thereby a situation appeared after 1991, where the big tractors, harvesters and combines ended up as the possessions of small-scale farmers for whom the cost of fuel and spare parts exceeded the net incomes from their land.⁵³ Under conditions characterised by quick shifts, the division of agricultural real capital such as land, machinery, cattle and buildings is thus not easily solved.

In 1989, 330 kolkhozes and sovkhozes, averaging more than 3700 ha per unit, formed the basis for Estonia's agricultural production, which from a marketing perspective relied on the Soviet demand. Independence in 1991 followed by the currency reform in 1992, however, quickly altered these relations.⁵⁴ Estonia also met a different trade environment than the one it was forced to leave in 1940. In the 1930s protectionist policies were applied all over Europe due to the depression, yet it was possible to access other markets by concluding bilateral agreements. After the dissolution of the Soviet bloc there was no corresponding route of access to the European Union's markets for non-members. Thus, bilateral agreements had to be concluded, foremost with East-Central European countries or with other former Soviet republics, which had achieved independence but were producers of similar products.

Estonia's choice of strategy in the 1990s has deviated from that of most other former planned economies in the sense that a very liberal trade regime has been applied. On the one hand this gave substantial foreign direct investment in industrial production, but on the other hand, nothing to agricultural production. Most post-communist countries have in fact applied a certain amount of protective measures due to the relative size of – and dependence on – agricultural production. In addition, if the transformation of the agricultural production system had been guided by principles associated with efficient production units, the recreation of obsolete property relations through restitution would have needed support from policies that facilitated both land transfers and the build-up of refinement and marketing. However, in Estonia the trend was for many years the opposite. These issues will be further discussed in the concluding analysis.

⁵¹ **Rabinowicz, E.** EU:s jordbrukspolitik, 20–23, 144–145.

⁵² **Kuddo, A.** Aspects of the restitution of property and land in Estonia. – In: *After Socialism. Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Ed. R. Abrahams. Providence, Oxford, 1996, 162.

⁵³ **Alanen, I.** The dissolution of the Kanepi Kolkhoz. – In: *Decollectivization, Destruction and Disillusionment – A Community Study in Southern Estonia*. Eds. I. Alanen et al. Ashgate, 2001, 224–229.

⁵⁴ *Review of Agricultural Policies*, 62.

Table 1 and Figure 1 are based on the same data and support each other. Table 1 gives the absolute figures of the operating and non-operation farm holdings and Fig. 1 shows how the relative distribution of land has changed between 1991 and 2001. In Figure 1, however, farms possessing more than 100 ha cannot be distinguished. They only constituted between 0.6 and 0.9 per cent during the 10-year period. The number of farms possessing less than 10 ha of land increased throughout the period, except for a slight reduction in relation to other farm sizes in the years 1996 and 1997. Most remarkable, however, is the almost fourfold increase in the number of farms possessing less than 10 ha, i.e. subsistence holdings, after 1996.

Table 1. Number of holdings (operating and non-operating) in Estonia 1991–2001

Farm-size, ha	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
–5	164	576	659	818	1 634	3 490	2 901	4 941	6 269	8 798	10 790
5.1–10.0	244	894	1 040	1 298	1 827	2 898	3 644	5 865	7 147	8 980	11 078
10.1–20.0	581	1 881	2 269	2 823	3 750	5 272	6 364	9 545	11 446	13 744	16 161
20.1–30.0	539	1 499	1 804	2 191	2 721	3 574	4 299	6 216	7 247	8 474	9 707
30.1–50.0	581	1 511	1 811	2 090	2 488	3 175	3 800	5 519	6 380	7 573	8 891
50.1–100.0	213	631	784	879	1 027	1 273	1 574	2 347	2 677	3 152	3 742
100.1–	17	17	45	54	66	85	140	238	280	360	526
Total	2 339	7 009	8 412	10 153	13 513	19 767	22 722	34 671	41 446	51 081	60 895

Source: Statistical Office of Estonia.

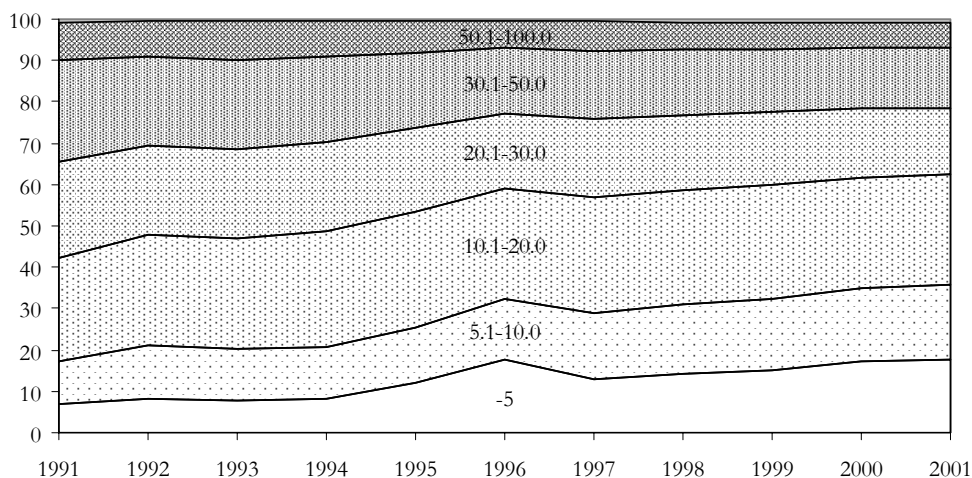

Fig. 1. Relative distribution of holdings (operating and non-operating) in Estonia between 1991 and 2001. Source: Statistical Office of Estonia.

There is also a quantitative factor to consider. During the first years after 1991, restitution was a slow process and the market situation did not encourage land transfers. After 1996, however, the government increased the efforts on concluding more restitution and compensation cases. For some time these measures led to an increase in the numbers of farms possessing more than 5 ha, but also since the relatively better market outlook spurred land transfers. People in possession of smaller units thus sold their land on to larger farms, foremost around 1996 to 1997. This was at the time when there were hopes for a recovery of the Russian market. However, between 1997 and 2001 the smallest farms – as a group – increased again from 2901 to 10 790. Farms between 5 and 10 ha increased from 3644 to 11 078 in the same period. This was due to both new concluded restitution cases as well as less sales because of the gloomy market outlook after the Russian financial crisis.

Prior to Soviet occupation in 1939, 45 000 farms had below 10 ha per unit. This constituted around a third of all farm units for which the average size was 24 ha.⁵⁵ Ten years after the regained independence restitution had re-created more than 20 000 operating farms that possessed below 10 ha of land.

In July 2001, farms above 100 ha possessed on average 414.3 ha of land, which constituted 1.5 per cent of all holdings and 48.2 per cent of all land. Almost 80 per cent of the farms cultivated less than 10 ha of land. Within this group 54 879 holdings had on average 2.8 ha, which in terms of land constituted 17.5 per cent of the total.⁵⁶

In recent years important changes seem to have occurred. Between 2001 and 2003 the number of operating subsistence holdings fell from 41 102 to 25 935 while the average size of holdings below 10 ha increased from 2.8 to 3.7 ha. The same development took place among farms with less than 50 ha, while those cultivating more than 50 ha increased both in terms of numbers and hectares.⁵⁷ Using the European standard for calculating profitability, farms below 2 ESU (European Size Units) decreased from 46 591 holdings in 2001 to 30 385 in 2003. During the same period the size of an average Estonian holding increased from 15.5 to 21.6 ha and land under tenure was reduced by 10 per cent.⁵⁸

Supports for this trend can also be found in the development of dairy production. As Table 2 shows, the number of dairy cows fell by more than half between 1992 and 2002 accompanied by a clear reduction in the total volume of milk production until 1996. A slight upward trend, however, followed for some years. But after 1998, except for the temporary increase in 2001 when import tariffs on milk were introduced and probably rescued some producers, total milk production reached the lowest level ever in 2002. Interesting here is the qualitative change expressed

⁵⁵ Konjunktuur, Nos. 57–58 (1939), 376.

⁵⁶ Agricultural Census 2001, ESA (Statistical Office of Estonia), 31.

⁵⁷ The Structure of Agricultural Holdings 2003. 2004, 8.

⁵⁸ One European Size Unit (ESU) is equal to the value of the SGM (Standard Gross Margin) of 1.200 euros (18.768 EEK). SGM is the difference of the holding's output and the value of specific costs, calculated on the basis of crop area, number of livestock and SGM coefficients. See The Structure of Agricultural Holdings 2003, 5–7, 57.

Table 2. Dairy production in Estonia 1992–2002

Year	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
No. of dairy cows (1000)	264	253	226	211	185	172	159	138	131	129	113
– on enterprises (1000) ^a	213	189	143	133	113	102	98	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
– on private farms (1000) ^b	8	15	22	23	24	25	31	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
– on household plots (1000) ^c	43	50	61	55	49	44	39	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Milk production (1000 tonnes)	919	807	772	706	674	717	730	626	630	684	611
Milk production per cow (tonnes)	3.4	3.2	2.4	3.3	3.6	4.2	4.6	4.8	4.8	5.3	5.4
Dairy deliveries (1000 tonnes)	542	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	532	404	409	430	495
Dairy deliveries (in per cent)	59	n.a.	n.a.	n.a.	73	n.a.	73	64	65	63	81

^a Enterprise – a legal person whose main activity according to the Estonian Enterprise Register is agriculture. For the period 1992–1995 *Enterprises* include transforming or still working kolkhoses and sovkhoses.

^b Private farm – holding with more than 1 ha of agricultural or forest land.

^c Household plot – a family living in the countryside or in town who has an official document for land use or has livestock.

n.a. – not available.

Sources: Ministry of Agriculture of Estonia, European Commission (Eurostat), FAO-stat.

by the relative increase of milk delivered to dairies between 2001 and 2002. This can be further understood when the information on the simultaneous growth of larger holdings is added. It is also obvious that the production per cow has increased since 1994, which in fact was the worst year for Estonian farming after independence.

Owing to the fact that many Estonian subsistence holders have secured the access to fresh milk and meat by keeping a few cows and piglets, as was the case with the private plots during the Soviet period, changes within this group are important for the long-term analysis. Before 1998, the export of foodstuffs to Russia had in fact recovered for some years even though Russia had imposed a specific tariff on Estonian goods in 1994.⁵⁹

In 1997 entrepreneurs saw excellent prospects for reclaiming the former markets, which was in fact an initial hope in the early 1920s as well. The general decrease in demand, declining imports of inputs and the Russian financial crisis, however,

⁵⁹ Review of Agricultural Policies, 53.

brought down the share of agricultural products in total Estonian export from 17.5 to 5.8 per cent between 1992 and 2000. A reasonable interpretation of this development since 1992 is that the adjustments to EU phytosanitary regulations, lower prices and the exposure to international competition hit first small producers, i.e. subsistence holders, who deliver a small share of milk to dairies or sell on to neighbours. New rules in force after 2001 have, however, altered this pattern. Most small-scale producers cannot afford the costs associated with the European Union's phytosanitary regulations for refinement, livestock breeding and buying-in-policies of milk and slaughter.⁶⁰ This is also confirmed by taking a tour in the Estonian countryside. Several of my informers admitted that most of their neighbours, who used to keep up to 3–4 cows, have stopped dairy farming in the last two years, due both to the new regulations for deliveries, as well as the high costs associated with selling on local markets. In addition, the shrinking margins between production costs and price paid per unit of milk or meat have enhanced this development. But for the households that previously consumed all milk or meat by themselves the new regulations brought an end. The high veterinary costs and the investments needed for barn reconstruction, e.g. for milk production, do not allow for any exceptions and thus most rural people have traded the plot for the supermarket, at least for the access to milk and meat.

What links the post-Soviet subsistence holdings and the former private plot is the persistent subsistence character of cultivation to which the holder has been bound, both by tradition and necessity. Most subsistence holders belong to a group of rural people who lack proper education, sufficient incomes from work or elderly people with low pensions. They have used their small and poorly equipped farms as a means to secure the access to basic foodstuffs such as potatoes and milk during times of hardships. Yet in spite of restitution and the re-introduction of formal property rights, which are supposed to enhance land transfers and increase efficiency in production, the cheap imports, accompanied by disputes over drawn-out compensations, widespread land transfers did not make any real breakthroughs before 2001. It remains to be seen whether the new trend will keep on and lead to further mergers of small subsistence holdings and perhaps thereby bring the remnants of “subsistence holdings” or “private plots” back into the functions of a garden for flowers and early vegetables as in most parts of the Western World.

CONCLUSIONS

It is possible to find a certain amount of nostalgia in the conceptions of the pre-war independent farming system of the 1980s, due to the distorted relations that appeared in prices and costs, which led to a belief in the viability or competitiveness of small-scale farms. In these relations, a main problem is to be found. The private plots preserved the interwar farming ideals but at the same time, as isolated units outside the reach of the surrounding world, they were fully

⁶⁰ Ministry of Agriculture. Estonian Agriculture, 18.

dependent upon the Soviet planned economy. This constitutes the basis for several problems that have appeared in the post-Soviet agricultural transformation process.

Since the late 1950s Estonia seems to have shown higher agricultural productivity than other Soviet republics which however cannot be fully confirmed by this study. But it is reasonable, as several scholars have done, to assume that the institutional preconditions, due to the interwar independence, played a major role for this performance. In spite of the nationalisation of land, the remaining farmsteads and the attached private plots offered at least an imaginary continuity, which was different from that of most other republics.

From the perspective of property right there were, after Khrushchev's reforms in the late 1950s, gradual changes in terms of internal and external control. In the Baltic republics the plottolders seem to have become gradually more independent. This increased when more investments were given to the large-scale farms, which had spin-offs on the private plots. The fact that many people did not see a clear-cut border between the kolkhoz farmland and the plot was probably important for agricultural production in general. After the abolishment of compulsory deliveries and the rise in procurement prices the incentives for small-scale producers further improved. The eternal problem, however, between equity and efficiency seems to have been better solved in Estonia due to a more efficient or successful agricultural administration based on native leadership. While the first kolkhoz members and sovkhoz workers in Estonia were more reluctant towards large-scale farming, the second and third generation apprehended this in a different way. The fact that there was a movement back into the countryside from the late 1970s on might also have implied that strict economic incentives, rather than perceptions of the interwar independence, ruled. Better housing conditions and better access to foodstuffs were probably as good as any other motive for people to move into the countryside.

However, in the 1980s, when all kinds of perceptions and experiences were mixed: old people told about the good old days and younger people saw that farm earnings from a few hectares were quite substantial, the myth of small-scale farming was nourished by the contemporary crisis in large-scale farming and the distorted price relations as well as the imaginary perceptions of the interwar past. By then the reorganisation of farm-work into family based units from the early 1980s had also proved to yield better in the socialised farming sector and therefore the family as a unit for production was considered more efficient.

Both during the Soviet period and since 1991, the production on private plots and subsistence holdings has been a response to struggles of a political or ideological character. The main difference, however, is constituted by the fact that the Soviet system throughout its existence developed into a direction in which small-scale farming became indispensable for most people. From an institutional point of view the private plots, which were supposed to be transitional solutions, could not be abandoned. It is possible to see a similar pattern in the post-Soviet period as well as after the dissolution of kolkhozes and sovkhozes. In the same way as the Soviet system contributed to insecurity in food supply, due to short-

comings of the centralised planned economic production system, the period of market economic reforms after 1991 has not been able to provide social security and support. Many subsistence producers have lacked appropriate machinery and inputs, which has forced them into a dependency on cultivation resembling the production on private plots. More land and ownership rights have not contributed to any major differences in this regard.

The development of private plots in the Estonian Soviet republic from the late 1940s, and the subsequent development of subsistence holdings after 1991 can therefore be interpreted on the one hand as continuity from the perspectives of traditional family farming. Here the post-Soviet period has supplied an alternative to the large-scale production for which there has been a widespread aversion. In fact the Estonian peasantry has experienced very few and short periods of independent farming and statehood: the interwar period and 13 years after the regained independence, which probably has strengthened feelings for creating historical justice. In this regard the analogy between the masters on the Baltic-German estate and the Soviet kolkhoz chairmen can be understood. On the other hand, the subsistence holdings have, as successors to the private plots, been necessary for some of the least well off rural people. Thus both the private plots and the present subsistence holdings have functioned as a means for adjustment during times of hardships.

However, from the perspective of continuity a major change came in 2001. In contrast to the first 10 years of independence, when the regulations in farming were quite modest, the last years have meant a shift, both due to the impact of foreign competition and the adjustments to EU regulations. This has totally altered the preconditions for small-scale production and due to the profound economic and political transformation, it is reasonable to assume that the forthcoming ten to fifteen years will lead to even more radical changes in the Estonian farm structure. This will hardly imply a gradual change of the kind we have seen in Northern Europe since the 1950s. Within a few years we will most certainly see an expansion of Estonian farms to possessing 200–300 ha per unit, which will be highly competitive in the production of milk and meat.

If we return to the second interpretation, which relates to the subsistence function, this perspective also deserves a long-term analysis. In relation to the major farm units to which they were attached, private plots, subsistence holdings and even the pre-independence small piece of land belonging to the Baltic-German barons constituted the basis for the household's consumption. The lack of sufficient money incomes was overcome in a similar way during the Soviet period and in fact for many people even after 1991. What is remarkable is the fact that the private plots could never be abandoned in the socialist system and during the transformation process they actually proved to be even more important for many households.

In the economic sense, the private plots and subsistence holdings have provided both money incomes and foodstuffs for consumption: a kind of security, which the Soviet system and the post-Soviet transforming society were unable to deliver to sufficient degrees. Secondly, in an informal institutional sense, the private plots

became an area in which small-scale farming and parts of the lost independence were preserved. Thereby the transfer into subsistence holdings, which might have had the ambition to become regular family farms, can be understood. Finally, and somewhat speculatively, the development of subsistence holdings could be seen as a deliberate political move. The fact that land was restituted and thereby brought forward obsolete property relations, i.e. average farm sizes resembling Estonia in 1939, implied that an important symbolic question was solved. When this was matched with the application of the most liberal economic principles in trade and the minimal state, there were no needs for a coherent agricultural policy since small-scale producers were used to supply for themselves the basic foodstuffs.

As far as the property relations are concerned, the tremendous growth of small-scale farm holdings in re-independent Estonia after 1991 represents continuity with the interwar family farms. Restitution has re-created a farm structure that at least up to around 2001 was comparable to the interwar structure. While the interwar peasants obtained property rights in 1926, the same process was not fully concluded in Estonia by 2004 due to several related factors. One reason was the mix-up between Soviet law and Estonian law. In 1988–1991 the reform farmers obtained eternal leases to their land, which later was claimed by the legal owners that used restitution after 1991 as a means to get back their property.

This survival of small-scale farming is not solely explained by the fact that the official policies have been directed towards erasing Soviet legacies by means of restitution. The Soviet period also provided a shelter for small-scale farm activities in the form of private plots, which became both a substitute for the loss of private farming after nationalisation as well as a transmitter of the interwar family farming ideals. This is an obvious pattern of continuity. As it was explained by Abrahams, the experiences from the work on private plots helped “in an important way to keep people ready for the re-emergence of private farming and, as their hectarage increased during the late 1980s, they diverted labour and commitment away from the collective sector”.⁶¹

If we take this development into the context of the setbacks due to Soviet annexation in 1940, which was followed by land reform (maximum restrictions), increased taxes in 1947, deportations and forced collectivisation in 1948–1950,⁶² the aversion to large-scale farming can be understood and merged with the perceptions of the 19th century.

It is also possible to see a gradual development of property rights due to the specific autonomous development under the reign of Khrushchev, which was followed by Brezhnev’s justification of private plots. Against the decrees from Moscow, Estonia also withheld the size of private plots even when kolkhozes merged into sovkhoses. This in fact prepared for a development that deviated from the other Soviet policies on centralisation, specialisation and concentration that characterised the Brezhnev era. When private homes, instead of high apartment

⁶¹ **Abrahams, R.** (ed.). *After Socialism*, 13.

⁶² **Kõll, A.-M.** *Tender wolves*, 131.

houses, were built in the countryside in the 1980s, this meant that more people would in the future have the opportunity to have houses attached to agricultural land.

The continuity pattern here is therefore represented both by the survival of the family farm as a production unit, in spite of the Soviet system's aspiration on large-scale production, and by the gradual – but rather informal – adjustments in property rights that allowed for preservation of family farming ideals even within the planned economy. These ideals were preserved on the private plots for many years but transmitted into the pre-independence reform holdings that preceded restitution, and then maintained as subsistence holdings and small farms.

One palpable feature of present-day Estonia is the absence of a resurrected co-operative movement. The co-operative idea has been distorted by Soviet connotations, such as the co-operation within kolkhozes, which embedded few of the principles associated with the co-operative ideals. This can illustrate a specific transformation problem implying that the Soviet period's strong emphasis on collective principles instead led to strong feelings and perceptions of individualism, even before 1991, since the final years led to expanded production on private plots. In contrast, there was a profound growth of co-operative associations in the 1920s, which also must be seen in relation to the economic integration needed in many new nations that had been parts of the dissolved empires.⁶³

The adjustment to the demands from consumers in Europe needed a reorganisation of both agricultural production and its related *up-stream* and *down-stream industries*⁶⁴. Up to the worldwide economic crisis in the late 1920s Estonian producers succeeded through specialisation and commercialisation of export production, based on the strong triangular relationship between the Estonian agricultural co-operative associations, the government and the family farmers.⁶⁵

In a long-term perspective, there was some continuity between the first independence and the Soviet period since both systems – though using totally different methods – supplied the farms, small-scale or large-scale, with an institutional structure for processing, refinement and services. In the 1920s and 1930s, the strong co-operative producers' associations and state support and credits were available. After the loss of both national independence and the independence for the co-operative associations, the Soviet structure supplied the kolkhozes and sovkhozes and even the private plots with similar services.

A major discontinuity in the post-Soviet development is therefore the loss of co-operative ideals, which partly can be explained by the fact that even though the Soviet system supplied inputs and services for the agricultural sector, the production on private plots went into a different individualistic direction. People

⁶³ **Kõll, A.-M. & Valge, J.** Economic nationalism and industrial growth. State and industry in Estonia 1919–39. – *Studia Baltica Stockholmiensia*, 1998, 13–14.

⁶⁴ *Upstream industries* here refer to the manufacturers and suppliers of inputs, e.g. seed, fertilisers, machinery, etc. The *downstream industries* are e.g. dairies and slaughterhouses that process and market milk and meat products.

⁶⁵ **Jørgensen, H.** Continuity or Not?, 96–97.

became used to taking the car to the market and spending hours selling their produce. The family became a production unit, which used the common resources from the kolkhoz but chose to market on an individual basis, which generated more money than other types of work due to the distortion in pricing between input and output prices. From this perspective it can be explained why the resurrected farmers in the 1990s complained about the reduced returns. Cheap imported products were available, while fuel, fertilisers and seed had to be bought for hard currency. In this environment, subsistence producers grew rapidly in numbers. Land could not even be sold due to a lack of legal documents, and marketing was aggravated by low demand, cheap imports and double Russian tariffs on Estonian goods.

The pattern of continuity is here illustrated by the individualistic attitudes in production that were evidently present in the interwar period as well as after 1991. But in the 1920s and 1930s individualism was merged with the necessity to co-operate in refinement, purchases and sales, since the surrounding markets were impossible to conquer without the support of a strong organisation. The 1930s, however, slowly turned the co-operative organisations into the hands of the state, which was responsible for the bilateral agreements. A similar case was the Soviet period, which offered 'securer' markets. There were no alternatives to plan fulfilment, but this could also partly be managed through individual efforts on the private plots, which gave better return for the household, when the produce was sold on the kolkhoz markets. Thus peasants learned for many years that small-scale production was efficient, not least in the 1980s when the demand was huge and foreign competition was absent. What can be regarded as discontinuity is therefore probably the fact that peasants in the 1920s had to adjust because they were producing in a highly competitive environment. In the 1930s, markets were shrinking and they were forced to adjust to state control of export production, while the force used by the Soviet system from 1940 onward did not – in spite of collectivisation – contribute to a change of attitudes, such as support for co-operation in Soviet terms. Kolkhoz members and even sovkhoz workers rather chose to leave the co-operative idea, since the system supplied incentives for – although limited – individualism.

It is also striking that in some aspects the last ten years of the interwar period have more in common with the Soviet period than the post-Soviet development. This is obvious from the perspective of trade and state involvement in export, particularly agricultural export, not to mention the reach of the state in general. Even in international terms, due to trade regulations, this seems to represent more continuity. The international environment that appeared after 1989/91 thereby represents more of discontinuity due to the fall of the Berlin Wall and the dissolution of the Soviet Union and CMEA. Ironically, these new institutional preconditions came almost simultaneously with the deepening European integration, which again meant new institutional arrangements, not least as far as agricultural production and agricultural trade were concerned.

The Estonian government realised in the early 1920s that an industrial recovery was impossible due to the break with Russia. But then the co-operative organised export production of meat and butter showed alternatives. The role of the state was crucial from the first day of independence and state involvement was nothing new. However, the first 12–14 years of independence was a rather short interlude when liberal economic principles seemed to fit.

Estonia's preconditions for trade became less favourable from the late 1920s due to the increased dependence on bilateral agreements and specific markets that developed. This led to centralisation and an increased role of the state in organising and controlling the export sector and by means of import substitution trying to overcome the loss of market shares. For the Estonian peasant producers, which had searched and strived for integration with the West, and to overcome a developmental gap after 1918, Estonia's relative position had been positive since the Baltic provinces were the most industrialised parts of the Tsarist Empire.

As in other parts of East and Western Europe, the depression created widespread discontent. The previous Tsarist system had been both centralised and led by a strong executive power and as early as in the late 1920s, when the first signs of the depression appeared, state involvement in the economy increased due to the many indebted co-operative and private enterprises and the aggravated conditions of trade. The Estonian state became a strong executive power in comparison with the many weak coalitions, which up to 1933 had left office, foremost due to internal struggles. One major outcome, besides the increased state involvement, was that the depression fostered new bilateral relations in trade.⁶⁶

Under the period of authoritarian rule in 1934–1938 the economy was organised along corporative principles with profound state supervision in all sectors of production, not least the export sector. The productive forces were subjected to profound governmental control for the purpose of national welfare.⁶⁷ Another example of this was the agriculturally dominated Bulgaria, which in the first years of the 1920s was the most obvious case where the corporatist ideology was put forward based on rural/agrarian values.⁶⁸

Up to the depression, the conditions for trade were from the Estonian perspective relatively *interdependent*. However, state intervention and a turn towards dependence – through bilateral agreements in a time of shrinking markets – altered these conditions in the 1930s. The Soviet annexation in 1940 thereafter rapidly forced Estonia to become fully integrated with – and dependent on – the Soviet market, which after 1945 expanded further in East-Central Europe. Estonia was thus subjugated to the all-Union division of labour and the forced collectivisation in the late 1940s totally transformed the agricultural production system and its related activities. From the mid 1950s on, the expansion of agricultural production and

⁶⁶ **Jørgensen, H.** Continuity or Not?, 107–109.

⁶⁷ **Köll, A.-M. & Valge, J.** Economic nationalism and industrial growth, 56–58.

⁶⁸ **Bell, D.** Peasants in Power. Alexander Stamboliiski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton, 1977, 59–61.

markets was therefore totally led by, and *dependent* on, Soviet demands through the CMEA. With the altered opportunities that came after the end of the Cold War and the fall of the Soviet Union, the step-wise integration of former planned economies in WTO and, not least, the enlargement process of the European Union, a different kind of dependence has appeared. This can be seen from the perspective of altered rules of the game.

With the introduction of a planned economy in the 1940s and the reorientation of trade towards the Soviet Union, Estonia had therefore already experienced state-led export orientation and dependence on few markets. The lack of multilateral agreements in the 1930s and the neo-mercantilist tendencies visible in e.g. export bonus payments, pointed to autarchic solutions. The Soviet system of trade and production within the CMEA sphere was in fact very much directed towards similar principles of economic nationalism and a wish to become *independent* of the existing world market by pooling the productive resources within the CMEA.

In the early 1990s, however, the European markets were not as open as in the early 1920s. Furthermore, the short-term period available for adjustment among the former planned economies since 1991 can be compared to the corresponding development in Western Europe after 1950. The EU member states have used various protective means for the development of their welfare states and not least, different protective measures for their agricultural sectors. The harsh and relatively successful macroeconomic adaptation, which Estonia has carried out since independence, has however not resulted in equal performances in all sectors of the economy. The agricultural development is therefore to a large extent *dependent* upon the future market conditions and quotas within the EU. From the Estonian point of view, the weakened role of the state since the late 1980s and the corresponding increased dependence on the international environment, especially the EU, constitutes an important change. Especially after independence in 1991 this pattern is deviating from the first ten years of interwar independence. While the Estonian state has step-wise diminished its influence in agricultural issues the impact of the EU has expanded.

The development since 1987 is illustrative. Through *independence* and currency reform the whole market situation was changed since the previously cheap Russian farm inputs were to be paid for in hard currency. Total agricultural production therefore underwent a steep decline of around 50 per cent between 1989 and 1994. After 1995, the export of Estonian foodstuffs to Russia actually recovered temporarily, despite the fact that in 1994 Russia had imposed a specific tariff on Estonian goods.⁶⁹ In 1997, entrepreneurs therefore saw excellent prospects for reclaiming the former markets, which in fact had been an initial hope in the early 1920s as well. The general decrease in demand, declining imports of inputs and the Russian financial crisis brought down the share of agricultural products in total Estonian export from 17.5 to 5.8 per cent between 1992 and 2000.⁷⁰

⁶⁹ Review of Agricultural Policies, 53.

⁷⁰ **Ministry of Agriculture.** Estonian Agriculture, 8.

In comparison to the interwar period when the state was active in agricultural issues and supported the expansion in refinement industries and export, which to some extent continued during the Soviet years as well, the post-Soviet development forms a major discontinuity. First, due to the different role of agricultural production, the loss of the Russian markets has meant roughly a 50 per cent reduction of agricultural production. Secondly, because the first ten years after independence were characterised by several parallel processes, such as reconstruction of agricultural production, property relations, and the simultaneous exposure to foreign competition, while at the same time Estonia did not have access to the European markets. This pattern has no previous analogue. However, the Estonian membership in the European Union from May 2004, and thereby full access to EU funding, might well imply that after more than 60 years, Estonian butter and meat will start to retake the markets they lost in 1939. Thus, even if Estonia probably maintains a smaller agricultural sector than during the Soviet period, the competitive forces will be there. The youngest of my informers told me that he had no illusions about being supported by the government in the future. He said, and his mother agreed, “The hard liberalisation created severe elimination in the last ten to twelve years, but now I am prepared and can see some better days ahead.”⁷¹ Within the forthcoming EU membership in mind he did not have any doubts about the fact that he would be one of the successful in the future.

⁷¹ Interview with C. R. (farmer in Tartumaa), February 2004.

ELATIST ANDEV TALUPIDAMINE TAASISEISESVUNUD EESTIS: LAIENENUD MAAVALDUSED

Hans JÖRGENSEN

Eestis on kogu 20. sajandi jooksul olnud tähtis osa taludele rajatud tootmisel, vaatamata sellele et Eesti annekteerimine ja sundkollektiviseerimine tegi 1940. aastail eraomandusele lõpu. Nõukogude süsteemi areng toimus selles suunas, et väikemaa harimine muutus hädavajalikuks enamikule inimestest. Nõukogude süsteem ei taganud piisavalt toiduainetega varustamist seoses tsentraliseeritud plaanimajanduse puudustega ja seetõttu omandas isiklik maalapp äraelamisel järjest suurema tähtsuse. Ka 1991. aastal taasiseseisvunud Eestis käivitunud restitutsioon ja reformid, mille eesmärk oli üleminek turumajandusele, ei pakkunud esialgu majanduslikku tuge ega sotsiaalset turvalisust. Eesti taasiseseisvumise kümne esimese aasta jooksul oli valitsusepoolne põllumajanduse regulatsioon tagasihoidlik. Pööre tuli 2001. aastal seoses välismaise konkurentsi mõju suurenemisega ja Euroopa Liidu põllumajandusalaste regulatsioonide (normide ja standardite) omaksvõtmisega. See muudab oluliselt majanduskeskkonda ja ahendab väiketalude ellujäämise võimalusi. Seetõttu on põhjust oletada, et järgmise 10–15 aasta jooksul muutub Eesti põllumajanduse struktuur radikaalselt suurfarmide kasuks.

METHODOLOGY OF TEACHING HISTORY AND HISTORY BOOKS IN THE ESTONIAN SSR

Kari KAUNISMAA

University of Turku, Department of Political History, Finland; kari.kaunismaa@paimio.fi

A survey is given of the methodology of teaching history and of the textbooks used. In the centralised system of the Soviet Union history had to be taught in the same way in the whole country. Until Stalin's death in 1953 all history textbooks used in Estonia were translated from Russian. Important aims were to wipe out the time of Estonian independence in 1918–1940 from the memories of Estonians and to shake national identity. Falsification of history and worship of Marxism–Leninism and socialism were used to achieve these aims.

BACKGROUND

Studying the methodology of teaching history in the Soviet Union first came of interest after the collapse of the whole system and the Marxist–Leninist explanation of history. I have mostly studied the methodology and books used in the Russian Federation both in the Soviet and the post-Soviet era. Like the Finnish scholar Sirkka Ahonen has pointed out, school history in a centralised system tends to be a society's official representation of itself. Simple interpretations and myths are served for the people to identify with. Ahonen studied both East Germany and Estonia during the Great Change in 1986–1991, found some liberal tradition in the past of both countries, but also an authoritarian tradition much heavier in East Germany than in Estonia.¹ While Ahonen concentrated on school curricula and interviews, I have studied methodological instructions and school history textbooks. The Estonian SSR is a special case for me in studying the Soviet Union because of the relation of Finnish and Estonian languages and geographical neighbourhood.

Ahonen describes the struggle for National History Education in the Baltic countries. From the all-Soviet conference of education held in Riga in 1986 onwards it was clear that Moscow was not ready to accept the Baltic tempo. Ahonen tells about H. Piirimäe, who wrote about Soviet chauvinism in 1990. It deprived children

¹ Ahonen, S. *Clio sans uniform*. A Study of the Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia. Helsinki, Suomalainen tiedeakatemia, 1992, 16.

of a notion of their homeland, implied glorification of the proletariat at the cost of educated people, praise of poverty and repudiation of private property, worship of revolutionary violence and denouncement of the religious pursuits of mankind. According to Ahonen the Estonian history curriculum of 1990 was not an old style politically sanctioned directive, but a product of an open process of educational planning, subject to free criticism of those concerned. This was the big difference to the old system.²

Another Finnish scholar, Pertti Grönholm, has shown that the main thing in the Soviet-type historiography was to wipe out the time of Estonian independence in 1918–1940 from the memories of Estonians. He tells in his doctoral thesis “The History of a National Failure” that at least the history writing should shake the faith of Estonians to the National history tradition and dim the sense of history. Grönholm has divided the model formal and informal functions of Soviet historiography by Nancy Heer into three groups: (1) propagandist–pedagogical, (2) political–pragmatic and (3) ideological–theoretical functions. Grönholm also has studied the common Estonian history books like *Eesti NSV ajalugu I–III* (History of the Estonian SSR I–III) and some books for universities like *Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik* (History of the Estonian SSR. Textbook of higher schools), 1976.³

I have here concentrated on the pedagogical part and school history books.

According to Grönholm, the Estonian identity, anchored to national history and culture surprisingly proved to be more powerful than the Soviet system with its propaganda and violence machinery. He says that the Soviet historiography partly actually confirmed (through the negation) the attachment of Estonians to their national history tradition. From this point of view it is possible to see the whole Marxist–Leninist narrative about the Estonian history as dysfunctional for the Soviet power. The culmination point was the human chain through the Baltic States in August 1989.⁴ A Swedish scholar Karlsson states that the power of the Baltic liberation process was a common concept of history and a consciousness of its crucial importance for the present moment.⁵

Without interviews it is naturally impossible to find evidence about what actually happened in the classroom. Dr. Magnus Ilmjärv has told me in several seminars in Finland that in spite of the book contents an Estonian history teacher could tell the national version of history to the pupils – and very often did so. Of course the national point of view was maintained in families as an oral tradition without any written documents. I now have pointed the focus on written sources about methodology and textbooks of history.

² Ahonen, S. *Clio sans uniform*, 105, 128.

³ Grönholm, P. Kansallisen epäonnistumisen historia. Neuvostovirolaisen historiankirjoituksen kertomus ja tulkinnat Viron tasavallan ajasta. Yleinen historia. Turun yliopisto, 2001.7.21 (CD-ROM). (Orig. Heer, N. Politics and History in the Soviet Union. Cambridge, MIT Press, 1971.)

⁴ Grönholm, P. Kansallisen epäonnistumisen historia, 489–490.

⁵ Karlsson, K.-G. Historia som vapen. Falun, AiT ScandBook, 1999, 232.

QUESTIONS

In a totalitarian state the same subjects were taught on the same day to pupils from Kaliningrad to Vladivostok, especially in history. According to Ahonen the children who had studied the Stalinist history in school, with all its blank spots and distorted facts, were considered a lost generation.⁶

I tried to find out:

- Were there any nationalist concepts or characteristics in Estonian history books?
- If yes, did the number of them increase from the 1940s to the 1980s?
- Were there any positive achievements in the Communist era from a Western Liberal point of view?

According to Ahonen the Marxist history is based on the changing of social formations rather than on the mere passing of events. Revolutions are the driving force of history and progress is the covering law.⁷ I formulated the question whether it is possible to find any exceptions from a deductive Marxist–Leninist method in the Soviet Estonian historiography. I also tried to find comparisons between Soviet and Western schools and methods.

SOVIETISATION OF TEACHING HISTORY AFTER WORLD WAR II

Estonia suffered from three occupations during the war: (1) the annexation to the Soviet Union in June 1940, (2) the German occupation in the summer 1941 and (3) the invasion of the Red Army again in 1944. It was natural that the first instructions in teaching history were direct translations from the Russian language, and the world view was seen through Russian glasses. For example: Although a book is titled *Abiks marksistliku filosoofia õppijaile* (To help the students of Marxist philosophy), it does not tell a word about the Baltic States. Instead there are numerous mentions about the Soviet Union, Russia and the Red Army when describing World War II. All the writers are Russians. Even more connected to the Kremlin from the same editor is the book *Ajaloo õppimisest* (About learning history). All the articles are written by Stalin alone or together with Zhdanov and Kirov and they had been published either in the *Pravda* or in the *Bolshevik* before. The order of teaching history by the Soviet of People's Commissariat from 16.5.1934 was taken to use in Estonia as such.⁸

In the same way the book *NSV Liidu ajaloo metoodika algkooliõpetajaile* only tells about Russian history although it is written in Estonian. However, the original volume is written by V. G. Kartsov in Russian, and only the translators and editors are Estonians. The idea is given in a nutshell as follows:

⁶ Ahonen, S. *Clio sans uniform*, 126.

⁷ *Ibid.*, 30.

⁸ Teder, F. (ed.). *Abiks marksistliku filosoofia õppijaile*. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1946, passim; Teder, F. (ed.). *Ajaloo õppimisest*. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1949, passim.

Marx ja Engels avastasid esimestena ajaloo seadused, Lenin ja Stalin formuleerisid need ühiskonna arenemise uuele ajajärgule vastavalt. Nende avastamiste tõttu kerkis ajalugu tõelise teaduse kõrgusele. Marksistlik-leninlik ajalugu andis töötajatele kätte hiiglasuure relva: bolševistliku ettenägelikkuse jõu.⁹

[Marx and Engels were the first ones to open the laws of history. Lenin and Stalin formulated them corresponding to the new era of the development of society. Due to this discovery history reached the real level of science. The Marxist–Leninist history gave a giant weapon to workers: The power of the Bolshevik foresight. (My translation.)]

The history from the ancient Kievan Rus becomes very clear to pupils, as well as Ivan the Terrible, Lomonosov and Lermontov, but not at all the Estonian history. The first special book *Eesti NSV ajalugu* (ed. G. Naan) was published in 1952.¹⁰ On the basis of my experience as a teacher I assume that teachers anyway started with domestic Estonian history.

According to Grönholm the spirit of a class struggle was heavily imprinted on school curricula and through the organisations of Komsomol and Young Pioneers. Children of wealthy families were disqualified and those from poorer families favoured. Still most of the teachers were educated in the time of independence and the learning material was printed then. So in practice teaching and learning went on in the old way. The government began to import teachers from other parts of the Soviet Union and to re-educate the Estonian teachers in 1946–1948. Then the Soviet-style teaching replaced the old system.¹¹ Still in 1972 Palamets complained about the books conserving the bourgeois ideas. He takes “the legend of the Good Swedish Era” for an example, which should have been rooted out. However, from a pedagogical point of view he is right when saying that the new curriculum of history was badly planned. It consisted of so many unorganised facts that it really was a burden for a common pupil.¹²

The arrogance of the winner of the war was so great that even Estonian editors could not (must not) change anything of the vocabulary. When giving instructions to teachers in the additional education an Estonian Rägastik published the interpretation by a Russian Yakovlev. According to him, the October Revolution had a great importance for the destiny of *Slavic* peoples, who fought a holy war against German seizers and won supported by the Soviet Army. The European peoples saw for the first time from eye to eye a Soviet man, a Warrior, recognised his high moral values and became fulfilled of wonder and love to him.¹³

The Marxist–Leninist philosophy of course reached the first forms of primary school. According to Melnikov, the aim of teaching history in the primary education

⁹ **Kartsov, V. G.** NSV Liidu ajaloo metoodika algkooliõpetajatele. Eds. V. Orav, E. Nurm & A. Odrats. Tallinn, Pedagoogiline Kirjandus, 1947, 4.

¹⁰ Minz (**Minz, I. I.** *Istoriografiya istorii SSSR, Epokha Sotsializma*. Moskva, Vyishaya shkola, 1982, 142) claims that *Istoriya Éstonskoj SSR* was the first one in 1958.

¹¹ **Grönholm, P.** *Kansallisen epäonnistumisen historia*, 67.

¹² **Palamets, H.** *Eesti NSV ajaloo küsimusi*. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 1972, 290, 9.

¹³ **Rägastik, R.** (ed.). *Abiks õpetajale, kog. nr 1*. Tallinn, ENSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, Pedagoogiline Kirjandus, 1948, 47–51 (orig. Yakovlev in *Bolshevik* No 22, 1947).

was to create an understanding in pupils that everything changes, everything moves ahead and the old one changes to the new. Even a more specific target was to educate an undistinguishing love to Fatherland and people, a warm patriotism and a national pride as citizens of the First Socialist Country in the world, and hatred to all enemies and persecutors of workers. Here also appears the concept of Russia as saviour of Western Europe from the Mongols by the blood of its own people.¹⁴ In these circumstances there was no room for Estonian national history to come into daylight in textbooks. The Estonian author Jaan Kross describes this point of view of a Great nation in his historical novel *Kolme katku vahel* when writing about Balthasar Russow studying in Stettin in the 16th century. The German principal Wolff of the university cannot understand that an Estonian does not speak a Slavic language. The principal himself has regarded all the peoples living in the east from Germans as Slavic.¹⁵ In the same way Õispuu carefully presents the scheme of Slavic peoples but does not tell a word about the relationship between Estonians, Hungarians and Finns.¹⁶ The Soviet history writing did not pay any attention to the role of small nations either.

All the “wrong” books from the schools were collected into a closed fund in the University of Tartu in 1950. For example the literature dealing with “questions of the working class in a wrong way” was censored. Even the books by Russians Pokrovsky and Klyushchevsky were drawn out. As clear as possible was the statement by Nikolai Karotamm, the 1st secretary of the Estonian Communist Party (ECP), who said that the ECP had never regarded Estonia as an independent country in any form. The periods of the era 1920–1940 were renamed as “The provisional consolidation of the bourgeois power” (1925–1929), “The deepening political crisis of the bourgeois power” (1930–1934) and “The power of the fascist gang of Päts” (1934–1940).¹⁷

The teachers were under a hard pressure and political control. It was not surprising that the sentence “Karl XII won the battle of Narva” in an Estonian grammar was replaced with the sentence “Peter the Great won the battle of Poltava”. Even in mathematics every reference to bourgeois life like real estate, salaries paid by private employers etc. had to be removed. Pupils protested for example by singing “The Internationale” in Estonian and replacing “slavery” with “Stalin”: “Rise all persecuted by Stalin.” There are several members of the Communist youth organisation among the pupils and students who discriminated the majority.¹⁸

¹⁴ **Melnikov, M. A.** (ed.). *Nachal'naya shkola, Nastol'naya kniga uchitelya*. Moskva, Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo prosveshcheniya RSFSR, 1950, 50–53.

¹⁵ **Kross, J.** *Uppiniskaisuuden kronikka*. Juva, WS Bookwell Oy, 2003, 297 (orig. *Kolme katku vahel* I–IV, 1970–80).

¹⁶ **Õispuu, S.** *Metoodiline juhend VII klassi NSV Liidu ajaloo töövihiku kasutamiseks*. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, 27.

¹⁷ **Grönholm, P.** *Kansallisen epäonnistumisen historia*, 87, 94–95.

¹⁸ **Oras, A.** *Viron kohtalonvuodet*. Jyväskylä, Gummerus, 1958, 126–127, 299 (orig. *Baltic Eclipse*, 1948). (The publication in Finland was an example of liberation during the Thaw of Khrushchev.)

HISTORY BOOKS WRITTEN IN EXILE

Tens of thousands of Estonians moved to Sweden, Germany, the United States and Canada in 1944–1946 because of the Soviet occupation. It was only abroad that the national Estonian way of history writing could be carried on. As early as in 1951 Evald Uustalu wrote a book *The History of Estonian People* in Stockholm, which then was published in London. Like Marxist–Leninist authors he also sees Estonia and Livonia as a battlefield of Western and Eastern conquerors in the Middle Ages and some centuries after. Czar Peter the Great made Estonia part of the Russian Empire in the Peace Treaty of Uusikaupunki (Nystad) in 1721. Estonia then stayed as a province until the October Revolution in 1917. However, then the difference comes: While Soviet-style textbooks tell very little about the national and political awakening in Estonia in the 19th century, Uustalu describes it for a whole chapter, 70 pages. There are names like Faehlmann, Kreutzwald, Jannsen, Koidula, Hurt and Jakobson.¹⁹ We can state that without this creation of a national culture it would not have been possible to form an independent state in 1918.

The Russian standardisation efforts (*Gleichschaltung*) in the Baltic area began already in 1885 while in the Grand Duchy of Finland they first started with the February Manifest in 1899. All the Estonian schools were placed under the Russian Ministry of Education. Russian was made the language of instruction and Estonian was permitted only during the first two school years. The determination of the Russian authorities was to denationalise and Russify the Estonians within the shortest possible period. The sufferers were mostly children: not knowing Russian their first years at school were wasted and the general level of education fell significantly. Even the University of Tartu (Dorpat) was renamed as Russian Yuryev. A significant detail in Uustalu's book is that there is a picture of the very same University of Tartu with a mention: Founded by the Swedish King Gustavus Adolphus in 1632.²⁰ In Soviet Estonia the same university was presented without a word of the Swedish era, as if it had been a Russian invention and product.²¹ In exile professor Ants Oras completed the history of the University by saying that it was founded by liberal Swedes, robbed and interrupted by Russians, re-opened by Baltic Germans encouraged by Czar Alexander I. But the Germans limited the University only for their own ruling class and tried to keep Estonians and Latvians outside.²²

The older schoolmasters were replaced by younger men whose main task was to hammer a foreign language into their pupils. The favourable market conditions

¹⁹ Uustalu, E. *The History of Estonian People*. London, Boreas Publishing, 1952, 122–193.

²⁰ *Ibid.*, 209.

²¹ Anatoli Lehtonen in Õispuu, S. (ed.). *Ideeline kasvatustöö ajaloo õpetamisel. Metoodilised juhendid*. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, 45. (The University was re-opened in 1802.)

²² Oras, A. *Viron kohtalonvuodet*, 90.

were damaged as were independent farmers.²³ We can assume that when not mentioning this Russification the Marxist–Leninist historiography only regarded it as natural development, although it was made by the Czarist regime.

Uustalu calls the Declaration of Independence from 24 February 1918 with its own name. In the Soviet context the period of independence was called “Under the yoke of the national bourgeoisie” still in 1986.²⁴ Uustalu also pays attention to Finnish voluntary troops who came to Estonia at the end of 1918 just at the right moment to refresh the spirit of Estonian soldiers fighting against the Russian forces.²⁵ The peace treaty was signed in Tartu in February 1920.

After several years of peaceful development the League of the Veterans of the Estonian War of Independence (VAPS) attempted to make a coup d’état. The Government proclaimed a state of emergency in March 1934, arrested the leaders of veterans and in fact put an end to all political life for many years. Estonia went to World War II under the autocracy of President Konstantin Päts.²⁶ Still, as a symbol of freedom Uustalu gives the passenger lines: In 1937 ships sailed regularly from Tallinn to Helsinki, Stockholm, Stettin and Great Britain. An Estonian airline maintained a service between Tallinn and Helsinki, while several foreign airlines connected the capital with Helsinki, Stockholm, Leningrad, Warsaw and Berlin.²⁷

In most of the books of Russian origin there is a mention about literacy: It was after the October Revolution that people first learned to read. Uustalu here gives an exact number about Estonia: As early as in 1886, 98 per cent of Estonians recruited for service in the Imperial Russian Army were able to read and write.²⁸ In Russian census from 1897, 79 per cent of all inhabitants of the empire were illiterate.²⁹ Finland was excluded because everybody could read thanks to the persistent work of the Evangelical Lutheran church after the Reformation. One can assume that the same reason influenced in Estonia. Oras states that the educational level seems to be higher in Russia than before the war, but in Estonia it was very much lower than in the 1920s and 1930s. Those who had finished a professional school can call themselves “agronomists”, “vet technicians” or even “lawyers” although they only spent 10 years in school counting from the very first day in primary school.³⁰

In a clear way Uustalu brings the secret clause of the Treaty from 23 August 1939 into the daylight. With signatures of Molotov and Ribbentrop the two totalitarian powers divided the whole area into spheres of interest. Finland, Estonia and Latvia were assigned to the Soviet orbit and Lithuania to Germany. Poland

²³ *Ibid.*, 136–138.

²⁴ **Kahk, J. & Siilivask, K.** *Eestin SNT:n historia*. Tallinn, Perioodika, 1986, 92.

²⁵ **Uustalu, E.** *The History of Estonian People*, 169.

²⁶ *Ibid.*, 199–208.

²⁷ *Ibid.*, 219.

²⁸ *Ibid.*, 221.

²⁹ **Anweiler, O. & Ruffmann, K.-H.** *Kulturpolitik der Sowjetunion*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1973, 7.

³⁰ **Oras, A.** *Viron kohtalonvuodet*, 298.

was divided in two. A month later Lithuania was included in the Soviet sphere of interest. Estonia was put at the mercy of the Soviet Union. Russia had the right to maintain naval bases on the whole Estonian coast and a number of air bases. This development led to a complete Russian occupation in June 1940 and to a “voluntary” incorporation into the Soviet Union in July. All the Baltic States were accepted into the Soviet Union in the session of the Supreme Soviet of the USSR in August 1940.³¹

Of course there appeared resistance to the occupation. According to Uustalu the fates of those arrested by NKVD varied. The graves of 1900 persons executed in Estonia have been traced, but some 10 000 were deported to the Soviet Union. In addition about 1100 persons vanished without trace during the first Soviet occupation. To Uustalu the fate of Konstantin Päts and General Johannes Laidoner was still unknown. On 13 June 1941 NKVD arrested 10 200 Estonians in a single night and deported them to Siberia. Soon after the outbreak of the war with Germany, over 33 000 Estonian mobilised men were deported to timber camps in the Russian Far North. The majority died there. Of Estonia’s population of 1 100 000 nearly 60 000 perished or vanished during the one year of Soviet occupation in 1940–1941.³²

The second occupation of Estonia began in summer 1941, this time by the Germans. According to Uustalu the German leaders had never really abandoned their ambitions in the Baltic. Hitler offered to repatriate all Baltic Germans who had made their home there for seven hundred years. After the attack eastwards on 22 June 1941 the whole of Estonia was in the hands of Germans by 21 October. Interesting enough, Uustalu tells about the partisan movement Metsavennad, men who escaped into forests and then supported the German troops in their attacks. In time it however became clear that Germany did not intend to restore Estonian independence. Estonian volunteers were good patriots and refused to join the Estonian Legion, which was founded in 1942 as a Waffen SS unit. In 1944 the East Battalions were compulsorily amalgamated with the Waffen SS formations.³³ Although the Finnish SS Battalion fought in the Ukraine and Caucasus, Marshal Mannerheim denied a new agreement with Germans already in summer 1943.

According to Uustalu the Finnish Government allowed Estonians to join the Finnish army. “Soome poisid” formed a whole regiment in the army and some 800 men in the navy. About 2000 men returned to Estonia in September 1944 to fight to the last in defence of their homeland. Estonia was ruled by a Generalkommissar. Gebietskommissare were appointed to each county and were answerable to the Governor-General. The Estonian patriots still tried to return their independence and formed the National Committee of the Estonian Republic under the lead of Jüri Uluots in March 1944. The Gestapo soon arrested many of its members. In the economic field the Soviet industrial departments were only renamed Ostland-

³¹ Uustalu, E. *The History of Estonian People*, 238–243.

³² *Ibid.*, 244–249.

³³ *Ibid.*, 249–252.

Gesellschaften. When the Russians re-occupied Estonia in 1944, they noticed that Germans had not undone their work either in collectivisation or in any other field.³⁴

After the general attack on the Finnish front in June 1944 the Soviet army directed its main weight to bear on Estonia and Latvia. The ceasefire between Finland and the Soviet Union and the provisional peace agreement in September freed vast Russian troops to the Estonian front. All was over by the end of November. According to Uustalu the advance of the Red Army into Estonia was marked by robbery, violence, rape and murder. Between 1941 and 1946 the population of Estonia shrank by 18 per cent or 200 000 people. There were no mass deportations in Estonia during the war but they were resumed four years later, in 1949 when Estonian agriculture was collectivised. The capitulation of Nazi Germany and the end of the war brought no message of joy or relief to the Estonian people. Liberation from the Nazi yoke merely meant the closing of the gates of their Soviet concentration camp.³⁵

THE MARXIST–LENINIST HISTORIOGRAPHY OF ESTONIA

When describing the industrialisation of Estonia in the second half of the 19th century the textbooks mostly put the focus on formulating the proletariat. It is true that the length of a working day was 14 hours, wages and salaries were low, factories were noisy and dirty and an employee who lost his ability to work was dismissed at once without any compensation. They also had to buy their groceries from the factory shop at high prices. Two thirds of the peasants had no cultivated land, which mostly belonged to German landlords. Almost all the people had no civil rights and they were ruled by Czarist administrators. On every Sunday pastors preached in churches and told people to obey the landlords. However, then emerged an Estonian national movement, a progressive one in its time, involving peasants, countryside bourgeoisie, workers, intelligentsia and the petite bourgeoisie in towns.³⁶

The importance of culture for Estonians appears also in telling about Estonian-language schools, Estonian literature, songs, paintings, magazines and theatre plays. The first Estonian Song Festival was held in Tartu in 1869. The singing of patriotic Estonian songs at this festival is remembered with pride.³⁷ History repeated itself again in 1989 with the Estonian Singing Revolution, this time against the Soviet power. However, the picture given in the 1960s highlighted the role of the national movement as a new period when great masses began their struggle against czarism, landlords and capitalists.³⁸

³⁴ Uustalu, E. *The History of Estonian People*, 252–253.

³⁵ *Ibid.*, 254–256.

³⁶ Palamets, H. & Vahtrre, S. *Iz istorii Éstonskoj SSR*. Tallinn, Éstonskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1962, 32–37.

³⁷ *Ibid.*, 38–39.

³⁸ *Ibid.*, 42.

At the beginning of the 20th century Estonia was the most important industrialised area in the Czarist Empire. According to Johannes Käbin, the First Secretary of the ECP, these were the years to prepare the revolution in Estonia.³⁹ Käbin's work was not a school history book, but a common interpretation of Estonian history from a communist point of view. Compared with the text written by Uustalu the development towards a Communist era seems to be very logical, but like the Russian October Revolution the result was totally uncertain and ended at that time otherwise in Estonia than in Russia. Käbin tells about the peace agreement of Brest-Litovsk between Russia and Germany, but does not say a word about the Estonian declaration of independence on 24 February 1918.

With the support of a British naval detachment the Finnish volunteers succeeded in intervening in Tallinn and helping Estonian national forces. According to Käbin the Estonian White troops forced workers into their ranks using the threat of death penalty. Anyhow Käbin confesses that the Estonian people supported the idea of a bourgeois republic and fought for it on the front. The fight on the Estonian soil ended in May 1919 when the Red Guard was defeated. Still Käbin writes about the Estonian independence war as a myth, because the blood of proletariat flew like a river when they did not want to fight in order to fulfil the interests of bourgeoisie. The winners showed that they did not give mercy to the defeated more than the suppressors of the revolution in Finland, Germany etc. When describing the support of Britain, the USA and France to Yudenich and the Russian White Guard Käbin even calls the new Finnish volunteers "Butchers". After unsuccessful battles of the Whites to conquer St. Petersburg, the peace treaty between Estonia and Soviet Russia was signed in Tartu in February 1920.⁴⁰ Compared with a textbook used in Finnish schools in the 1960s and 1970s a great difference can be seen. In 1969 the authors Sarva and Niemi told about the birth of the Soviet Union under the headline "The international communist dictatorship". According to this book the position of lower classes under persecution, corrupted officials and the incompetence of the government woke a great dissatisfaction in Russia. Combined with heavy losses in the war the events led first to the February revolution. The independence of Estonia, Latvia and Lithuania is clearly brought to the reader.⁴¹

The "vsesoyuznyj" (all-Union) instructions put the highlight in the Baltic States to "bourgeois dictatorship". The focus of the work should have been in the re-building of the Soviet power and its revolutionary influence into the political, socio-economic and cultural life of Estonia, Latvia and Lithuania.⁴² When writing

³⁹ Käbin, J. Oktyabr'skaya revolyutsiya i Estonskij narod. Tallinn, Eesti Raamat, 1967, 11.

⁴⁰ Käbin, J. Oktyabr'skaya revolyutsiya, 47–56.

⁴¹ Sarva, G. & Niemi, K. V. Historian oppikirja lukioluokkia varten. II osa, uusi ja uusin aika. Porvoo, WSOY, 1969, 155.

⁴² Samsonov, A. (ed.). NSV Liidu ajalugu, lühiülevaade, II osa, Suurest Sotsialistlikust Oktoobri-revolutsioonist tänapäevani. Translated by J. Janson & T. Tender. Tallinn, Eesti Raamat, 1983, 320.

of independent Estonia Käbin calls it “a period under the yoke of ‘independence’”, a name given by the Estonian communist leader Kingissepp. According to him, Estonia depended politically and economically on capitalist powers, which made the country a half-colony. Furthermore, the imperialist countries fed Estonian bourgeoisie in order to keep the country as a platform for invasion into the Soviet Union in a new war.⁴³ This really sounds familiar for a Finnish reader because of the negotiations in the Kremlin before the Winter War in 1939. Stalin and Molotov insisted on occupying naval bases in Finland and told the Finnish delegation: “A great power doesn’t ask you for permission when it wants to attack through the Finnish territory into the Soviet Union.” Käbin calls the regime of Konstantin Päts since 1934 a fascist dictatorship with only a short mention of the name of the President, which was banned in the Estonian SSR.

No wonder that the integration of Estonia under the government of Johannes Vares into the Soviet Union is described as a victory of the working class in summer 1940. The event is called a Socialist Revolution carrying the heritage of the Great October on the Estonian territory.⁴⁴ There is no mention about the heavy pressure of the Soviet Union and the Red Army. Estonia’s “voluntary” joining the Soviet Union continued even in President Putin’s statement at the 60th anniversary of Victory Day on 9 May 2005.⁴⁵ For example Finnish students could read about this event already in the 1960s. Sarva and Niemi stated that out of the fear towards Germany the Soviet Union consolidated its position in the Baltic by forming military bases in these countries and at last Estonia, Latvia and Lithuania were annexed to the Soviet Union as Socialist republics.⁴⁶ Every Finn understood that it did not happen voluntarily.

It is interesting that in the 1970s the German occupation of Estonia in 1941–1944 is not mentioned in every methodology book like for example the one by Liim⁴⁷, while some others like Eesmaa⁴⁸ put a highlight on it. Kahk and Siilivask write about the character of a civil war between Estonians in the first months of the war. They also tell about Erna, a commando group trained in Helsinki and transported with motor boats to Estonia in July 1941. The authors claim that people soon destructed the group.⁴⁹

According to Pavel Leibengrub Hitler said that German barons made a mistake by not diminishing the population of Estonia and Latvia. Hitler planned to settle them in the eastern side of Lake Peipsi, around Novgorod and in Karelia.⁵⁰ Nobody

⁴³ Käbin, J. Oktyabr’skaya revolyutsiya, 57.

⁴⁴ Ibid., 69–76.

⁴⁵ Helsingin Sanomat, 10.05.2005.

⁴⁶ Sarva, G. & Niemi, K. V. Historian oppikirja, 163.

⁴⁷ Liim, A. Eesti töölisklassi revolutsioonilise liikumise ajaloo tundmaõppimisest keskkooli VIII–XI klassis. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1973.

⁴⁸ Eesmaa, L. (ed.). Metoodiline abimaterjal ajaloo õpetamiseks V–XI klassis. *Repetitio est mater studiorum* – Kordamine on õpingute ema. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1974.

⁴⁹ Kahk, J. & Siilivask, K. Eestin SNT:n historia, 118.

⁵⁰ Leibengrub in Ōispuu, S. (ed.). Ideeline kasvatustöö, 15.

told in Soviet times that Stalin fulfilled this plan by deporting a great deal of both peoples into Siberia. The headmaster of the Tartu 10th Secondary School Tarmo Kerstna describes the events of war in a very systematic way in a table of seven columns. There are all the roles of the peoples of the Soviet Union in the Great Patriotic War – except the Molotov–Ribbentrop pact from 1939, the co-operation of Nazi Germany and the Soviet Union in 1939–1941, the occupation of the Baltic States in 1940 and the Finnish Winter War of 1939–1940.⁵¹ When the Red Army reached Tallinn on 22 September 1944 and hoisted the red flag on Pikk Hermann tower, Käbin said the Estonian working people had returned themselves their own capital. Estonians would forever be grateful to all sons and daughters of the Soviet peoples who liberated their country and helped them to freedom and happiness again.⁵² In the same way Leonid Bogolyubov claims that the Estonians supported the Soviet Union all the way in the Great Patriotic War.⁵³ The reader can only admire the logical style of the historians, which includes no doubts about the Soviet-style “liberation”, “freedom” and “happiness”.

After the war the ruling ECP realised a land reform and industrialisation. According to Käbin the bourgeois governments did not pay any attention to the oil shale industry. However, before 1965 the production of this fuel per capita in Estonia rose higher than the respective production in the USA, Great Britain and Western Germany. In industry Estonia succeeded in machinery, optical and electrical equipments, chemicals, textiles, shipbuilding, fishery etc. Yet – typical again – the numbers of growth are only presented in per cents, not in absolute figures. In comparison to Finland the growth in industrial production in Estonia in 1960–1964 was 10.3 per cent, while in Finland only 8.4 per cent. And from 1940 to 1966 the growth in Estonia was 1994 per cent, while in Finland 572 per cent.⁵⁴ A big question is whether anybody took these numbers seriously without any information of the absolute figures of production. This very same method is used for example by Furaev still in 1985 in his *Novejshaya istoriya*.⁵⁵ Anyhow, this is the place for the reader to see the pride of Estonians of their nationality and faster development than in Russia or some other parts of the Soviet Union. There are pictures in the book of new buildings, factories, shops, schools, institutes and even of song festivals, which then formed the origin of the Singing Revolution at the end of the 1980s.

The number of weekly lessons of history in the eight-year school was since 1959 as follows: 4th grade – 2, 5th grade – 2, 6th grade – 2, 7th grade – 2 and 8th grade – 3. In the 11-year secondary school the curriculum was the same as in whole

⁵¹ Kerstna in **Õispuu, S.** (ed.). Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1978, 43–49.

⁵² Käbin, J. Oktyabr'skaya revolyutsiya, 87–88.

⁵³ Bogolyubov in **Õispuu, S.** (ed.). Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse kursuste põhiküsimusi. Metoodiline abimaterjal õpetajale. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1984, 29.

⁵⁴ Ibid., 92–102.

⁵⁵ Furaev, V. K. et al. Novejshaya istoriya (1939–1984). Moskva, Prosveshchenie, 1985, passim.

Soviet Union.⁵⁶ The Estonian intelligentsia succeeded in reanimating the national culture, which stayed very vital until the late 1970s. The schools developed rapidly too, and in 1956–1957 a total of 77 per cent of the Estonian schools taught in the Estonian language.⁵⁷ Like in the whole Soviet Union 55 per cent of the history teachers were members of the CPSU in 1965.⁵⁸

THE COLD WAR

While in most of the books the picture of Estonia is seen from inside, the relations to capitalist countries are strictly formulated in the Kremlin. Already in 1951 the Soviet concept described American imperialists aiming from a cold war to World War III by threatening the humankind with the atom bomb, hydrogen bomb, bacteriological and chemical weapons and other mass destruction weapons. We should remember that when telling about history from the very beginning the same author only mentioned Lake Peipus in 1240, Livonia and Tallinn in the 16th century but never the name of Estonia.⁵⁹

The era of Breshnev, which started in 1964 after Krushchev was deposed, returned the formal communism clearly even to school books. For example, the book *Uusim aeg 1939–69* was printed in Tallinn, but it was translated from the Russian and all the authors are Russians. The picture given about the USA is very merciless: USA lost only a 70th part of human lives in WW II in comparison with the number of Soviet victims. However, American monopolies profited enormously from the war. The American imperialism resists revolutions in the whole world, supports reactionary governments acting against people, involves into domestic politics of several countries and acts as a gendarme of the world.⁶⁰

According to Furaev, the most significant organisation of the aggressive foreign policy of the USA is the NATO. It is headed against socialist countries, movements of workers and democrats and liberation of people. The author swore that people of Vietnam would get help from the Soviet Union and other socialist countries in enlarging war against the USA. He promised that people of the USA would feel the consequences of this shameful adventure.⁶¹ The then European dictatorships Spain, Portugal and Greece show according to Furaev the crisis of the bourgeois ideology.⁶²

⁵⁶ **Aaspere, L.** Eestin sosialistisen neuvostotasavallan kansanopetusjärjestelmä. Tallinna, Eestin valtion kustannusliike, 1964, 55.

⁵⁷ **Grönholm, P.** Kansallisen epäonnistumisen historia, 172–173.

⁵⁸ **Palamets, H.** Eesti NSV ajaloo küsimusi, 25.

⁵⁹ **Pankratova, A. M.** (ed.). Neuvostoliiton historia, keskikoulun X luokan oppikirja. Petroskoi, Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1951, 422; **Pankratova, A. M.** (ed.). NSV Liidu ajalugu, I osa. Tallinn, Pedagoogiline Kirjandus, 1948, passim.

⁶⁰ **Furaev, V. K.** et al. *Uusim aeg 1939–69*. Tallinn, Valgus, 1970, 122–123.

⁶¹ *Ibid.*, 126–127.

⁶² *Ibid.*, 173.

Furaev is very certain that the socialist countries dictate the direction of the development of the world. Yet the Socialist International, led by Social Democrats from Britain, France and Sweden has not built up any socialism. Factories in these countries still belong to capitalists who exploit workers. That is why the real socialism can be built only on Marxist–Leninist basis.⁶³ In 1956 in Hungary the Soviet Union helped the people to defeat the counterrevolutionaries. The same way all the socialist countries gave brotherly help to Czechoslovakia in August 1968. Furaev also considers the Chinese Communist Party as a great harm to the international communist movement.⁶⁴

Falsification of history has always been a weapon of dictatorships. When telling about Baltic history Küng describes the way it is done in Estonia. For example, the annexation of the Baltic area to the Russian empire in 1721 made a crucial change in the development of the area. According to books, in the Soviet Estonian schools the Russian democratic culture influenced the Estonian national culture and raised the cultural level of the people. And this happened in spite of the dark pressure of the Czar? The time of independence 1918–1940 is called bourgeois dictatorship and the real sovereignty started first in 1940. According to Küng this is a clear example of New Speak (by George Orwell), and discussion with Soviet communists is like hitting one’s head on the wall.⁶⁵

According to Küng the view of history is not consolidated but it can be changed depending on political circumstances. Stalin denied the original Marxist historiography in the 1930s and ever since studies had to be done from the pro-Russian point of view. The national history teaching stopped in Estonia during the occupation in 1940 and restarted first at the end of the 1950s. Even the ECP leaders confessed in private to Küng that school history books contained many falsifications: the harshest example is description of the events in 1939–1940. At the same moment they stated that it was a commonly accepted double morality that should not to be cared about. Everybody could make a difference between the truth and a lie.⁶⁶

The literacy of the New Speak was needed to read instructions for teachers. When telling about the end of the bourgeois era Palamets writes that Estonian history had been changed to a barrier in order to avoid the real historical civilisation. In primary school the aim of teaching history should be to educate national spirit and love to fatherland and deepen the stately thinking among youngsters. These themes with high morale were repeated in the 5th and 6th forms. Palamets calls this repetition boring and claims that it restricted the liberal education of pupils. He also says that during the German occupation only German history was highlighted in Estonian schools and Estonian history had to be served as “a history

⁶³ Furaev, V. K. et al. *Novejshaya istoriya*, 242.

⁶⁴ *Ibid.*, 249, *passim*.

⁶⁵ Küng, A. *Vad händer i Baltikum?* Lund, Berglingska boktryckeriet, 1973, 70–71.

⁶⁶ *Ibid.*, 71–72.

of Estonians' and Germans' common Fatherland".⁶⁷ Even a foreigner can read here the criticism towards the Soviet power.

For the time being we can see some confessions in texts written in Russian and translated into Estonian. In the 1980s the Finnish Winter War 1939–1940 was first mentioned in *NSV Liidu ajalugu II*. The Hitler–Stalin pact from 23 August 1939 was already public earlier, but not its secret protocol including the division of Europe. The change of power in Estonia in 1940 is called “the overthrow of the Fascist dictatorship and establishment of the people’s government”.⁶⁸ Of course the same book tells about “the complete and definite victory of socialism”. There is no other mention about Baltic States but the famous song festivals.⁶⁹ The volume was printed only five years before the Singing Revolution and eight years before the Big Crash.

CULTURE IN THE ESTONIAN SSR

Käbin confirms the number of literate Estonians given by Uustalu. But he claims that only half of the pupils completed the three year elementary school. Now, in the 1960s, most of the youngsters of the Estonian SSR completed the 11 grade secondary school. Käbin writes that in bourgeois Estonia the number of children of capitalists and officials among university students was 10 times higher than of workers and small clerks and 15 times higher than of children of working peasants. During the bourgeois era 1919–1939 a total of 5689 persons got a diploma from a college or university, while in the Soviet era 1945–1965 the respective number was 28 500⁷⁰, and according to Kahk and Siilivask in 1950–1970, 38 900.⁷¹ However, none of the authors mentions that the enlargement of higher education also happened in the West after the war at least in the same measure. According to Küng there were about 25 000 students in Estonian colleges and universities at the beginning of the 1970s.⁷²

Grönholm also has found this kind of presentation in 1971 by Elango, who praised only the October Revolution and the Bolshevik school reform in Russia for all the progressive characters of Estonian school, like compulsory education, learning in the mother tongue, free education and non-religious education. The blame of giving up attending school because of illness or lack of money was put only on bourgeois policy of education in 1920–1940. According to Grönholm even in 1980, an Estonian Liim described the efforts of bourgeoisie to limit the higher education only for their own children.⁷³

⁶⁷ **Palamets, H.** Ülevaade ajaloost õpetamise arengust. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1968, 117, 138.

⁶⁸ **Samsonov, A.** NSV Liidu ajalugu, 617.

⁶⁹ *Ibid.*, passim.

⁷⁰ **Käbin, J.** Oktyabr'skaya revolyutsiya, 119–121.

⁷¹ **Kahk, J. & Siilivask, K.** Eestin SNT:n historia, 151.

⁷² **Küng, A.** Vad händer i Baltikum?, 65.

⁷³ **Grönholm, P.** Kansallisen epäonnistumisen historia, 391–392 (orig. **Elango, Ö.** Haridus ja teadus, 1971); **Liim, A.** Kultuuri arengu üldjooni. Kool ja haridus. Kõrgharidus ja teadus. Eesti koolid ja teadusasutused Nõukogude Liidus. – In: Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. II osa. Comp. K. Siilivask. Tallinn, Valgus, 1980.

Küng compared Soviet and Swedish schools in an interesting way in 1973. He pointed out the following features:⁷⁴

1. The Swedish school teaches a pupil to independent, critical thinking, but the Soviet school does not.
2. Democratisation of working methods has not begun in Soviet schools, if there has been any thinking about it. The Soviet school presents clearly the whole society by stressing respect towards authorities and leaders. Children wear uniforms and have to stay in military attention when answering to teachers. Physical punishment is allowed but seldom needed. According to Estonian sources this was either a misunderstanding or propaganda: Physical punishment was totally ruled out in the educational literature of the Soviet Union. The Educational Code of the ESSR also prohibited inhumane action but did not mention physical punishment directly.
3. Co-operation is not encouraged either among pupils or between the teacher and the pupil. Instead all concentrate on competition in order to get better results. The schools organise annual competitions to find the best student in the republic in languages or sciences. Universities pick up the best students from secondary schools. Notice boards in schools are often in use to appreciate especially hard-working students or to blame “bad” pupils, e.g. those who go to church. (In my opinion the level of learning foreign languages was held low in the Soviet Union on purpose to avoid Western information.)
4. Soviet teachers still give homework in order to keep the level of knowledge high. (I think the Swedish teachers and researchers have returned to giving homework after a while of “free education”.)
5. Knowing facts is more valuable in the Soviet Union. Theoretical subjects get more attention than practical, except the aesthetic education in which the Baltic schools have gone further than others in the Soviet Union.
6. The domestic language is voluntary in Russian schools in the Baltic States and learning begins in the 3rd form with two lessons a week. Theoretically the Russian language is voluntary in Estonian schools, and learning starts from the 2nd form with four lessons a week.
7. Teaching of Marxism–Leninism begins in the 8th form and goes on in the secondary school and in the university with 6–7 lessons a week. For example a medical student cannot graduate without passing an exam in Marxism–Leninism and the history of the CPSU. All the talented youngsters are supposed to be members of the Komsomol (Young Communist League) and study the “holy writings” of Marx and Engels. A student who stays outside will get a bad reputation and risk his future career.
8. Soviet students get military education already in the 9th form. They learn to handle a machine gun and practise sharp shooting. Many male students of universities get trained to reserve officers during their studies.
9. Boarding schools are encouraged in the Soviet Union. This makes it more difficult for parents to tie their children to bourgeois and religious values.

⁷⁴ Küng, A. Vad händer i Baltikum?, 67–69.

10. There are special schools in sciences, languages, sports and music. For example in language schools the number of lessons in foreign languages is three times greater than in common schools and the student groups consist of no more than 12 persons. Pupils from these elite schools can choose themselves a further alternative of studies in universities. This also causes a problem because the children of intelligentsia are overrepresented. However, the officials think that this system can produce highly educated and extremely valuable specialists for the state.

A history teacher of Jõgeva secondary school, Eino Veskis, writes about education of the proletarian internationalism through e.g. interviewing grandparents. This internationalism is also presented in his school by having friendship schools in Archangel, Cesis, Riga, Minsk, Kishinyov, Vilnius and Kiev.⁷⁵ No wonder, there was no school from Helsinki, Stockholm, Vienna or Bern, just to mention some cities from neutral countries. According to Õispuu the Estonians have unbreakable connections to Soviet patriotism, the friendship of peoples of the Soviet Union and proletarian internationalism. As late as at the end of the 1970s there was a whole chapter in the book about the class struggle in Estonia.⁷⁶

From a mere pedagogical point of view history has an informative task and especially history teachers tried to keep it up in schools and universities. Only a neutral introduction to information about the Republic of Estonia in 1918–1940 made many official explanations questionable. Besides there were signs in Soviet society of loosing faith in the utopia, omnipotence and infallibility of the Party at least in the 1970s. Many citizens tried to improve their own wealth by stealing from the state and companies. At the same time the *Nomenclatura* alienated increasingly from common Soviet people.⁷⁷

The ideological education was disliked by many Baltic people according to Küng. Very few accepted the use of the school as a first aid in the ideological pressure with communist and pro-Russian examples. They said that the Soviet school had become a church of the Modern Communist Religion. School creates attitudes in every society. The question was not whether it is good or bad, but whether we think that “right” or “wrong” values get support.⁷⁸ Beside “Scientific Atheism”, especially for teaching World War II the instructions were very detailed. In a methodology book printed in Moscow for the whole Soviet Union the town of Oryol was taken as an example for the 11th form. Students should observe (1) the youth of the town on the front and in the back lines, (2) the activity of inhabitants in post-war rebuilding, (3) the participation of youngsters in agricultural work and of members of the Komsomol in building up the country, (4) the movement of communist storm troopers among the workers of the town and (5) the activity

⁷⁵ Veskis in Õispuu, S. (ed.). *Ideeline kasvatustöö ajaloo õpetamisel*, 57.

⁷⁶ Õispuu, S. (ed.). *Kommunisticheskoe vospitanie uchashchikhsya na urokakh istorii*. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1978, 11, 87–101.

⁷⁷ Grönholm, P. *Kansallisen epäonnistumisen historia*, 441, 456.

⁷⁸ Küng, A. *Vad händer i Baltikum?*, 67.

of inhabitants in fulfilling the decisions of the 22nd Congress of the CPSU.⁷⁹ I only can imagine the level of enthusiasm with which the Estonian students read these lines and edited wall newspapers.

According to Kābin, the Estonian literature became famous in the whole Soviet Union and even wider thanks to translation into Russian. There were 199 translated Estonian books with 600 000 volumes published in other languages during the two decades of bourgeois Estonia, while the respective numbers under the Soviet power are 435 with 11 million volumes. And vice versa: the Estonians now (1967) have a possibility of reading the best Soviet literature in their mother tongue. The aim of this was to bring all the Soviet peoples closer to each other and to liberate the Estonian literature from its national isolation and limited bourgeois era. The number of theatres, concert halls and cinemas grows every year. There are several famous actors, poets, authors, painters, musicians etc. in Estonia. Kābin says that the Estonian culture is formally national but its contents are socialist.⁸⁰ This repeating concept of the united culture of the peoples of the Soviet Union makes the reader doubt that national characters still remain as the target was to create a *Homo sovieticus*.

Interesting enough, the only allowed style of arts was socialist realism. Western surrealist painters are called absurd. After WW II abstract art became popular in capitalist countries. According to Furaev this abstractionism has nothing in common with the real art. The same way he judges the pop-art, which presents animals made of pots, pieces of advertisement posters and concentrate stuffs. The same effects are used in music, films and theatre. The author claims that the big bourgeoisie wants to make the idea of real art worse among people and destroy the civilising power of the art.⁸¹ We can physically feel the opinion of the grey haired custodian of the Culture Department of the CPSU, which firmly consolidated in the days of Stalinist purges after a short era of the avant-garde.

Kābin cites the programme of the CPSU, which guarantees to every citizen the freedom to educate their children in their mother tongue. However, officials also recommend parents that their children should study the Russian language. Without knowing Russian it is difficult to learn to know the great richness of the Soviet culture. Knowing the Russian language plays a great role in formulating highly educated national cadres, furthermore the whole Estonian national Soviet culture.⁸² It was very difficult or even impossible to write diploma works or dissertations in Estonian. As a small detail: it often felt ridiculous for a Finn to read Estonian names transliterated through Russian into English, for example Vaino Vyalyas (Vaino Väljas).

Väljas was very popular among Estonian citizens. Because of the increasing power of the gerontocracy in the Soviet Union he was named Ambassador in

⁷⁹ Akademiya Pedagogicheskikh Nauk RSFSR. Za povyshenie effektivnosti urokov istorii i obshchestvo-vedeniya v srednej shkole. Moskva, Prosveshchenie, 1964, 192.

⁸⁰ Kābin, J. Oktyabr'skaya revolyutsiya, 123–125.

⁸¹ Furaev, V. K. et al. Uusim aeg 1939–69, 170.

⁸² Furaev, V. K. et al. Novejshaya istoriya (1939–1984), 126.

Venezuela in 1980. After that there were only two native Estonians at the top of the party hierarchy: Arnold Rüütel and Rein Ristlaan. The latter undertook the task of Russification in educational and cultural policy. As is well known the First Secretary of the ECP was Karl Vaino (Kirill Voinov), who could not speak fluently Estonian after 30 years of living in Estonia.⁸³

Estonia still witnessed a late effort of Sovietisation in language policy and education in 1978. The USSR Council of Ministers made a secret decision to increase using the Russian language in administration and education. Even kindergartens should have been half-day Russian and an intensive learning of Russian should have started already in the 1st form.⁸⁴ Teaching in Estonian should have stopped in the 8th form.⁸⁵

THE LIFE OF A COMMON MAN

In many ways Käbin advertises the end of unemployment in the circumstances of socialism. Like the numbers of production he tells about the wages rising 20–30 per cent in the 1960s.⁸⁶ Economists have pointed out that the Soviet Union printed more money bills, kept the prices low, but there was a constant deficiency in the shops. The former Prime Minister of Estonia, Edgar Savisaar told in 2005 in Helsinki that the building of the Viru Hotel in the centre of Tallinn in the 1970s taught Estonians new methods of work and also working morale.⁸⁷ In the renovation of the Viru in the 1990s the constructors tore up a huge cold-storage room. The reason why it had been made so large was simple: they had to buy meat as much as possible every time it was for sale.⁸⁸

The agricultural production of Estonia had a high quality and would have been sufficient for the republic itself. Käbin again shows the pride in Estonians of this national achievement.⁸⁹ However, most of the output was exported to other parts of the Soviet Union. Yet the people were told quite the contrary. In a demonstration in Moscow in 1989 a teacher claimed: “Nam eshcho nado kormit’ Pribaltiku!” (We even have to feed the Baltic republics).⁹⁰

According to Käbin, it was only thanks to socialism that apartment houses and schools, water pipes and sewer systems were built in Estonia. The houses of the farmers are getting empty as the inhabitants move to modern house complexes of sovkhoses and kolkhoses. As a result of the ideals and political education of the Communist Party a new human being is formulating. Käbin introduces here Alfred

⁸³ **Grönholm, P.** Kansallisen epäonnistumisen historia, 279–280.

⁸⁴ *Ibid.*, 283.

⁸⁵ **Graf, M. & Roiko-Jokela, H.** Vaarallinen Suomi. Jyväskylä, Kopijyvä Oy, 2004, 108.

⁸⁶ **Käbin, J.** Oktyabr'skaya revolyutsiya, 127–129.

⁸⁷ Helsingin Sanomat, 20.01.2005.

⁸⁸ Helsingin Sanomat, 15.06.1995.

⁸⁹ **Käbin, J.** Oktyabr'skaya revolyutsiya, 130.

⁹⁰ Helsingin Sanomat, 10.05.1989.

Valdov, a worker from a machine factory and a hero of Socialist labour as a favourite of all the Estonians.⁹¹

A republic could not have any privileges in the Soviet Union. The CPSU carried the responsibility of the development in every republic. Käbin again reminds the reader that Estonia joined the Soviet Union and a new economic system voluntarily. Together with other republics of the Soviet Union Estonia helps all the socialist countries in strengthening the global system of socialism. Ideologically, the imperialistic propaganda tries to harm the brotherhood and friendship of the peoples of the Soviet Union. An Estonian is always at home whether he comes to Khisinev, Yerevan, Irkutsk or Moscow, always with his or her own people, among friends and fellow citizens. And those moving to Estonia from other parts of the Soviet Union feel themselves comfortable and take part in the building up of the republic.⁹² The last sentence has proved true because persons of other nationalities living in Estonia did not leave the country after the collapse of the Soviet Union and re-declaration of Estonian independence in 1991.

ESTONIA SEEN FROM OTHER COUNTRIES

Among those visiting Estonia there are some who emigrated already in the era of the Czar, those who left during the bourgeois dictatorship mostly due to unemployment, like Käbin puts it. The last wave floated out during the German fascist occupation, some escaping the terror of Hitler, some as victims of fascist anti-Soviet propaganda. Käbin calls the information of committees of Estonians living in exile “dirty lies about the Estonian SSR”. Yet from year to year the number of visitors to the country of fathers and uncles grows and they are happy to see the development in socialist Estonia. He then cites Estonians living in the USA, Canada and Australia praising for example the sanatoria of Estonia.⁹³

In May 1967 a week of Estonian culture was arranged in Finland. The performers were from the Estonia Theatre, the Academic Male Choir, the ensemble Laine, authors, painters and other cultural workers. The Finnish press, expressing the opinion of thousands of the audience, gave the greatest appreciation to the Estonia Theatre.⁹⁴ However, Käbin does not tell about the visit of the Finnish president Kekkonen to Tartu in 1964, where he surprised all the hosting politicians, not the least Russians, by speaking Estonian and highlighting the connections between Estonia and Finland. Kekkonen directed his words to Estonian students by saying that they would have the responsibility of the spiritual, economic and technological development of Estonia. They should turn their country into a developed and progressive land where the beautiful Estonian style of life would

⁹¹ Käbin, J. Oktyabr'skaya revolyutsiya, 130–133.

⁹² Ibid., 136–142.

⁹³ Ibid., 151–153.

⁹⁴ Ibid., 156.

always continue. Unfortunately, this visit of Kekkonen was seen in the West mostly as only a move of the Kremlin, which was totally against its purpose.⁹⁵

After this visit, in 1965, a regular passenger ship line was opened between Tallinn and Helsinki with *Georg Ots*.⁹⁶ At the same time the quiz “Naapurivisa” was broadcast both on Estonian and Finnish television, and the watchers became familiar with Hardi Tiidus and Esko Kivikoski. Later on the meat expert Väinö Purje from the Finnish K-market was the most popular Finn in Estonia. In the 1990s a study was made in the University of Massachusetts about how the Western media, mostly from Finland, little by little influenced and at last broke the Soviet propaganda in Estonia.⁹⁷

GRANDE FINALE

Great discoveries are often simple. Hilja Rauk has collected definitions of pupils in a remedial school about history. According to her, history is a very difficult subject to teach in a remedial school because it presupposes conceptual thinking. The pupils for example wrote that (1) history tells about old times; (2) history tells about great wars and accidents; (3) in history we learn about burning mansions and (4) history never ends. There also is a table, well known in the USSR, about the number of socialist countries before World War II (1) and after that (12).⁹⁸ However, it still remains a secret how socialism was set up: with guns and occupations.

Õispuu states that in the future people in Europe and America should live and work according to the Final Act of OSCE signed in Helsinki 1975.⁹⁹ This is remarkable because people in Baltic countries did not like the act of freezing their position in the Soviet Union. Still, the requirements of freedom of speech and human rights meant ruining the Soviet Union. According to Õispuu, the man of the future knows much about history, protects his world view, resists chauvinism, racism, uncertainty, religion and other prohibited subjects. He appreciates the achievements of the whole mankind, his own profession and party, his family and himself. It is forbidden to rip out uncomfortable pages from the history.¹⁰⁰ (!) Every historian could tell how much the Soviet Union *de facto* wiped out and some-

⁹⁵ **Graf, M. & Roiko-Jokela, H.** Vaarallinen Suomi, 80 (ironically enough, Kekkonen found support from Toini Käbin, a Finn from Ingermanland married to Johannes Käbin).

⁹⁶ **Kahk, J. & Siilivask, K.** Eestin SNT:n historia, 154.

⁹⁷ I sent a note about Juha Vainio's song “Aleks ja Jaan” to the professor. Aleks and Jaan were brothers who rowed over the Gulf of Finland during the Soviet era in order to look for a better life. Unfortunately, they only found a closed food shop in Porkkala. They then decided to row back to Estonia singing “The Finnish and Russian lunch bags are alike”. Publishing this humour presented the Finnish guts in the 1980s.

⁹⁸ **Rauk, H.** Ajaloo käsitlemisest abikoolis. Tallinn, Eesti NSV Haridusministeerium, 1980, 9, 29.

⁹⁹ **Õispuu, S.** Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse kursuste põhiküsimusi, 54.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 55.

times rehabilitated people and events. Õispuu still edited probably the last history methodology book in the Soviet era.¹⁰¹ But the text was anachronistic already when it was written.

According to Grönholm the Soviet strategy in history writing seems to have been as follows: When the Soviet narrative consolidates and stays as the only official interpretation, it will little by little replace the tradition of the national historiography. The focus indeed was in school teaching and ideological education of the youth that aimed at shaking the national identity. Then the younger generation with no experience of independence would be confused and mistrust the older one. Then the open propaganda would have been replaced with indoctrination.¹⁰²

In 1980 there were demonstrations in Tallinn by Estonian students against the Soviet rule. Actually the change went on with *perestroika* and *glasnost* in 1985. Sirkka Ahonen has told about the great change of curricula between 1988 and 1990. Names like Õispuu, Palamets, Piirimäe and Vahre appear among the writers from the time of the Estonian SSR.¹⁰³ However, they now could write freely of the Estonian national history and fill the gaps in it.

ANSWERS

1. After the war until the death of Stalin in 1953 all the material in history teaching was translated from Russian. There was not the name “Estonia” and mentions about other “good” rulers like the Swedes were wiped out. Even in the exhibition of Estonian history (put together in Soviet time) in the Bishop’s Castle of Kuressaare the era between ca. 1400 and 1721 is missing. The first history of the Estonian SSR came out in 1952. Estonians living in the West published many reliable books about Estonian history and some succeeded in smuggling them into Soviet Estonia. Some national figures were to be seen in history books from the thaw of Khrushchev on. One explanation can be the agricultural and industrial heritage and the Lutheran religion and working morale. They brought wealth to the republic, which could be proudly presented in the circumstances of socialism in history books too. Generally one can say that the farther away in the past the subject was the wider was the freedom of an author. However, from the end of the 19th century on the censorship was very heavy.
2. Of course the number of nationalist characteristics increased. Only the Marxist–Leninist and Great-Russian control was so powerful that authors could not write freely. Some signs can be seen of losing the faith in the socialist utopia and the Legend of October. They criticised harshly e.g. German knights and

¹⁰¹ Õispuu, S. (ed.). *Vspomogatel’nyj material uchitelyu dlya obucheniya istorii Éstonskoj SSR*. Gosudarstvennyj komitet po narodnomu obrazovaniju Éstonskoj SSR, 1990, passim.

¹⁰² Grönholm, P. *Kansallinen epäonnistumisen historia*, 486.

¹⁰³ Ahonen, S. *Clio sans uniform*, 100–128.

occupiers in history books, but Estonians could read the texts as double entendre: the criticism was directed to Soviet power.

3. According to KÜNG the best that happened in culture in Estonia during the Soviet era was the possibility for most of the people getting the education they wanted. There were some groups without this right like religious youngsters, political prisoners and “class enemies” and often their children. Some Estonian students were transferred to Russian faculties or working places, also for the first three years after graduating. However KÜNG asked a good question in 1973: The Soviet Union is more powerful than the Czarist Empire. Yet even Hitler’s Third Reich did not last for a thousand years but only twelve. No Empire has stayed forever. Why should the Soviet Union be an exception?¹⁰⁴ Eighteen years later Estonia was free and independent again.

¹⁰⁴ KÜNG, A. Vad händer i Baltikum?, 67, 232.

AJALOO ÕPETAMISE METOODIKA JA AJALOORAAMATUD EESTI NSV-S

Kari KAUNISMAA

Nõukogude Liidus kui suletud ja tsentraliseeritud süsteemis kujunes koolis õpetatav ajalugu ametlikuks eneserepresentatsiooniks. Eesti NSV-s lisandus taotlus kustutada eestlaste teadusest Eesti iseseisvuse ajajärk (1918–1940). Nõukogude perioodi algul töötasid veel Eesti Vabariigis hariduse saanud õpetajad ja kasutati endist õppematerjali. Peagi aga hakati Eestisse tooma ajalooõpetajaid teistest NSV Liidu osadest, aastatel 1946–1948 korraldati õpetajate ümberõpet ja juurutati Nõukogude ajalooõpetus tegelikult.

Nõukogude ajalookäsitlusele oli iseloomulik väikeste rahvaste rolli ning nende püüdluste ignoreerimine ja vene rahva kui kaitsja ning vabastaja ülistamine.

Sõjaajast kuni Stalini surmani tõlgiti kogu ajaloo õpetamisel vajalik materjal vene keelest. Õpikutes ei esinenud isegi sõna *Eesti*. Nõukogude okupatsioon lõpetas kauaks ajaks oma maa ajaloo õpetamise, seda alustati taas 1950. aastate teisel poolel. Õpikuid ja muid õppematerjale avaldati tugeva parteilise ja suurveneliku kontrolli all, mis ei andnud autoritele võimalust vabalt kirjutada. Üks rahvale mõistetamatu põhikontseptsioon oli, et 1940. aastal Eesti ei kaotanud iseseisvust, vaid just vastupidi: saavutas selle NSV Liidu koosseisus. Rahvuslikku ajaloonägemust anti edasi perekonnaringis suulise traditsioonina. Eesti rahvusliku ajalookäsitluse traditsioone jätkasid emigrandid Läänes.

THE ORIGINS OF ECONOMIC NATIONALISM IN INTERWAR ESTONIA

Martin KLESMENT

Population Research Centre, Estonian Interuniversity, Estonia pst. 7, 10143 Tallinn, Estonia;
mklesment@yahoo.com

The paper observes the preconditions for the emergence of economic nationalism in Estonia. It is assumed that the emergence of economic nationalism in the 1930s had a certain ideological basis and was not merely an answer to the economic crisis. The general polarisation of economic thought in Estonia, especially during the Great Depression, is taken into account and, therefore, the growth of ideological arguments for economic nationalism is juxtaposed with the opposite, a critique of the elements of economic nationalism. It is concluded that the ideas of economic nationalism, which existed already in the 1920s, were reinforced during the Great Depression and developed into deliberate economic policy in the second half of the 1930s.

Not many academic works are available on Estonian economic nationalism, as well as on economic nationalism in general.¹ A specific volume, including two case studies on the enterprise level, focuses on the second half of the 1930s, when nationalist economic policy was dominant in Estonia.² Some other studies also refer to the existence of the problem in Estonia or treat national questions in economic context.³ These works speak about economic nationalism in Estonia after the coup of 1934. However, much less is known about the reasons and ideological grounds behind the rise of nationalist economic policy. Anu Mai Kõll and Jaak Valge suggest that the policy started as a series of emergency measures that were later

¹ For economic nationalism in general see, for example, **Szlajfer, H.** (ed.). *Economic Nationalism in East-Central Europe and South America 1918–1939*. Geneve, Librairie Droz, 1990; **Johnson, H. G.** (ed.). *Economic Nationalism in Old and New States*. Chicago, University of Chicago Press, 1967; **Burnell, P.** *Economic Nationalism in the Third World*. Brighton, Wheatsheaf Books, 1986.

² **Kõll, A.-M., Valge, J.** *Economic Nationalism and Industrial Growth. State and Industry in Estonia 1934–1939*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 19.) Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1998.

³ For instance, **Pihlamägi, M.** *Majandusliku mõtte ajaloost Eestis: vabaturumajandus versus reguleeritud majandus*. – Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences, 1996, **45**, 3, 285–295; **Kõll, A.-M.** *Economy and ethnicity in the hands of the state: economic change and the national question in twentieth-century Estonia*. – In: *Economic Change and the National Question in the Twentieth-Century Europe*. Eds. A. Teichova, H. Matis, J. Patek. Cambridge, CUP, 2000.

consolidated by authoritarian rule into a coherent policy.⁴ Though not attempting to renounce this argument, the present study aims at some elaboration of this issue. The paper suggests that certain ideological notions, which gained strength during the economic crisis, existed already in the 1920s. *Ad hoc* measures, which in the beginning were introduced as emergency means to cope with the crisis, began to support the ideology, resulting in a general turn towards nationalist economic policy. The paper intends to demonstrate that economic nationalism in Estonia was not merely a result of the maintenance of the emergency policy of the Great Depression.

NATIONALIST SENTIMENT IN GENERAL

As in the 1920s–1930s Estonia was experiencing a period of state building, it is obvious that certain patriotic or nationalist sentiment must have existed. Success in the War of Independence, radical land reform that provided land for a large part of the population, and other such events undoubtedly increased patriotic emotions among the people. However, it is hard to notice a substantial nationalist policy in Estonia in the 1920s.⁵ Considering that this country was homogeneous throughout the interwar period, there was no direct reason for nationalist policy on the local level. Eighty-eight per cent of the population was Estonian. The larger minorities consisted of Russians and Germans.⁶ In contemporary foreign texts, Estonia was marked as a model of the treatment of national minorities. In 1925, a Law of Cultural Autonomy was adopted by the Parliament, not to mention the right of German, Russian, and Swedish minorities to address the Central Administration in their own languages.⁷

Nationalist ideology arose during the Great Depression. Obviously the world economic crisis that resulted in the disintegration of previous relationships and exacerbated international competition had a role in the emergence of nationalist tendencies. It is noticeable how in a situation of economic difficulties, propagation of national values becomes intensified. In March 1931, the Estonian Nationalist Club (ENC; in Estonian *Eesti Rahvuslaste Klubi*) was established in Tartu. The club was unique among other patriotic right-wing associations, because it had many intellectuals as its members, including economists, lawyers, and university professors. From a political point of view, this organisation supported the establishment of strong presidential rule. As far as the structure of society was concerned,

⁴ **Köll, A.-M., Valge, J.** Economic Nationalism, 46.

⁵ An exception is the land reform and following frictions with the Baltic Germans, whose large landholdings were expropriated. This problem continued for several years and constituted grounds for Germany's accusations against Estonian government during the negotiations of trade agreements. Germany referred to discrimination of the Baltic Germans and used this argument to gain better conditions in trade treaties.

⁶ **Kasekamp, A.** The Radical Right in Interwar Estonia. New York, St. Martin's Press, 2000, 19.

⁷ Royal Institute of International Affairs (RIIA). The Baltic States. A Survey of the Political and Economic Structure and the Foreign Relations of Estonia, Latvia, Lithuania. London, Oxford University Press, 1938, 37.

they argued for corporatist structure of institutions.⁸ One can find the strong influence of Italian fascism in these beliefs. In many publications the members of the club referred to the Italian experience. Beginning in 1933, the club issued a monthly journal *ERK* (acronym for the club in Estonian), which frequently included ideological articles covering the range from culture to economics.

The protagonists of nationalism put forward their ideological message in a quite outspoken manner. As an illustrative example, a quotation from the article published in 1933 by one of the ideologues of nationalism, a law professor Ernst Ein, seems to be appropriate.

The present-day Estonian nationalism is neither a bourgeois reaction nor Tsarist-dynastic patriotic state of mind, nor philological hobby. Our nationalism, similar to nationalism elsewhere, considers the nation to be the highest real socio-historical organism and its attempts are aimed at the improvement of the national power and the ultimate development of the nation's abilities.⁹ (My translation).

This was written in the severest year of the economic crisis. Ein considered Estonian nationalism a very important factor for the survival of the nation. According to him, the reinforcement and cultivation of national sentiment must be one of the tasks of political parties. As a result of national propaganda the solidarity between different parts of the nation increases and makes the nation more resistant to crises. In short, private and class interests must be subordinated to national interests.¹⁰ These suggestions were highly patriotic. Moreover, at that time there was no authoritarian regime yet, which would have promoted such propaganda manifestations.

Nationalist ideologues observed significant shortcomings in Estonian society, namely the implementation of nationalist ideas. On this question, they tended to rely on the state and submitted numerous propositions to the government. In some cases, they were quite successful and several laws, such as a ban on capital and property exports, were implemented.¹¹ Nationalist-minded people welcomed larger state control and government intervention, in order to guide public life.

In 1935, Edgar Kant, another member of the ENC, wrote that the nation achieves its substance through the existence of the state. The establishment of the state is the basis for national development that must be followed by “ethnic individualisation.”¹² Ethnic individualism as the result of individualisation should be understood as national self-interest opposed to other nations. However, Kant emphasises that statehood is the basis for this individualism. To a degree, this argument praises a greater role of the state.

The years after the Great Depression seemed to Kant an appropriate moment to promote “state consciousness” and the rise of national sentiments. For him the state

⁸ **Kasekamp, A.** The Radical Right, 30–31.

⁹ **Ein, E.** Mõtteid rahvuslikust poliitikast. – Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK), 1933, 2, 27.

¹⁰ *Ibid.*, 28.

¹¹ **Pihlamägi, M.** Majandusliku mõtte ajaloost Eestis, 289.

¹² **Kant, E.** Eestluse ülesandeid. – In: Tähiseid. Eestluse aastaraamat 1935. Ed. E. Proos. Tartu, ERK, 1935, 34.

constituted a necessary organisational structure for the nation. An overall idea of his writing was to suggest that the nation, i.e. Estonians, should pay more attention to the decision-making process and avoid foreign influence. Ethnic individualism, intertwined with state consciousness, was his suggestion for the nation-state.¹³ Kant's article was published during the authoritarian period. It is, therefore, not surprising that one can find a certain justification for authoritarianism in this essay. Kant suggested that the "silent era", which followed the crisis, marked the beginning of a new rise and that society would experience a mobilisation for new growth.¹⁴

These nationalist ideas were, however, circulated in a narrow group and did not find widespread support, at least in the first half of the 1930s. Nevertheless, even the opposition in the Parliament sometimes referred to the ENC as a source of interventionist ideas already in 1932. Some other fiercest attacks on the nationalist club implied a connection between the ENC, Hitler, and radical movement in Finland.¹⁵ The accusations of a relationship with the Nazis and Finnish radicals have not found verification so far but the emergence of the matter in parliamentary debate supports the argument about the growing influence of the ENC.

There were considerably few discriminatory policies against other ethnic groups during the Great Depression. The Baltic Germans and the Jews held high positions in banking and commerce but nationalist reaction against them did not gain significant support before the last years of the crisis. However, one can suggest that such an inward-oriented nationalism is easier to emerge, because no international relationships are involved and support of ethnic majority could be easily won. In Estonia it did not emerge until the middle of the decade. The following ideological message appeared almost as a justification for some pro-nationalist decrees that were issued (e.g. in 1935 a bill limiting the role of ethnic minorities in the leaderships of private enterprises, also a decree making Estonian the language of management in enterprises).¹⁶ In 1936, *ERK* revealed dissatisfaction with state policy towards ethnic minorities. The authors referred to the international Jewish congress that praised Estonia as the only country where the Jews had cultural self-government. The journal mentioned that the "humanistic" attitude towards the Jews had resulted in the situation where the Jews occupied the most profitable entrepreneurial fields.

This is how the Jews and the Germans live under the protection of cultural autonomy, developing successfully their *own* culture and their *own* economy... So far has gone our *humanistic* attitude towards minorities that the leader of the Jews, G. Aisenstadt could boast in Geneva about that. It has led to the situation where the aliens have become the masters of our trade and industry, while the Estonians remain servants. Do we have to tolerate this situation? It is time to say: No! Therefore, every Estonian must make a decision in everyday life, from *whom* and *what goods* are purchased, the state must look out that the interests of the Estonians were not ignored.¹⁷ (My translation).

¹³ Ibid., 30–34.

¹⁴ Ibid., 31.

¹⁵ Riigikogu täielikud protokollid (RK), 1932, 3784–3785.

¹⁶ Valitsusasutuste tegevus 1934/35. – Riigikantselei, 1935, 55, 59. See also **Kõll, A.-M., Valge, J.** Economic Nationalism, 55.

¹⁷ Kellel on Eestis hea elada? – ERK, 1936, 6, 135–136.

Consequently, another “alien nation” besides the Jews that prevailed in industry and commerce was the Germans. *ERK* demanded that such “humanistic” policy should come to an end and the Estonians, who were political rulers in their country, should rule the national economy as well. This declaration could to a degree reflect the opinion of the authoritarian regime. Konstantin Päts, who took power in March 1934, had been a prior ENC’s candidate for president¹⁸ and most likely shared its patriotic nationalism. The fact that the ENC continued its existence under Päts’ authoritarian regime suggests that Päts tolerated ENC’s ideology and supported this sort of patriotic propaganda. In the situation where political parties were prohibited and the public press experienced censorship, the messages of *ERK* could be considered as an almost official ideology.

IDEAS AND POLICY OF NATIONAL ECONOMY

This section considers the development of the ideology of economic nationalism in three periods. First, relevant ideas of the 1920s are explored to ascertain whether previous currents of thought influenced the developments of the 1930s. Then, the period of the Great Depression is dealt with. In these years the influence of the ENC on economic matters increased, as the supporters and members of the ENC released a series of ideological articles in *ERK* and due to the economic crisis an appeal to their propaganda grew. The last period comprises the authoritarian years, when many suggestions of the ENC (including the establishment of trade corporations, bookkeeping language, reclaiming of capital in foreign countries, etc.) were implemented by the government.

The question is whether the emergence of economic nationalism in Estonia was ideologically supported already before its actual practice or the ideas and policy were emerging in parallel. The Estonian economic historian Maie Pihlamägi suggests that the roots of nationalist economic thought were existent already in the middle of the 1920s.¹⁹ Another economic historian, Anu Mai Kõll also admits that the parallels between the mid-1920s and the authoritarian regime of the 1930s are important in assessing the roots of Estonian economic nationalism.²⁰ Although in the 1920s the concepts reflecting nationalist economic thought did not become predominant, their existence proves economists’ propensity to deviate from the liberal doctrine.

Controversies between the supporters of a controlled economy and those favouring liberal economy emerged in the discourse over the balance between agriculture and industry. In the first half of the 1920s, Estonia attempted to

¹⁸ Kasekamp, A. The Radical Right, 30.

¹⁹ See Pihlamägi, M. Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1920. aastatel. – Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences, 1991, 40, 2, 108.

²⁰ See Kõll, A.-M. Development and economic regulation. Continental influences on Estonian economic policy in the late 1930s. – Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences, 1996, 45, 3, 277–278.

exploit the capacity of industrial production that was left behind by the Tsarist Empire. Capital was intensively invested into old industrial branches and much of production was revived, but the problem of markets became an obstacle. This led to difficulties and a reconsideration of economic policy in the middle of the 1920s. Industrial investments were curtailed and their allocation was debated. As a major change, an orientation to agricultural production occurred, which was acclaimed by the experts of the League of Nations, who visited Estonia in relation with the granting of international loan. The experts assured that the League would guarantee the loan, but on the condition that it would be used for agricultural investments. The Estonian government initially intended to acquire loan for the development of industry and communications.²¹

The period from 1925 to 1929 is known in Estonian economic history as a period of stabilisation and economic growth. Beginning in 1925, the government policy focused primarily on the intensification of agriculture. The aim was to develop more intensive and qualitative agricultural production, i.e. dairy farming, and thereby improve the balance of trade.²² Nevertheless, industrial production was not entirely neglected. Some economists argued for balanced development to avoid one-sidedness.

The Minister of Finance (1924–1927), Leo Sepp became an important figure in advocating the industrial side of economy.²³ Industrialists and representatives of commerce gathered around the Chamber of Trade and Industry (CTI), the first corporative employers' organisation established in 1924. The CTI had its economic monthly, *The Courier of the Chamber of Trade and Industry* (*Kaubandus-Tööstuskoja Teataja*, hereafter referred to as *KTK*), which from time to time criticised government economic policy. Though Sepp was a supporter of industry, his convictions about economic policy were too radical for supposedly liberal-minded industrialists and people of commerce.

Sepp, who from 1924 to 1926 was also the Minister of Trade and Industry, considered a syndicate system (i.e. corporate organisation of industrial enterprises) the best organisational form of industrial production. His views reflected the idea that the liberal concept of free competition was inappropriate for Estonia and in general outdated. If capital and markets were scarce, industrial enterprises might lose their opportunities in competition.²⁴ Therefore, Sepp regarded syndicates as a system that allowed the arrangement of industrial development under the control of the government. Free competition as an economic struggle-creating factor was to be avoided.²⁵ According to his preferences, government directives were better levers for the allocation of resources in industrial production than

²¹ **Made, V.** Eesti ja Rahvasteliit. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, 162–163.

²² **Kõll, A.-M.** Peasants on the World Market. Agricultural Experience of Independent Estonia 1919–1939. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia.) Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1994, 70.

²³ **Karma, O.** Eesti Vabariigi majanduspoliitika. Tallinn, Umara, 1999, 65.

²⁴ RK, 1925, 862–864.

²⁵ See **Pihlamägi, M.** Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1920. aastatel, 108.

free competition. Though Estonia had experienced a strictly regulated economy in the first years of the 1920s and state intervention was not a new idea, Sepp's beliefs constituted a courageous attack on liberal economic thought.

This ideology was to a certain extent carried out in economic policy from 1924 onwards. Industrial development became more regulated but also protected with higher customs duties. Planning and the reduction of competition were introduced and revealed in the realisation of the mentioned ideas about syndicates. It was prohibited to found new enterprises in branches where competition was becoming dangerous for existing firms. As a result, many companies merged and became monopolies. Cartels and syndicates held several industrial branches under their control, regulating the amount and marketing of production. A belief gained ground that in a situation where the main focus was on agriculture, industry had to be oriented to the domestic market. This affected credit policy and the entire environment of industrial entrepreneurship. Institutions were convinced to direct their orders to local firms.²⁶

These actions were accompanied by propaganda to buy domestic goods, which together with high import tariffs put consumers into a tighter situation. Private entrepreneurs attacked this temporary government policy towards regulations. In 1926, the CTI declared its opinion about state monopolies, arguing that those would be harmful and not beneficial. The idea of avoiding the influence of foreign capital in certain branches of production by the creation of monopolies was declared ineffective. Since domestic capital was scarce, foreign funds were necessary and restrictions on their activities could hamper the entire economic development.²⁷

However, this government policy remained temporary and a drawback in regulations occurred after the change of the government in 1927. An interventionist policy was discontinued; instead more conventional measures were used, such as monetary policy.²⁸ The reversal of the previous trend meant creating better conditions for industrial expansion in foreign markets by trade agreements and lower tariffs for required raw materials. From 1929, private entrepreneurship and free competition again became the dominant ideology in government policy.²⁹ Unfortunately, these tendencies towards the liberalisation of economy were interrupted by the Great Depression.

In its pre-crisis foreign trade policy, Estonia was lining with the prevailing doctrine of multilateral relationships, i.e. the Most Favoured Nation clause system, which was limited by the Baltic Clause.³⁰ Tariff policy was mainly designed to

²⁶ **Pihlamägi, M.** Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika 1920. aastatel, 108–110.

²⁷ Kaubandus-Tööstuskoja majanduspoliitilisi seisukohti. – Kaubandus-Tööstuskoja Teataja (KTK), 1926, 19, 601–602.

²⁸ **Kõll, A.-M., Valge, J.** Economic Nationalism, 36.

²⁹ **Pihlamägi, M.** Eesti Vabariigi valitsuse tööstuspoliitika, 110–111.

³⁰ The Baltic Clause reserved for the Baltic States a possibility of providing preferences for each other without extending them to other countries that had Most Favoured Nation clause agreements with the Baltic States. See, for example, **Kaasik, N.** The Baltic Clause in treaties of commerce. – The Baltic Countries. A Survey of the Peoples and States on the Baltic with Special Regard to their History, Geography and Economics, 1935, 2, 179–181.

balance foreign trade and provide moderate protection for domestic industries. A more radical change occurred in 1928, when a dual tariff system was introduced.³¹ This alteration was designed to affect trade with those countries that had no trade agreement with Estonia. They were supposed to pay 50 per cent higher tariffs.³² The reasons for raising the tariff issue were a relatively bad harvest in the years before 1928 and an aspiration to persuade other states to reach a trade agreement with Estonia. However, the implementation of the new law was postponed to avoid a tariff war with some states but the decision to change the tariff system demonstrates government's propensity to use radical policy even in the case of temporary setback.

The world economic crisis hit Estonia particularly hard because of the country's agricultural orientation, which had been fostered in the second half of the 1920s. Estonia began to feel the severe impact of the depression in 1931. The years 1928 and 1929 had experienced a considerable economic boom, which had minimised the state role in the investment process.³³ In 1930, the fall of prices had little effect on Estonia, though it was noted that the economic situation was becoming unfavourable, especially for farmers. Since the prices of industrial goods fell slower than those of agricultural products, Estonian purchase power in the world market diminished due to the large proportion of agricultural products in exports and imports of industrial goods.³⁴ Protection of domestic agricultural producers became the first highly debated political issue during the crisis. Main controversial issues that were discussed concerned the balance between agricultural and industrial preferences, the role of the state, entrepreneurial freedom, and corporatist economy.

The economic crisis induced a range of ideas that considered capitalist economy to be outdated and suggested a search for alternatives. Pihlamägi correctly refers to the year 1932 when Leo Sepp had his speech about the crisis of capitalism.³⁵ However, one can find similar thoughts already a couple of years earlier. Already in 1930, it was evident that the ideological trend focused on more regulated and planned economy. The economic crisis in foreign countries had a profound impact on economists. Previously exercised liberal economic policy came to be considered too eclectic and lacking properly designed aims. Undoubtedly, developments abroad, for example in Italy, towards increasing state intervention were influential.

Leo Sepp had in the middle of the 1920s suggested a more controlled economy, touching on the issues such as unnecessary competition in the market and the need for more precise planning of the economy. Though in 1930 Sepp had

³¹ See also **Klesment, M.** Eesti väliskaubanduspoliitikast kahe maailmasõja vahelisel perioodil. Eesti-Saksa kaubandussuhete baasil. – Ajalooline Ajakiri, 2000, 1 (108), 81–83.

³² **Sepp, L.** Eesti kaubalepingud. – KTK, 1930, 1, 11.

³³ Kaubandus-tööstuskoda 1925–1935. Tallinn, Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, 1935, 121.

³⁴ The Central Bureau of Statistics in an overview of economic depression in Estonia noted that in 1929–1930 the index of prices had fallen 21 points for export goods and 7 points for import goods. – ERA, 957-4-136, p. 4.

³⁵ **Pihlamägi, M.** Majandusliku mõtte ajaloost Eestis, 287.

become the chairman of the CTI, which was a supporter of liberal doctrine rather than state intervention, he still suggested tariff protection, the elimination of competition, and an elaborate plan for development. Free competition in the market became a target of interventionist critique. For Sepp, free competition created a system of parallel enterprises which rivalled each other because of similar interests. According to the logic of Sepp and his supporters, the state economy did not gain from competition. Competition meant a complicated credit policy, which led to a situation where none of the enterprises were viable. According to Sepp, there was a need for a more planned and far-reaching economic policy that would set direction for many years. “Our anarchistic and short-sighted economic policy” was the judgment to the contemporary Estonian economic policy by the author who summarised Sepp’s critique in 1930.³⁶

An argument that was repetitively used declared that Estonia had to follow the practice of other states. Since the rest of the world was moving towards state intervention and restrictions of economic freedom, small states had to follow their line. This was also the issue Sepp touched upon in 1930: “Should we follow the patterns that powerful states have taken and attempt to create a certain independent economic unit or remain faithful to the principle of free trade?” His answer, that there was no other way than to strive towards economic independence because improvement in international trade relations in the nearest future was improbable,³⁷ suggests that Sepp did not believe in the re-liberalisation of the international economy.

Consequently, already in 1930 there gradually emerged an ideology that resembled some ideas of nationalist economic thought. It is, however, difficult to observe its weight in public debate. Sepp, as the main protagonist of this ideology, held several quite important posts and his opinion was of great weight, considering that at the end of the crisis he served as the adviser to the Prime Minister in economic affairs. On the other hand, in 1930 a rapid change towards regulated and self-supportive economy was impossible. Previous years had shown considerable growth in relatively liberal conditions. Support for government intervention could come mainly from those groups that first began to experience the pressure of declining demand, i.e. agricultural producers (a bill restricting grain import was introduced already in July 1930).

One is inclined to assume that Sepp retained his negative opinions about free competition expressed in the 1920s. In 1930, due to the world economic crisis, a criticism of free trade and a suggestion to work towards a self-supportive economic unit appeared in his views. Among his other ideas of 1930 were also tariff protection and government intervention in order to support certain branches of production.³⁸ Although these ideas were not posed within the context of exaggerated patriotic sentiment, there was a clear indication of controversy between the national economy and private entrepreneurship.

³⁶ **Taklaja, J.** Kavakindlamast majanduspoliitikast. – KTK, 1930, 16, 378–379.

³⁷ *Ibid.*, 378.

³⁸ *Ibid.*

The economic crisis caused a debate over the necessity for tariff protection. One of the theses put forward was that free trade had lost its importance and did not correspond to modern standards. Advocates of a greater state role argued that the state had extended its responsibility, i.e. it had to take care of the welfare of its citizens, not only provide the conditions for profit maximisation. Therefore, some advocates of state intervention related tariff barriers with social policy. A simplistic argument published in an article in 1930 declared that state social policy, that is social protection of its citizens, justifies tariff protectionism.³⁹ Tariffs, according to this publication, were not always designed to increase economic gain but to serve social aims that require a sacrifice in private income. Accordingly, a modern state must interfere if some social groups are in a difficult situation and tariffs must become a tool of social regulation. Some leading figures of state enterprises and economists expressed analogous beliefs, arguing that private initiative was unable to overcome the difficulties caused by the spontaneous pursuit for profit. Or, that capitalist development had rationalised the process of production so far that it was irrational for society and had to be regulated.⁴⁰ Thus, in a deepening crisis the ideas attacking the liberal capitalist system became increasingly articulated.

In December 1932, when Estonia was already experiencing the severe impact of the crisis, Sepp gave a speech that argued for the transition from liberal economy to state regulation. The speech was published in an article entitled “Kapitalismi kriis” (“The crisis of capitalism”). For Sepp, capitalism was an individualistic economic system, which was characterised by its organisation of production. However, he considered capitalism a historical era, implying that similar to other historical periods, capitalism was coming to be exhausted. Sepp argued that in many countries economic policies were implemented, which reflected less and less a liberal capitalist approach. One aspect he mentioned was technical progress that had changed the process of production and made it uncontrollable. The supply of products was exceeding the maximum of demand. To keep production limited, more regulations are required but this undermines economic freedom, which is one precondition of capitalism, and as a consequence there is no liberal capitalism.⁴¹ In general, his argument was that the capitalist system was unable to self-regulate and an alternative approach was required.

Sepp stated that the Great Depression was not simply another crisis but marked the bankruptcy of the entire capitalist system. Because of the technical and intellectual development the old system cannot function without destabilisations. He was convinced that a new system had to be developed, which would embrace more collective control and planning but would not ignore private initiative either. It seems that Sepp’s views were strongly influenced by a British financial expert Sir Arthur Salter, who suggested a corporatist economic system.⁴²

³⁹ **Taklaja, J.** Tollikaitse ja sotsiaalpoliitika. – KTK, 1930, 6, 121–123.

⁴⁰ **Karma, O.** Eesti Vabariigi majanduspoliitika, 113–114.

⁴¹ **Sepp, L.** Kapitalismi kriis. – ERK, 1933, 1, 23–25.

⁴² **Sepp, L.** Kapitalismi kriis, III. – ERK, 1933, 3, 82–84.

The Great Depression was a strong argument for interventionists. References to fascist Italy or planned economy of the Soviet Union became more frequent, though these cases were treated carefully and not always brought as positive examples. However, the situation in the world market, which showed disintegration of international trade, rising tariff barriers, and reorganisation of the trade system, suggested that a regulative economy was necessary. As a result, the experience of the Great Depression designed the ideology and policies of the 1930s. Leo Sepp, who was not directly involved in political debate, had a considerable influence on the development of economic policy, especially visible through the 1930s. In the late 1930s, he became the Minister of Economic Affairs and to a large extent retained his views about the disadvantages of liberal economic policy.

The end of the economic crisis marked also an end of a political era in Estonia. In March 1934, Konstantin Päts, who held the post of Prime Minister, organised a coup in order to prevent the fall of power into the hands of the Veterans' League.⁴³ Päts declared that the Estonian nation was "sick" (referring to political instability and the emergence of radical right) and that the situation required intervention.⁴⁴ The years that followed came to be known as "the silent era" (*vaikiv ajastu*) because of the severe restrictions implemented in political and economic life. The Parliament was first temporarily and then permanently dissolved. Political activities of the opposition were restricted and organisation of parties was forbidden. A state of emergency was declared in the country. In his speech of the New Year's Eve (1934/35), Päts claimed that the coup of 12 March was necessary to save the country and that a radical political take-over was not made in favour of any particular group.⁴⁵

The establishment of the authoritarian regime had a direct influence on the enforcement of nationalist ideology. Ideas about state intervention in the economy and the corporatist system, which were previously advocated by the ENC and Leo Sepp, became predominant. Päts even mentioned Mussolini and the Italian experience as a positive example.⁴⁶ Therefore, one may assume that the ideological current of nationalist economic doctrine, which during the crisis had still been secondary, became the official doctrine for authoritarian policies. The infiltration of nationalist ideas into government policy and their implementation were somewhat compensated by a stable political situation that authoritarianism brought about. Therefore, but also because of the oppression of opposing ideas,

⁴³ The Veterans' League was an organisation of those who had fought in the War of Independence in 1919–1920. Its ideology was strongly nationalist, reflecting the general idea of "the integral nation". Its aim was the creation of a national state, acting directly in favour of the nation and uniting Estonians into one organic unit. See **Kasekamp, A.** *The Radical Right*, 65–66.

⁴⁴ Critical treatment of Päts' regime, though in form of memoirs, can be found in **Tomingas, W.** *Vaikiv ajastu Eestis*. New York, Eesti Ajaloo Instituut, 1961.

⁴⁵ **Valge, J., Pajur, A.** (eds.). *Poliitilise mõtte ajalooost Eestis 1930–1940: dokumente ja materjale*. Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituut, 1995, 100.

⁴⁶ *Ibid.*, 102–103.

the emergence of deliberate nationalist economic policy did not raise explicit disagreement within liberal groups.

In 1934, Leo Sepp asked in the *ERK*: “Has the new Estonian way become clear?” His answer was that the state was still exercising transitional and temporary policy. He described how in many states there was a tendency to move away from liberal egoism and plan new aims considering the welfare of the nation and society. Sepp, being consistent in his opinion, reinforced his negative attitude towards liberal economic policy. He mentioned that the modern trend of economic policy was resembling more the idea of *Gemeinnutz geht vor Eigennutz* (common need before individual need), which was referring to Nazi Germany. However, he discouraged borrowing strategies from foreign countries and asserted that Estonia had to find her own way.⁴⁷

By the second half of 1934, the economic situation had already improved,⁴⁸ which probably helped the regime to gain support.⁴⁹ The temporary measures of the crisis were largely maintained and new regulations introduced. One of the major changes was the introduction of a corporative structure of institutions. Corporatism in Estonia was considered rather mild compared to Italy or Austria. A member of the ENC, Juhan Vilms, who published an article on corporatism in 1935, stated that a specific feature of Estonian corporatism was its “democratic evolution”. He argued that this development had not occurred due to totalitarianism from the top down, but on the contrary, evolved for years from below. The emphasis had been on the basis of society, its division into corporations, as opposed to focusing on subordination and totality. The author concluded that at that moment, Estonia was experiencing “democratic corporatism”.⁵⁰ This statement is rather awkward, considering that the corporative system that appeared was mainly the product of the authoritarian regime. However, the ENC had considerable influence on the formation of the regime’s ideology. Demands to diminish the role of ethnic minorities in economic life and make Estonian the language of business administration, to “nationalise”⁵¹ private capital, implement state control over capital and large enterprises, and to control the labour market were presented to Päts and to the Minister of Economic Affairs, Karl Selter, in November 1934.⁵² The ENC’s support for the corporatist structure was evident as well.

⁴⁷ **Sepp, L.** Majanduspoliitilised tuultepöörised. – *ERK*, 1934, 5, 76–78.

⁴⁸ Ülevaadet riigimajanduse arengust. – *ERA*, 969-1-186, p. 19. Economic life, in fact, began to overcome the low already in mid-1933, after the devaluation of national currency, which improved Estonian export trade and created favourable conditions for domestic industry.

⁴⁹ In December 1934, the CTI gave a positive assessment to Estonian economy and, implying that economic groups were not participating in legislative work, indirectly suggested the enforcement of corporatist tendencies that would involve institutions in the decision-making process. See: Positiivne hinnang Eesti majandusele. – *KTK*, 1934, 24, 421–425.

⁵⁰ **Vilms, J.** Korporatiivsete ideede rakendamisest välismail ja Eestis. – *ERK*, 1935, 4/5, 89–94.

⁵¹ This refers to the idea of prohibiting investments and capital export to foreign countries in order to secure domestic capital entirely for local economy.

⁵² *ERK*-ide majanduspoliitilisi nõudeid. – *ERK*, 1934, 9/10, 168–170.

Economic life underwent a change towards the increasingly regulated system. It may be argued that from 1935 economic nationalism was already a deliberate practice. The industrial programme of 1935, which was supposed to introduce a profound alteration in the relationship between private and state economy, became the landmark of this trend of converting temporary measures into long-term policy. The essence of this change was considered in the new relationship between private and state economy, meaning that the state takes most of the initiative and private enterprises only fulfil the state programme. This was regarded as a new quality in Estonia and supported by an argument concerning the unavoidability of the development towards a more regulated system, primarily because of the increased responsibility of the government.⁵³

In a situation where economic policy required increased ideological support, reliance on theorists of economic nationalism gained ground. Since there was no continuation of the economic crisis, justification to proceed with interventionist policy had to come from other sources. At that moment, Friedrich List's theory about pro-nation economics became noticeable. Ideologues, arguing for nationalist economic policy, began to describe how classical economic thought had given way to the nationalist economic doctrine. Classical economic theory was considered cosmopolitan and too universal. To replace the system of private interest, the nationalist economic system was promoted, emphasising that thereby unique needs of a nation are taken into account in order to improve the welfare of the entire nation. In general, the protagonists of nationalist theory considered the move from liberal capitalism to a nationalist economic system as an evolutionary development.⁵⁴

“Regulatory economic policy” became the slogan of pro-interventionists. Some argued that Estonia had never experienced a real free market economy because there had always been some restrictions by the state. The idea put forward by the most ardent interventionists was that at that moment the country needed more extensive regulations than ever before, because economic policy could be quickly implemented and the results would follow soon.⁵⁵ The ideological beliefs of the authoritarian regime were quite parallel to these ideas. Regulatory economic policy was declared as a necessity. Among other propagandistic arguments that served to justify interventionist policy, references to social egalitarianism and common welfare were made. Of considerable influence was the argument that the Estonian economic unit could not be the playground of liberal experiments, but had to be guided by a carefully planned and organised economic policy.⁵⁶

The regime's official standpoints may be summarised using Leo Sepp's speech in 1938 about choosing between free market and regulated economy. Sepp repeated

⁵³ Juhitud majandus valitsuse uues tööstuskavas. – Vaba Maa, 1935, 9. okt.

⁵⁴ **Poom, E.** Rahvus ja majandus. – In: Tähiseid. Eestluse Aastaraamat 1935. Ed. E. Roos. Tartu, ERK, 1935, 35–41.

⁵⁵ Ajude trust Eesti majanduselu juhtima. – Vaba Maa, 1935, 29. okt.

⁵⁶ Reguleeritavast majandusest. – Uus Eesti, 1938, 13. dets.

his old beliefs that regulatory policy had to be practiced because the capitalist system had become uncontrollable, production had increased enormously due to technical revolutions, supply surpassed the consuming power, etc. As almost a mandatory part of his justification for interventionism, a reference to other states was provided.

Miracles have occurred. Irrefutable economic beliefs have collapsed. Because of the regulation and direction of economic life in the desired course. If there had not been regulation of economic policy, beginning with Roosevelt, the policy of the Sterling bloc and ending with Hitler, the overcoming of the economic crisis would have been questionable.⁵⁷ (My translation).

Sepp also justified the practice of interventionist policy in Estonia, presenting it as a necessary part of contemporary economic policy. He attacked the arguments that implied increasing corruption, which was characteristic of planned economy. Furthermore, Sepp stated that the private economy had to meet new requirements and there was no place for unlimited egoism in the new system. In general, he viewed the regulatory policy as a means of driving the Estonian economy out of backwardness.

The general management of Estonian economy from one central point in favour of common welfare is not a disputable or deniable question any more. It is an inevitable necessity from the point of national economy... in Estonian poor and backward national economy. Take a look at our neighbours. All of them, Denmark, Sweden, Finland, and let us be honest, even Latvia are ahead of us regarding their wealth... and standard of living. Therefore, our first and most important goal is to increase our national income, take care of just [resource] sharing process to guarantee the wealth of our nation...⁵⁸ (My translation).

CRITICS OF NEW MEASURES

The previous section followed the development of one ideological side, largely ignoring that actual economic policy, at least during the economic crisis, differed from that. Moreover, opposite ideas existed on the other side of the ideological spectrum. However, one should not attempt to draw a clear dividing line between the two sides, as there were elements that both of them shared. Therefore, it is reasonable to speak about those who were more inclined to liberal economic thought and those tending to support nationalist ideas in economics. In the situation where polarisation of economic thought became growingly intensive, those arguing for retention of the free market system gathered around the CTI. In the present context, they can be called liberalists. The ideas and expressions of liberalists are included in order to explore the criticism of nationalist economic thought.

Industrialists reacted to growing tendencies of regulative economy already at the beginning of the crisis. To a degree, liberalists admitted that the situation of crisis necessitated certain emergency measures that could not be avoided. Joakim

⁵⁷ Sepp's speech in 1938, cited in **Valge, J., Pajur, A.** Poliitilise mõtte ajaloo, 162–164.

⁵⁸ *Ibid.*, 169.

Puhk, one of the key persons on the side of liberalists and a prominent leader of the CTI, acknowledged in 1930 that international “economic solidarity” (market freedom in Puhk’s phraseology), which he considered the primary precondition of development, had begun to decline. This required more regulatory policies in the Estonian economy. However, Puhk was disappointed in a growing tendency towards unconventional measures. The first was the grain monopoly introduced in July 1930. According to him, traditional methods such as tariffs should have been used.⁵⁹ A general remark that was repetitively made by Puhk and other liberalists concerned the balance between agriculture and industry. Although they conceded that agriculture had historically an important role in Estonian economic life, their criticism was directed against government policy, which since the middle of the 1920s had overemphasised the support for agricultural producers.

The liberalists’ critique saw behind growing state intervention the influence of socialism. Socialism, as they concluded, had cultivated in Estonia a belief that the only possible way to develop the national economy is the one directed by state.⁶⁰ In February 1931, the monthly of the CTI pointed to several mistakes in economic policy. Most of the criticism was directed against state aspirations to take over the role of entrepreneur from the private sector. The state had arguably begun to act as a competitor to the private sector which led the CTI to question the economic order of Estonia, whether it was capitalist or socialist. The CTI addressed several notes to the government, pointing to the harmful nature of this policy, but without any results.⁶¹ In July 1932, Puhk formulated this problem as a crucial dilemma between individualism and communism.⁶²

In the Parliament the liberal opposition argued for a free market economy and restricted state intervention.⁶³ In 1933, their leader Jaan Tõnisson declared that the Estonian economic policy during the crisis had taken a detrimental turn. Restrictions on the private economy imposed by the state were considered unacceptable by this liberal group. One of their aims was to reform the existing financial policy.⁶⁴ Though the influence of this group was not large, they managed to form a cabinet in 1933 and devaluated the national currency,⁶⁵ which became the turning point of the crisis in Estonia.

It must be noted that though the CTI held a liberal economic position, it included in its views certain elements that resembled a nationalist economic policy. The demand for the protection of domestic industry was one example of this. Of course, this is not surprising, considering that industrialists had great influence over that organisation. The arguments of the CTI stated that industrial protection would

⁵⁹ Puhk, J. Meie majanduspoliitika arvustustules. – KTK, 1930, 21, 497–500.

⁶⁰ Pihlamägi, M. Majandusliku mõtte ajaloost Eestis, 293–294.

⁶¹ Ülevaade meie majanduslikust seisukorrast. – KTK, 1931, 3, 37–38.

⁶² Abinõusid majanduskriisi lahendamiseks. – KTK, 1932, 13, 217.

⁶³ See Kõll, A.-M., Valge, J. Economic Nationalism, 48.

⁶⁴ RK, 1933, 765–767.

⁶⁵ See Valge, J. Okkaline devalveerimine: Eesti krooni kursi ümberhindamine aastail 1931–1933. – Akadeemia, 1997, 8, 1605–1643.

reduce unemployment. Therefore, according to Puhk, “our primary concern should be the protection of domestic industry and securing the internal market for industry as much as possible”.⁶⁶

Puhk’s article about industrial protection revealed quite mercantilist views. The following passage by Puhk could well belong to some protagonist of nationalist economic policy.

Let us remember that every cent we spend on foreign goods is almost a crime against our country and nation if the same goods can be produced in our country. Every such cent would be like stolen from our workers, from our national economy, because it cuts down the purchasing power, discourages state finances, and reduces the capacity of the domestic market.⁶⁷ (My translation).

This suggests that although liberalists recommended a minimum role of the state in domestic economic policy and a restricted influence of the government on private entrepreneurship, they argued for protectionist foreign economic policy. Apparently, this was a response to the government policy that favoured mostly agriculture. On the other hand, the deepening world economic crisis was a reason to require industrial protection, considering that similar practice was becoming popular in many countries. The CTI admitted that state intervention in economic life had so far had only negative effects. To strengthen the argument, a reference to European and American experience was made, implying that intervention had only deepened the crisis. Paradoxically, at the same time there was a suggestion that entrepreneurship should be organised into trusts and cartels to be able to plan production and marketing.⁶⁸

Imre Lipping suggests that the beginning of the authoritarian regime was to a certain extent welcomed by industrialists because the political struggle between the left and the right, which had created uneasy conditions for entrepreneurs, ended.⁶⁹ This argument should be taken with reservation. Industrialists continued their criticism against state interference in the private sphere and demanded cancellation of the emergency measures that were introduced during the crisis. Their slogan was: “Less state economy and more private entrepreneurship!” Liberalists could not accept such “state socialist tendencies”, which, according to them, gained ground in economic life. They argued that private initiative had always been more successful than a bureaucratic state economy. After all, it was the private sector that supported the public sector with taxes and, therefore, the undermining of private interests would be harmful to the entire country.⁷⁰ The CTI’s chairman Puhk kept emphasising that state intervention in the economy was one

⁶⁶ **Puhk, J.** Kaitset kodumaa tööstusele. – KTK, 1931, 17, 280–281.

⁶⁷ *Ibid.*, 281.

⁶⁸ Majanduspoliitilisi probleeme. – KTK, 1931, 23, 387.

⁶⁹ **Lipping, I.** The Emergence of Estonian Authoritarianism. – In: *Baltic History*. Eds. A. Ziedonis Jr., W. L. Winter, M. Valgemäe. Columbus, Association for the Advancement of Baltic Studies, 1974, 214.

⁷⁰ Eesti maailmavaateline areng ja Eesti majanduselu. – KTK, 1935, 18, 329–331.

of the main problems of Estonia. He even went as far as declaring state interference to be an element of dictatorship.⁷¹ His reference to the lack of democracy in Estonian political life was clear and bore rather negative connotation. Considering this criticism, Lipping's conclusion that the emergence of the authoritarian regime was accepted by the Estonian public because of the economic growth that followed⁷² becomes disputable.

In the second half of the 1930s, the monthly journal of the CTI kept issuing articles about the negative effects of the extended role of the state in economic life. Nevertheless, its criticism was not as articulate as it was two-three years before. Some authors developed ideas about the harmful effect of oppressed private initiative and accused the state of developing a parallel system of enterprises which private entrepreneurs could not compete with.⁷³ Though liberalists relied on the basic beliefs of the classical economic doctrine, their aspirations were to a certain extent overshadowed by their own narrow interests. Therefore, state regulations that promoted protection of domestic industry or favouring local tradesmen were not criticised. Moreover, the corporate system included trade corporations in legislation and this also appeased liberalists' reaction against intervention in the private sector.⁷⁴

CONCLUSIONS

To summarise the main points reflecting the existence of the elements of nationalist economic thought in Estonia, one should pay attention to the relevant ideas that evolved already in the 1920s, probably due to the economic difficulties in the first half of the decade. These ideas began to gain importance at the beginning of the world economic crisis. Leo Sepp, a well-known advocate of anti-liberal economics, came to be supported by explicitly nationalist ideology of the ENC. While Sepp did not emphasise nationalist thought but rather the alternative economic policy of intervention, the ENC was overtly arguing for an inward-oriented economic nationalism. Sepp's ideas about reorganising the economic system were similar to the policies exercised by nationalist economics but his approach was one of an economist and without over-exaggerated nationalist sentiment. The ENC supported his suggestions about a greater role of the state, as it fit in with the aim of increasing national wealth. After the crisis, both ideological lines, Sepp's and the ENC's, began to run parallel and complemented each other, as they appeared in the policy of the authoritarian regime. The ENC provided nationalist ideology and Leo Sepp the economic doctrine, which assisted the government in maintaining interventionist policy.

⁷¹ **Karma, O.** Eesti Vabariigi majanduspoliitika, 134.

⁷² **Lipping, J.** The Emergence, 214.

⁷³ Kas eraalgatuse kriis või interventsionistlik majanduspoliitika. – KTK, 1936, 24, 582–583.

⁷⁴ **Kõll, A.-M., Valge, J.** Economic Nationalism, 63–64.

MAJANDUSLIKU NATSIONALISMI LÄHTEKOHAD SÕDADEVAHELISES EESTI VABARIIGIS

Martin KLESMENT

Vaatluse alla on võetud mõned eesti majandusliku natsionalismi ideoloogiat ja praktikat mõjutanud inimesed ja nende ideed sõdadevahelises Eesti Vabariigis. On lähtunud seisukohast, et 1930. aastate teisel poolel tugevnenud majandusliku rahvusluse praktika ei tulenenud ainult suure majanduskriisi aegsest *ad hoc* majanduspoliitikast, vaid oli Eesti majanduspoliitika kujundajate intellektuaalses arsenalis olemas juba 1920. aastatel.

Esimeses osas on tausta loomise eesmärgil vaadeldud lühidalt eesti rahvuslikku ideoloogiat antud perioodil. On järeldatud, et rahvusluse rõhutamine leidis aset alates suure majanduskriisi jõudmisest Eestisse. Üheks rahvusluse tõusu indikaatoriks oli Eesti Rahvuslaste Klubi loomine 1931. aastal ja selle organisatsiooni sõnavõtted nii üldistel kui majanduslikel teemadel. Autori hinnangul säilitas klubi ideoloogide poolt propageeritava tähtsa koha ka vaikiva ajastu perioodil.

Teises osas on jälgitud majandusliku rahvusluse ideede ja nendega seostatavate vahendite kasutamise levikut nii majanduskriisi ajal 1920. aastatel kui ka 1930. aastate teise poole autoritaarse perioodi jooksul. Võtmeisikuna kerkis esile majandustegelane ja minister Leo Sepp, kelle avaldusi on ka lähemalt käsitletud. Leo Sepp avaldas majandusliku rahvusluse poliitikale tugevat poolehoidu juba enne majanduskriisi jõudmist Eestisse. Kriisiaastad olid tunnistajaks Leo Sepa vastavate vaadete konsolideerumisele. Muu hulgas viitas ta kapitalistliku süsteemi aegumisele ja vabaturumajandusliku süsteemi üldisele kokkukukkumisele. Leo Sepa ja rahvuslaste klubi ideed said autoritaarse režiimi ajal domineerivaks ja majanduslik rahvuslus alates 1935. aastast keskseks majanduspoliitiliseks suunaks.

Kolmandas osas on võetud vaatluse alla kriitika majandusliku rahvusluse ideoloogia ja praktika kohta, mida esindasid töösturid ja kaubandustegelased. Kuigi kahe pooluse vaated osaliselt kattusid, kritiseerisid majandusliku rahvusluse vastased riigi suurenevat rolli majandusel. Teisalt pooldasid töösturid omamaise tööstuse kaitsmist ja siseturu reserveerimist kohalikele tootjatele. Selles osas võib majandusliku rahvusluse pooldajate ja nende kriitikute vaateid kattuvaiks lugeda. Kokkuvõttes on järeldatud, et majandusliku natsionalismi elemendid, mida juba 1920. aastatel esindas Leo Sepp, tugevnesid suure kriisi ajal ja kujunesid hiljem autoritaarse režiimi majanduspoliitilise doktriini osaks. Sellele aitas kaasa üldine rahvusluse tõus ja riikliku sekkumise suhteline edu kriisijärgsetel aastatel.

GNOOSISE PÄRITOLU

Jaan LAHE

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; jaan.lahe@eelk.ee

Gnoosis on hilisantiikaegne religioosne liikumine, mis levis meie ajaarvamise esimestel sajanditel kristlusega samas ajaloolis-geograafilises ruumis – Vahemere ruumis. Ka fenomenoloogiliselt kuulub gnoosis kristlusega samasse religioonitüüpi – ta on lunastususund –, kuid erinevalt ristiusust on gnoosise päritolu probleem, mis põhjustab vaidlusi tänaseni. Artiklis on vaadeldud erinevaid teooriaid ja hüpoteese gnoosise religiooniloolisest päritolust antiikajast tänapäevani.

Ilmselt ei ole ühtki teist hilisantiikaegset religiooni, mille päritolust oleks nii palju hüpoteese kui antiiksest gnoosisest. Nende rohkus ja vastuolulisus näitavad, et selles osas puudub selgus, kuid me ei pääse sellest küsimusest kuidagi mööda – ükskõik, kuidas me gnoosise ajalugu ka käsitleda ei püüaks.¹ Küsimusele gnoosise religiooniloolisest päritolust lisandub ka gnoosise tekkeaja probleem.

13.–18. aprillini 1966 toimus Messinas (Itaalias) konverents, mis käsitles gnoosise päritolu. Konverentsi ettekanded ja diskussioonid avaldati pealkirja all “Le Origini dello Gnosticismo” 1967. aastal. Ettekanded näitavad aga, et gnoosise päritolu küsimuses puudus ka 1960. aastatel üksmeel. Sama olukord valitseb ka praegu, 37 aastat pärast Messina konverentsi, ehkki tolle ajaga võrreldes on teadlaste hulgas saavutatud nüüdseks mõnevõrra suurem konsensus.

H.-J. Schoeps² ja R. Haardt³ jaotavad teooriad gnoosise religiooniloolisest päritolust kolme rühma: 1) teooriad, mis tuletavad gnoosise päritolu kreeka religioo-

¹ Paljud uurijad on nimetanud küsimust gnoosise päritolust koguni gnoosise peaprobleemiks. Vt **Drijvers, H. J. W.** Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus. (Wege der Forschung, CCLXII.) Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975, 789; Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostische Schriften, Die Bedeutung der Texte von Nag Hammadi für die moderne Gnosisforschung. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Gnosis und Neues Testament. (Studien aus Religionswissenschaft und Theologie.) Berlin, Evangelisches Verlagsanstalt, 1973, 17; **Klauck, H.-J.** Die religiöse Umwelt des Urchristentums, II. Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis (Kohlhammer Studienbücher Theologie, 9, 2). Stuttgart; Berlin; Köln, W. Kohlhammer, 1996, 163.

² **Schoeps, H.-J.** Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 31–33.

nist ja filosoofiast; 2) teooriad, mis tulevad gnoosise päritolu mõnest muistsest lähisida (egiptuse, mesopotaamia või iraani) usundist; 3) teooriad, mis tulevad gnoosise päritolu teatud juutluse ringkondadest. Neile tuleb lisada veel teooriad, mis näevad gnoosis endiselt kristlikku hereesiat (mille tekkimisele on avaldanud otsustavat mõju kreeka filosoofia), ja teooriad, mis näevad gnoosis oma-pärast ja täiesti originaalset olemishoiakut (*Daseinshaltung*) ega ole nõus tuletava gnoosist ühestki konkreetsest usundist, ehkki möönavad, et gnoosise tekkimisele on avaldanud mõju erinevad usundid ja maailmavaated. Järgevalt vaatleme lühidalt iga nimetatud rühma.

TEOORIAD, MIS TULETAVAD GNOOSISE PÄRITOLU KREEKA RELIGIOONIST JA FILOSOOFIAST

Juba kirikuisad Irenaeus (Adv. haer., II, 14, 2–69), Tertullianus (De praescr. haer., VII, 5) ja Hippolytus (Ref., I. Eessõna, 11) väitsid, et gnostikud on ammutanud oma õpetused vanakreeka mütoloogiast, poeesiast ning filosoofiast ja seganud need kokku ristiusu õpetustega. Ka uusplatoonik Porphyrios (Vita Plotini, 16) tuletab gnoosise päritolu kreeka filosoofiast, kuid erinevalt kirikuisadest ei väida ta, et gnostikud oleksid oma õpetusi ristiusuga seganud. Uusaja uurijatest tulevad gnoosise päritolu kreeka mõttemaailmast (kas selle segunemisest ristiusuga või ilma) A. von Harnack, E. de Faye, F. C. Burkitt, C. Schneider⁴, H. Leisegang⁵, R. McLachlan Wilson, H.-H. Schraeder, A. Darby Nock⁶, E. R. Dodds⁷, F. Legge, R. Crahay, P. Boyanze ja Ch. Marksches. Nii seletavad A. von Harnack⁸ ja

³ **Haardt, R.** Die Gnosis. Wesen und Zeugnisse. Salzburg, Otto Müller Verlag, 1967, 16–21; **Haardt, R.** Gnosis. – Rmt: Sacramentum mundi. Theologisches Lexikon für die Praxis. Bd. 2. Freiburg; Basel; Wien, Herder, 1968, 480–481; **Haardt, R.** Zur Methodologie der Gnosisforschung. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Gnosis und Neues Testament, 185–191.

⁴ **Schneider, C.** Geistesgeschichte des antiken Christentums, I. München, C. H. Beck, 1954. Schneider ütleb: “Der Geist der Gnosis ist nur griechisch und zwar überwiegend platonisch. /.../ Die Gnosis gehört in die Geschichte des Spätplatonismus als eine seiner Abzweigungen, allerdings eine sehr merkwürdige” (268).

⁵ **Leisegang, H.** Die Gnosis. Fünfte Auflage. Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1924. Leisegang näeb gnoosises omapärast sünteesi (“mosaiiki”) kreeka ja idamaisest vaimsusest (5–6). See süntees kujunes tema arvates välja hellenismi ajastul, kui kreeklased õppisid lähemalt tundma Lähis-Ida vanu tsivilisatsioone, Lähis-Ida rahvad aga omakorda kreeka vaimulaadi. Gnoosise vorm ja vaimne struktuur on Leisegangi arvates kreeka algupära, materjal, mida gnostilised süsteemid on oma mõtete illustreerimiseks kasutanud, pärineb aga Idast (6). Orient pakkus materjali, Kreeka töötas selle läbi ja nõnda tekkiski gnoosis, mis kuulub hellenistliku vaimsuse atmosfääri (8).

⁶ A. Darby Nock ütleb, et gnostitsism on “*a kind of Platonism run wild*” (**Pagels, E.** The Gnostic Gospels. London, Penguin Books, 27).

⁷ **Dodds, E. R.** Pagan and Christian in an Age of Anxiety. Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine. Cambridge, Cambridge University Press, 1965. Eesti keeles: Paganad ja kristlased ängistuse ajastul. Tõlk M. Lepajõe. Tartu, Varrak, 2003.

⁸ **Harnack, A.** Lehrbuch der Dogmengeschichte. Bd. I: Entstehung des kirchlichen Dogmas. Vierte, neu durchgearbeitete und vermehrte Auflage. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1909, 250.

Ch. Markschieš⁹ gnoosist ühe katsena tõlgendada kristlikku sõnumit kreeka filosoofia kategooriate abil. Kuid kreeka filosoofia panust gnoosise kujunemisele tunnistavad ka need teadlased, kes gnoosise päritolu kreeka filosoofiast tuletada ei püüa (K. Stürmer¹⁰, K. Rudolph¹¹, P. Pokorny¹², G. Quispel¹³, H.-J. Klauck¹⁴ ja K.-W. Tröger¹⁵).

Platonism

On väljaspool kahtlust, et kreeka mõttemaailm, mis alates Aleksander Suure vallutustest üha enam Oriendile mõju avaldas, on mõjutanud gnoosise kujunemist. Nii viitavad R. Crahay ja P. Boyanze Platonile ja orfikutele, kes oletatavasti Aleksandria Philoni kaudu andsid gnoosisele filosoofilise terminoloogia. On kujuteldamatu, et I ja II sajandi õpetused, mida me “gnoosisena” tähistame, oleks võidud formuleerida ilma hilisantiikse filosoofia mõistesüsteemi abita; viimane oli aga sügavalt Platoni poolt mõjutatud.¹⁶ Ka rida teemasid on gnostilisele mõtlemisele ja varase keisririigi (I–II sajand) aegsele filosoofilisele mõtlemisele ühised: Jumal ja hing, demiurg ja tundmatu Jumal, kurja päritolu, hinge allalaskumine vaimsest maailmast ja tema tagasipöördumine oma algkodusse, hinge vangistus (saatus) ja vabadus. Platonistlikul dualismil vaimu ning mateeria, hinge ning ihu ja Jumala ning maailma vahel on suur tähtsus ka gnoosise jaoks. See on lähtepunktiks gnostilisele maailmapildile ja andnud materjali gnostilisele teoloogiale.¹⁷ Teadlastel on siiski eri arvamused, kuivõrd õigustatult võib gnostilist ihu–hinge ja mateeria–vaimu dualismi viia tagasi Platonile või tema koolkonnale. K.-W. Tröger ütleb, et platonismi suur mõju paljudele gnostikutele on väljaspool kahtlust ja tõendatud ka Nag Hammadi tekstidega.¹⁸ Ka Rudolph väidab, et II sajandi “kõrggnostilised” süsteemid, mis peaaegu eranditult tekkisid Egiptuses, on mõne prob-

⁹ Vt Markschieš, Ch. Die Gnosis. München, Verlag C. H. Beck, 2001.

¹⁰ Stürmer, K. Judentum, Griechentum und Gnosis. – Rmt: Rudolph, K. (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 402 jj.

¹¹ Rudolph, K. Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätaniken Religion. Unveränderter Nachdruck der dritten und durchgesehenen und ergänzten Auflage. Göttingen, Wandenhoek & Ruprecht, 1994, 304–305.

¹² Pokorny, P. Der Ursprung der Gnosis. – Rmt: Rudolph, K. (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 756.

¹³ Quispel, G. Gnosis. – Rmt: Vermaseren, M. J. (Hrsg.). Die orientalischen Religionen im Römerreich. Leiden, E. J. Brill, 1986, 413, 421.

¹⁴ Klauck, H.-J. Die religiöse Umwelt des Urchristentums, II, 166.

¹⁵ Tröger, K.-W. Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube. (Herder spektrum, 4952.) Freiburg; Basel; Wien; Herder, 2001, 71–72.

¹⁶ Drijvers, H. J. W. Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 824.

¹⁷ Rudolph, K. Die Gnosis, 305.

¹⁸ Tröger, K.-W. Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi-Forschung. – Rmt: Tröger, K.-W. (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis. Neue Studien zu “Gnosis und Bibel”. Gütersloh, Güresloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980, 32.

leemiasetuse kaudu koguni vahetult platonistliku filosoofiaga seotud. Küsimuses maailma ülesehitusest ja jumalaõpetuse osas on Aleksandria gnoosis olnud oluline lüli keskplatonistlikus pärimuses, mis ühendab vanemat platonismi hilisplatonismiga.¹⁹ Keskmine platonism levis meie ajaarvamise I ja II sajandi haritlaskonna laiaades ringkondades²⁰, toetus kirjutamatule, salajasele koolkondlikule traditsioonile, tegi vahet diskursiivse mõtlemise ning intuitsiooni vahel ja õpetas hinge sugulust Jumalaga.²¹ Gnoosise seos keskmise platonismiga väljendub näiteks käsitluses jumaliku ainulisuse üleminekust kosmose paljususeks, mida mõistetakse degradeerumisena vaimust mateeriaks ja nähakse vaimu enesevõõrdumisena.²² Keskmisest platonismist pärinevad ka gnostikute käsitlus jumalusest, kes on hea ja transsendentne; käsitlus vaimse maailma struktuurist²³ ja võib-olla ka käsitlus hingest ja tema saatusest.²⁴ Nii oletab näiteks J. Doresse, et gnostikud võisid oma metempsühhoosi-õpetuse laenata platonismist.²⁵ Kuid Rudolph arvab, et otsene

¹⁹ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 305.

²⁰ Samas, 305.

²¹ **Quispel, G.** Gnosis, 413.

²² **Rudolph, K.** Die Gnosis, 305.

²³ Gnostikute kujutus *pleroma* hierarhiatest meenutab väga Platoni käsitlust ideede hierahiast.

²⁴ Enamik keskmise platonismi ideid on tuletatavad Platoni enese filosoofiast, milles religioosel ja müütilisel komponendil oli tähtis koht. Nii kohtame Platonil ideede maailma ehk tõeliselt oleva olemise maailma ja materia ehk mitteolemise vastandamist; käsitlust hingest kui jumalikust algest, mis on preeksistentne (Phaidon), viibis enne kehasse asumist koos jumalatega “taevastagustes paikades” (Phaidros, 250 C) ja suleti siis kehasse nagu vangikongi; ideed jumaluse transsendentsusest (Politeia, VI, 509 B) ja ka väidet, et jumalus on “täiuslikult hea” (Timaios, 29 E). Kuna aga paljud Platoni doktriinid esinevad keskmises platonismis populariseeritud (= vulgariseeritud) kujul, on keskmist platonismi nimetatud ka “vulgaarplatonismiks” või “proletaarplatonismiks”.

²⁵ **Doresse, J.** Gnostitsism. – Rmt: **Widengren, G. & Bleeker, C. J.** (toim). Historia religionum, II. Tallinn, 1988–1990 (käsikiri), 344. See esineb juba Platonil endal (Phaidon, 81 E jj). On oletatud, et Platon võis idee metempsühhoosist laenata pütaagorlastelt, kellega tal olid otsesed kontaktid (**Asmus, V.** Platon. (Suuri mõtlejaid.) Tallinn, Valgus, 1971, 14). Kuid kujutus hingede taaskehastumisest oli olemas ka orfismis ja seda tunti Kreekas laiemalt. Herodotos oletas, et õpetus hingede rändamisest on laen Egiptusest (Historia, II, 123), ent seda ei peeta tõenäoliseks, sest egiptuse usundis puuduvad sellest igasugused jäljed. S. Stadnikov ütleb, et idee hinge taaskehastumisest on vastuolus egiptlaste arusaamaga inimese surmajärgsest elust. Egiptlastele oli oluline isiksuse säilimine ka pärast surma, kusjuures hing jäi ka siis seotuks oma kehaga (st muumiaga). Stadnikov ütleb, et Herodotose väite aluseks võis olla egiptlaste uskumus, et võimukad surnud võivad mõjutada siinpoolset elu, moondues muu hulgas kõige erinevamateks inimesteks, esemeteks, loomadeks jne. Kuid need ümberkehastumised väljendasid vaid head või halba toimingut, olemata seotud inkarnatsioonide kulgemise, indiviidi muutumise või puhastumisega (**Stadnikov, S.** Surm ja teispoolsus Vanas Egiptuses. – Rmt: **Stadnikov, S.** Vana-Egiptuse kultuurilugu. Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Tallinn, Kodutrükk, 1998, 177). Herodotosele on üldse omane tendents tuletada kreeka uskumusi Egiptusest või tõlgendada neid kreeka religioonist lähtudes (vt **Lahe, J.** Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas. – Tuna, 2004, 3, 10). Õpetust hinge taaskehastumisest kohtab ka muistsetel traaklastel (**Herodotos.** Historia, IV, 94–95) ja tõenäoliselt on kreeklased laenanud selle uskumuse Oriendist (**Kõiv, M.** Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist. – Akadeemia, 1990, 3, 552).

kreeka mõju varasele gnoosisele on tõendatav ainult üksikjuhtudel, sellal kui suurem osa kreeka mõttevarast on jõudnud gnoosisesse juutluse, eriti hellenistliku juutluse filtri kaudu.²⁶ On kindel, et kreeka mõtlemine on avaldanud mõju juutlusele.²⁷ See mõju oli kõige tugevam diasporaas (eriti Aleksandrias, kus viiest linnaosast kaks kuulus juutidele), aga isegi Palestiina juutlust on kreeka mõtlemine tugevalt mõjutanud, nii et uemal ajal ei tehta enam ranget vahet “hellenistliku” ja “palestiinaliku” juutluse vahel.²⁸

Eitamata kreeka, eriti platonistliku filosoofia panust gnoosise kujunemisele, tuleks aga vastukaaluks sarnastele joontele gnoosise ja platonismi vahel rõhutada ka nende põhimõttelisi erinevusi. Nii on näiteks erinevad gnostiline ja platonistlik dualism. Seda erinevust, mida märkas juba Plotinos, on uusaja teadlastest rõhutanud eriti Hans Jonas.²⁹ Nii ei kujuta mateeria (*hyle*), mida Platon vastandab ideedele (“vaimule”), mitte ainet, millest on valmistatud nähtava maailma asjad, vaid hoopis teatud liiki ruumi, mille tõttu inimene tajub asju teineteisest eraldatuna.³⁰ Erinevalt gnostikutest ei väida Platon ka kusagil, et empiiriline maailm on oma olemuselt halb või et ta on tekkinud mingi jumaliku olendi languse tagajärjena. Nagu gnostikud nii kasutab ka Platon maailma loonud jumaluse kohta nimetust *demiourgos* (Timaios, 28 A, C, 29 A, 31 A), kuid ta ei pea jumalust halvaks, vaid hoopis heaks.³¹ Platon väidab, et kõike hea eesmärgi poole suunates loob jumalus maailma omaenese näo järgi (Timaios, 29 E)³², st kõige täiuslikuma elusolendi “ideele” vastavalt.³³ Platonil ei ole maailm mitte jumalast eemaldumise tagajärg, vaid ta on hoopis ise jumalik olend, keda hingestab maailmahing.³⁴ Ka planeedid ei ole Platoni arvates kurjad olendid nagu gnoosis, sest neidki hingestab maailmahing (Timaios, 36 B). Vaatamata nendele põhimõttelistele erinevustele gnostilise “antikosmilise dualismi” ja platonistliku dualismi vahel on siiski ilmne, et viimane on avaldanud teatud mõju ka gnoosisele.³⁵

²⁶ **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 535–536.

²⁷ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 304.

²⁸ Samas, 304. Kogu probleemi kohta vt **Hengel, M.** Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh. s V. Chr. Durchgesehene und ergänzte Auflage. (Wissenschaftlichen Untersuchungen zum Neuen Testament, 10.) Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1973.

²⁹ **Jonas, H.** Gnosis und spätantiker Geist. Teil 1: Die mythologische Gnosis. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1934, 41 jj.

³⁰ **Asmus, V.** Platon, 31.

³¹ Mõistet *demiourgos* kasutavad Looja-Jumala kohta ka Aleksandria Philon (Opif. Mundi, 10; Mut. nom., 29) ja Uus Testament (Hb, 11, 10), kusjuures Philonil ja Heebrea kirjas ei ole demiurguri olend.

³² See on huvitav paralleel Gn, 1, 27-le, kus sama väidetakse inimese kohta.

³³ **Asmus, V.** Platon, 34.

³⁴ Samas, 79.

³⁵ **Jonas, H.** Gnosis und spätantiker Geist. Teil 1, 41 jj.

Müsteeriumiusundid

Kuid mitte kõik gnoosis ei ole filosoofiast tuletatav. Eeskätt on gnoosis siiski lunastusreligioon, millel on kokkupuutepunkte teiste antiigi lunastusreligioonidega. Viimaste puhul peab mõtlema esmajoones müsteeriumireligioonidele³⁶, aga ka varasele kristlusele. Paljud uurijad, nagu näiteks H. Jonas³⁷, H.-Ch. Puech³⁸, U. Bianchi³⁹ ja H.-M. Schenke⁴⁰, on viidanud gnoosise kokkupuutepunktilede vanade kreeka või hellenistlik-orientaalsete müsteeriumidega. Näiteks taotlesid nii gnoosis kui müsteeriumiusundid üht ja sama eesmärki – inimese vabanemist saatuse (*heimarmene*) mõju alt. Niihästi gnoosisel kui müsteeriumiusunditel oli esoteeriline iseloom – nad olid mõeldud vaid kitsale pühendatute ringile. On ka rida praktikaid, kujutlusi ja mõisteid, mis kerkivad esile niihästi gnoosis kui müsteeriumiusundites. Nii gnoosis kui ka paljudes müsteeriumiusundites seletati saatust planeetide orjastava mõjuga inimesele.⁴¹ Lunastuse eelduseks oli nii gnoosis kui ka paljudes müsteeriumiusundites teadmine, et inimese hing on pärit jumalikust maailmast ja viibib siin vaid ajutiselt, otsekui vangis või pagenduses. Nii õpetati näiteks mitraismis (**Origenes**. *Contra Celsum*, VI, 22), et inimese hing pärineb taevasest valgusest. Inimkehasse tulles läbib ta seitse taevasfääri, millest igasühes valitseb üks planeet. Mõõdukes planeetidest, saab hing neilt igaltühelt mingi kehalise või hingelise omaduse. Kehast surma kaudu vabanenud hing läbib taas planeetide sfäärid ja loovutab neile üksteise järel kõik enda omadused. Seejärel pöördub hing puhtana tagasi igavesse valgusse.⁴²

Gnoosise ja müsteeriumiusundite vaheliste kokkupuutepunktide olemasolu on endastmõistetav – gnoosis tekkis, arenes ja levis ju samas ajaloolis-geograafilises regioonis kus müsteeriumiusundidki – Vahemere ruumis – ja tema leviku kõrgaeg langeb ka ajalisel kokku müsteeriumiusundite leviku kõrgajaga (I–III sajand pKr). Seepärast arvavad näiteks Jonas ja Puech, et müsteeriumiusundid on gnoosist

³⁶ Müsteeriumiusundid jagatakse tavaliselt kahte rühma: 1) Kreeka rahvuslikud müsteeriumid (Demeteri ja Kore müsteerium Eleusises, Dionysose-Backhose müsteerium, Orpheuse müsteerium ja kabeiride müsteerium Samothrakel); 2) idamaised-hellenistlikud müsteeriumid (Mithra, Isise ja Osirise, Attise ja Kybele jt idamaiste jumalustega seotud müsteeriumid).

³⁷ **Jonas, H.** *The Gnostic Religion. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity*. Second edition, revised. Boston, Beacon Press, 1991, 38.

³⁸ **Drijvers, H. J. W.** *Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem*, 829.

³⁹ **Bianchi, U.** *Das Problem der Ursprünge des Gnostizismus*. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). *Gnosis und Gnostizismus*, 605 jj.

⁴⁰ **Schenke, H.-M.** *Hauptprobleme der Gnosis*. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). *Gnosis und Gnostizismus*, 590–592.

⁴¹ Kontseptsiooni planeetide orjastavast väest tunnistas alates 1. sajandist suurem osa inimesi – olgu juudid või kristlased, gnostikud või paganad. Gnostikutel on nad *archontes*, Pauluse kirjas efeslastele (Ef, 6, 12) *kosmokratores*, hermeetikutel Seitse Valitsejat (*Corpus Hermeticum*, I, 9), “kelle valitsemist nimetatakse Saatuseks”; et neid kartsid nii kristlased kui ka paganad, tunnistavad Origenes (*apud Eusebios*. *Praeparatio evangelica*, 6, 11, 1) ja Augustinus (*De civitate dei*, 5, 1). (**Dodds, E. R.** *Paganad ja kristlased ängistuse ajastul*, 25.)

⁴² **Vermaseren, M. J.** *Hellenistlikud usundid*. – Rmt: **Widengren, G. & Bleeker, C. J.** (toim). *Historia religionum*, II. Tallinn, 1988–1990 (käsikiri), 295.

mõjutanud. Ka Rudolph ütleb: ei ole välistatud, et jumala ja usklike ühise saatuse ümber põimunud müsteeriumipärimused leidsid tee mõnesse gnostilisse kogudusse (ofiidid, naaseenid) ja et nad üritasid realiseerida lunastust praktilis-kultuslikul teel, nagu seda taotlesid müsteeriumid.⁴³

Bianchi⁴⁴ ja Rudolph⁴⁵ viitavad ka kokkupuutepunktidele gnoosise ja orfismi vahel. Orfiline müüt hingest on sarnane gnostilise müüdiga. Selles jutustatakse, kuidas kurjad titaanid kiskusid lõhki jumal Dionysos-Zagreuse ja neelasid ta alla. Karistuseks hukutas Zeus titaanid välgu abil. Titaanide jäänustest sündis inimene, kelles seetõttu sisalduvad nii head (Dionysose) kui halvad (titaanide) alged. Inimese hing, mis on vangistatud surelikku, on jumalikkuse kandjaks ja vajab lunastust. Sellel müüdil rajanes orfikute usupraktika, mis taotles hinge vabastamist.⁴⁶ Paralleelidena orfismi ja gnoosise vahel nimetab Rudolph veel uskumust, et lunastus on mõeldud vaid valitutele; orfikutele omast askeesi ja kujutlust metempsühhoosist.⁴⁷ F. Legge oletab, et gnoosise juured ulatuvadki tagasi orfikute õpetuseni.⁴⁸ Rudolph seevastu ütleb, et orfismi otsene mõju gnoosisele ei ole tõestatav. Tema arvates võib siin rääkida üksnes üldistest kokkulangevustest käsitluses hinge saatusest.⁴⁹ Põhilise argumendina nimetab Rudolph, et orfiline müüt pärineb oma täielikult kujul alles III sajandist.⁵⁰ Müsteeriumiusundite otsesed mõjud gnoosisele on üldse harva tõestatavad. Nii jutustab kirikuisa Epiphanius (Panarion, 37, 5, 6–8) ofiidide maoaustamisrituaalist. Ofiidid olevat austanud elusat madu ja asetanud tema ümber erilised pühade ajal kasutatavad leivakesed, et madu neid sööks. Epiphanius näeb selles rituaalis armulaua kuratlikku imitatsiooni (!), kuid Rudolph oletab, et pigem on siin tegemist mingi vanakreeka või hellenistliku salakultuse mõjuga.⁵¹ Ka Doresse arvab, et see rituaal läheb tagasi vanade müsteeriumideni.⁵² Vanades kreeka müsteeriumides sümboliseeris madu maajumalust ja viljakust. Gnostikud tegid temast aga ilmutusetooja ja kõrgema Jumala hääletoru.⁵³ On võimalik, et gnostikud kohandasid müsteeriumirituaale selleks, et võita endale nende kaudu poolehoidjaid inimeste hulgast, kes järgisid müsteeriumiusundeid. Kuivõrd oskuslikult kasutasid gnostikud teiste usundite pärandit enda huvides, näitab kujukalt manihheismi ajalugu.⁵⁴ Selles avaldub gnoosise “parasiteeriv iseloom”, millele on juhtinud tähelepanu Bianchi ja Rudolph.⁵⁵

⁴³ Rudolph, K. Die Gnosis, 306.

⁴⁴ Bianchi, U. Das Problem der Ursprünge des Gnostizismus, 605 jj.

⁴⁵ Rudolph, K. Die Gnosis, 306.

⁴⁶ Irmischer, J. (koost). Antiigileksikon. Tallinn, Valgus, 1985, 396.

⁴⁷ Rudolph, K. Die Gnosis, 306.

⁴⁸ Legge, F. Forerunners and Rival of Christianity. Edinburgh, T. & T. Clarck, 1964, 146 jj.

⁴⁹ Rudolph, K. Die Gnosis, 306.

⁵⁰ Samas, 306.

⁵¹ Samas, 256.

⁵² Doresse, J. Gnostitsism. – Rmt: Widengren, G. & Bleeker, C. J. (toim). Historia religionum, II, 355.

⁵³ Rudolph, K. Die Gnosis, 255–256.

⁵⁴ Asmussen, J. P. Manihheism. – Rmt: Widengren, G. & Bleeker, C. J. (toim). Historia religionum, II, 375–376.

⁵⁵ Drijvers, H. J. W. Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 812.

Müsteeriumiusundite ja gnoosise vahel on aga ka rida põhimõttelisi erinevusi. H.-M. Schenke ütleb, et müsteeriumiusundite ja gnoosise põhierinevus seisneb selles, et kui müsteeriumiusundite järgi on lunastus inimese jumalikustumine, inimese saamine kellekski, kes ta varem ei olnud, siis gnoosises on lunastus inimese taasjumalikustumine (*Wieder-Gott-Werden des Menschen*): inimene saab gnoosise kaudu selleks, kes ta algselt oli ja õigupoolest põhimõtteliselt alati on.⁵⁶

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et kreeka religiooni ja filosoofia mõjud gnoosisele on väljaspool kahtlust, aga mitte kõik gnoosises ei ole tuletatav kreeka mõtte-maailmast. Gnoosises on ka palju elemente, mis on orientaalset päritolu, aga enamik gnoosise müüte ja mõisteid on “topeltpalgega” – nad on üheaegselt nii kreekalikud kui orientaalised⁵⁷, nii et kreeka ja orientaalset mõjusid gnoosises on väga raske eristada.

TEOORIAD, MIS TULETAVAD GNOOSISE PÄRITOLU MUINASIDA USUNDITEST

Juba XVIII sajandi õpetlased C. F. W. Walch, J. D. Michaelis ja J. L. Mosheim otsisid gnoosise juuri Oriendist. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul jätkas nende liini saksa religioonilooline koolkond (K. Kessler, W. Anz, H. Gunkel, W. Bousset, H. Gressmann, R. Reitzenstein), seejärel Rudolf Bultmann ja tema koolkond.

Babüloonia usund

Kõigepealt otsis religioonilooline koolkond gnoosise juuri Babülooniast. Nii väitsid Kessler⁵⁸ ja Anz⁵⁹, et enamikus gnostilistest süsteemidest on keskne teema hinge ülestõusmine (*der Aufstieg der Seele*): hing, kes on varustatud paroolidega seitsme planeedi valvuritele, rändab läbi taevaste. Kessler ja Anz oletasid täiesti õigesti, et nende valvurite prototüüpideks on vanababüloonia usundi seitse planeetaarjumalat⁶⁰, ja viisid gnostikute kontseptsiooni seitsmest arhondist tagasi babüloonia astraalreligiooni juurde. Kuigi seitsmele arhondile leidub tõepoolest täpne paralleel mesopotaamia usundis⁶¹, on Kessleri ja Anzi teooriat hiljem palju kriti-

⁵⁶ Schenke, H.-M. Hauptprobleme der Gnosis, 590–591.

⁵⁷ Schoeps, H.-J. Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis, 33; Stürmer, K. Judentum, Griechentum und Gnosis, 387 jj.

⁵⁸ Kessler, K. Über Gnosis und altbabylonische Religion. – Rmt: Verhandl. d. 5. Orientalistenkongr. Berlin, 1882, 288 jj.

⁵⁹ Anz, W. Ursprung des Gnostizismus. Leipzig, 1897.

⁶⁰ Šamaš – Päike, Sin – Kuu, Nabu – Merkuur, Ištar – Veenus, Nergal – Marss, Marduk – Jupiter, Ninurta – Saturn.

⁶¹ Ei ole selge, kas gnostikud laenasid kujutluse seitsmest planeetaarjumalusest babüloonia usundist otse või hellenistliku sünkretismi vahendusel, milles babüloonia elementidel oli oluline roll (Kasemaa, K. De origine et theologia mandaeorum. Mandalasist ja manda usundi gnostilisest lunastusõpetusest. Magistriväitekiri. Palamuse, 1975 (käsikiri), 50, 54).

seeritud. Selle teooria vastu väidab Puech: hinge ülestõusmise teema puudub osas gnostilistest süsteemidest; mesopotaamia usundi mõju ei olnud meie ajaarvamise algul enam kuigi suur ja et erinevalt gnoosisest olid babüloonia astraaljumalad kõrgemad jumalad ning nad ei olnud oma loomult kurjad.⁶² Kessleri ja Anzi teooriat püüdis täiendada Wilhelm Bousset.⁶³ Bousseti arvates tuleb otsida gnoosise juuri niihästi babüloonia kui pärsia usundist (zoroastrismist). Bousset väidab, et gnostikute seitse arhonti pärinevad küll babüloonia astraalreligioonist, kuid muutusid deemonlikeks olenditeks zoroastristliku dualismi mõjul.⁶⁴ Nende degradeerumist seletab Bousset aga ajalooliselt: degradeerumine olevat toimunud pärast seda, kui pärslased alistasid Babüloonia (539 eKr). Alistatud rahva jumalad muudeti deemonlikeks olenditeks ja allutati pärsia peajumalale Ahura Mazdale. Viimane võib Bousseti arvates olla gnostikute tundmatu ülemjumal.⁶⁵ Peale seitsme arhondi leiab Bousset babüloonia usundist prototüüpe veel teistelegi gnostilise mütooloogia tegelastele. Nii peab ta gnostilise jumaliku naisolendi (Sophia) prototüübiks babüloonia emajumalatarit Ištari.⁶⁶ Babüloonia müüdis laskub Ištar allilma, et vabastada sealt oma armastatu Tammuz. Ta siseneb allilma läbi seitsme värava. Gnostilises müüdis laskub “Taevane Ema” (või mõni teine jumalik naisolevus) maailma (= gnostikuile allilm), et lunastada valituid. Seejuures läbib ta seitse planeetide sfääri. Nende kahe müüdi fenomenoloogiline sarnasus on lihtsalt hämmastav, kuid ei ole võimalik tõestada, et gnostikud oleksid oma lunastusmüüdi Babülooniast laenanud.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et mesopotaamia usund on avaldanud mõju pea kõigile lähisida usunditele. Mesopotaamia usundi mõjud on tugevad iisraeli usundis⁶⁷, aga neid võib täheldada ka kreeka-rooma usundis, varases kristluses (Johannese ilmutusraamatus) ja islamis.⁶⁸ Pole siis ime, et mesopotaamia usundi mõjusid võib leida ka gnoosis, mis kuulub samuti Vahemere ruumi usundite hulka. Kuigi babüloonia usundi mõjud gnoosis on ilmsed, on neil gnoosise kui terviku seisukohalt siiski suhteliselt tagasihoidlik koht. Nii ei saa näiteks õpetust seitsmest arhondist pidada gnoosise põhiõpetuseks, sest on süsteeme, milles see puudub. Gnoosise põhiõpetused (dualism, idee lunastavast tunnetusest ja jumalikust “sädemest” inimeses jne) ei ole babüloonia usundist tuletatavad ja seepärast võib väita, et hüpotees gnoosise mesopotaamia algupärast on mõjutatud XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul teaduses moes olnud panbabülonismist.⁶⁹ Tänapäeval ei leidu enam uurijaid, kes püüaksid gnoosise päritolu tuletada babüloonia usundist.

⁶² **Puech, H. Ch.** Das Problem des Gnostizismus, 337.

⁶³ **Bousset, W.** Hauptprobleme der Gnosis. (Forschungen zur Literatur des Alten und Neuen Testaments, 10.) Neudruck der 1. Auflage von 1907. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1973.

⁶⁴ Samas, 56.

⁶⁵ Samas, 85.

⁶⁶ Samas, 11 jj.

⁶⁷ **Römer, W. H. Ph.** Vana-Mesopotaamia usund. – Rmt: **Widengren, G. & Bleeker, C. J.** (toim). Historia religionum. Tallinn, 1988 (käsikiri), 169–170.

⁶⁸ Samas, 171.

⁶⁹ **Lahe, J.** Gnoosis ja algkristlus. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, Kodutrükk, 93.

Egiptuse usund

Võrreldes babüloonia-teooriaga on teoorial gnoosise egiptuse päritolust olnud vähem pooldajaid. M. E. Amelineau üritas tõestada gnoosise pärinemist egiptuse usundist, viidates koptikeelsetes gnostilistes ürikutes leiduvate müstiliste sümbolite sarnasusele teatud egiptuse hieroglüüfidega, kuid tema argumendid ei ole leidnud teadlaste hulgas toetust. Reitzenstein, kes kirjutas monograafia hermetismist⁷⁰, nägi “Corpus Hermeticumis” tugevaid egiptuse usundi mõjusid ja püüdis tuletada hermeetilisi õpetusi egiptuse usundist. Ka gnoosis, mis on hermetismi “lähisugulane”⁷¹, näeb ta tugevaid egiptuse usundi mõjusid. Reitzensteini arvates kujunesid egiptuse usundi mõju all gnostilised õpetused emanatsioonist, pleromast ja aioonipaaridest, mille moodustavad meessoost ja naissoost jumalused.⁷² Bleeker oletab, et “Corpus Hermeticumis” esineva jumaliku naisolendi Ennoia taga peitub egiptuse jumalus Sia ja et roll, mida “Poimandreses” mängivad Nous ja Logos, vastab hästi “südame” ja “keele” rollile Ptahi teoloogias.⁷³

Sarnasus egiptuse teogooniate ja gnostiliste teogooniate vahel on vaieldamatult olemas. Nii tekkis näiteks Hermopolise teogoonia järgi jumalik kaheksainsus (ogdoaad), mille eesotsas seisab esimese jumalapaarina jumal Amon oma naispoole Amaunetiga. Ka gnostikutel kohtab jumalikkude ogdoadi, mille eesotsas on kõrgem jumalus oma naispoolega ja mis moodustab pleroma (Basilidesel) või seisab selle eesotsas (Valentinosel). Tähelepanuväärne on seegi, et me kohtame seda ogdoadi Egiptuses tegutsenud gnostikute juures. Nii nagu Ištari müüdi puhul ei ole kindel, kas see on gnoosist otseselt mõjutanud või kujutab see gnostilisele lunastusmüüdile üksnes fenomenoloogilist paralleeli, nii jääb lahtiseks ka küsimus, kas Basilides ja Valentinos võtsid ogdoadi üle egiptuse usundist või jõudsid nad selleni iseseisva spekulatsiooni tulemusena. “Corpus Hermeticumi” suhe egiptuse usundiga on väga problemaatiline⁷⁴ ja otsestest egiptuse usundi mõjudest gnoosisele saab (ja ka üksnes oletamisi) rääkida vaid eshatoloogia osas. Nii egiptuse usundis kui gnoosis esineb allilma jaotus 12 osaks ja gnostilise kujutlusvõime loodud hirmuäratavad taevased tegelased on teisikuteks egiptuse surnuteraamatu omadele.⁷⁵ Seepärast oletab Dorse, et egiptuse usund võis mõjutada gnostikute kujutlusi taevast ja allilmast.⁷⁶

⁷⁰ Reitzenstein, R. Poimandres. Leipzig, 1904.

⁷¹ M. P. Nilssoni määratluse järgi on hermetism koguni üks gnoosise haru (Nilsson, M. P. Geschichte der griechischen Religion. (Handbuch der Altertumswissenschaft, 5, 2.) Bd. 2. Die hellenistische und römische Zeit. Vierte, unveränderte Auflage. München, C. H. Beck, 1988, 611.

⁷² Puech, H. Ch. Das Problem des Gnostizismus, 336.

⁷³ Bleeker, C. J. Muinas-Egiptuse usund. – Rmt: Widengren, G. & Bleeker, C. J. (toim). Historia religionum, I, 94. Memphise teokosmoloogilises süsteemis loob jumal Ptah universumi oma “südame” (vaimu) ja “keele” (sõna) abil (Erman, A. Die ägyptische Religion. (Handbücher der königlichen Museen zu Berlin.) Zweite umgearbeitete Auflage. Berlin, Georg Reimer, 1909, 46).

⁷⁴ Vt Lahe, J. Egiptuse kultused kreeka-romaa maailmas. – Tuna, 2004, 3, 22.

⁷⁵ Bleeker, C. J. Muinas-Egiptuse usund, 94.

⁷⁶ Dorse, J. Gnostitsism, 344.

Rääkides egiptuse usundi võimalikest mõjudest gnoosisele, ütleb C. J. Bleeker, et Egiptuse kujunemine oluliseks gnoosise keskuseks ei ole juhuslik. Ta arvab, et kuna Egiptuses oli kõige kõrgemalt hinnatud omaduseks tarkus, elu ja surma mõistatuse taipamine, siis soodustas egiptuse vaimulaad ilmselt gnoosist.⁷⁷ Julgen Bleekeriga polemiseerida ja öelda, et tema väide peab paika vaid osaliselt. Egiptuse usundis on pööratud tõesti erakordselt palju tähelepanu kosmagooniale ja sealpoolsuse problemaatikale (mis on kesksed ka gnoosises), ent muinasegiptuse usund erineb gnoosisest kardinaalselt ka selles osas: 1) mitte ükski muinasegiptuse kosmagooniline süsteem ei vaatle maailma tekkimist jumaliku olendi languse tagajärjena; 2) materiaalsel maailma ei hinnata muinasegiptuse usundis halvana⁷⁸; 3) sealpoolsus ei erine muinasegiptuse usundis kvalitatiivselt siinpoolsusest, vaid on viimase pikenduseks. Seega erineb muinasegiptuse usund gnoosisest juba oma põhikontseptsioonide poolest. Ka ei saa gnostilisi põhiõpetusi tuletada muinasegiptuse usundist. Järelikult ei ole alust arvata, et gnoosis on tekkinud muinasegiptuse pinnasest.⁷⁹ Tänapäeval ei ole enam ka uurijaid, kes seda väidaksid.

Iraani usund

Kolmas muinasida usund, millest on otsitud gnoosise juuri, on muinaspärsia usund. Kuigi Uku Masing väidab, et ükski gnoosise vastu kirjutanud antiikautor ei ole vihjanud gnoosise iraani päritolule⁸⁰, on ometi teada, et paljud gnostikud otsisid oma esivanemaid Iraanist. Nii pidas Mani end prohvet Zarathustra järglaseks. Plotinose õpilased Porphyrios ja Amelius mainivad, et nad kohtasid Roomas gnostikuid Adelphiust ja Aquiliniust, kes olid rajanud oma uskumused Zoroastri⁸¹ ja Zoroastriani (Zarathustra müütiline õpetaja) õpetustele.⁸² Nag Hammadist on leitud ka üks Zostrianoosele omistatud apokalüps (NHC, VIII, 1). Uusajal on otsitud gnoosise päritolu Iraanist Reitzenstein, kelle hüpoteesile “lunastatud Lunastaja müsteeriumist” sai juba eelpool viidatud. Siinkohal olgu öeldud veel vaid nii palju, et Reitzensteini poolt formuleeritud “lunastatud Lunastaja” idee võib teoreetiliselt ilma eriliste raskusteta tuletada manihheistlikust materjalist, ent tuleb silmas pidada, et see on sõnastatud tekstidest ja müütidest lähtudes ja on manihheismi praktilises teoloogias vaevalt mingit rolli mänginud.⁸³ Arvestades seda ja asjaolu, et “lunastatud Lunastaja” idee puudub enamikus gnostilistest süsteemidest,

⁷⁷ **Bleeker, C. J.** Muinas-Egiptuse usund, 94.

⁷⁸ P. Pokorny ütleb, et põhierinevuseks muinasegiptuse usundi ja gnoosise vahel on tõik, et egiptuse usund on kõikides oma avaldumisvormides optimistlik ja loomulikule elule lähedane, sellal kui gnoosis kuulutab maailmast põgenemist. Seepärast ei saa Pokorny arvates egiptuse usundi mõjuga gnoosisele arvestada (**Pokorny, P.** Der Ursprung der Gnosis. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 756.

⁷⁹ **Lahe, J.** Gnoosis ja algkristlus, 94.

⁸⁰ **Masing, U.** Usklik Toomas. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1984. Tallinn, EELK Konsistoorium, 1984, 22.

⁸¹ Zoroaster on Zarathustra kreekapärase nimekuju.

⁸² **Doresse, J.** Gnostitsism, 323.

⁸³ **Asmussen, J. P.** Manihheism, 369.

on Quispelil õigus väita, et “mingisugust lunastatud Lunastaja iraani müsteeriumi pole olemas olnud”.⁸⁴ Tänapäeval ei ole ideel “lunastatud Lunastajast” enam poolehoidjaid, kuid on teadlasi, kes pooldavad ikka veel hüpoteesi gnoosise Iraani päritolust. Neist tuntuim on G. Widengren, kelle arvates on kõik gnoosise põhiideed tuletatavad indoiraani mütoloogiast.⁸⁵ Selliste ideedena nimetab Widengren gnoosise dualismi, Lunastaja kuju, kes on samal ajal ürgnimene ja kes ilmutab end kui Salvator Salvatus, ja hinge taevareisi.⁸⁶ H. J. W. Drijvers väidab aga Widengreni vastu, et gnoosise peateemad (nii nagu Widengren need esitab) ei ole ainult iraanlikud: teistsugusel kujul kohtame neid ka juutluses ja orfismis.⁸⁷ Drijvers kritiseerib ka Widengreni pelgalt fenomenoloogilist lähenemist – fenomenoloogiline sarnasus eelnimetatud iraani usundi ideede ja gnostiliste kujutluste vahel ei tähenda veel ilmtingimata, et esimesed oleksid teisi ajalooliselt mõjutanud. Drijversi meelest on Widengreni meetodi suurim puudus see, et ta lahutab teineteisest võrdleva/fenomenoloogilise ning ajaloolise tööviisi ja kannab siis fenomenoloogilise võrdluse teel saadud tulemused üle ajaloolisse konteksti. Oma seisukoha põhjendamisel tugineb Widengren peamiselt “Pärlilaulule”, kuid selle iraani päritolu pole üldse kindel.⁸⁸

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et gnoosise päritolu ei ole tuletatav Iraanist, kuid vaieldamatult leidub gnoosises iraani usundi elemente. Kõigepealt tuleks nimetada iraani usundi dualismi, milles on nähtud gnostilise dualismi mõjutajat. Jonas⁸⁹, Rudolph⁹⁰ ja Drijvers⁹¹ rõhutavad küll iraani dualismi ja gnostilise dualismi põhimõttelist erinevust: iraani dualism ei ole ontoloogiline, vaid on eetiline dualism. Kuid sellele vaatamata ei välista nad iraani dualismi otsest mõju gnostilisele dualismile. Nii arvab Jonas, et gnoosis võis laenata dualismi skeemi Iraanist.⁹² Rudolph räägib iraani eetilise dualismi muutumisest ontoloogiliseks dualismiks, dualismiks halva kehalise maailma ja hea vaimumaailma vahel, millele antropoloogilisel pinnal vastab dualism keha ja hinge vahel.⁹³ Kuid lisaks sellele võib rääkida gnoosis ka suurest hulgast konkreetsetest iraani usundi laenudest. Eriti rohkesti leidub neid manihheismis, mis on seletatav selle gnostilise usundi kujunemisega sassaniidide riigis, kus zoroastrism oli riigiusundiks. Iraani usundist pärineb manihheistlik kontseptsioon valguse ja pimeduse jumalast, kummagi jumala riigist (st valguse- ja pimeduseriigist) ning nende omavahelisest võitlusest, kujutlus valguse võidust pimeduse üle, viimsest kohtupäevast ja maailma hukkumisest ning õndsate igavesest elust paradisis. Tõsi, enamik neist kujutlustest on olemas ka juutluses ja kristluses⁹⁴,

⁸⁴ Quispel, G. Gnosis, 416.

⁸⁵ Widengren, G. Religioonifenomenoloogia (käsil kiri), II, 289–309; Widengren, G. Der iranische Hintergrund der Gnosis. – Rmt: Rudolph, K. (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 410 jj.

⁸⁶ Drijvers, H. J. W. Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 817.

⁸⁷ Samas, 820.

⁸⁸ Samas, 819–820.

⁸⁹ Jonas, H. Gnosis und spätantiker Geist. Teil 1, 41 jj.

⁹⁰ Rudolph, K. Die Gnosis, 68.

⁹¹ Drijvers, H. J. W. Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 818–819.

⁹² Jonas, H. Gnosis und spätantiker Geist. Teil 1, 42.

⁹³ Rudolph, K. Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus, 537–538.

⁹⁴ Bois, M. Zoroastrisõ. Verovanija i obõtshai. Moskva, Evrarija, 1987, 136.

ent nende iraani algupära on vaieldamatu.⁹⁵ Ka paljud manihheismi jumalikud ja demonlikud olendid pärinevad Iraanist või neil on vähemalt iraani nimed. Sellisteks olenditeks on näiteks pimeduseprints Ahriman (= Angra Mainyu, kes on ka zoroastrismis peamine kurjuse kehastus), Ohrmizd (= Ahura Mazda, kes on aga maniluses degradeeritud peajumalast esimeseks inimeseks, kes langeb pimedusejõudude ohvriks), Mihr (= jumal Mithra), kes on partia ja sogdi manihheistlikus traditsioonis Valguse Isa kolmas saadik⁹⁶ jpt. Iraani usundist pärinevad maniluses ka kujutlus taevasesest sillast, mida mööda lähevad hinged sealpoolsusesse⁹⁷, ja kujutlus inimese taevasesest teisikust, kellega ta pärast surma kohtub.⁹⁸ Kontseptsioon pimeduse- ja valguseriigist ning nende omavahelisest võitlusest on aluseks ka mandalaste usundile, ja nagu maniluses nii on ka seal iraani usundi mõjud kõige tugevamat eshatoloogias.⁹⁹ K. Kasemaa arvab, et üks osa iraani usundist pärit kujutlustest on imbinud mandalaste usundisse Lähis-Ida üldisest sünkretistlikust miljööst¹⁰⁰, milles iraani elemendil oli oluline koht¹⁰¹, teine osa neist on jõudnud sinna juutluse vahendusel¹⁰², kolmas osa on laenatud iraani usundist aga

⁹⁵ Kõige rohkem on iraani usund mõjutanud teiste lähisida usundite eshatoloogiat. Vt **Lahe, J.** Iraani usundi eshatoloogia ja apokalüptika ning nende mõju teistele Lähis-Ida usunditele (käsitiri).

⁹⁶ **Asmussen, J. P.** Manihheism, 383.

⁹⁷ Selle prototüübiks on Cinvati sild iraani mütoloogias. Õigete jaoks on see sild üheksa oda laiune, patuste jaoks muutub see aga kitsaks kui "habemenoa tera" (Dinkart, IX, 20, 3). Silla all asub põrgusuu (Videvat, 3, 7).

⁹⁸ Selle prototüübiks on *daena* iraani usundis. *Daena* on inimese vaimne teisik, kes viibib taevases maailmas ja moodustab koos inimese hingega inimindiviidi "mina". Pärast surma ilmub ta inimesele sealpoolsuses naise kujul. Vastavalt sellele, kas inimese maised teod on olnud head või halvad, on tema *daena* ilus või inetu (**Widengren, G.** Die Religionen Irans. (Die Religionen der Menschheit, 14.) Stuttgart, W. Kohlhammer, 1965, 38).

⁹⁹ **Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 44–45. Ka manda usundi eshatoloogias leidub kujutlus inimese taevases teisikust, kellega hing peale surma ühineb (Op. cit., 44). Iraani usundist on mõjutatud kujutlus hinge tõusmisest taevasesse valgusemaailma, ja koguni sellistel eshatoloogilistel detailidel, nagu kujutlus taevasesst varakambrist, kuhu hing tagasi pöördub, rõiva ja krooni üleandmine hingele ja tema istumine taevasele troonile, on olemas täpsed vasted iraani usundi eshatoloogias (**Widengren, G.** Die Religionen Irans, 298).

¹⁰⁰ **Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 47.

¹⁰¹ Iraani usund ja kultuur on avaldanud Lähis-Idale mõju juba alates Ahhemeniidide valitsusajast (**Widengren, G.** Die Religionen Irans, 365). Aleksander Suure vallutuste tulemusena lülitati Iraan hellenistliku maailma koosseisu. Tekkis sünkretistlik kultuur, milles kreeka filosoofia ja kaldea astroloogia kõrval oli tähtis koht ka iraani usundist pärit kujutlustel (**Russell, D. S.** From Early Judaism to Early Church. Philadelphia, Fortress Press, 1986, 7). Nõnda hakkas iraani kultuur mõjutama kõiki hellenistlikku kultuuripiirkonda kuuluvaid rahvaid.

¹⁰² **Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 47. Iraani mõjud on täheldatavad Süüria-Palestiina alal juba sajandeid enne Kristuse sündi, seda nii kirjanduses, keeles, kunstis kui religioonis (**Rudolph, K.** Die Gnosis, 302). Iraani usundi mõjusid võib täheldada hellenismiajastu juutluse astrooloogilistes ja kosmoloogilistes kirjutistes, angeloloogias ja demonoloogias (**Russell, D. S.** From Early Judaism to Early Church, 7). Kõige tugevamat mõju on avaldanud iraani usund aga juudi apokalüptikale; vt **Gunkel, H.** Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1903, 31 jj; **Bousset, W.** Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter. In dritter verbesserter Auflage. (Handbuch zum Neuen Testament, 21.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1966, 515; **Schreiner, J.** Die apokalyptische Bewegung. – Rmt: **Maier, J., Schreiner, J.** (Hrsg.). Literatur und Religion des Frühjudentums. Eine Einführung. Würzburg, Gütersloher Verlagshaus. Gerd Mohn, 1973, 227; **Hengel, M.** Judentum und Hellenismus, 357, 358–359; **Fohrer, G.** Iisraeli usundi ajalugu. Tartu, Greif, 1997, 241; **Russell, D. S.** From Early Judaism to Early Church, 5.

otse.¹⁰³ Arvestades seda, et mandalased elasid sajandeid Pärsia valitsuse all, on viimane igati mõistetav.¹⁰⁴ Iraani usundi panus gnoosise kujunemisse on üldtunnustatud ja seda aktsepteerivad ka need teadlased, kes ei tuleta gnoosist iraani usundist.¹⁰⁵ Rudolph oletab, et suur osa iraani usundi ideedest pole jõudnud gnoosisse mitte üldise sünkretistliku miljöö vahendusel ega laenatud otse iraani usundist, vaid et nende vahendajaks on olnud juutlus.¹⁰⁶ Vahetuid iraani mõjusid näeb Rudolph peaaesjalikult mandalaste usundis ja manihheismis.¹⁰⁷

TEOORIAD, MIS TULETAVAD GNOOSISE PÄRITOLU JUUTLUSEST

Juba Justinus Märter, Irenäus ja Hippolytus väitsid, et gnoosise rajajaks on samaarlane Siimon Nõid ja järelikult pärineb ka gnostiline liikumine Samaariast. Ka Hegesippus püüdis tuletada kristlikku hereesiat mitmesugustest juudi sektidest (esseenid, galilealased, hemerobaptistid, masbotealased).¹⁰⁸ Osa neist sektidest kuulub ristijate sektide hulka, teine osa juudikristlike sektide hulka, mis tegutsesid Tranjordaania ja Mesopotaamia madalmikul.¹⁰⁹ Siimon Nõia kuju on ümbritsetud legendide hämarusega¹¹⁰ ja paljud tänapäeva uurijad on juhtinud tähelepanu tõsiasi järele, et gnostikuks on ta muutunud kiriklikus pärimuses alles aja jooksul.¹¹¹ Seepärast on tänapäeva gnoosiseuurimine loobunud arvamusest, et Siimon on gnostilise religiooni rajaja.¹¹² Kuid ta on kuni tänaseni esimene isik, kelle nimi seoses gnoosise nähtavale ilmub.¹¹³ Kindel on seegi, et ta oli tuntud juba I sajandil.¹¹⁴

¹⁰³ **Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 47.

¹⁰⁴ Samas, 47.

¹⁰⁵ Näiteks Rudolph (**Rudolph, K.** Die Gnosis, 302–304).

¹⁰⁶ **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus, 536; **Rudolph, K.** Die Gnosis, 302–303.

¹⁰⁷ **Rudolph, K.** Die Gnosis, ibid.

¹⁰⁸ **Eusebios.** Hist. eccl., IV, 22, 7.

¹⁰⁹ **Puech, H. Ch.** Das Problem des Gnostizismus, 311.

¹¹⁰ **Rudolph, K.** Simon – Magus oder Gnosticus? Zum Stand der Debatte. – Theologische Rundschau, 42. Jahrgang. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1977, 279–359; vt ka **Lüdemann, G.** Untersuchungen zur simonianischen Gnosis. (Göttinger theologischen Arbeiten, 1.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.

¹¹¹ **Schmithals, W.** Neues Testament und Gnosis. (Erträge der Forschung, 208.) Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984, 127; **Beischlag, K.** Simon Magus und die christliche Gnosis. (Wissenschaftlichen Untersuchungen zum Neuen Testament, 16.) Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1974; **Theißen, G.** Die Religion der ersten Christen. Eine Theorie des Urchristentums. Gütersloh, Chr. Kaiser Gütersloher Verlagshaus, 2000, 317 jj.

¹¹² **Rudolph, K.** Die Gnosis, 315. On ilmne, et gnoosise näol ei ole tegemist rajatud religiooniga, st usundiga, mille rajajaks on keegi konkreetne ajalooline isik. Selles osas võib gnoosise liigitada ühte kategooriasse muistsete lähisida usundite, müsteeriumiusundite ja hinduismiga, mitte aga budismi, kristluse või islamiga, mis on rajatud usundid.

¹¹³ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 315.

¹¹⁴ Vanim allikas, kus teda mainitakse, on Apostlite tegude raamat, mille kirjutamine dateeritakse I sajandi lõpuga (**Lohse, E.** Uue Testamendi tekkelugu. Tartu, Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1994, 136).

ja et sekt, mille liikmed pidasid teda oma rajajaks (simoniaanid), tegutses Samaarias veel II sajandil.¹¹⁵ Hilisemal ajal on Samaarias tegutsenud ka gnostiline dositheaanide sekt.¹¹⁶ Uusaja teadlastest üritas esimesena gnoosise Samaaria päritolu tõestada Adolf Hilgenfeld¹¹⁷ ja ka mõned tänapäeva uurijad on püüdnud leida gnoosise juuri Samaariast.¹¹⁸

Juudi-hellenistlik filosoofia

Uusaja teaduses püstitas esmakordselt hüpoteesi gnoosise juudi päritolust Ferdinand Christian Baur, kes püüdis tuletada gnoosist juudi-hellenistlikust filosoofiast.¹¹⁹ Baur rõhutab oma töös eriti Aleksandria Philoni mõttemaailma lähedust gnoosisele. Philonit ei saa küll tänapäeval nimetada enam G. Karpelesi kombel “juudi-hellenistliku gnoosise esindajaks”¹²⁰ ja ei saa nõustuda ka Dorese väitega, et põhiline osa kreeka filosoofilisest sõnavarast, mida gnostikud tarvitavad, tuleb koos Philoniga¹²¹, sest on ilmne, et Philoni kasutatud mõisted (*logos, pnoia, pneuma, hyle, kosmos, nous* jne) pärinevad Philoni-eelsest filosoofiatraditsioonist. Küll on aga paljud neist mõistetest omandanud just Philoni filosoofias sarnase või ligilähedase tähenduse, nagu neil on gnoosises.¹²²

¹¹⁵ Seda tõendab Justinus Märtri Apoloogia. Justinuse teatel olevat Siimon tegutsenud keiser Claudiuse valitsusajal (41–54 pKr) ja tema poolehoidjad olevat austanud teda kui “Esimest Jumalat”, st Ürgjumalat (Apol., 1, 26, 1–3).

¹¹⁶ **Bowman, J.** Samaritanische Probleme. Studien zum Verhältnis von Samaritanertum, Judentum und Urchristentum. Franz Delitzsch-Vorlesungen, 1959. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1967, 27 jj.

¹¹⁷ **Hilgenfeld, A.** Die Ketzergeschichte des Urchristentums. Leipzig, 1884.

¹¹⁸ Vt **Caldwell, T.** Dositheos Samaritanus. – Kairos, 1962, 4, 105–117; **Kretschmar, G.** Zur religionsgeschichtlichen Einordnung der Gnosis. – Evangelische Theologie, 1953, 13, 354–361; **Beltz, W.** Samaritanertum und Gnosis. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Gnosis und Neues Testament. Studien aus Religionswissenschaft und Theologie. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1973, 89–95; **Perkins, P.** Gnosticism and the New Testament. Minneapolis, Fortress Press, 1993, 20 jj; **Fossum, J. E.** The Name of God and the Angel of the Lord. Samaritan and Jewish Concepts of Intermediation and the Origin of Gnosticism. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament.) Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985; **Tröger, K.-W.** Spekulativ-Esoterische Ansätze (Frühjudentum und Gnosis). – Rmt: **Maier, J., Schreiner, J.** (Hrsg.). Literatur und Religion des Frühjudentums. Eine Einführung. Würzburg, Gütersloher Verlagshaus. Gerd Mohn, 1973, 317.

¹¹⁹ **Baur, F. Ch.** Die christliche Gnosis oder die christliche Religions-Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Tübingen, 1835.

¹²⁰ **Karpeles, G.** Geschichte der jüdischen Literatur. Bd. 1. Berlin, Verlag von M. Poppenhauer, 1920, 193.

¹²¹ **Dorese, J.** Gnostitsism, 327.

¹²² **Lahe, J.** Gnoosis ja algkristlus, 81. Seepärast on ka tänapäeval uurijaid, kes tõmbavad paralleele Aleksandria Philoni filosoofia ja gnoosise vahele (nii tõmbab nt P. Pokorny paralleele Philoni Sophia- ning Logose-õpetuse ja gnoosise vahele; Pokorny näeb paralleele Philoni filosoofia ja gnoosise vahel õpetuses kahest inimesest (maiseist ja ideaalsest inimesest) ja allegoorilises kirjaseletuses; vt **Pokorny, P.** Der Ursprung der Gnosis, 761) või räägivad Philoni filosoofia teedrajavast mõjust gnoosisele (R. McLachlan Wilson, vt **McLachlan Wilson, R.** The Gnostic Problem. London, 1958, 172 jj).

Heterodoksne juutlus vararabiinlikul ajajärgul

Alates XIX sajandi keskaigast on judaistikaurijad püüdnud leida jälgi gnoosisest ka juutlikest allikatest. Esmakordselt üritas seda teha H. Grätz¹²³, kuid tema raamatut ei teata kuigi palju. Tuntuks sai aga M. Friedländer, kes seostas rabiinlikus traditsioonis esinevaid vihjeid “ketseritele” (*minim*) gnostikutega.¹²⁴ Osa ketserite kohta väidab pärimus, et nad õpetasid kahe jumala olemasolu. Ilmselt on sellega mõeldud juudi õpetajaid, kes õpetasid, et Jumalal on “asetäitja” Jaobel, kelle nimes sisaldub Jumala nimi (Jao on lühivorm Jahvest). Ta istub Jumala trooni kõrval pingil ja seepärast on tema nimeks ka Metatron – “kaastroonija”. Mõned ketserlikud õpetajad läksid koguni nii kaugele, et väitsid, et Jaobel on loonud maailma ja kõnelnud prohvetite kaudu.¹²⁵ Tuntuim taolistest ketseritest on Eliša ben Abuja, kes kannab hüüdnime Aher (“teine”) ja kellel on juudi pärimuses sama koht mis Siimon Nõial kristlikus pärimuses – ta on esiketser. Friedländeri seisukohta on palju kritiseeritud, eriti J. Maieri poolt, kelle arvates on kindel, et nimetus *minim*, mida kasutati kõigi religioossete dissidentide kohta, käib kristlaste, täpsemalt juudi-kristlaste kohta. Eliša ben Abuja ei pea Maier gnostikuks¹²⁶, ja Friedländeri poolt Talmudist otsitud kirjakohtad, mis räägivad “kahe jumala austamisest”, ei pärine Maieri arvates I sajandist, vaid hilisemast ajast.¹²⁷ Quispel¹²⁸ ja Rudolph¹²⁹ seostavad Friedländeri poolt käsitletud juudi hereetikuid siiski gnoosisega.

Mandalased

XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul hoogustunud mandalaste uurimine¹³⁰ (Brandt¹³¹, Gunkel¹³²) tõstatas taas küsimuse mandalaste päritolust. Brandt eristas mandalaste usundis erineva päritoluga elemente ja nimetas nende hulgas ka juutlusest pärinevaid ideid.¹³³ Kuigi juba Brandt oli maininud mandalaste usundis ka

¹²³ Grätz, H. Gnostizismus und Judentum. Krotischin, 1846.

¹²⁴ Friedländer, M. Der vorchristliche Gnostizismus. Leipzig, 1898.

¹²⁵ Quispel, G. Gnosis, 420.

¹²⁶ Maier, J. Geschichte der jüdischen Religion. Von der Zeit Alexander des Grossen bis zur Aufklärung mit einem Ausblick auf das 19./20. Jahrhundert. Berlin; New York, Walter de Gruyter, 206; Maier, J. Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis? – Rmt: Tröger, K.-W. (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis. Neue Studien zu “Gnosis und Bibel”. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980, 255.

¹²⁷ Maier, J. Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?, 252 jj.

¹²⁸ Quispel, G. Gnosis, 420.

¹²⁹ Rudolph, K. Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus, 588.

¹³⁰ Lühiülevaate mandalaste uurimisest annab Rudolph, vt Rudolph, K. Die Mandäer, I. Prolegomena: Das Mandäerproblem. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1960, 13 jj.

¹³¹ Brandt, W. Die mandäische Religion. Leipzig, 1889.

¹³² Gunkel, H. Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments, 18 jj.

¹³³ Gunkel, H. Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments, 18; Rudolph, K. Die Mandäer. Bd. I, 17.

gnostiliste ideede olemasolu¹³⁴, oli esimene teadlane, kes hakkas mandalaste usundit vaatlema gnostilise religioonina, Bousset.¹³⁵ Käsitlus mandalaste religioonist kui ühest gnoosise vormist lõi aga laiemalt läbi alles tänu Hans Jonasele.¹³⁶ Täni on mandalaste päritolu küsimuses kaks konkureerivat hüpoteesi. Ühe hüpoteesi järgi on mandalaste kogukond tekkinud Palestiinas ja rännanud alles hiljem Mesopotaamiasse (Bultmann, Lidzbarski, Reitzenstein, Bousset, Kraeling, Odeberg, Schmid, Pedersen, Thomas, Nöldeke, Säve-Söderbergh, Baumgartner, Machuch, Segelberg, Schenke, Rudolph). Teise hüpoteesi järgi on mandalaste usund kasvanud välja babüloonia usundist (Brandt, Zimmern, Kessler, Rosenthal, Widengren) ja on seega autohtoonne mesopotaamia usund. Suurem osa teadlastest pooldab tänapäeval esimest hüpoteesi, sest mandalaste Palestiina päritolu kasuks kõneleb rida väga kaalukaid tõsiasju: läänearamea mõistete esinemine mandalaste idarameamurdelises kirjanduses; paljude jumalike ja demonlike olendite nimede juudi päritolu; “Jordani” sage esinemine mandalaste kirjanduses ning selle seos ristimisriitusega, mis on kindlasti laenatud Palestiinas tegutsenud ristijate sektidelt; Jeruusalemma sage mainimine manda pärimustes jms.¹³⁷ Iseäranis on mandalaste usundi sidet juutlusega näidanud Kurt Rudolph.¹³⁸ Tema seisukoht, et mandalaste päritolu tuleb otsida juutluse hereetilistest ringidest, on uurijate hulgas laialt tunnustust leidnud.¹³⁹ Rudolph dateerib mandalaste sekti I sajandiga pKr¹⁴⁰ või koguni eelkristliku ajaga.¹⁴¹ Mandalaste usund ei ole mingi gnostiline algsüsteem, millest saaks tuletada kõiki teisi gnostilisi süsteeme. Aga kui Rudolphi dateering peab

¹³⁴ **Gunkel, H.** Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des Neuen Testaments, 18; **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 17.

¹³⁵ **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 17–18.

¹³⁶ Samas, 20. See on ka põhjus, miks näiteks Hans Leisegang oma gnoosiseraamatus veel mandalasi ei käsitle.

¹³⁷ **Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 26–33; **Vielhauer, Ph.** Geschichte der urchristlichen Literatur. Berlin; New York, Walter de Gruyter, 1975, 446–447; **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 60 jj.

¹³⁸ **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 80–101; **Rudolph, K.** Quellenprobleme zum Ursprung und Alter der Mandäer. – Rmt: **Rudolph, K.** Gnosis und spätantike Religionsgeschichte. Gesammelte Aufsätze von Kurt Rudolph. (Nag Hammadi and Manichaen Studies.) Leiden; New York; Köln, E. J. Brill, 1996, 148 jj.

¹³⁹ **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 252–255; **Rudolph, K.** Die Religion der Mandäer. – Rmt: **Schröder, Ch. M.** (Hrsg.). Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandäer. (Die Religionen der Menschheit, 10, 2.) Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz, Verlag W. Kohlhammer, 1970, 448–449; **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus. – Rmt: **Rudolph, K.** Gnosis und spätantike Religionsgeschichte, 532 jj; **Rudolph, K.** Entwicklungsgeschichte der mandäischen Religion. – Rmt: **Widengren, G.** (Hrsg.). Der Mandäismus. Wege der Forschung. Bd. CLXVII. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, 71 jj; **Rudolph, K.** Die Gnosis, 390–391; **Rudolph, K.** Quellenprobleme zum Ursprung und Alter der Mandäer. – Rmt: **Rudolph, K.** Gnosis und spätantike Religionsgeschichte, 428 jj; **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis. Ist die Gnosis aus dem Judentum ableitbar? – Kairos, 1965, 4, 129–130; **Haardt, R.** Die Gnosis, 10.

¹⁴⁰ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 390.

¹⁴¹ **Rudolph, K.** Quellenprobleme zum Ursprung und Alter der Mandäer, 428 jj.

paika, siis on mandalaste sekt “samaaria gnoosise” kõrval teine tõend selle kohta, et meie ajaarvamise algul eksisteerisid juba Süüria-Palestiina ruumis gnostilised rühmitused.

Juudi aines gnostilises kirjanduses

Pärast Nag Hammadi käsikirjade avastamist ja avaldamist on selgunud, et juudi päritoluga aines on selles kirjanduses tähtsal kohal. Me kohtame Nag Hammadi tekstides palju mõisteid, motiive, ideid, tegelasi ja ka terveid jutustusi, mis pärinevad Vanast Testamendist või apokrüüfsest juudi kirjandusest. Nag Hammadi kirjanduses leidub ka palju mütoloogilisi kujusid ja mütologeeme, millel on juutlik taust (nt demiurg, aioon Sophia, Jumala troonvanker, Jumal nimega Inimene, Jumala vaim inimeses, seitse arhonti)¹⁴², ja mõnede Nag Hammadi tekstide puhul on ilmne, et nende traditsioonilugu põhineb semiidi-aramea sõnadel ja sõnamängudel.¹⁴³ Van Unnik¹⁴⁴ ja Maier¹⁴⁵ väidavad, et Nag Hammadi teostes kasutatakse Vana Testamendi tekste väga vähe, kuid selle väitega ei pea ilmtingimata nõustuma. Van Unnik väidab näiteks, et Nag Hammadi kirjanduses on kasutatud eeskätt vaid Geneesise alglugusid¹⁴⁶, kuid see väide ei pea paika: kasutatud on ka Kuningate raamatut, prohveteid, psalme jm.¹⁴⁷ Vana Testamendi ainese tagasihoidlik hulk Nag Hammadi tekstides (kui me sellestki rääkida saame) ei pea tähendama gnostikute puudulikku piiblitundmist, nagu väidab Maier¹⁴⁸. Pigem võib siin Rudolphi kombel rääkida “Piibli selektiivsest kasutamisest”: gnostikud kasutasid vaid selliseid piiblitekste, mis olid kohandatavad gnostilistele põhikontseptsioonidele¹⁴⁹, st mida oli hea gnostiliselt (ümber)interpreteerida.

¹⁴² **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis, 124 jj; **Rudolph, K.** Die antike Gnosis – Probleme und Fakten. – Rmt: **Franz, A.** (Hrsg.). Gnosis oder die Frage nach Herkunft und Ziel des Menschen. Baderborn; München; Wien; Zürich, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, 2002, 13–39; **Böhlig, A.** Der jüdische und judenchristliche Hintergrund in gnostischen Texten von Nag Hammadi. – Rmt: **Bianchi, U.** (toim). Le origini dello gnosticismo, 109 jj; **Quispel, G.** Gnosis, 413 jj.

¹⁴³ **Rudolph, K.** Die antike Gnosis – Probleme und Fakten, 31; **Böhlig, A.** Der jüdische und judenchristliche Hintergrund in gnostischen Texten von Nag Hammadi, 109 jj; **Böhlig, A.** Das Problem aramäischer Elemente in den Texten von Nag Hammadi. – Rmt: **Böhlig, A.** Gnosis und Synkretismus. Gesammelte Aufsätze zur spätantiken Religionsgeschichte von Alexander Böhlig. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1989, 414–453; **Böhlig, A., Marksches, Chr.** Gnosis und Manichäismus, 158–163.

¹⁴⁴ **Van Unnik, W. C.** Die jüdische Komponente in der Entstehung der Gnosis, 490.

¹⁴⁵ **Maier, J.** Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?, 242.

¹⁴⁶ **Van Unnik, W. C.** Die jüdische Komponente in der Entstehung der Gnosis, 490.

¹⁴⁷ **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis, 165. Täpsemalt vt **Rudolph, K.** Bibel und Gnosis. Zum Verständnis jüdisch-biblischer Texte in der gnostischen Literatur, vornehmlich aus Nag Hammadi. – Rmt: **Rudolph, K.** Gnosis und spätantike Religionsgeschichte, 198; **Nagel, P.** Die Auslegung der Paradieserzählung in der Gnosis. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis, 49 jj.

¹⁴⁸ **Maier, J.** Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?, 242.

¹⁴⁹ **Rudolph, K.** Bibel und Gnosis, 198.

Nag Hammadist on leitud ka tekste, mis on mittekristlikku päritolu¹⁵⁰ või on alles hiljem kristlikeks muudetud.¹⁵¹ Üks osa nendest teostest esindab juudi gnoosist.¹⁵² Nagu juba viidatud, on juutluse mõjud tugevad ka mandalaste kirjanduses¹⁵³, kuid isegi “paganlikus” “Corpus Hermeticumis” võib leida Vana Testamendi mõjusid.¹⁵⁴ McLachlan Wilson juhib tähelepanu tõsiasjale, et silmatorkavalt palju gnoosisekeskusi asus piirkondades, kus juudi element oli rahvastiku hulgas tugev, näiteks Aleksandria ja Väike-Aasia.¹⁵⁵ Kõikide nimetatud faktide põhjal väidavad paljud teadlased, et juutlus on gnoosise kujunemisel olnud olulisel kohal või peab gnoosise päritolu ülepea juutlusest tuletama, mida püüavad teha näiteks Stürmer, Kretschmar, Quispel, Pokorny, Danielou, McLachlan Wilson, Caldwell, Schubert, Nock, Peterson, McRae, Grant, Simon, Scholem, Perkins ja Iwersen. Schenke ja Rudolph ütlevad, et gnoosis kui originaalne negatiivne olemishoiak (*negative Daseinshaltung*) ja maailmavaade ei ole üldse tuletatav ei juutlusest ega kusagilt mujalt.¹⁵⁶ Küll on aga konkreetsed elemendid, millest gnostilised süsteemid koosnevad, tuletatavad erinevatest Oriendi ja Kreeka religioossetest ning filosoofilistest pärimustest¹⁵⁷ ja eriline koht kuulub siin Schenke, Trögeri ja Rudolphi järgi juudi pärimustele.¹⁵⁸ Rudolphi arvates on gnoosise kujunemist mõjutanud eriti tuge-

¹⁵⁰ Trögeri järgi on sellised tekstid Eugostose kiri, Aadama apokalüpsis, Bronte, Seti kolm sammast, Zostrianos, Norea, Marsanes ja Allogenes (**Tröger, K.-W.** Zum gegenwärtigen Stand der Gnosis- und Nag-Hammadi-Forschung. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis, 21).

¹⁵¹ Trögeri järgi on sellised teosed Johannese apokrüüf, Egiptlaste evangeelium, Sophia Jesu Christi, kolmekujuline Protennoia (samas, 21).

¹⁵² Selliste teoste hulka kuuluvad Quispeli arvates nt Bronte ja Johannese apokrüüf (**Quispel, G.** Gnosis, 419, 422).

¹⁵³ **Rudolph, K.** Die Mandäer. Bd. I, 80–101.

¹⁵⁴ **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus, 526; **Köster, H.** Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit, 650; **Van Unnik, W. C.** Die jüdische Komponente in der Entstehung der Gnosis, 486; vt ka **Nilsson, M. P.** Geschichte der griechischen Religion. Bd. 2, 608 ja eriti **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis, 127–128.

¹⁵⁵ **McLachlan Wilson, R.** Gnosis und Neues Testament, 29.

¹⁵⁶ **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis, 126; **Rudolph, K.** Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.) 774.

¹⁵⁷ Samas, 774.

¹⁵⁸ Vt **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis, 124–133; **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Altes Testament – Judentum – Gnosis, 155–168; **Tröger, K.-W.** Spekulativ-Esoterische Ansätze (Frühjudentum und Gnosis). – Rmt: **Maier, J., Schreiner, J.** (Hrsg.). Literatur und Religion des Frühjudentums. Eine Einführung. Würzburg, Echter Verlag Würzburg. Gütersloher Verlagshaus. Gerd Mohn, 1973, 310–319; **Tröger, K.-W.** Die Gnosis. Heilslehre und Ketzerglaube. Freiburg; Basel; Wien; Herder, 2001, 72–73; **Rudolph, K.** Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 768–797; **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Gnosis und Gnostizismus, 510–553; **Rudolph, K.** Die Gnosis, 297 jj.

valt juudi tarkuseõpetus ja apokalüptika.¹⁵⁹ Viimaste mõju gnoosise kujunemisele tunnistavad veel paljud teisedki teadlased.¹⁶⁰ Ka keskkonnaks, milles see uus “olemishoiak” hilisantiigis esmakordselt nähtavale ilmus, peavad Schenke ja Rudolph Süüria-Palestiina ruumi¹⁶¹, kus ristusid väga erinevate kultuuride ja usundite mõjud. Seda piirkonda peavad gnoosise tekkepaigaks ka Puech¹⁶², Köster¹⁶³, Tröger¹⁶⁴ ja Böhlig¹⁶⁵. Pokorny¹⁶⁶ ja Quispel¹⁶⁷, kes näevad gnoosis tugevaid kreeka filosoofia mõjusid, peavad gnoosise tekkepaigaks aga hellenistlikku (eriti Egiptuse) juudi diasporaad. Quispel ütleb, et kuigi hellenistlikus juutluses ei ole võimalik tõestada ühegi tervikliku gnostilise süsteemi olemasolu, olid kõik nende tähtsamad koostisosad seal olemas juba eelkristlikul ajal¹⁶⁸, ja ta püüab näidata, kuidas kõik gnoosise peamütologeemid saab sealt tuletada.¹⁶⁹ Quispeli arvates on gnoosis kõige tähtsamaks mütologeemiks kujutus jumalast, kelle nimi on Inimene (*Anthropos*). Ta peab kujutlust tollest jumalikust olendist terve gnoosise lähtepunktiks ja püüab näidata, kuidas saab seda kujutlust heterodokssest juutlusest geneetiliselt tuletada.¹⁷⁰ Quispeli meetodit on palju kritiseeritud. Nii ütleb näiteks Kurt Schubert, et Quispel fundeerib oma teooriat vaid selliste rabiinlikust kirjandusest võetud tsitaatidega, mis tema teooriaga kokku sobivad, omistades neile nende algtähendusest erineva mõtte. Schuberti arvates pärinevad need tsitaadid alles II sajandist ja veelgi hilisemast ajast, nii et nende alusel ei saa rekonstrueerida eelkristlikku juudi gnoosist.¹⁷¹ Et aga kujutlusel *anthropos* 'est on juudi taust, on väljaspool kahtlust.

Apokalüptika ja Qumran

Kuna juba kirikuisad on väitnud, et esimesed gnostikud pärinesid Samaariast ja ka esimesed meile teadaolevad gnostilised sektid tekkisid Süüria-Palestiina

-
- ¹⁵⁹ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 297–301; **Rudolph, K.** Die antike Gnosis – Probleme und Fakten, 32.
- ¹⁶⁰ Micha Brumlik (**Brumlik, M.** Die Gnostiker. Der Traum von der Selbsterlösung des Menschen, 25 jj), Josef Klauck (**Klauck, H.-J.** Die religiöse Umwelt des Urchristentums, II, 166) jt.
- ¹⁶¹ **Schenke, H.-M.** Hauptprobleme der Gnosis, 592; **Rudolph, K.** Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus, 774–775.
- ¹⁶² **Puech, H. Ch.** Das Problem des Gnostizismus, 312.
- ¹⁶³ **Köster, H.** Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit, 650.
- ¹⁶⁴ **Tröger, K.-W.** Spekulativ-Esoterische Ansätze (Fühjudentum und Gnosis), 317.
- ¹⁶⁵ **Böhlig, A., Marksches, Ch.** Gnosis und Manichäismus, 158 jj.
- ¹⁶⁶ **Pokorny, P.** Die soziale Hintergrund der Gnosis. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Gnosis und Neues Testament, 79; **Pokorny, P.** Der Ursprung der Gnosis, 761.
- ¹⁶⁷ **Quispel, G.** Gnosis, 416.
- ¹⁶⁸ Samas, 416.
- ¹⁶⁹ Samas, 416–422.
- ¹⁷⁰ **Quispel, G.** Der gnostische Anthropos und die jüdische Tradition. – Rmt: **Quispel, G.** (Hrsg.). Gnostic Studies, I. Istanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten, 1974, 173–195; **Quispel, G.** Gnosis, 416–418.
- ¹⁷¹ **Schubert, K.** Problem und Wesen der jüdischen Gnosis. – Kairos, 1961, 2.

ruumis, siis püüavad mõned teadlased tuletada gnoosise päritolu ka Palestiina juutlusest.¹⁷² Uurijaid, kes on tuletanud gnoosise päritolu Samaariast, sai juba nimetatud. R. M. Grant tuletab gnoosise tekkimise apokalüptikast, millele on juba isenesest omased dualistlik maailmapilt ja pessimistlik eluhoiak (maailm läheb vastu hävingule), millele lisandub natsionalistliku messianismi kokkuvarisemine pärast Jeruusalemma hävitamist roomlaste poolt (70 pKr). Sellega olevat seletatav gnoosise pessimistlik hoiak ja Jahve degradeerumine kurjaks demiurgiks (Granti arvates pettusid paljud juudid temas Jeruusalemma katastroofi tõttu).¹⁷³ Granti radikaalne hüpotees ei ole omaks võttu leidnud, kuid apokalüptika mõju gnoosise kujunemisele on väljaspool kahtlust. Gnoosise päritolu on püütud tuletada ka Qumrani teoloogiast. Juba R. Lipsius otsis gnoosise juuri esseenlusest, kuigi tema ja tema ajastu teadmised sellest liikumisest piirdusid vaid Josephus Flaviuse jt antiikautorite teadetega.¹⁷⁴ Uurijatest, kes on kirjutanud gnoosise esseenlikust päritolust pärast Surnumere käsikirjade avastamist (1947), tuleb eriti nimetada Kurt Schubertit, kes leiab Qumrani teoloogiast kõik peamised gnostilised jooned (dualism, tunnetuse tähtsuse rõhutamine jne).¹⁷⁵ Kuigi gnoosise ja Qumrani teoloogia vahelised paralleelid on ilmsed¹⁷⁶ ja Rudolph on tõestanud, et mandalaste ja Qumrani sekti kujutluste vahel leidub kokkupuutepunkte¹⁷⁷, väidetakse Qumrani teoloogia otsest mõju gnoosise kujunemisele siiski harva.¹⁷⁸ Viimaks on püütud gnoosise päritolu tuletada ka juudi müstikast, eriti G. Scholem.¹⁷⁹ Schubert nimetab kogu varasemat juudi müstikat “juudi gnoosiseks” (*die jüdische Gnosis*)¹⁸⁰, kuid Rudolph¹⁸¹, Maier¹⁸² ja Van Unnik¹⁸³ on selle mõiste vastu, sest rangelt võttes puudub sellel

¹⁷² Seejuures ei tohi unustada, et Palestiina ja diaspora vahel olid tihedad kontaktid ja et piir Palestiina juutluse ja diasporaajuutluse vahel oli väga voolav (**Hengel, M.** Judentum und Hellenismus. Tübingen, 1973; **Rudolph, K.** Die Gnosis, 304; **Schenke, H.-M.** Hauptprobleme der Gnosis, 133; **Böhlig, A., Marksches, Ch.** Gnosis und Manichäismus, 166; **Iwersen, J.** Gnosis zur Einführung. Hamburg, Junius Verlag GmbH, 2001, 21–22.

¹⁷³ **Grant, R. M.** Gnosticism and Early Christianity. New York, Columbia University Press, 1959, 39–69.

¹⁷⁴ **Lipsius, R.** Gnostizismus, sein Wesen, Ursprung und Entwicklungsgang. Leipzig, 1860.

¹⁷⁵ **Schubert, K.** Problem und Wesen der jüdischen Gnosis, 5 jj; **Schubert, K.** Die Religion des nachbiblischen Judentums. Freiburg; Wien, Verlag Herder, 1955, 85–87; **Schubert, K.** Die Gemeinde vom Toten Meer. Ihre Entstehung und ihre Lehren. München; Basel, Ernst Reinhardt, 1958, 66 jj.

¹⁷⁶ **Rudolph, K.** Die Gnosis, 300.

¹⁷⁷ **Rudolph, K.** Stand und Aufgaben in der Erforschung des Gnostizismus, 526.

¹⁷⁸ **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum, 155.

¹⁷⁹ **Scholem, G.** Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition. New York, 1960; **Scholem, G.** Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen. Zürich, 1957; **Scholem, G.** Zur Kabbala und ihrer Symbolik. Zürich, 1960.

¹⁸⁰ **Schubert, K.** Problem und Wesen der jüdischen Gnosis, 2 jj.

¹⁸¹ **Rudolph, K.** Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus, 782 jj.

¹⁸² **Maier, J.** Geschichte der jüdischen Religion, 193–194; **Maier, J.** Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis? – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis, 239–258.

müstikal gnostiline maailmapilt. Nad soovivad selle asemel jääda mõistete “juudi esoteerika” või “juudi müstika” juurde.¹⁸⁴ Scholem kasutab juudi esoteerika kohta mõistet “ortodoksne juudi gnoosis”, vastandades seda “hereetilisele juudi gnoosisele”. Quispel nimetab viimast “juudi heterodoksiaks”¹⁸⁵, Rudolph räägib “juutluse perifeerianähetest” (*die Randerscheinungen des Judentums*)¹⁸⁶, ent Maier¹⁸⁷, Van Unnik¹⁸⁸ ja Drijvers ei pea taolist terminoloogiat õigustatuks: nende arvates ei saa veel enne Jeruusalemma katastroofi ja sellele järgnenud juutluse uut konsolideerumist rääkida juudi ortodoksiast või “normatiivsest juutlusest”.¹⁸⁹ Me kohtame juudi müstikas mitmeid motiive, mis on olemas ka gnoosis – kujutlus Jumala troonist, mille juurde müstik peab tõusma läbi seitsme taevastähti jms, kuid samas puuduvad varases juudi müstikas sellised gnoosisele tunnuslikud teemad, nagu vastuolu hea transtsendentse Jumala ja kurja, maailma loonud jumaluse vahel või kujutlus jumalikust valgusesädemest, mis tuleb maailmast lunastada.¹⁹⁰ Seepärast ei pea R. Leichti arvates tuletama gnoosist juudi müstikast, vaid võib rääkida “paralleelarengute võimalusest” ja ühistest eellastest (apokalüptika).¹⁹¹

Vastuargumendid teooriale gnoosise juudi päritolust

Teooriale gnoosise juudi päritolust on esitatud ka palju vastuväiteid: 1) gnoosis ei ole juutlusest tuletatav, kuna gnoosise ja juutluse alusprintsipiidid on teineteisega teravas vastuolus: juutluse range monoteism ja maailma (st loodut) jaatav hoiak on vastuolus gnostilise dualismi ja antikosmilise hoiakuga¹⁹²; 2) juudi päritoluga aines on gnoosis põhjalikult ümber töödeldud ja omandanud mitte ainult uue, vaid kohati lausa vastupidise tähenduse, kui tal on juutluses: Looja-Jumalast

¹⁸³ Samas, 239–258.

¹⁸⁴ **Rudolph, K.** *Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus*, 783; **Maier, J.** *Geschichte der jüdischen Religion*, 193–194; **Van Unnik, W. C.** *Gnosis und Judentum*, 75–76.

¹⁸⁵ **Quispel, G.** *Gnosis*, 423.

¹⁸⁶ E. Haenchen on kirjutanud ka sama pealkirjaga artikli, vt **Haenchen, E.** *Gab es eine vorchristliche Gnosis?* (*Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 1952, 49, 316–349.)

¹⁸⁷ **Maier, J.** *Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?*, 252.

¹⁸⁸ **Van Unnik, W. C.** *Gnosis und Judentum*, 75–76.

¹⁸⁹ Teisiti arvab Iwersen, kes paigutab juudi ortodoksia kujunemise vahetult Paabeli vangipõlvest tagasitulekule järgnenud aega (**Iwersen, J.** *Gnosis zur Einführung*, 15).

¹⁹⁰ **Schubert, K.** *Problem und Wesen der jüdischen Gnosis*, 4.

¹⁹¹ **Leicht, R.** *Gnosis/Gnostizismus, IV. Judentum*. – Rmt: *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Vierte, völlig neu bearbeitete Auflage.* Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 2000, 1056–1057.

¹⁹² **Adam, A.** *Ist die Gnosis in aramäischen Weisheitsschulen entstanden?* – Rmt: **Bianchi, U.** (Hrsg.). *Le Origini dello Gnosticismo*, 300; **Tröger, K.-W.** *Judentum und Gnosis*, 160; **Strecker, G.** *Judenchristentum und Gnosis*. – Rmt: **Tröger, K.-W.** (Hrsg.). *Altes Testament – Frühjudentum – Gnosis*, 269; **Haardt, R.** *Die Gnosis*, 12; **Schubert, K.** *Problem und Wesen der jüdischen Gnosis*, 2; **Böhlig, A., Marksches, Ch.** *Gnosis und Manichäismus*, 168.

on saanud kuri demiurg, pattulangusest positiivne õndsussündmus jne¹⁹³; 3) gnostilises kirjanduses esineb tugev antijuutlik hoiak: Jahve on kuri jumalus, juutluse seitse peainglit on demoniseeritud, juute juhitakse kurjade kosmiliste jõudude poolt jne.¹⁹⁴ On oletatud, et esimesed gnostikud pärinesid mingist väga radikaalselt sünkretistlikust juudi rühmitusest.¹⁹⁵ Hellenismiajastu ja meie ajaarvamise alguse juutlus oli küll väga pluralistlik ja hõlmas ka rühmitusi, mis olid tugevalt võõr- mõjudele avatud, kuid pole teada ühtki juudi rühmitust, mis oleks traditsioonilised juudi kujutlused Jumalast ja maailmast nii radikaalselt ja totaalselt pahupidi pööranud ja ümber hinnanud, kui seda tegid gnostikud.¹⁹⁶ Seepärast väidavad näiteks Maier¹⁹⁷ ja Drijvers¹⁹⁸, et esimesed gnostikud ei saanud olla juudid, kuid nad pidid olema inimesed, kes tundsid juudi pärimusi. Van Unnik oletab, et nad võisid olla proselüüdid või jumalakartlikud, kes hiljem usust taganesid.¹⁹⁹ Renegaatide hüpoteesi pooldavad ka Tröger²⁰⁰ ja Maier.²⁰¹ Grant²⁰² ja Theißen²⁰³ seletavad gnostilist antijudaismi ühe osa juutide läbielamistega Jeruusalemma katastroofis aastal 70 pKr: selle katastroofi mõjul purunes osa juutide usk niivõrd, et nad minetasid oma senise usulise identiteedi ja hindasid oma usu radikaalselt ümber. Van Unnik²⁰⁴ ja Berger²⁰⁵ juhivad seevastu tähelepanu Jeruusalemma katastroofi kajastavatele juudi allikatele (IV Esra, Baaruki apokalüpsis) ja ütlevad, et see katastroof ei saanud selliste tagajärgedeni viia. Ühe võimaliku seletuse gnostikute antijuutliku hoiaku suhtes võiks pakkuda mandalaste kirjandus, milles on juttu mandalaste tagakiusamisest juutide poolt; üksikasjades ei ole see sündmus küll enam rekonstrueeritav²⁰⁶, aga see seletaks mandalaste antijudaismi: võib-olla pärinesid esimesed mandalased (ja gnostikud üldse) sellistest religioossetest gruppidest, kellele sai osaks tagakiusamine juutide poolt.²⁰⁷ Antijuutlik hoiak oli olemas, tõsi küll, ka varases kristluses, kuid mandalaste puhul seda risiusust tuletada ei saa, sest mandalased ei ole ristiusust mõjutatud.²⁰⁸ Survega juutluse poolt seletab

¹⁹³ **Drijvers, H. J. W.** Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 813.

¹⁹⁴ **Iwersen, J.** Gnosis zur Einführung, 19.

¹⁹⁵ **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum, 166.

¹⁹⁶ Samas, 166.

¹⁹⁷ **Maier, J.** Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?, 249–250.

¹⁹⁸ **Drijvers, H. J. W.** Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 831.

¹⁹⁹ Sellistest inimestest räägib näiteks Josephus Flavius (Contra Apionem, II, 10).

²⁰⁰ **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum, 166.

²⁰¹ **Maier, J.** Jüdische Faktoren bei der Entstehung der Gnosis?, 249–250.

²⁰² **Grant, R. M.** Gnosticism and Early Christianity. New York, 1959.

²⁰³ **Theißen, G.** Die Religion der ersten Christen, 317.

²⁰⁴ **Van Unnik, W. C.** Die jüdische Komponente in der Entstehung der Gnosis, 484.

²⁰⁵ **Berger, K.** Gnosis/Gnostizismus, I. Vor- und außerchristlich. – Rmt: Theologische Realenzyklopädie. Bd. XIII. Berlin; New York, Walter de Gruyter, 1984, 532–533.

²⁰⁶ **Iwersen, J.** Gnosis zur Einführung, 20.

²⁰⁷ Samas, 20.

²⁰⁸ Õigupoolest tuleb öelda, et mandalaste usundis on mitmeid kristlikke elemente, kuid need on sekundaarsed ega võimalda kuidagi oletada manda usundiloos mingit kristlikku – kuigi hereetiline – staadiumi (**Kasemaa, K.** De origine et theologia mandaeorum, 33).

mandalaste antijuutlikku hoiakut ka Kasemaa, kes peab võimalikuks, et mandalased võisidki Mesopotaamiasse rännata juutliku šovinismi survele; ta peab võimalikuks, et see võis toimuda seoses Bar Kochba ülestõusuga (132–135 pKr).²⁰⁹

GNOOSISE PÄRITOLU “PLURALISTLIKUD” TULETAMISKATSED. GNOOSIS KUI ORIGINAALNE OLEMISHOIAK

Gnoosise päritolu on püütud tuletada küll erinevatest usunditest, kuid tänapäeval valitseb seisukoht, et gnoosist ei ole võimalik tuletada ühest konkreetsest usundist. Õigupoolest kohtab seda vaateviisi juba ka paljudel varasematel uurijatel. Nii arvas näiteks Bousset, et gnoosis tekkis Mesopotaamias ja babüloonia usundi baasil, aga ta pidas gnoosise tekkimise jaoks määravaks ka zoroastrismi mõju. Rudolph usub, et gnoosise kujunemine toimus Süüria-Palestiina ruumis ja et gnostiline olemishoiak ilmus esmakordselt nähtavale teatud juutluse ringides, kuid juudi pärimuste kõrval arvestab ta tõsiselt ka iraani usundi ja kreeka filosoofia mõjudega. Quispel peab gnoosise tekkepaigaks hellenistlikku juudi diasporaad, kuid temagi peab juudi ainese kõrval gnoosise tekkimisel määravaks kreeka filosoofia mõju. Tänapäeval on väga vähe uurijaid, kes arvestavad gnoosise tekkimise juures eeskätt vaid ühe usundi mõjuga. Teisalt ollakse tänapäeval tagasihoidlikud ka märksõnaga “sünkretism”²¹⁰, sest on saanud selgeks, et kuigi gnoosisis võib eristada erinevate usundite elemente, ei saa teda taandada vaid nende summaks. Kui veel A. von Harnack väitis, et gnoosis pole muud kui üksnes I ja II sajandi suure sünkretistliku liikumise üks avaldusvorm²¹¹, siis Leisegang nägi juba asja teisiti: ka tema jaoks on gnoosis “mosaiik”²¹², kuid tal on oma spetsiifiline vaimne struktuur, mis teda teistest usunditest ja filosoofiasüsteemidest eristab. Juudi, kristlikud, pärsia, babüloonia, egiptuse ja kreeka religioonielemendid on Leiseari arvates vaid “ehitusmaterjal” (*das Baumaterial*) mosaiigi jaoks, mis ei ole aga tema sisemise vormi ja vaimse struktuuriga identne. Milline on gnoosise vaimne, sisemine struktuur, seda püüab Leisegang kirjeldada oma teedrajavas teoses “Die Gnosis”, mille esmatrükk ilmus 1924. a. Samamoodi väitis Bultmann oma “Uue Testamendi teoloogias”, mille esmatrükk ilmus 1948. aastal, et gnoosise olemus ei seisne tema sünkretistlikus mütoloogias, vaid “antiikse maailmaga võrreldes uues maailma- ja enesemõistmises”.²¹³ Sünkretistlik mütoloogia on Bultmanni meelest vaid väljendusvahend selle maailma- ja enesemõist-

²⁰⁹ Samas, 84.

²¹⁰ Eriti on kutsunud üles sellesse mõistesse kriitiliselt suhtuma K. Rudolph. Vt **Rudolph, K.** Synkretismus: vom theologischen Scheltwort zum religionswissenschaftlichen Begriff. – Rmt: **Rudolph, K.** (Hrsg.). Geschichte und Probleme der Religionswissenschaft. Leiden, E. J. Brill, 1992, 193–215.

²¹¹ **Harnack, A. v.** Dogmengeschichte. Berlin, 1922, 64.

²¹² **Leisegang, H.** Die Gnosis, 5.

²¹³ **Bultmann, R.** Theologie des Neuen Testaments. 9. Auflage, durchgesehen und ergänzt von Otto Merk. Tübingen, J. C. H. Mohr (Paul Siebeck), 1984, 168.

mise jaoks.²¹⁴ Bultmanni arusaama gnoosise olemusest võttis üle tema õpilane Hans Jonas, kes mõistis gnoosist kindla “olemishoiakuna (*Daseinshaltung*) ja sellest kantud algupärase olemistõlgendusena (*Daseinsdeutung*)”.²¹⁵ Jonase arvates saab üksikud gnostilised ideed tuletada küll antiiksetest religioonidest ja filosoofiasüsteemidest (Jonas arvestab siin eeskätt kahe religiooni ja ühe filosoofiasüsteemiga. Nendeks on zoroastrism, juutlus ja platonism). Nende ideede süntees on aga “täiesti uus gnoosises” (*das ganz Neue in der Gnosis*), mis ei lase ennast millegi muuga ära vahetada. See uus avaldub “antikosmilise olemishoiakuna” (*antikosmische Daseinshaltung*), st absoluutselt negatiivse hoiakuna materiaalse olemise suhtes. Jonase gnoosise olemuse mõistmine on leidnud teaduses suurt tunnustust ja selle on omaks võtnud näiteks Schenke²¹⁶, Colpe²¹⁷, Tröger²¹⁸, Böhlig²¹⁹, Köster²²⁰ ja Rudolph.²²¹ Rudolph ütleb aga, et selle uue olemishoiaku tuletamatus ühestki vanast religioonist ei tähenda üldsegi seda, et me ei peaks püüdma välja selgitada üksikute gnostiliste ideede religiooniloolist päritolu.²²² Rudolph kuulub nende teadlaste hulka, kes on püüdnud geograafiliselt täpselt fikseerida ka piirkonda, kus see uus olemishoiak esmakordselt nähtavale ilmus (ta peab selleks Süüria-Palestiina ruumi), ja ta peab võimalikuks välja selgitada ka põhjusi, mis selle olemishoiaku tekkimisele viisid.²²³ Käesoleva artikli autor pooldab samuti alates Leisegangist alguse saanud käsitlust gnoosisesest kui varasema antiigiga võrreldes uuest jumala-, maailma- ja inimesemõistmisest. Piirkonnaks, kus see uus olemiskäsitlus aga esmakordselt nähtavale ilmus, peab ta koos paljude eelnimetatud uurijatega juutide asuala, olles veendunud, et gnoosise kujunemise juures on mänginud väga suurt rolli juudi pärimused. Nimetatud teemat vaatleb ta põhjalikumalt oma magistri-töös “Die Berührungspunkte zwischen Gnosis und Judentum und ihre Widerspiegelungen in den authentischen Briefen des Paulus” (Tartu, 2004, käsikiri).

GNOOSISE TEKKEAEG

Lõpuks tuleb öelda veel paar sõna gnoosise tekkeaja küsimuse kohta. Võtme-probleemiks on, kas on olnud eelkristlik gnoosis. Paljud teadlased, nagu näiteks Friedländer, Kessler, Anz, Bousset, Reitzenstein, Gunkel, Bultmann, Schmithals,

²¹⁴ **Bultmann, R.** Theologie des Neuen Testaments, 168.

²¹⁵ **Jonas, H.** Gnosis und spätantiker Geist. Teil 1, 80.

²¹⁶ **Schenke, H.-M.** Das Problem der Beziehung zwischen Judentum und Gnosis, 126.

²¹⁷ **Colpe, C.** Gnosis, I. Religionsgeschichtlich. – Rmt: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Bd. 2. Tübingen, J. C. H. Mohr (Paul Siebeck), 1958, 1649.

²¹⁸ **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum, 161.

²¹⁹ **Böhlig, A., Marksches, Ch.** Gnosis und Manichäismus, 167.

²²⁰ **Köster, H.** Einführung in das Neue Testament im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit, 395.

²²¹ **Rudolph, K.** Randerscheinungen des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus, 774.

²²² Samas, 774.

²²³ Samas, 774.

Lohse²²⁴, Adam²²⁵, Quispel ja Vielhauer, usuvad, et gnoosis oli olemas juba eelkristlikul ajal või peavad seda vähemalt tõenäoliseks.²²⁶ Teised, nagu näiteks von Harnack, Percy, Petrement, Colpe ja Berger, seevastu ei usu eelkristliku gnoosise olemasolu ja arvavad, et gnoosis on tekkinud hiljem kui ristiusk ja on kirikusisene fenomen. Kolmas rühm teadlasi, nagu näiteks Haenchen, Schenke ja Lohse, usuvad küll eelkristliku gnoosise olemasolu, aga mõtlevad viimase all tegelikult mitte-kristlikku gnoosist, mida esindavad näiteks mandalaste usund või hermeetiline traktaat “Poimandres”. Õigesti on selle kohta öelnud Drijvers: “Mittekristlik ei tähenda veel ilma pikemata eelkristlik”²²⁷, st kui mõni gnostiline süsteem ei ole kristlik, siis ei tähenda see veel, et ta oleks tekkinud eelkristlikul ajal. Nii on sageli toodud Nag Hammadi mittekristlikke või alles hiljem kristlikeks muudetud tekste selle tõestuseks, et gnoosis oli olemas juba eelkristlikul ajal, kuid viimaste olemasolu seda siiski ei tõesta. Nimetatud kolmanda teadlaste rühma puhul võib aga rääkida lihtsalt ebaselgest terminoloogiast, sest nähtus, mida nad nimetavad “eelkristlikuks gnoosiseks”, tekkis nende arvates ligikaudselt samal ajal kristlusega.²²⁸ Seejuures toonitavad Schenke²²⁹, Haardt²³⁰, McLachlan Wilson²³¹ ja Theißen²³², et gnoosis on tekkinud ristiusust sõltumatult.

Argumendid gnoosise eelkristliku päritolu kasuks

Eelkristliku gnoosise tõenduseks on toodud erinevaid argumente. Reitzensteini jaoks oli põhiargumendiks see, et gnoosise aluseks olev müüt “lunastatud Lunastajast” oli olemas juba eelkristlikul ajal. Selle müüdi olemasolu eelkristlikul ajal ei kinnita aga miski ja küsitav on ka, kas seda müüti saab pidada gnoosise aluseks. Colpe on veenvalt näidanud, kuivõrd nõrgal alusel seisab kogu “lunastatud Lunastaja” problemaatika. Quispel toob gnoosise eelkristliku eksistentsi kinnituseks fakti, et enamik olulisi gnostilisi mütologeeme olid hellenistlikus diasporaajuutluses olemas juba eelkristlikul ajal.²³³

²²⁴ **Lohse, E.** Umwelt des Neuen Testaments. 7., durchgesehene Auflage. (Grundrisse zum Neuen Testament. Das Neue Testament Deutsch.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, 198.

²²⁵ Adami arvates on gnoosis tekkinud eelkristlikul ajal arameakeelsetes tarkusekoolides (**Adam, A.** Ist die Gnosis in aramäischen Weisheitsschulen entstanden?, 291–301). Adami hüpoteesi pooldab ka Tröger (**Tröger, K.-W.** Die Gnosis, 15), kuid juudi tarkuseõpetust peavad üheks gnoosise mõjutajaks paljud gnoosiseuurijad (**Rudolph, K.** Die Gnosis, 300–301; **Tröger, K.-W.** Gnosis und Judentum, 160–161).

²²⁶ **Conzelmann, H., Lindemann, A.** Arbeitsbuch zum Neuen Testament. 13. Auflage. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 2000, 214.

²²⁷ **Drijvers, H. J. W.** Die Ursprünge des Gnostizismus als religionsgeschichtliches Problem, 820.

²²⁸ Schenke ütleb: kas pisut enne kristluse tekkimist või samal ajal kui kristlus (**Schenke, H.-M.** Hauptprobleme der Gnosis, 592).

²²⁹ **Schenke, H.-M.** Hauptprobleme der Gnosis, 592.

²³⁰ **Haardt, R.** Die Gnosis, 9.

²³¹ **McLachlan Wilson, R.** Gnosis/Gnostizismus, II. Neues Testament, Judentum, Alte Kirche. – Rmt: Theologische Realenzyklopädie. Bd. XIII. Berlin; New York, Walter de Gruyter, 1984, 536.

²³² **Theißen, G.** Die Religion der ersten Christen, 320–321.

²³³ **Quispel, G.** Gnosis, 416 jj.

Argumendid gnoosise eelkristliku päritolu vastu

Mitme gnostilise mütologeemi olemasolu eelkristlikus hellenistlikus diasporaajuutluses on tõestatav. Sellised on näiteks kujutlus taevasest inimesest ja maailma loomisest ühe Jumalast madalama jumaliku jõu poolt (nagu *logos* Philonil). Kuid samas puuduvad eelkristlikus hellenistlikus diasporaajuutluses mõned gnostikutele väga olulised mütologeemid, nagu näiteks idee sellest, et sealpoolsest maailmast pärit vaim on inimesse vangistatud ja igatseb lunastust. Nagu juba öeldud, ei saa, lähtudes arusaamast, et gnoosis on eeskätt olemishoiak, taandada gnoosist ainult teda moodustavatele elementidele (st üksikutele kujutlustele või mütologeemidele) ja Quispel möönab ka ise, et ei ole võimalik tõestada juudiusu müsteeriumide või mõne tervikliku gnostilise süsteemi olemasolu hellenistlikus diasporaas.²³⁴ Gnoosise eelkristliku päritolu vastu on esitatud veel teisigi argumente. Põhilised neist võtab McLachlan Wilson kokku järgnevalt:

- 1) ükski meile tuntud gnostiline dokument ei pärine Uue Testamendi eelsest ajast;
- 2) mõned Nag Hammadi tekstid on küll kindlasti sekundaarselt kristianiseeritud, aga meil ei ole nende mittekristlikke versioone; mittekristlik ei tähenda ka isenesest eelkristlikku;
- 3) me ei tunne ühtki gnostilist süsteemi, mis pärineks oma arenenud kujul varasemast ajast kui II sajandist.²³⁵

McLachlan Wilsoni toodud argumentidega peab üldiselt nõustuma. Põhiliseks vastuargumendiks eelkristlikule gnoosisele on asjaolu, et me ei saa ühtki gnostilist sekti ega teksti dateerida eelkristliku ajaga. Schmithals arvab, et gnostiliste tekstide kirjapanekule võis eelneda nende suulise tradeerimise faas²³⁶, kuid seda ei saa tõestada. Ühesõnaga – jääb küll avatuks teoreetiline võimalus, et gnoosis võis mingil kujul juba eelkristlikul ajal eksisteerida, kuid seda ei ole võimalik tõestada.

Argumendid gnoosise olemasolu kasuks I sajandil pärast Kristuse sündimist

Erinevalt gnoosise eelkristlikust päritolust on aga alust väita, et gnoosis eksisteeris kindlasti juba I kristlikul sajandil. Selle poolt võib tuua järgmised argumentid:

- 1) manda usund eksisteeris juba I sajandil pKr;
- 2) Siimon Nõid elas ja tegutses Samaarias juba I sajandil pKr;
- 3) on kindel, et vähemalt Corpus Paulinumi hilisemates kirjades (pastoraalkirjad) leiduvad eksiõpetused, mille üle seal polemiseeritakse, esindavad mingit gnoosise varast vormi; needki kirjad pärinevad I sajandist.

²³⁴ Quispel, G. Gnosis, 416 jj.

²³⁵ McLachlan Wilson, R. Gnosis/Gnostizismus, 536.

²³⁶ Schmithals, W. Neues Testament und Gnosis, 14.

Seepärast on käesoleva artikli autor nõus Schenke ja Theißeniga, kui nad väidavad, et gnoosis on umbes sama vana kui ristiusk. Äärmisel juhul on ta tekkinud vaid vahetult enne ristiusku, kuid seda pole võimalik tõestada. Gnoosise tekkinine ristiusust sõltumatult on aga ilmne seetõttu, et vanimates meile teadaolevates gnostilistes süsteemides (mandalased, simoniaanid) puudub kristlik aines, ja ka seetõttu, et gnoosise ja kristluse fenomenoloogilised alusstruktuurid on erinevad.²³⁷ Viimane tõsiasi ei lase gnoosise päritolu kristlusest otsida, aga kuna gnoosis on tekkinud ristiusuga enam-vähem ühel ajal ja tal on ristiusuga kokkupuuteid, siis on ka gnoosise varasem ajalugu osa Uue Testamendi kaasajast ning selle uurimine peaks olema oluline ka Uue Testamendi teaduse jaoks.

²³⁷ Quispel, G. *Gnosis als Weltreligion*. Zürich, 1951, 26.

ORIGIN OF GNOSIS

Jaan LAHE

Gnosticism is salvation religion that spread similarly to Christianity in the Mediterranean area but its origin is much debated starting from the ancient authors. It was supposed that the roots of Gnosis are in ancient Grecian philosophy or even in the teaching of the legendary Witch of Simeon. At the same time paradoxically the teaching was considered to be Christian heresy. Followers of Gnosticism considered themselves Christians but not all of them. The idea that Gnosticism is a branch of Christian teaching developed by ancient scholars was widely accepted in modern theology. It was at the end of the 19th century that the German school of religion history created a theory that Gnosis and Christianity had developed independently.

H. J. Schoeps and R. Haardt divided the modern understanding of the origin of Gnosis into three groups:¹ theories that consider its roots to be found in Ancient Grecian philosophy and religious systems of mystic theology;² theories believing that Gnosis can be traced in various Middle Eastern cults (Mesopotamian, Egyptian and Iranian);³ theories that support its origin in Jewish surroundings. Besides there are a few men of learning who consider Gnosis to be a derivate of Christianity. The problem remains under discussion and each theory has pro and contra arguments. However, it is widely accepted that the origin of Gnosis cannot be reduced (back) to any single religious doctrine. Various religious teachings of the Mediterranean area and ancient Grecian philosophy have influenced its genesis. It has been pointed out and stressed that some elements of Gnosis have common features with Jewish beliefs that support the hypothesis of its genesis and original spreading in the Jewish environment open to foreign influences. Many sources support the fact of the existence of such intellectual circles in the Hellenic world and during the Roman empire. We cannot deny the influence of various cults (Mesopotamian,

Iranian, Judaism) on the development of Gnosis but its origination must be independent. The “mental structure” of Gnosis stands clearly on its own feet and it is not simply a mixture of borrowed religious and philosophical elements. This is why the understanding of R. Bultmann and H. Jonas has gathered many supporters. They stress that Gnosis is an original understanding of the world system and world view with strong dualism between material and mental with denial of the material. Motives borrowed from other beliefs can be considered to be “bricks” or resources in expressing the very special world view and gnosiology.

Although some motives and elements of Gnosis lead us back to the pre-Christian period, there is no approval of a solid system of it before Christ. This is why the majority of scholars agree that Gnosis has come into being independently but approximately at the same time as Christianity.

SUURGILDI LIIKMESKONNAST JA KAUPMEHE SOTSIAALSEST KARJÄÄRIST HILISKESKAEGSES TALLINNAS

Anu MÄND

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; anu.mand@ai.ee

Senises ajalookirjanduses on keskaegse Liivimaa linnade suurgilde (sh Tallinna oma) defineeritud kui linnakodanikest (suur)kaupmeeste korporatsioonide. Tallinna allikate analüüs aga näitab, et gildi liikmeskond oli palju mitmekesisem, hõlmates lisaks kaupmeestele ka vaimulikke, linnaametnikke, aadlikke, kipseid ja kunstnikke, aga ka teiste linnade (nt Tartu, Narva, Uus-Pärnu) rae-härrasid. Selgub, et sugugi kõik gildivennad polnud Tallinna kodanikud. Gildi liikmeteks loeti ka naisi, ehkki nende õigused olid meestega võrreldes piiratud.

Teise teemana on artiklis käsitletud kaupmeeste sotsiaalse karjääri võimalusi: nende üleminekut ühest korporatsioonist teise ja edenemist korporatsioonisisises hierarhias.

Keskaegses linnas oli gildidel väga tähtis osa. Just nende korporatsioonide kaudu said inimesed osa linnakogukonda kuulumise hüvedest. Gildid kaitsesid oma liikmete ametialaseid huve, kuid pakkusid ka sotsiaalset turvalisust, kandes hoolt abivajavate liikmete ning nende perekondade eest ja korraldades oma liikmete matuseid. Korporatsiooni religioosne külg avaldus altari(te) rajamises, teatud pühakute kultuse edendamises, ühiselt missadel ja palvustel osalemises, surnumissade ja hingepalvete tellimises jne. Gildide ülesandeks oli ka seltsielu korraldamine, mis kulmineerus iga-aastaste suurte pidustuste ehk jootudega. Kõik sellised ühised tegevused tugevdasid gildi liikmete kokkukuuluvustunnet ja ühiseid väärtusi.

Erinevalt paljudest Põhja- ja Lääne-Euroopa riikidest, kus gildid reformatiooni tagajärjel kas häabusid või saadeti väevõimuga laiali, jäid Eestis (samuti Lätis) suuremad, st ametialased gildid püsima ja tegutsesid 1920. aastani, mil nad seisuste kaotamise seaduse tagajärjel suleti. Tänu gildide pikale ajaloole ja osalt ka nende arhiivi õnnelikule saatusele on meie päevini säilinud dokumentide hulk märkimisväärt, eriti Tallinnas. See võimaldab Tallinna gildide ajalugu, sealhulgas nende tegutsemist keskajal, uurida palju põhjalikumalt, kui see on võimalik näiteks Skandinaavia maade või Saksamaa gildide puhul. Hoolimata võrdlemisi rikkalikust allikmaterjalist, ei ole aga Tallinna gildide kohta käivate kirjutiste arv

eriti suur, seda isegi linna tähtsaima korporatsiooni – Suurgildi – puhul. Täni on kõige põhjalikumaks ülevaateks jäänud 1885. aastast pärinev Eugen von Nottbecki eessõna gildi skraade editsioonile.¹ Mõistagi on Suurgildist juttu ka teisi Tallinna gilde või linna ajalugu puudutavates käsitlustes², ent ühtki spetsiaalselt sellele gildile pühendatud uuemat uurimust ei ole.³

Suurgildi (sks *Große Gilde*; kuni 15. sajandi lõpuni *Kindergilde*) ajaloos on palju vaidlusaluseid küsimusi, sh gildi asutamisaeg. Käesolev artikkel gildi tekkimise ja varasema ajaloo probleemistikul siiski ei peatu. Samuti jäävad kõrvale gildi suhted kiriku, linnavõimude ja teiste gildidega. Artiklis keskendutakse eelkõige gildi liikmeskonnaga seonduvatele küsimustele, millele samuti pole senises ajalookirjanduses piisavalt tähelepanu osutatud. Keskaegsest Suurgildist on alati räägitud kui kaupmeeste organisatsioonist.⁴ Siiski näitavad allikad, et see ei olnud sajaprotsendiliselt nii. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi välja selgitada, kes lisaks kaupmeestele võisid veel gildi kuuluda.

Teine teema, mida artiklis käsitletakse, ei ole seotud ainult Suurgildiga, vaid kaupmeeste sotsiaalse karjääriga laiemalt. Sotsiaalse karjääri all peetakse silmas inimese liikmeksõlekut gildis või vennaskonnas, edenemist korporatsioonisisese hierarhias ja ühest korporatsioonist teise liikumist. Selle teemaga haakub ka küsimus, kuidas olid sellised olulised sündmused inimese elus nagu kodanikuks saamine, abiellumine ja Suurgildi astumine omavahel seotud. Tallinn on üks vähesi linnu Põhja-Euroopas, kus allikad võimaldavad vähemalt kodanikkonna koerkihti kuuluvate meeste elukäiku hiliskeskajal küllalt detailselt jälgida ja eelnimetatud probleemistikku lahata.

TALLINNA SUURGILDI LIIKMESKOND KESKAJAL

Gildi liikmeskonna kohta on võimalik järeldusi teha esiteks normatiivsete allikate põhjal, milleks on Suurgildi ning Lauagildi skraad ja nende täiendused. Suurgildi ja selle juurde kuuluva heategevusliku loomuga Lauagildi koos käsitlemine on vältimatu, sest nende liikmeskond kattus kas täielikult või vähemalt suures

¹ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen der grossen Gilde zu Reval. Reval, Kluge & Ströhm, 1885, 3–39.

² Nt Margus, A. Tallinna Linnaarhiivi kataloog, IV. Kanuti gildi arhiiv. Tallinn, Tallinna Linnaarhiiv, 1938; Tiik, L. Tallinna gildidest ja nende kinnistust. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 1958, 70, 3–38; Johansen, P., Mühlen, H. v. z. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Böhlau, 1973.

³ Erandiks on kaupmeeste korporatsioonide, sh Suurgildi pidustusi käsitlev monograafia: Mänd, A. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 7.) Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 2004.

⁴ Nt Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 10–12; Johansen, P., Mühlen, H. v. z. Deutsch und Undeutsch, 65; Mühlen, H. v. z. Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden. – Reval: Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. N. Angermann, W. Lenz. Lüneburg, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, 1997, 15–16.

osas. Nimelt on Lauagildi vanimas, 1363. aasta skraa esimeses punktis öeldud, et gildi liikmeks võivad saada üksnes Suurgildi liikmed.⁵ Kas kõik Suurgildi liikmed said Lauagildi liikmeteks ja kas gildil oli ka n-õ auliikmeid, kes ei pruukinud olla Suurgildi liikmed, skraast siiski ei selgu.

Teise grupi moodustavad tegelikku elu peegeldavad allikad – Suurgildi ja Lauagildi arve- ja vendaderaamatud, kus on üles loetud uued vennad ja jootudel osalejad. Vanim neist on Lauagildi vendaderaamat aastaist 1364–1549, kus on üles tähendatud jõulu- ja vastlajootudel vastu võetud uued vennad.⁶ Lisaks on selles ülestõusmispühade ajal kirja pandud eelmise aasta jooksul surnud liikmed. Teiseks peamiseks allikaks on Suurgildi arveraamat aastaist 1509–1603, kuhu on kirja pandud jõulu- ning vastlajootudel osalejad ja uued vennad.⁷ Mõlemast allikast saab väärtuslikku teavet ka gildi juhtkonna ja teiste ametimeeste kohta, täiendavaid andmeid leiab ka Suurgildi oldermanniraamatust ja mõlema gildi arveraamatutest.⁸ Kõigi nimetatud allikate põhjal on võimalik gildi liikmeskonda detailsemalt uurida.

Linna eliitkorporatsioonina hoidis Suurgild distantsi endast sotsiaalselt positsioonilt madalamate elanikkonnakihtidega. Juba vanimas, 14. sajandi teisest poolest pärinevas skraas oli rangelt keelatud eestlaste “kutsumine” gildi.⁹ Võrdluseks võib tuua Riia Suurgildi vanimas skraas (1354) leiduvad sätted: gildi liikmeteks oli keelatud võtta käsitöölisi ja preestreid, samuti mittesakslasi. Neid, kes töötasid palga eest, ei tohtinud gildimajja isegi külla kutsuda.¹⁰ Aja jooksul võttis Tallinna Suurgild vastu uusi piiranguid: 1423. aastal otsustas gild kraamikaupmehe oma ridadesse enam mitte võtta.¹¹ (Tõenäoliselt kolisid viimased üle Kanuti gildi, kus veel 16. sajandi esimesel veerandil on nimetatud kaupmeeste ühendust.¹²) 1541. aastal otsustati, et kui keegi gildivendadest kaupleb üldtunnustatud tavadis rikkudes, tuleb ta gildist välja heita.¹³

⁵ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 64, § 1, 104, § 1. Sama nõue on kirjas ka Riia Lauagildi vanimas skraas. Mänd, A. Pidustused, 59.

⁶ Mitgliederbuch nebst Satzungen und chronikalischen Nachrichten 1364–1549. Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), f 191, n 2, s 1.

⁷ Rechnungen und Brüderverzeichnisse 1509–1603. TLA, f 191, n 2, s 15.

⁸ TLA, f 191, n 2, s 3 Zuhauer-Rechnungsbuch der Tafelgilde 1514–1563; s 16 Buch des Ältermanns der Großen Gilde über Einnahmen und Ausgaben 1425–1532; s 19 Maigrafenbuch 1527–1543; s 20 Penninck-Schafferbuch 1533–1638; n 1, s 193 Rechnungen der Tafelgilde 1482–1554.

⁹ Nottbeck, E. v., 45, § 53. Sama korratakse ka 1528. a skraas. Samas, 81, § 42. Määruse sõnastuse põhjal pole küll selge, kas see tähendab, et eestlasi ei tohi gildi liikmeks võtta või ei tohi neid lihtsalt gildi ruumidesse lasta. Tähelepanu väärib ka, et skraas on kasutatud sõna *eestlased*; valdavalt kasutati Liivimaa keskaegsetes allikates nimetust *mittesakslased*.

¹⁰ Stieda, W., Mettig, C. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, Häcker, 1896, 314, § 5–6, 316, § 35.

¹¹ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 48, § 70.

¹² Mänd, A. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, XVI (XX). Tallinn, Estopol, 2005, 137.

¹³ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 61, § 93.

Mitu määrust algab sõnadega: “Kes on meie (gildi)vend, olgu ta kodanik või külaline (*borger edder gast*).”¹⁴ See tõendab, et gildi liikmeks võisid saada ka “külalised” – reeglina mõisteti hansaruumis nende all mujalt tulnud kaupmehi, kes olid teiste linnade kodanikud.¹⁵ 1540. aasta määruses on kirjas, et kui võõrad laevakaptenid (kiprid) või hea kuulsusega sellid tahavad gildi liikmeks saada, ei tohi neid tagasi lükata, ent kui nad soovivad edaspidi Tallinna kodanikuks saada, peavad nad esmalt oma “süüdi tõendama” (st esitama sünnikirja, mis tõendab põlvnemist vabade vanemate ausast abielust).¹⁶

Normatiivsete allikate järgi otsustades koondas Suurgild hiliskeskajal oma ridadesse eelkõige kaupmehi, kelle staatus oli kõrgem kui kraamikaupmeeste oma (seega suur- ja keskaupmehi, kes tegelesid peamiselt kaugkaubandusega).

Järgnevalt vaatleme, kas ja kui võrd vastas normides kirjavandude tegelikkusele. Enne aga lühidalt gildi liikmeskonna suurusest. Suurgildi liikmete arvu kohta 14. ja 15. sajandil puuduvad andmed. Alles 16. sajandist, täpsemalt alates 1509. aastast, on säilinud jõulu- ja vastlajootudel osalejate nimekirjad, mille põhjal saab kindlaks määrata gildi ligikaudset suurust (ligikaudset sellepärast, et tõenäoliselt ei osalenud jootudel sada protsenti liikmetest, põhjuseks näiteks reis, haigus või kõrge iga). Kui 16. sajandi esimesel veerandil võttis jootudest osa keskmiselt sada meest, siis järgnevate aastakümnete jooksul tõusis see arv 120–140-ni ja 1540. aastate keskpaigas koguni 150 meheni.¹⁷ Seega võib, hoolimata mitmest 16. sajandi esimesel poolel linna tabanud katkuepidemiast¹⁸, täheldada gildi liikmeskonna pidevat suurenemist.

Lauagildi vanimas, 1364. aastast pärinevas liikmete nimekirjas on 86 venda, mistõttu võib oletada, et kirjas on kõik või vähemalt enamik liikmeid.¹⁹ Edaspidi on üles tähendatud uued vennad. 1364.–1424. aasta andmed on kirja pandud tagantjärele, ühe ja sama käega. Alates 1430. aastast on uusi vendi kirja pandud kaks korda aastas, vastla- ja jõulujuootudel.²⁰ Meie jaoks on esmatähtis küsimus, kas Lauagildi uued vennad on samastatavad Suurgildi uute vendadega. Kui võrrelda Lauagildi vendaderaamatu ja Suurgildi arveraamatu kattuvaid aastaid, st vahemikku 1509–1549, siis ilmneb, et uued liikmed on tõepoolest peaaegu alati samad.²¹

¹⁴ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 49, § 73, 50, § 80, 51, § 82, § 84. Vt ka samas, 83, § 56–57.

¹⁵ Ebel, W. Lübisches Recht. Bd. 1. Lübeck, Schmidt-Römhild, 1971, 278.

¹⁶ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 61, § 87. Sünnikirja kohta vt ka 60, § 85, 61, § 89, § 95.

¹⁷ Mänd, A. Pidustused, 138, joon 9. Kui võrrelda neid andmeid Mustpeade vennaskonna jootudel osalejate arvuga samal perioodil (samam, joon 8), ilmneb, et mustpäid oli esiteks vähem ja teiseks kõikus nende arv nii aastate kui ka ühe talve pidustuste jooksul üsna tugevasti, mis on mustpeade noorust ja suuremat mobiilsust arvestades ka ootuspärane. Suurgildi kui peamiselt linnakodanikke ühendava korporatsiooni jootudel osalejate arv oli palju stabiilsem.

¹⁸ Johansen, P., Mühlen, H. v. z. Deutsch und Undeutsch, 49, 275.

¹⁹ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 1r–1v. Kummalisel kombel pole nimekirjas Lauagildi 1363. a skraa alguses nimetatud kolme n-õ asutajaliiget. Vt Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 64, 104.

²⁰ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 11r.

²¹ Eranditeks on vaid 1513/14. a jõulujuoodud, mil Suurgildi astus kaks meest rohkem kui Lauagildi; 1523/24. a jõulujuoodud, mil Suurgildi astus neli meest rohkem; 1547. a vastlajoodud, mil Lauagildi astus neli meest rohkem, neist kahe nimed aga leiduvad juba ka eelmistel jõulujuootudel, ja 1549. a vastlajoodud, mil Suurgildi astus kaks meest rohkem, ent ühe nimi esineb samuti jõulujuootudel. TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 43, 134, 422, 445; s 1, fol. 57v, 59v, 71r, 72r.

Seega selgub 16. sajandi esimese poole andmetest, et igauks, kes astus Suurgildi, astus koheselt ka Lauagildi. Kas sama praktika oli jõus ka 14. ja 15. sajandil, ei saa küll täie kindlusega väita, ent sellele viitab asjaolu, et Lauagildi võeti uusi vendi mitte Lauagildi enda pidustustel (mis vanima skraa kohaselt toimusid teisi-päeval pärast ülestõusmispüha ja hingedepäeval), vaid Suurgildi peajootudel. Järge-nevalt käsitlengi mõlema gildi liikmeskonda ühtse tervikuna ja peatun nendel isikutel või gruppidel, kes ei ole kaupmehed või kes muul põhjusel üldisest mas-sist silma torkavad.

Esimene üllatav grupp on vaimulikud. 1364. aasta Lauagildi liikmete nime-kirjas seisavad esimestena Tallinna piiskop Lodewich (1352–1389) ja Johannes Gotlandilt, kes oli Pühavaimu kiriku vaimulik.²² Et nn vaestelaud tegutses Püha-vaimu kiriku juures, on selle kiriku esindaja liikmeksõlek mõistetav, samuti nagu ka asjaolu, et hiljuti rajatud heategevusliku loomuga gild vajas piiskopi kui kõr-geima kohapealse vaimuliku toetust. Kui Lodewichi ja Johannese puhul võib veel oletada, et tegemist oli gildi (au)liikmetega²³, kelle toetuse nimel vaadati skraa esi-mesest punktist (mis nõudis Suurgildi liikmesust) mööda, siis järgmistel sajanditel uute vendade seas esinevate vaimulike kohta see tõenäoliselt paika ei pea. Näi-teks 1457. aasta vastlajootudel võeti gildi liikmeks Pühavaimu kirikhärra Ludeke Karwel.²⁴ Tema puhul võib kindel olla, et tegemist oli püsiliikme, mitte auliikmega: Karweli nimi esineb 1470. aasta ülestõusmispühade ajal kirja pandud surnud ven-dade nimekirjas.²⁵ Pole välistatud, et Lauagildi ja Pühavaimu kiriku tihedate side-mete tõttu oli teisigi selle kiriku vaimulikke, kes gildi liikmeks astusid. Gildis oli siiski ka teiste kirikute vaimulikke. Näiteks aastail 1509–1521 osales Suurgildi jootudel Albert Westermann noorem, kes oli Niguliste kiriku vikaar.²⁶ Lauagildi (*resp* Suurgildi) liikmeks oli ta astunud 1503. aasta vastlajootudel.²⁷ Võib lisada, et vaimulikke on olnud ka Kanuti gildi liikmete seas.²⁸ Juba see asjaolu näitab, et linna suuremaid gilde ei saa keskajal veel puhtalt ametialasteks organisatsioonideks pidada.

²² TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 1r: *Int erste Bysschopp Lodewich tho Reuale een her, item her Johan van Godlande*. Vt nende kohta: **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Mitau, Steffenhagen, 1904, 55, 119, 285.

²³ Erinevalt uusajast ei esine keskaegsetes gildiraamatutes mõistet *auliige* (*auvend*). Siin ja edas-pidi olen seda mõistet kasutanud tinglikult, et eristada mingis mõttes “ebatavalisi” või ainult korra-paar liikmete nimekirjas esinevaid isikuid gildi “püsiliikmetest”.

²⁴ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 25v: *her Ludeke Kerwel de kerckher to dem hilgen geste*.

²⁵ Samas, fol. 35v.

²⁶ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 7, 110. Alates 1511. aastast esineb ta tiitliga *her*. Samas, pag. 25. Tema tegevus vikaarina on jälgitav rae arveraamatus aastail 1514–1524. Städtische Kämmerei-Rechnungen 1507–1533. TLA, f 230, n 1, s Ad 32, fol. 58r [nr 3125], 82r [nr 3242], 94v [nr 3305], 106r [nr 3367], 117r [nr 3432], 126r [nr 3487], 136r [nr 3552], 148r [nr 3614], 158r [nr 3673], 168r [nr 3727]. Nurksulgudes numbrid on s Ad 32 sissekannetele antud arveraamatu trükiiks ettevalmistamise käigus. Arveraamatut pole veel avaldatud.

²⁷ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 53r.

²⁸ Nt 1534. a vastlajootudel oli üks šafferitest Niguliste kiriku köster Thonius Nyehusen. Alte Nachrichten der St. Kanuti-Gilde 1437–1596. TLA, f 190, n 1, s 60, fol. 105v.

Uute gildivendade hulgest leiame ka vähemalt seitse linnakirjutajat (Johannes Blomendahl, Christian Czernekow, Reinhold Korner, Otto Manow, Marcus Tirbach, Johann Sulstorp ja Laurentius Schmidt)²⁹, kellest kaks kuulus samuti vaimulikuseisusse (Czernekow ja Manow; Czernekowist sai hiljem Tallinna piiskop).³⁰ Linnakirjutaja ei olnud küll raeliige, ent õpetatud mehena kuulus ta kahtlemata linna mõjukamate ametnike hulka.

Suurgildist kirjutades on alati rõhutatud, et raehärrasid valiti eranditult selle gildi liikmete hulgest.³¹ See väide peab kahtlemata paika, kui silmas pidada, et käsitööliste gildide liikmed, ammuigi veel madalamate elanikkonnakihtide esindajad, raadi ei pääsenud. Küll aga ei pruukinud alati tõele vastata, et kaupmees pidi enne raehärrastaatusesse tõusmist olema Suurgildi liige. Kuidas muidu seletada asjaolu, et uute vendade nimekirjas leidub aeg-ajalt raehärrasid (st et raehärraks saadi **enne** ja alles siis astuti gildi)? Kui vaadelda Suurgildi arveraamatut, siis vahemikus 1509–1558 esineb selliseid juhtumeid küll kõigest seitsmel korral.³² Neile tuleb lisada ka 1547. aastal vastu võetud rae sündik Jost Clot.³³ Kui aga vaadelda Lauagildi vendaderaamatu andmeid aastaist 1364–1549, siis ilmneb, et raehärrasid on gildiga liitunud kogu nimetatud ajavahemiku jooksul, kusjuures mõnel joodul koguni paar-kolm korraga.³⁴ Kuidas oli võimalik jõuda raehärraseisusesse ilma eelnevalt gildivend olemata, vajab tulevikus veel

²⁹ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 7r (1412, *Johens Blomendal des stat schryuer*), 51r (1499/1500. a jõulud, *mester Karsteianies Sernekow*), 55r (*Reynoldus Korner*), 58r (1514. a vastlad, *her Otte Manow*), 59r (1521. a vastlad, *Markus des rades schryuer*), 65v (1536/37. a jõulud, *Johann Sulstorp stadt scryffer*), 69r (1543/44. a jõulud, *Laurens Smydt secretarius*). Vt ka s 15, pag. 51 (Manow), 284 (Sulstorp), 378 (Schmidt). Aastad linnakirjutajana: Blomendahl 1405/06–1426, Czernekow 1487–1507 ja 1512–1513, Korner 1507–1512, Manow 1513–1521, Tirbach 1520–1535, Sulstorp 1536–1540, Schmidt 1541–1570. **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. Mitau, Steffenhagen, 1913, 347–348. Blomendahlit täpset ametiaega vt **Kala, T.** Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine. – Modus vivendi, II. Vana Tallinn, XVI (XX). Toim R. Pullat. Tallinn, Estopol, 2005, 114. Arbusowi järgi oli Manow ametis 1520. aastani, ent teda on kirjutajana nimetatud veel 1521. a septembriski. TLA, f 230, n 1, s Ad 32, fol. 139r [nr 3574].

³⁰ Vt nende kohta **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit. Dritter Nachtrag, 131–132, 117–118, 348. Czernekow oli Tallinna piiskop aastatel 1513–1514.

³¹ **Notbeck, E. v.** Die alten Schragen, 13; **Johansen, P., Mühlen, H. v. z.** Deutsch und Undeutsch, 61, 65; **Mühlen, H. v. z.** Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden, 16; Entsüklopeedia Tallinn, 2. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004, “Suurgild”, 188; **Mänd, A.** Pidustused, 49.

³² TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 55 (*her Victor van der Lippe*, 1514/15), 59 (*her Henninck Passow*, 1515), 143 (*her Tomes Fegesack*, 1524/25), 252 (*her Kort Hulsberch*, *her Johan Figent*, 1534), 276 (*her Hinrick Hulsberch*, 1536). Vt ka s 1, fol. 58r (Lippe), 60r (Fegesack), 64v (K. Hulsberch, Figent), 65v (H. Hulsberch). Neile lisandub 1526/27. a jõuludel vastu võetud *her Hinrick Bockholt* (s 1, fol. 61r), kes Suurgildi arveraamatus on kirjas ilma tiitlita (s 15, pag. 166). Vt nende kohta **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, Kluge, 1874.

³³ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 71r (*meyster Joest Kloedt smikus dusser stat*); s 15, pag. 429 (*meyster Jost Kloth*).

³⁴ Kolm raehärrat on vastu võetud näiteks 1377. ja 1383. a. TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 1v, 2v.

lähemat uurimist. Esialgu võiks välja pakkuda oletuse, et mõni neist oli eelnevalt pidanud raehärrametit mõnes teises linnas ja teda veendi Tallinna raadi n-ö üle tulema. Et aga teiste Liivimaa linnade rae koosseisu ja raehärrade ametiaegade kohta on andmed lünklikud, on seda oletust raske kontrollida.

Lisaks Tallinna raehärradele on Suurgildi liikmeks astunud ka teiste Liivimaa linnade raehärrasid, kes jätkasid selles ametis oma kodulinnas. Näiteks Uus-Pärnu raest said Tallinna Suurgildi liikmeks 1516/17. aasta jõulujuotudel Asmus Klynt ja 1523. aasta vastlajootudel Johann van Lynthem.³⁵ Tartu raehärradest ja bürgermeistritest esinevad Lauagildi uute vendade seas näiteks Evert van den Berge (1429), Hinrick Kulle ning Hinrick Lange (1487/88), Bertold van Elssen (1503) ja Johann Holthusen (1508).³⁶ Narva raehärradest astusid gildi näiteks Hermann Happe (1483/84) ja Frederick Korf (1500/01).³⁷ Pole teada, kas teiste linnade raehärrad võeti Tallinna gildi auliikmete või püsiliikmetena, ent viimase võimaluse kasuks räägib see, et neid esineb ka surnud vendade nimekirjades.³⁸ Kõigis nimetatud linnades oli olemas oma (suur)gild, Tartus sarnaselt Tallinnale ja Riiale ka Lauagild.³⁹ Miks pidasid teiste linnade raehärrad vajalikuks (ka) Tallinna gildi liikmeks astuda, – kas oli tegemist puhtalt prestiižiküsimusega või tõusis sellest mingit märgatavat kasu? –, jääb paraku teadmata. Samuti pole andmeid selle kohta, kas Tallinna raehärrasid on liitunud mõne teise linna (suur)gildiga.

Eelnevast selgub, et nagu skraagi lubas, võttis Suurgild oma ridadesse ka mehi, kes polnud Tallinna kodanikud. Viimase tõestuseks lisame veel ühe näite: 1519. aasta vastlajootudel on uute vendade seas üks aadlimees – Acke Vintsens, rüütel

³⁵ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 73 (*her Assemys Klynt*), 129 (*her Johan van Lyntem van der Parnou*). Johann van Lynthem valiti Uus-Pärnu raadi 1519. a ning 1523. a sai ta bürgermeistriks. Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini/Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Toim I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, Pärnu Linnavalitsus, 2001, 133, 138. Asmus Klynti (Glindt, Klint) on raehärrana nimetatud 1518. a, hiljem on ta lisaks tegutsenud ka kohtufoogi ja Nikolause kiriku eestseisjana. Samas, 133, 139–140, 146. Bunge järgi on Asmus Klint olnud 1523. a Tallinna raehärra. **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie, 108.

³⁶ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 10v (*her Euert van den Berghe*), 45r (*her Hinrick Lange*, *her Hinrick Kulle*), 53r (*her Bertold van Elssen*), 55v (*her Johan Holthusen*). Van den Berge kohta vt LUB 7, nr 802; LUB 8, nr 94, 159. Kulle kohta vt LUB 12, nr 800. Lange kohta vt LUB II/1, nr 19, 643, 1065. Van Elsseni kohta vt LUB II/2, nr 403, 510. Temast sai hiljem Tartu toomhärä (esineb allikates skolastikuna 1514–1516). **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit, 35–36; **Lukas, T.** Tartu toomhärä 1224–1558. Tartu Ülikooli kirjastus, 1998, 61, 266. Holthuseni kohta vt LUB II/2, nr 466, LUB II/3, nr 824, 843.

³⁷ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 42v (*her Herman Happe*), 51v (*Frederick Korf*). Korfi nime ees pole siin küll tiitlit *her*, ent juba kolm kuud hiljem esineb ta allikates raehärrana. LUB II/2, nr 59; vt ka nr 369, 510, 552, 723; LUB II/3, nr 340. *Her Frederick Korf* osaleb ka Suurgildi 1509/10. a jõulujuotudel (TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 10). Happe kohta vt LUB II/1, nr 89, 891.

³⁸ Mõnikord on surnud venna nime taha kirja pandud tema kodulinn. TLA, f 191, n 2, s 1, nt fol. 44v (1486, *her Hermen Warnynk tor Narwe*), 54r (1505, *her Jorgen Fickynckhusen borgemester tor Darpte*).

³⁹ Tartu Lauagildi on mainitud nt Revaler Regesten, Bd. 3: Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851 (edaspidi RR 3). Hrsg. R. Seeberg-Elverfeldt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, 127.

Taanist.⁴⁰ Hiljem ei esine tema nimi gildi arveraamatus enam kordagi, mistõttu võib oletada, et teda loeti pigem gildi auliikmeks kui liikmeks. Gild on võõrustanud teisigi kõrgest soost külalisi (näiteks 1507. aastal olid Suurgildil külas Taani kuninga ja Lübecki saadikud⁴¹; 1524. aastal oli Lauagildil külas Viljandi komtuur koos “oma junkrute ja tallivendadega”⁴²), ent neid pole uute vendade seas kirja pandud.

Kohalike aadlisuguvõsade esindajatele keskaegse Suurgildi ridades on osutanud juba Nottbeck.⁴³ Nende hulgas oli ka Remmert von Scharenberg, kellest 1557. aastal sai Suurgildi oldermann (vt tabel 2) ja kelle samanimeline onu oli olnud Tallinna komtuur (1533–1550).⁴⁴ Võib veel lisada, et nii kohalikke kui ka näiteks Taani ja Rootsi aadlimehi on aeg-ajalt osalenud ka Tallinna mustpeade jootudel.⁴⁵

Tallinnas esineb uute gildivendade seas ka arvukalt laevakapteneid ehk kipreid. Näiteks 1545/46. aasta jõulujootudel on neid liikmeks astunud koguni kolmeist.⁴⁶ Laevnikud ja kaupmehed olid ametialaselt tihedalt seotud ja teatavasti oli ka gildi skraas punkt, mis lubas kipreid liikmeks võtta. On raske kindlaks teha, kui palju oli kiprite seas n-õ kohalikke ja kui palju võõramaiseid mehi. Kipreid leiame sageli ka mustpeade jootudel osalejate nimekirjades.⁴⁷ Võimalik, et Tallinna päritolu või Tallinna kaupmeeste teenistuses olevad kaptenid eelistasid liituda Suurgildiga ja võõramaised Mustpeade vennaskonnaga, ent selle kindlaks-tegemine nõuaks juba omaette uurimistööd.

1536/37. aasta jõulujootudel astus Suurgildi Lambert Glandorp⁴⁸, kes oli elutselt maalikutnik ja kelle nimega on seostatud 1561. aastal valminud mustpeade epitaafi.⁴⁹ Maalijaid, puunikerdajaid, klaasijaid ja tislereid ühendav tsunft

⁴⁰ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 97 (*her Acke Vintsens ryttder utt Dennemarcken*), 99 (*her Acke Vintsensus ryttder utt Dennemarcken*).

⁴¹ TLA, f 191, n 2, s 16, pag. 160: *...vor kost vnd wyn do vnse gylde des heren konynges van Dennemarken vnd des stat Lubek sende boden vnd schryuers to gaste hadde in al – 9,5 mr 12 s.* Tõsi, see külaskäik toimus suvel, mil teatavasti uusi liikmeid vastu ei võetud.

⁴² TLA, f 191, n 2, s 3, fol. 37v.

⁴³ **Nottbeck, E. v.** Die alten Schragen, 15.

⁴⁴ Mustpeana alustanud Remmertit, kes hiljem jõudis Suurgildi vanema ametini, on mustpeade vendaderaamatus junkruks tituleeritud. Bruderbuch 1500–1581. TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 244, 247. Tallinna kodanikuks sai ta 19. aprillil 1537. Bürgerbuch, 55. Linnakodanik ja Suurgildi liige oli olnud juba ka tema isa Paul, komtuur Remmertti vend. Vt Scharenbergide kohta: Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Hrsg. L. Fenske, K. Militzer. Köln, Böhlau, 1993, 567–569.

⁴⁵ **Mänd, A.** Pidustused, 148–149.

⁴⁶ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 402; vt ka s 1, fol. 70r.

⁴⁷ **Mänd, A.** Pidustused, 150–151.

⁴⁸ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 284; s 1, fol. 65v.

⁴⁹ Tegemist on pelga oletusega, sest allikaid, mis Glandorpi autorlust kinnitaksid, pole. Vt **Kangroopool, R.** Tallinna maalijad ja puunikerdajad 1530 – ca 1640. Kataloog. – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 7. Toim H. Treier. Tallinn, Kunst, 1994, 117 (viide 4), 118. Pole välistatud, et Glandorpi on epitaafi autoriks peetud just tema tihedate sidemete tõttu kaupmeeskonnaga. Enne Suurgildi astumist kuulus ta Mustpeade vennaskonda, osaledes jootudel 1530/31. a jõuludest 1536. a vastlateni. TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 213, 247.

kuulus teatavasti Kanuti gildi. Kuidas oli võimalik, et ajal, mil kehtis tsunftisundus, liitus üks maalikunstnik Kanuti gildi asemel Suurgildiga, vajab lähemat uurimist. 17. sajandi puhul ei tekitaks see enam imetust: sel ajal astus mitu maalikunstnikku, eelkõige portretisti, Mustpeade vennaskonna liikmeks ja taotles raelt vabameistri õigusi.⁵⁰ 16. sajandi esimesel poolel oli aga olukord teine: Euroopas hiilgavat karjääri teinud Michel Sittow astus 1506. aastal Kanuti gildi⁵¹ ja ka portretist Casper Strussist (ka Straus), kes kuulus aastatel 1539–1543 mustpeade hulka⁵² ja kes oli nii tuntud, et isegi Rootsi kuningas Gustav Vasa soovis teda oma teenistusse võtta⁵³, sai Kanuti gildi liige.⁵⁴ Tõenäoliselt hakati Tallinnas maalikunsti intellektuaalseks tegevuseks pidama ja portretisti elukutset kõrgelt väärtustama varem, kui seni arvatud. Siiski ei ole praeguse uurimisseisu juures lisaks Glandorpile teada ühtki teist maalikunstnikku, kes oleks vaadeldaval perioodil (st ligikaudu 16. sajandi keskpaigani) Suurgildiga liitunud.

Viimasena peatume naiste liikmeksoleku küsimusel. Nimelt esineb Lauagildi uute liikmete nimekirjades vahemikus 1379–1402 neli naist: raehärra Johann Duderstadi abikaasa Hesse, Oleviste kiriku köstri Martini, Brand Wise (tõenäoliselt kaupmees) ja raehärra Johann Lore abikaasa.⁵⁵ Hiljem pole naisi ei Lauagildi ega ka Suurgildi uute liikmete seas enam nimetatud. Suurgildi skraas räägitakse valdavalt gildivendadest, ent paaris sättes esineb ka väljend “vennad ja õed”. Näiteks maksti Niguliste kirikhärrale surnud vendade ja õdede heaks peetavate hingemissade eest ja mõne gildiliikme sures pidid matustele tulema kõik linnas viibivad vennad ja õed.⁵⁶ Järelikult luges Suurgild oma liikmete hulka ka gildi-

⁵⁰ **Ehasalu, P.** Maalijad Tallinna Mustpeade Vennaskonnas, vabameistrid ja kunstnike eneseteadvuse tõus 17. sajandil. – *Renovatum Anno*, 1995, [1]–[3].

⁵¹ **Mänd, A.** Michel Sittow and Reval (Tallinn): a new look at records in the Tallinn City Archives. – *Michel Sittow 1469–1525. The Artist Connecting Estonia with the Southern Netherlands*. Toim T. Abel. Tallinn, Eesti Kunstimuseum, 2001, 7.

⁵² TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 273, 281, 284 (siin ekslikult Jasper), 296, 298, 306. Varem arvasin, et Casper Struss, keda on 1540. a vastla- ja jõulujuotudel tituleeritud *conterfeiter*’iks (st portretistiks), osales mustpeade juotudel vaid külalisena (**Mänd, A.** *Pidustused*, 153), ent nüüd olen veendunud, et kunstnikud ja õpetatud mehed olid juba 16. sajandil vennaskonna liikmed.

⁵³ **Kangroopool, R.** Tallinna maalijad, 119.

⁵⁴ Strussi Kanuti gildi astumise aasta pole teada, tõenäoliselt toimus see 1543. a paiku, mil tast sai kodanik. 1547. a vastlajootudel oli ta üks šafferitest (Casperi asemel on ekslikult kirjas Jasper Strus) ja 1551/52. a jõuludest kuni 1552/53. a jõuludeni oli ta gildi kaasistuja. TLA, f 190, n 1, s 60, II, fol. 17v, 24r, 25r.

⁵⁵ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 2r (*vrouwe Hesse Duderstadesche*), 3v (*Mertyns wyff des costers van sunte Olaue, Brand Wysen wyff*), 5v (*her Johan Loren wyff*). Meeste kohta vt **Bunge, F. G. v.** *Die Revaler Rathslinie (Duderstadt, Lore)*; RR 3, nr 4 (Duderstadi testament); **Arbusow, L.** *Livlands Geistlichkeit. Dritter Nachtrag*, 341 (Oleviste kiriku Martinus). Brand Wise esineb korduvalt teises ja kolmandas pärandiraamatus: *Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360–1383)*. Hrsg. E. v. Nottbeck. Reval, Kluge, 1890; *Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458)*. Hrsg. E. v. Nottbeck. Reval, Kluge, 1892.

⁵⁶ **Nottbeck, E. v.** *Die alten Schragen*, 43, § 31, 44, § 35. Surnud vendade ja õdede heaks tellitud missade ja palvuste eest tasumist nimetatakse regulaarselt ka oldermanniraamatus. TLA, f 191, n 2, s 16, *passim*.

vendade naise ja nende leski. Siiski ei olnud nende seisund vendadega võrdväärne: naise ei valitud eales ühelegi ametipostile, nad ei osalenud üldkoosolekul ja isegi jootude ajal kutsuti neid gildimajja külla vaid teatud päevadel.⁵⁷

Suurgildi ja Lauagildi raamatutes esineb tuhandeid nimesid ja kõiki neid polnud võimalik selle artikli jaoks läbi töötada. Siiski piisab ka eespool toodud näidetest, et tõdeda: kuigi kaupmehed moodustasid Suurgildi liikmeskonna enamiku, ei saa seda siiski ainult kaupmeeste gildiks pidada. Ka ei olnud kõik liikmed Tallinna kodanikud.

KAUPMEHE SOTSIAALNE KARJÄÄR

Kaupmeeste sotsiaalne karjäär sai enamasti alguse Mustpeade vennaskonnas ja jätkus Suurgildis. Mustpeade vennaskonna tuumiku moodustasid teatavasti vallalised kaupmehed ja kaupmehesellid. Üleminek ühest korporatsioonist teise oli traditsiooniliselt seotud selliste tähtsate sündmustega nagu abiellumine ja kodanikuks saamine.

Esimesed teadaolevad ettekirjutused selle kohta, et mustpeast peab abielludes saama Suurgildi liige, pärinevad 16. sajandi esimesest poolest. Näiteks Tartu Suurgildi 1509. aasta määruses on kirjas, et kui mustpea võtab naise, peab temast järgmiste jootude ajal saama gildi liige.⁵⁸ Tallinna Suurgild otsustas 1540. aasta paiku, et ühestki mustpeast ei või saada gildivend enne abiellumist.⁵⁹ 1543. aastal on jällegi nõutud, et esmakordselt abielluja peab astuma gildivennaks enne pulmi.⁶⁰ Ükskõik kumb protseduur ka enne aset leidis, igal juhul olid abiellumine ja gildiga liitumine omavahel tihedalt seotud.

Tihedalt seotud olid ka kodanikuks saamine ja gildi astumine. Kui võrrelda omavahel mustpeade jootudel osalejate nimekirju, uute gildivendade nimekirju ja Tallinna kodanikeraamatu andmeid, selgub, et harilikult anti kodanikuvanne mõni kuu enne Suurgildi astumist. Mõistagi esines ka erandeid, neid vaatleme lähemalt allpool.

Oli ka mustpäid, kellest ei saanud iialgi Suurgildi liiget, ja mitte iga Suurgildi liige polnud varem kuulunud Mustpeade vennaskonda. Lisaks on teada, et ka mustpeade seas oli mõni abielumees ja Suurgildi liikmete seas poissmehi.⁶¹ Laias laastus toimus vahetegemine siiski perekonnaseisu, kodakondsuse ja selli-meistri kriteeriumi alusel. Seda näitab ka asjaolu, et mustpäid tavatseti dokumentides nimetada sellideks (*geselle*), Suurgildi liikmeid aga kodanikeks (*borgere*).

⁵⁷ Vt **Mänd, A.** Pidustused, 88, lisa 5, 479–483. Vrd 91–92, 113, 352–353.

⁵⁸ **Mettig, C.** Der Schragen der Grossen Gilde zu Dorpat aus dem 14. Jahrhundert in hochdeutscher Übersetzung. Riga, Häcker, 1909, 15–16, § 6. Vt ka LUB II/3, nr 511, § 6.

⁵⁹ Schreiben über den Eintritt von Schwarzenhäupterbrüder in die Grosse Gilde (1540). TLA, f 87, n 1, s 102, fol. 1r.

⁶⁰ **Nottbeck, E. v.** Die alten Schragen, 62, § 98, 91, § 98 (1543).

⁶¹ **Amelung, F., Wrangell, G.** Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter. Reval, Wassermann, 1930, 49–50, 56–59.

16. sajandi esimesel poolel teravnes Suurgildi ja Mustpeade vennaskonna vahe- line rivaalitsemine ja mõlemad tegid pingutusi, et endale rohkem liikmeid võita. Sellega on seletatav ka mustpeade 1540. aasta korraldus, kus on öeldud, et kui mustpeast saab kodanik, võib ta sellest hoolimata vennaskonda edasi jääda.⁶² Suur- gildi skraa 1542. aasta täienduses on kirjas, et liikmeks saamist võivad taotleda nii kodanikud kui ka sellid, tingimuseks on vaid sünnikirja olemasolu.⁶³ Must- peade vennaskonnas olevaid kodanikke keelas Suurgild võtta pruulijate kompanii liikmeteks ja seega polnud neil ka õigust õlut müügiks pruulida.⁶⁴ Samal ajal vii- tavad need korraldused jällegi sellele, et reeglina ei olnud mustpead kodanikud ja Suurgildi liikmed olid.

Nagu olen varemgi väitnud, oli ühe kaupmehe tüüpiline sotsiaalne karjäär kokkuvõtvalt järgmine: alates 18. eluaastast (st täisealiseks saades) astus ta Must- peade vennaskonda, kuhu jäi kuni abiellumiseni, ja seejärel siirdus edasi Suur- gildi, kuhu jäi surmani. Kõrgeim ühiskondlik positsioon, mille poole püüelda, oli raehärra- või koguni bürgermeistriamet.⁶⁵ Öeldu peegeldab siiski vaid enam levi- nud, seega üldisi tendentse ühe kaupmehe elus. Kui süveneda allikatesse, ilmneb, et sellel mudelil oli küllalt palju erandeid. Järgnevalt vaatleme nii “tavapäras-” kui ka “erandlikku” käitumist juba konkreetsete näidete põhjal.

Tabelist 1 leiame lühikokkuvõtte mõne 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi esime- sel poolel tegutsenud kaupmehe sotsiaalsest karjäärist. Tabeli jaoks välja vali- tud kaupmehed kuulusid sotsiaalse positsiooni mõttes edukate hulka, st nende hulka, kelle kätte oli Suurgildis koondunud võim ja prestiiž: kõik nad jõudsid older- manni või vähemalt kaasistuja ametipostini. Veelgi enam, paljudest said hiljem raehärrad, mis tähendas ühe kaupmehe jaoks sotsiaalse karjääri tippu.

Ent alustagem nende sotsiaalse karjääri algusaastaist, st seotusest Mustpeade vennaskonnaga. Nii tabeli andmed kui ka mustpeade jootudel osalejate nime- kirjad tõendavad, et keskeltläbi veetis üks kohalik kaupmehesell vennaskonnas viis aastat. Muidugi esines ka erandeid. Oli rida mustpäid, kes jäid vennaskon- naga seotuks vaid üheainsa pidustuse jooksul (tabel 1: Hans Hower, Bertold Kulle). Teisest küljest oli ka mehi, kes nautisid vallaliste seltskonda kümmeaastat (Rotger Boismann, Hans Peppersack) või kauemgi (nt Bernt Bussmann 16 aastat). Kui tuli aeg Mustpeade vennaskonnast lahkuda, liituti Suurgildiga enamasti järg- mise peajoodu ajal. Võimalik oli aga ka selline stsenaarium, et pidutsedes vii- mast korda koos mustpeadega, astuti Suurgildi liikmeks juba samade jootude ajal (tabelis 1 nt Victor Bretholt, Hans Eckholt, Jurgen Gellinckhusen). See oli täiesti võimalik, sest üldkoosolek, mille käigus Suurgild uusi vendi vastu võttis, toimus kahenädalaste jootude lõpupäevil. Mõned mehed, kes liitusid gildiga kirjeldatud stsenaariumi järgi, on viimastel jootudel Mustpeade vennaskonnas maksnud ainult

⁶² Samas, 57.

⁶³ **Nottbeck, E. v.** Die alten Schragen, 61, § 95.

⁶⁴ Samas, 58, § 70.

⁶⁵ **Mänd, A.** Pidustused, 56.

poole osavõtumaksust.⁶⁶ Võimalik, et põhjuseks oli soov kulused kokku hoida, sest Suurgildi astudes tuli uutel vendadel maksta nii jootudest osavõtu maks kui ka spetsiaalne sisseastumismaks.⁶⁷

Ei ole võimalik kindlaks teha, kas Suurgildi üleminek oli praktikas alati abiellumisega seotud: meil lihtsalt pole allikaid, mille põhjal saaks abiellumise aega tuvastada. Küll aga on võimalik omavahel võrrelda kodanikuvande andmise ja gildi astumise aega. Üllataval kombel ilmneb, et kuigi Suurgildi liikmeid tituleeritakse allikais kodanikeks, ei pruukinud nad gildi liikmeks saades veel sugugi kodanikud olla. Toome näiteid jällegi tabelist 1. Tõsi, seal on mitu meest, kes tõepoolest andsid kodanikuvande mõni kuu enne Suurgildi liikmeks saamist (Kort Beckhusen, Bernt Bussmann, Gert Kampfbeck, Hans Kock). Nende kõrval oli aga ka neid, kes astusid enne gildi ja alles siis said kodanikeks. Mõnikord võis see vahemik venida kaunis pikaks, näiteks Kort Kardenal andis kodanikuvande neli aastat ja Gert Hulshorst koguni seitse aastat pärast gildivennaks saamist (tabel 1). Mõnede meeste puhul ei ole nende kodanikuks saamise aega võimalik kindlaks teha, sest kodanikeraamatu andmed ei ole kõigi aastate osas täielikud.⁶⁸

Kahe tabelis esineva mehe puhul on aga “tavapärasest” kõrvalekaldumine silmatorkavalt suur. Esimene neist, Saaremaalt pärit Bertold Kulle (*Oziliensis*), sai Tallinna kodanikuks 1508. aastal, seega ammu enne seda, kui ta ilmub mustpeade nimekirjadesse (1515) ja astub Suurgildi (1517). Vastupidine näide on Hans Westhoff, kes paistab olevat andnud kodanikuvande kakskümmend aastat pärast seda, kui temast sai gildivend (tabel 1). Muidugi ei ole kummagi puhul välistatud, et allikates esineb kaks samanimelist meest, näiteks isa ja poeg, ent seni ei ole mul õnnestunud teise Bertold Kulle või Hans Westhoffi olemasolu tuvastada.

Enne kui analüüsida kaupmeeste karjääri Suurgildis, tasub lühidalt meelde tuletada, milliseid ametimehi gildi juhtimiseks ja igapäevaseks asjaajamiseks vajati. Gildi eesotsas seisis gildivanem ehk oldermann, keda abistasid kaks tema lähimat nõuandjat, keda nimetati kaasistujateks (*bisitter*). Endised oldermannid ja kaasistujad moodustasid gildi vanematekogu. Võimalik, et lisaks neile kuulusid vanemate hulka ka need eakad gildivennad, kes polnud juhtiva ametini jõudnud. Liikmete jagunemine n-õ vanemateks ja nooremateks on allikates täheldatav alates 16. sajandi esimesest poolest.⁶⁹ Lisaks gildi juhtkonnale valiti liikmete seast ka teisi ametimehi. Aasta peamiste pidustuste ja igapäevase seltsielu korraldamise eest vastutasid šafferid (peajootude šafferid kannavad allikates nimetust *gerdelude*, pennijootude omad *schaffere*).⁷⁰ Hoone korrashoiu ja laiemalt majandusküsimus-

⁶⁶ Nt Hans Frilinc 1526/27. a jõulujootudel. TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 185.

⁶⁷ Mänd, A. Pidustused, 312.

⁶⁸ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624 (edaspidi Bürgerbuch). Hrsg. O. Greiffenhagen. (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, 6.) Tallinn, 1932, XI.

⁶⁹ Nottbeck, E. v. Die alten Schragen, 18, 57, § 61, § 64, 62, § 96.

⁷⁰ Vt šafferite ülesannete kohta Mänd, A. Pidustused, 15–16.

tega tegeles gildimaja eestseisja (*vormunder* või *vorstender des gildestouen*), keda alates 1500. aastast on hakatud nimetama ehitusmeistriks (*bumester*).⁷¹ Lisaks jagas gild oma liikmetele veel mitmesuguseid ülesandeid, mis olid seotud konkreetse valdkonna või mõne sündmusega (näiteks eestantsijaamet pidustustel), ent neid pole peetud nii tähtsaks kui eelnimetatud ja nende täitjaid ei ole gildi raamatutesse kirja pandud.

Suurgildi dokumendid tõendavad, et nooremaid liikmeid nimetati enamasti ameteisse, mis panid proovile nende organiseerimisvõimed ja füüsilise vastupidavuse: peajootude ja pennišafferid, samuti eestantsijad. Alles siis, kui gildivenna “staaž” ulatus vähemalt kümne aastani, võis ta hakata kandideerima kaasistuja ametikohale. Selleks et saada gildi oldermanniks, pidi gildis olema olnud vähemalt tosin aastat, aga nagu praktika näitab, oli see periood enamasti pikem, ulatudes tavaliselt paarikümne aastani (tabel 2). Kui süveneda tabelis 2 esitatud 16. sajandi esimesel poolel gildi juhtinud oldermannide nimekirja, näeme, et nende hulgas on neli meest, kellel see “ooteaeg” kujunes veelgi pikemaks – 26 või 27 aastat. Tõenäoliselt ei piisanud oldermanniks saamiseks üksnes kõrgest east, vaid pidi olema ka administratiivselt võimekas ja kaasvendade poolt tunnustatud isik, ent siiski oli vanus keskaegses ühiskonnas üks tähtsamatest võimu ja prestiiži eeltingimustest.

Sama põhimõte, st et oldermanniks valiti vanu ja mõjukaid gildiliikmeid, selgub ka Kanuti gildi arveraamatust.⁷² Küll aga torkab kahe gildi andmeid võrreldes silma üks väike erinevus: kui Kanuti gildis oli praktiliselt iga oldermann pidanud varem kaasistujaametit⁷³, siis Suurgildi puhul see alati nii ei olnud. Ka tabelis 1 näeme kolme meest (Gert Kampferbeck, Hans Kock, Hans Westhoff), kes on valitud oldermanniks sellest hoolimata, et nad polnud kunagi kaasistujaametit pidanud. Ilmselt oli Suurgildis võimalus tõestada oma administratiivset võimekust ka teistes ametites, näiteks Hans Kock ja Gert Kampferbeck olid varem täitnud Lauagildi eestseisja vastutusrikast ülesannet (esimene 1520., teine 1556. aastal).⁷⁴

Oldermanni ametiaja pikkuseks oli kolm, kaasistujal kaks aastat. Uus oldermann valiti traditsiooniliselt vastlajootude lõpul toimival suurel üldkoosolekul (*in der groten stevene*), seevastu kaasistuja võis vahetuda ka jõulujootude lõpul. Uusi kaasistujaid ei valitud kunagi korraga, mistõttu uus oldermann “päris” vähemalt ühe kaasistuja eelmiselt oldermannilt. Sama tava kehtis ka Kanuti gildis. Tõenäoliselt pidi selline süsteem tagama võimu ja kogemuste sujuvama ülemineku ühelt juhatusele teisele.

⁷¹ TLA, f 191, n 2, s 16, vrd pag. 139 (1496, *vormunder*), 142 (1498, *vorstender*) ja 145 (1500, *boumester*).

⁷² Mänd, A. Tallinna Kanuti gild, 139–141.

⁷³ Samas, 144.

⁷⁴ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 58v (Kock); s 3, fol. 22v (Kock), 192v (Kampferbeck).

Tabeli 1 põhjal näeme, et mõnikord jäi ametiaeg eeldatust lühemaks, seda eriti kaasistujate puhul. Kuna selle põhjusi ei ole gildi raamatutesse enamasti kirja pandud, võib vaid oletada, et vahele võisid tulla näiteks pikem välisreis või haigus. Ametiaega võis katkestada aga ka edutamine, kui kasutada tänapäeva terminit. Näiteks Victor Bretholt sai kaasistujana tegutseda vaid ühe peajoodu ajal, sest juba samade pidustuste lõppedes valiti ta gildi oldermanniks (tabel 1). Mathias Depholt, kes sai oldermanniks 1494. aasta vastlajootude lõpul, valiti kaks aastat hiljem raadi.⁷⁵ Sama juhtus vaevalt aasta ametis olnud Hans Kockiga 1521. aastal, mil ta “transformeerus” *her* Johan Kockiks, mistõttu gild pidi uue oldermanni valimised korraldama ebatraditsioonilisel ajal, nimelt nelipühade paiku.⁷⁶ Muidugi tuli ka ette, et oldermanni ametiaeg lühenes surma tõttu. Näiteks 1464. ja 1465. aastal, kui linnas möllas katkuepidemia, suri aasta jooksul järjest kaks oldermanni – Segebode Swan ja Detert Gelpin – ja gildil ei jäänud muud üle, kui kutsuda tagasi enne Swani ametis olnud Hans Kortsack, kes võttis gildi juhtimise kuni järgmiste vastlajootudeni enda peale.⁷⁷

Et tabelis 1 oli võimalik edastada vaid piiratud arv sündmusi ja tegevusi, kirjeldagem paari kaupmehe sotsiaalset karjääri lähemalt. Albert Westermann vanem esineb mustpeade jootude nimekirjas vaid korra, 1476/77. aasta jõulujootudel.⁷⁸ Samade jootude ajal astus ta ka Suurgildi ja pisut vähem kui poole aasta pärast, 5. mail 1477, andis kodanikuvande.⁷⁹ Noore gildivennana tuli tal 1478/79. aasta jõulujootudel täita šafferi kohuseid.⁸⁰ Kaalukamad ülesanded langesid talle osaks sajandi viimasel kümnendil: 1490. aastal oli ta Lauagildi eestseisja, 1492/93. aasta jõulujootudel sai temast Suurgildi kaasistuja ja 1499. aasta vastlajootude lõpul oldermann (tabel 1).⁸¹ Oldermanniamet, mida ta pidas 1502. aasta vastlajootudeni, jäi ka tema karjääri tipuks, sest raadi teda ei valitud. Suurgildi jootudel osales Albert Westermann viimast korda 1523. aasta vastlatel ja 1524. aastal ta suri.⁸²

Eelnev ei kajasta sugugi kõiki Albert Westermanni ühiskondlikke kohustusi. Näiteks on ta pärast oldermanniameti lõppemist tegutsenud ka kirikusfääris: aastatel 1502–1507 on raad maksnud talle Niguliste kiriku Blasiuse altari teenimise (?) eest aastas 6 marka vikaaritasu.⁸³ Patronaadiõigus selle altari üle kuulus

⁷⁵ TLA, f 191, n 2, s 16, pag. 142.

⁷⁶ Samas, pag. 198.

⁷⁷ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 30v.

⁷⁸ Bruderbuch 1446–1499. TLA, f 87, n 1, s 20, pag. 208.

⁷⁹ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 39r; Bürgerbuch, 32.

⁸⁰ TLA, f 191, n 2, s 16, pag. 111.

⁸¹ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 46r; s 16, pag. 135, 145.

⁸² TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 128; n 2, s 3, fol. 37v. Pole välistatud, et Westermann suri juba 1523. a. sest surnud vennad on kirja pandud 1524. a esimesel poolel ja hõlmavad aasta jooksul surnuid.

⁸³ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507 (edaspidi KB 1463–1507). Hrsg. R. Vogelsang. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, 27, 1–2.) Köln, Böhlau, 1983, nr 2575, 2618, 1654, 2689, 2723; TLA, f 230, n 1, s Ad 32, fol. 2r [nr 2756].

Suurgildile.⁸⁴ Edaspidi maksti seda tasu Westermanni poegadele, kes otsustasid juba noorest peast vaimulikukarjääri kasuks: algul *her* Antonius Westermann, pärast viimase surma *her* Albert Westermann noorem.⁸⁵ See, et raad maksis ühele kaupmehele vikaaritasu, polnudki nii väga erakordne – lisaks Albert Westermann vanemale on see teada ka teiste meeste puhul (nt Israhel van Mer, Ewert Hessels).⁸⁶ Kas see viitab sellele, et kaupmees võis tõepoolest ka vaimulikuna tegutseda või on need maksed kuidagi teisiti tõlgendatavad, vajab tulevikus lähemat uurimist.

Ei tohi unustada, et kõiki eelnimetatud ameteid või ülesandeid täitis Westermann oma kaupmehekarjääri kõrvalt. Tema äril, partneritel ja ärisidemetel me selles artiklis ei peatu. Pigem oli eesmärgiks näidata, milliseid ühiskondlikke tegevusi aktiivne ja mõjukas linnakodanik oma põhitegevuse kõrvalt veel täitis ja millised on neid tegevusi peegeldavad allikad. Kui Albert Westermann oli kaupmees, kelle tegusaimad aastad jäid 15. sajandi lõpukümnendesse, siis nende meeste kohta, kes elasid 16. sajandi esimesel poolel, on tänu säilinud allikate suurenenud hulgal veelgi rohkem andmeid.

Victor Bretholt, bürgermeister Marquart (III) Bretholti poeg⁸⁷, astus Mustpeade vennaskonda 1524/25. aasta jõulujuotudel ja jäi sinna neljaks aastaks.⁸⁸ Victor paistab olevat olnud erakordselt tegus mees, sest peaaegu iga joodu ajal on talle usaldatud mõni vastutusrikas ülesanne: 1524/25. aasta jõulujuotudel oli ta tõrvikutantsija, 1525/26. aasta jõulujuotudel Niguliste kihelkonna naiste peolekutsuja, 1526/27. aasta jõulujuotudel neidude tantsitaja, 1527. aasta vastlajootudel eesantsija raekojas ja 1527/28. aasta jõulujuotudel jällegi Niguliste kihelkonna naiste peolekutsuja.⁸⁹ Loetletud ametid osutavad Victori heale tantsuoskusele ja tõenäolisele menule õrnema soo hulgas. 1528/29. aasta jõulujuotudel pidutses ta viimast

⁸⁴ Tegemist oli Püha Blasiuse, Viktori ja Jüri auks pühitsetud altariga. Vt selle altari kohta lähemalt **Mänd, A.** Püha Viktor – Tallinna kaitsepühak? – Kunstiteaduslikke Uurimusi, 2003, 3–4 [12], 22–23.

⁸⁵ Antonius Westermann sai Blasiuse altaril teenimise eest tasu aastatel 1508–1512 (s Ad 32, fol. 8v [nr 2798], 39r [nr 3012]). Võimalik, et ta oli sellele kohale määratud juba 1506, sest sel aastal on Albert Westermann saanud tasu oma poja asemel (KB 1463–1507, nr 2723). 1513. a märtsiks on Antonius surnud ja tasu saab jällegi isa (s Ad 32, fol. 46r [nr 3058]). Albert Westermann noorem teenis altaril aastail 1514–1524 (s Ad 32, fol. 58r [nr 3125], 168r [nr 3727]). Mõlemal oli ilmselt magistrikraad, sest neid tituleeritakse allikates kord *her*'iks, kord *mester*'iks.

⁸⁶ Kaupmees ja raeäär (1485, 1495) Israhel van Mer sai aastail 1493–1495 tasu hommikumissa eest Oleviste kirikus (KB 1463–1507, nr 2209, 2290). Vt tema kohta tabel 1. Kaupmees ja raeäär (1507–1524) Ewert Hessels sai sama missa eest tasu aastail 1519–1524 (TLA, f 230, n 1, s Ad 32, fol. 117r [nr 3432], 168r [nr 3727]). Vt tema kohta **Mänd, A.** Pidustused, 231.

⁸⁷ Perekont Bretholti kohta vt **Karnatz, H.** Zwischen der Bai und Nowgorod: Versuch einer Stammfolge der hansischen Kaufmannsfamilie Bretholt. – Ostdeutsche Familienkunde, 1974, Jg. 22, Heft 2, 33–41. Victor sündis Marquarti teisest abielust, tema ema oli Catharina von der Heyde. Samas, 36, 38–39.

⁸⁸ TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 164, 198.

⁸⁹ Bruderbuch 1500–1570. TLA, f 87, n 1, s 21, fol. 150v, 152r, 154r, 155r, 156r. Vt ka **Mänd, A.** Pidustused, 146.

korda koos mustpeadega, makstes täisosavõtumaksu, ja astus jootude lõpul Suurgildi.⁹⁰ Kas tänu suguvõsa tuntusele või siis kodanikeraamatu ebatäielikkuse tõttu ei leia me viimasest ei Victori ega ka tema vendade kodanikuks saamise aastat.⁹¹

Victori aktiivsus ei raugenud ka Suurgildis. 1530. aastal oli ta šafferiiks mai-krahvipeol ja 1537. aastal vastlajootudel.⁹² 1539. aastal oli ta pennišaffer õue⁹³ jooksul, mis jäi jõulu- ja vastlajootude vahele, ja 1542. aastal täitis ta sama ülesannet vastlate ning ülestõusmispühade vahelise õue jooksul.⁹⁴ 1545. aastal oli ta Lauagildi eestseisja.⁹⁵ 1547. aasta vastlajootudel täitis ta Suurgildi kaasistuja kohuseid, ent valiti juba samade jootude lõppedes oldermanniks.⁹⁶ Erinevalt oma poolvennast Marquart IV-st ja vennast Jasperist temast raehärrat siiski ei saanud. Suurgildi jootudel osales ta viimast korda 1557. aasta vastlatel.⁹⁷ Victori surmaaastat pole õnnestunud välja selgitada, ent veel 1. märtsil 1558 on ta vandunud truudust ordumeister Wilhelm Fürstenbergile.⁹⁸ Surnuna on teda nimetatud 1571. aastal, ent tegelik surmaaeg ei selgu sellestki dokumendist.⁹⁹

Nii Albert Westermann kui ka Victor Bretholt on heaks näiteks edukast ja sotsiaalselt aktiivsest linnakodanikust. Mõlemad saavutasid enamat kui n-õ keskmine kaupmees, jõudes Suurgildis juhtivale positsioonile. Samas ei kuulunud nad ka linnaeliidi tippu, sest kumbagi ei valitud raadi.

Nagu juba eespool rõhutatud, oli vanus tähtsaks eeltingimuseks kõrgele ametikohale jõudmisel. Allikad tõendavad, et ka raehärrasid valiti eakamate gildivendade hulgast, enamasti nende seast, kes olid gildis pidanud kas oldermanni- või kaasistujaametit, st tõendanud oma administratiivset võimekust (tabel 1). Kuigi raehärrad jäid Suurgildi liikmeteks ka pärast raadi üleminekut, tõmbusid nad arusaadavalt aktiivsest gildielust tagasi. Rael olid ka oma korporatiivsed pidustused, mida peeti valdavalt raekojas. Suurgildi külastas raad peajootude, st jõulude ja vastlate ajal ainult teatud kindlal päeval.¹⁰⁰ Kas neil eelkirjeldatud juhtudel, kui raehärra astus Suurgildi liikmeks, pidutses ta vastavate jootude ajal Suurgildi majas või ilmus sinna ainult vastuvõtutseremoonia ajaks, on teadmata. Küll aga on gildi jootudel osalenud ja täisosavõtumaksu maksnud üksikud teiste

⁹⁰ TLA, f 87, n 1, s 21a, pag. 198; f 191, n 2, s 15, pag. 185.

⁹¹ Victor (nagu ka tema vend Jasper) esineb kodanikeraamatus küll korduvalt, ent seda seoses truudusevannetega erinevatele isandatele.

⁹² TLA, f 191, n 2, s 19, pag. 18; s 15, pag. 286.

⁹³ Nii mustpeade kui ka Suurgildi seltsieluline aasta jagunes seitsmeks nn õueks (*Hof*), mille piir-tärmineteks olid aasta olulisemad pühad. Vt selle kohta **Mänd, A.** Pidustused, 71.

⁹⁴ TLA, f 191, n 2, s 20, fol. 10r, 13v.

⁹⁵ TLA, f 191, n 2, s 1, fol. 70r; n 2, s 3, fol. 123v.

⁹⁶ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 421, 427.

⁹⁷ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 525. (1558–1559. a sõja tõttu joote ei peetud, 1560. a vastlajootudel tema nime enam teiste seas ei ole.)

⁹⁸ Bürgerbuch, 71.

⁹⁹ **Karnatz, H.** Zwischen der Bai und Nowgorod, 38.

¹⁰⁰ **Mänd, A.** Pidustused, 88, vt ka 479–483 (lisa 5).

linnade raehärrad.¹⁰¹ Aeg-ajalt kohtab mõnd raehärrat ka mustpeade jootudel.¹⁰² Selline käitumine on siiski olnud erandlik, sest valdavalt pidutseti ikkagi koos oma korporatsiooniga.

Need endised oldermannid, keda raadi ei valitud, täiendasid gildi vanematekogu ridu. Endised oldermannid ja teised gildi vanemliikmed on jootudest osavõtjate nimekirjades üles tähendatud esimestena.¹⁰³ Vanematel oli gildiasjade üle otsustamisel tunduvalt rohkem võimu kui noorematel gildivendadel, samuti sai neile osaks mitmeid privileege. Üheks selliseks võib lugeda ka peajootude käigus toimunud pidulikku söömaaega, mis oli mõeldud ainult gildi oldermannile ja vanematele.¹⁰⁴ Need on jällegi heaks näiteks selle kohta, et gildi liikmed polnud võrdsed, vaid et eksisteeris tugev gildisisene hierarhia.

KOKKUVÕTE

Suurgildi liikmeskonna analüüs näitab, et senises ajalookirjanduses leiduv määratlus korporatsioonist kui linnakodanikest kaupmeeste gildist ei pea täielikult paika: gildi liikmeskond oli palju mitmekesisem, hõlmates lisaks kaupmeestele ka üksikuid vaimulikke, linnaametnikke, aadlikke, kipseid ja kunstnikke, aga ka näiteks teiste linnade raehärrasid. Siiski oli valdavalt tegemist sotsiaalselt lähedase positsiooniga inimestega. Sugugi kõik gildivennad polnud Tallinna kodanikud: kodanikuvannet võidi anda aastaid pärast gildi astumist, samuti oli liikmete seas teiste linnade kodanikke. Gildi liikmeteks loeti ka naisi, ehkki nende õigused olid meestega võrreldes piiratud.

Uurides kaupmeeste sotsiaalset karjääri, nende üleminekut ühest korporatsioonist teise ja korporatsioonisiseseid ameteid, oli võimalik välja tuua nii enamlevinud ehk tavapärasid käitumisi kui ka “normist” kõrvalekaldumisi. Loodetavasti aitab see kaasa keskaja ühiskonnas valitsenud sotsiaalse hierarhia ja käitumismudelite paremale mõistmisele.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 5401).

¹⁰¹ Nt Narva raehärra Henninck Passow pidutses Suurgildis aastail 1515–1516. TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 63, 68.

¹⁰² TLA, f 87, n 1, s 20, pag. 127 (*her Reynold van Werden*), 242 (*her Tymen Rapes*), 286 (*her Johan Bar*), 298 (*Bar*). Vt nende kohta **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie.

¹⁰³ TLA, f 191, n 2, s 15, pag. 307, 313, 320 jm.

¹⁰⁴ **Mänd, A.** Pidustused, 89, 334.

Tabel 1. Näiteid kaupmeeste sotsiaalsest karjäärist hiliskeskaegses Tallinnas¹⁰⁵

Nimi	MP liige	Kodanik alates	SG liige alates	SG kaasistuja	SG oldermann	Raehärra	Sumud
Kort Beckhusen	1523 v– 1528 v	24.10.1528	1528 j	1541 v–1542 j			1546?
Hinrick Boismann	1513 v– 1518 v		1518 j	1534 v–1535 j, 1539 j	1541–1544	1554–1563	1563?
Rotger Boismann	1506 v– 1516 j		1517 v	1528 v–1529 j		1535–1542	1545
Victor Bretholt	1524 j– 1528 j		1528 j	1547 v	1547–1550		pärast 1558
Bernt Bussmann	1502 v– 1518 v	29.10.1518	1518 j	1532 v–1533 j	1538–1541		1548?
Hans Eckholt	1488 v– 1494 v		1494 v	1506 v		1511–1525	1525
Hans Frilinc	1525 v– 1526 j		1526 j	1546 v–1547 j			1559
Jurgen Gellinckhusen	1516 j– 1523 j		1523 j	1534 j		1536–1539	enne 1544
Hans Hower	1521 j	27.04.1524	1523 j	1537 ¹⁰⁶		1539–1550	1566
Gert Hulshorst	1514 j– 1517 v	06.11.1524	1517 j	1543 j–1544 v	1544–1547		1552?
Gert Kampferbeck	1533 j– 1536 j	16.01.1537	1537 v		1560–1563		
Hans Kampferbeck	1523 v– 1526 v	23.03.1527	1526 v	1544 j–1545 v		1547–1562	pärast 1564
Kort Kardenal	1498 v– 1502 v	24.09.1507	1503 j	1518 j–1520 v	1529–1532		1549
Hans Kock	1502 v– 1507 j	27.10.1508	1508 j		1520–1521	1521–1533	
Bertold Kulle	1515 j	26.05.1508	1517 j	1545 v–1546 j			1549
Israhel van Mer	1468 j– 1474 v	14.11.1477	1475 v	1485 j–1486 j	1491–1494	1485, 1495	1496
Lambert Ottink	1473 j– 1480 v	17.11.1480	töenäol. 1480–81	1494 j–1496 v	1496–1499	1500–1514	1515?
Hans Peppersack	1479 j– 1489 j	15.03.1492	1489 j	1502 j–1504 v	1512–1514		1524
Mauritius Rotert	1511 v– 1519 v		1519 v	1538 j–1540 j			1547
Hans Tidincckhusen	1473 j– 1483 j		1483 j	1498 j–1500 v, 1502 v	1505–1508		1521
Albert Westermann	1476 j	05.05.1477	1476 j	1492 j–1494 v	1499–1502		1524
Hans Westhoff	1452 j– 1456 v	06.09.1476	1456 j		1485–1488		1503

MP – Mustpeade vennaskond, SG – Suurgild, j – jõuluhoodud (märgitud algusaasta)¹⁰⁷,
v – vastlajoodud.

Tabel 2. Tallinna Suurgildi oldermannid 1499–1560¹⁰⁸

Nimi	SG liige alates	Vahe aastates	Oldermann
Albert Westermann	1476 j	23	1499–1502
Hinrick Lussenberch	1480 j	22	1502–1505
Hans Tidinckhusen	1483 j	22	1505–1508
Hinrick Dellinckhusen	1482 j	26	1508–1511
Hans Peppersack	1489 j	22	1511–1514
Wolmer Brockhusen	1501 v	13	1514–1517
Willem Rinckhoff	1500 j	17	1517–1520
Hans Kock	1508 j	12	1520–1521
Hans Selhorst	1506 j	15	1521–1524
Bertold Bomhower	1506 j	18	1524–1527
Jurgen von der Heide	1514 j	13	1527–1529
Kort Kardenal	1503 j	26	1529–1532
Valentin von Hagen	1505 j	27	1532–1534
Helmich Ficke	1513 v	22	1535–1538
Bernt Bussmann	1518 j	20	1538–1541
Hinrick Boismann	1518 j	23	1541–1544
Gert Hulshorst	1517 j	27	1544–1547
Victor Bretholt	1528 j	19	1547–1550
Goschalk Becker	1529 j	21	1550
Bertold Dobbin	1531 j	20	1551–1554
Lutke van Oyten	1533 j	21	1554–1557
Remmert von Scharenberg	1537 j	20	1557–1560

j – jõulujoodud (märgitud algusaasta), v – vastlajoodud.

¹⁰⁵ Allikad: TLA, f 87, n 1, s 20, s 21a; f 191, n 2, s 1, s 3, s 15, s 16; Bürgerbuch; RR 3; **Bunge, F. G. v.** Die Revaler Rathslinie. Raehärrasid puudutav andmestik on võetud peamiselt Bunge teosest ja võib olla mittetäielik.

¹⁰⁶ Hans Howeri kohta on allikates vastukäivad teated: ühes allikas on teda nimetatud 1537. a kaasistujana (TLA, f 191, n 2, s 3, fol. 88r), seevastu ühe teise allika järgi oli sel aastal kaasistujaks hoopis Hans Knyper (s 15, pag. 289, 295).

¹⁰⁷ Siin ja tabelis 2 on edastatud jõulujootude algusaasta. See võib allikas antud aastaarvust ühe aasta võrra erineda, sest jõulujootude tähistati valdavalt uue aasta numbriga. Põhjuseks polnud mitte see, et joodud lõppesid jaanuaris, vaid et hiliskeskajal loeti jõule mitmel pool, sh Saksa aladel, uue aasta alguseks ja aastanumber vahetus 25. detsembril. Vt **Mänd, A.** Pidustused, 88.

¹⁰⁸ Allikad: TLA, f 191, n 2, s 1, s 15, s 16.

ON THE MEMBERSHIP OF THE GREAT GUILD AND THE SOCIAL CAREER OF A MERCHANT IN LATE MEDIEVAL TALLINN

Anu MÄND

This article focuses on the membership of the Great Guild in medieval Tallinn (German Reval), the most influential association in the city. Scholars have thus far defined this guild as the association of wealthy merchants who were involved in wholesale and long-distance trade and who were burghers of the city. However, the analysis of sources proves that the membership of the guild was much more diverse.

Information on guild members can be gathered from normative sources (the guild statutes) as well as from those reflecting actual practice. The first among the latter is the account book of the Great Guild from 1509 till 1603, which includes the names of those attending the two main festivals, Christmas and Carnival, as well as those of the new members. The second is the book of brothers of the Table Guild from 1364 till 1549, listing the names of the new members. The Table Guild – a charitable association that distributed food to the poor – constituted a kind of sub-organization of the Great Guild. According to their statutes, membership of the Table Guild was limited to people belonging to the Great Guild.

A closer study of the names found in these two sources indicates that, in addition to merchants, the guild also admitted some clerics, above all priests from the Church of the Holy Spirit. Since the Table Guild operated at this church, the admission of those priests is quite understandable. The guild also admitted city scribes, some of whom belonged to the clergy as well. Another ‘exceptional’ group among the guild members were noblemen, some of them local but some from abroad (such as a knight from Denmark). Sea captains, both local and foreign, were admitted as well. Even a painter, who, in accordance with his profession should have been a member of the St Canute’s Guild of the artisans, can be found in the lists of the Great Guild.

Scholars have frequently emphasized the fact that city councillors were elected from among members of the Great Guild alone. This is correct in the sense that members of the artisan guilds were never elected to the city council. It transpires, however, that some men first became city councillors and only thereafter entered the Great Guild. One possible explanation for this ‘unusual’ behaviour can be that they had lived and been elected councillors in some other city and at some point they moved over to the city council of Tallinn.

Surprisingly, among the new members of the Great Guild one can find several city councillors and burgomasters from other cities, such as Tartu (Dorpat), Narva, and New Pärnu (Neu Pernau). They continued to live and work in their own city. Hence, the guild also admitted men who were not burghers of Tallinn (the same is generally valid for clerics, foreign sea captains and noblemen).

In addition to guild brothers, there is also information on the guild sisters. However, female members did not have the same rights as men: they were never elected

to any of the guild offices, they did not participate in the general meetings, and even at the time of festivals they were invited to the guildhall only on particular days. The guild took care of the wives and widows by providing financial support, if necessary, by organizing funerals, and by ordering masses and prayers for the souls of the deceased.

Hence, as the sources testify, the membership of the Great Guild was much more diverse than thus far assumed, and the guild cannot be regarded merely as an association of the merchants. It was a corporation of the urban elite, uniting the wealthy and/or the powerful, and also admitting 'foreigners' with appropriate status.

In the second part of the article, the social career of a merchant is analysed, by which is meant his movement from one association to another and his advancement within the guild hierarchy. This topic is closely related to the question of how the following turning points in a man's life – marriage, becoming a burgher, and entering the guild – were connected.

First, it is vital to explain the relations of the Great Guild with another merchants' association in Tallinn, the Brotherhood of the Black Heads. The latter was a journeymen's association, uniting mainly sons of the members of the Great Guild. However, the confraternity also admitted foreign merchants and sea captains. It was customary that when a Black Head married, he moved over to the Great Guild and took the burgher's oath. Of course, not every member of the Great Guild had formerly belonged to the Brotherhood of the Black Heads, and some Black Heads never entered the Great Guild. There is also evidence that, in certain periods, there were married men among the Black Heads as well as bachelors among the guild members. Nonetheless, the division between the two was generally made on the basis of marital status, burghership, and occupational status.

It can be said that a typical career for a merchant in Tallinn was that after turning eighteen, he entered the Brotherhood of the Black Heads and remained a member until his marriage (the average period spent in the confraternity was five years). Thereafter he was admitted to the Great Guild where he remained until his death. The highest social position he could achieve was that of city councillor or, higher still, the office of burgomaster.

Although the members of the Great Guild were addressed in documents as 'burghers' (in contrast to the Black Heads who were 'journeymen'), there seems to have been no strict rule that necessitated becoming a burgher before entering the Great Guild. There were indeed men who took the burgher's oath some months before joining the guild. However, there were plenty of others who took it afterwards, sometimes even years after becoming a guild member. Table 1 provides a short overview of the social career of some merchants, presenting the following information: name, years in the Brotherhood of the Black Heads, date of becoming a burgher, date (year and festival) of entering the Great Guild, period as an assessor of the guild, period as the alderman, years in the city council, and year of death.

As the sources testify, in order to be elected alderman, one had to be in the guild for a minimum of twelve years. In practice, this period was usually longer – around twenty years. When one looks at the list of aldermen of the Great Guild from 1499 until 1560 (Table 2), one can observe that four of them had been guild members for 26 or 27 years before being elected to the position of alderman. This confirms what is generally known about medieval guilds: their leaders were elected from among old (and thus presumably experienced) men. Consequently, it is clear that age was considered one of the preconditions for authority and power. City councillors were likewise elected from among elderly guild members, and many of them had formerly held high positions in the guild (an alderman or an assessor), thus proving themselves skilled in administrative matters.

By observing the movement of merchants from one association to another, and their careers within an association, one can outline the general patterns of a social career as well as detect deviations from the ‘norm’. This, in turn, can help us better understand the system of social hierarchies in a medieval city, and also the role of guilds in the community.

ESIMENE NÕUKOGUDE AASTA EESTI MAJANDUSES: 1940–1941

Maie PIHLAMÄGI

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Artikli eesmärk on välja selgitada, millised muutused toimusid esimesel nõukogude võimu aastal Eesti majanduse tähtsamates sektorites – tööstuses, rahanduses, kaubanduses ning põllumajanduses – ja kas nende muudatuste tulemusena suudeti muuta Eesti senist majandussüsteemi.

ÜLEMINEK NÕUKOGUDE PLAAJANDUSELE TÖÖSTUSES

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1940. aasta juunis toimunud riigipöörde tulemusena ja Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu sama aasta augustis tõi endaga kaasa senise majandussüsteemi – turumajanduse – mehhanismide lõhkumise ja asendamise käsumajandusega. Esimene tähtis samm sel teel oli eraomanduse likvideerimine tootmisvahenditele, mis vormistati 23. juulil 1940 Riigivolikogus vastu võetud kahe dokumendiga. “Deklaratsioon maa kuulutamise rahva omandiks”¹ ja “Deklaratsioon pankade ja suurtööstuse natsionaliseerimise kohta”² kuulutasid kõik pangad, suurtööstusettevõtted, kaevandused ja transpordiettevõtted koos nende varaga, samuti maa koos maapõuevarade, metsade, järvede ja jõgedega kogu rahva (= riigi) omandiks.

Ümberkorraldused algasid rahandus- ja tööstussektorist. Nendes majandussektorites oli põllumajandusega võrreldes võimalik kiiremini muudatusi läbi viia ja tulemusi saavutada, seda enam, et loodeti tööstustöölise toetusele. Uue võimu esindajad teadvustasid endale siiski, et eesti rahva enamik ei mõista, et uue valitsemiskorraga seotud ühiskondlik-majanduslikud põhjapanevad reformid on suunatud majanduselu tervendamisele ning kogu töötava rahva heaolu tõstmisele, ja on seetõttu paanikasse sattunud. Paanikakülvamises süüdistati avalikult provokatoreid, aga ka majandusringkondi, kes teadlikult ei toetanud nõukogude majandusreformi ja avaldasid protesti võimude tegevuse vastu nii kirjalikult kui ka oma

¹ Riigi Teataja (RT) 1940, 77, 744.

² RT 1940, 77, 745.

tegevusega, mille tagajärjel langes rivist välja rida masinaid ning seadmeid ja oli häiritud tootmisprotsess.³ Võimud olid aga huvitatud tootmisprotsessi sujuvast jätkumisest, sest kavas oli suurendada NSV Liidu siseturu varustamist Eesti tööstustoodetega.

Tagamaks edu kavandatu elluviimiseks, kehtestati 25. juulil Vabariigi Presidendi ülesannetes oleva peaministri Johannes Varese dekreediga majandusministeeriumis väljatöötatud “Majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadus”⁴, mis nägi ette saboteerijate kriminaalvastutusele võtmist ja karistamist kuni kolmeaastase vabadusekaotusega koos vara konfiskeerimisega. Olles seaduse näol taganud endale survevahendi, avaldati 26. juulil 487 suurtööstusettevõtte (20 ja enama töölisega) natsionaliseerimise esimene nimekiri.⁵ Nimekirjas seisid kõik Eesti Vabariigi tööstuses võtmepositsioonil olnud erafirmad: Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik, Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur, Narva Lina- ketramise Vabrik ning Kalevi Manufaktuur, Port-Kunda tsemendivabrik, Fr. Krulli masinatehas ja paljud teised. Riigistamise üldjuhtimiseks moodustatud Natsionaliseerimise Peakomitee (Oskar Sepre, Arnold Veimer, Richard Mahl, Viktor Udam, Nadežda Tihanova, Voldemar Erit, Alfred Maasing, Lazar Vseviiov, Erna Keerdo ja Hendrik Allik)⁶ taktikepi all organiseeriti vabrikutes ja tehastes aktiivsematest töölis- ja parteitegelastest natsionaliseerimiskomiteed eesotsas komissaridega.

Kirjeldades oma mälestustes natsionaliseerimise läbiviimist, märgib Arnold Veimer, et harilikult organiseerisid natsionaliseerimiskomitee volinik, ametiühingukomitee ja töölisvanem tööliste üldkoosoleku, kus tehti teatavaks Natsionaliseerimise Peakomitee otsus ettevõtte natsionaliseerimise, senise juhtkonna tagandamise ja ettevõtte juhtimiseks ajutise komisari määramise kohta. Koosolekul valisid töölised komisjoni inventuuri läbiviimiseks ja natsionaliseerimisakti koostamiseks. Ettevõtte juhatus ja nõukogu jäeti ametisse kuni aktile allakirjutamiseni, kuid ilma õigusega osaleda ettevõtte juhtimises. Tehniline personal jäi tavaliselt edasi oma ülesandeid täitma.⁷ Ettevõtte häireteta tootmistegevuse eest kuni ainujuhtimisele üleminekuni, st direktori ametisse määramiseni, vastutas natsionaliseerimiskomitee.⁸

Juba 26. juuli õhtuks olid natsionaliseerimiskomiteed oma kontrolli alla võtnud enamiku nimekirjas seisnud vabrikute ja tehaste varad ning dokumendid. Juuli

³ Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 969, n 1, s 616, l 206–208.

⁴ RT 1940, 80, 767.

⁵ Vt RT 1940, 81, 771; 82, 779.

⁶ Rahva Hää, 1940, 27. juuli.

⁷ **Veimer, A.** Saabuva päeva koidikul. – Saabus päev. 1940. aasta revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Tallinn, 1960, 82.

⁸ Rahva Hää, 1940, 27. juuli; RT 1940, 89, 870. Augusti lõpul nimetasid rahvakomissarid ametisse riigistatud tööstusettevõtete esimesed direktorid, olles nende kandidatuuri EK(b)P Keskkomiteega eelnevalt kooskõlastanud. Direktorite määramisel oli kõige tähtsam klassiteadlikkus ja pärinemine töölisklassi hulgast. Majandushariduse, juhtimiskogemuste ja teadmiste olemasolule rõhku ei pandud, sest töölisklassi hulgas ei olnud sellise kvalifikatsiooniga inimesi.

ja augusti jooksul natsionaliseeriti kogu suurtööstus ja tähtsamad kesktööstusettevõtted (5–19 töolist), samuti riigiosalusega ettevõtted. Seega oli Natsionaliseerimise Peakomitee oma põhiülesanded täitnud, lõpetades 4. septembril oma tegevuse.⁹ Edaspidi tegeles üksikute ettevõtete riigistamisega augusti lõpul tööstuse juhtimiseks ja järelevalveks loodud kaks rahvakomissariaati – ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaat ja ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaat.

ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse anti esialgu 392 ja ENSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi valitsemisalasse 206 ettevõtet.¹⁰ Et ettevõtete rahvakomissariatidele allutamise printsiibid olid paika panemata, sattus ühe tööstusharu üks osa ettevõtetest kergetööstuse, teine osa kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi alluvusse. See raskendas nii tootmisharu tegevusest ülevaate saamist kui ka toodangu planeerimist. Olukorra parandamiseks võttis ENSV Rahvakomissaride Nõukogu (ENSV RKN) oktoobri lõpul vastu otsuse¹¹, millega korrastati mõlema rahvakomissariaadi valitsemisala. Kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi alluvusse koondati väiksemad kohaliku tähtsusega tööstused ja kergetööstuse rahvakomissariaadi valitsemisalasse vabariikliku ning üleliidulise tähtsusega ettevõtted.

Kui 1941. aasta aprillis loodi ENSV tööstuse juhtimiseks veel üks rahvakomissariaat – vabariikliku ja liidulise tähtsusega toiduainetööstuse rahvakomissariaat –, toimus taas eelnimetatud rahvakomissariatide valitsemisala korrastamine seoses osa ettevõtete üleminekuga vast loodud rahvakomissariaadi alluvusse. Kõigi kolme tööstusliku rahvakomissariaadi struktuur viidi vastavusse NSV Liidu selle ala rahvakomissariatide omaga.

Osa tsaarriaegsetest suurettevõtetest anti keskvalitsuse korraldusel peagi üleliiduliste rahvakomissariatide alluvusse. Nii anti 1940. aasta novembris vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. septembri 1940. aasta seadlusele Eesti kaks suuremat tekstiiliettevõtet Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuur (asutatud 1857) ja Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik (asutatud 1898) NSV Liidu Tekstiilitööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse.¹² Kiiresti võeti tarvitusele abinõud Eesti Vabariigis turukonjunktuurist lähtuvalt 2000 töölise ja 1/3 tootmisvõimsusega töötanud Kreenholmi manufaktuuri kogu tootmisvõimsuse tööle rakendamiseks ja tööliste arvu suurendamiseks Esimese maailmasõja eelse tasemeni – 10 000-ni. Kahe tähtsa tekstiiliettevõtte allutamine üleliidulisele juhtimisele tõi kaasa loobumise mitmekesise toodangu valmistamisest ja spetsialiseerumise jämedakoelise puuvillase riide masstootmisele üleliidulise tööjaotuse süsteemis. Ühtlasi tähendas see nende kahe ettevõtte väljumist kohaliku turu varustamise süsteemist.

Keskvalitsuse juhtide ja J. Stalini gigantomaania väljendus ka Tallinna laevatehaste suhtes. Vastavalt NSV Liidu RKN-i määrusele nr 913-386s 14. aprillist 1941 allutati Vene-Balti laevatehase ja Bekkeri laevatehase kõik hooned ja seadmed

⁹ ENSV Teataja (ENSV T) 1940, 4, 34.

¹⁰ ENSV T 1940, 10, 102, 103.

¹¹ ENSV T 1940, 36, 416.

¹² ENSV T 1940, 41, 485.

NSV Liidu Laevaehituse Tööstuse Rahvakomissariaadile. Viimane plaanis Esimese maailmasõja eel Tallinna ehitatud ja 1920. aastail pankrotistunud laevatehased¹³ taas täies mahus tööle rakendada. Tehaste ruume rentinud firmad said korralduse välja kolida. Laevatehaste hoonete kapitaalremondiks organiseeriti NSV Liidu Laevaehituse Tööstuse Rahvakomissariaadi ehitustrust nr 42. EK(b)P KK sekretär K. Säre sai ülesande aidata kaasa ehitustrusti varustamisele kohaliku ehitusmaterjali, tööjõu ja elamisnappusega.¹⁴ Tallinna suured jahuveskid Ilmarine ning Rotermann ja veskite seadmeid valmistav töökoda asukohaga Jaama 25 Tartus anti 1941. aasta mais NSV Liidu Varumise Rahvakomissariaadi alluvusse.¹⁵

Nii pandi alus Eesti tööstuse terviklikkuse lõhkumisele, mis jätkus ning kiirenes pärast Teist maailmasõda ja mille tulemusena kujutas Eesti tööstus vaid ühel territooriumil asuvate ettevõtete kogumit, millel puudus seos kohaliku turuga üldse või oli see väga nõrk.

Koos rahvakomissariaatide loomisega kujundati järk-järgult ümber ka tööstuse senine tootmis-, varustus-, turustus- ja tootmissüsteem, õigemini viidi see vastavusse NSV Liidu omaga, mille tagajärjel hävitati loomulik iseregulatsioon majanduses. Kui varem tegelesid tootmisfirmad ise vajaliku toorme ning seadmete hankimise ja toodangu turustamisega, siis uus süsteem nägi ette nende funktsioonide tsentraliseerimist rahvakomissariaatide varustus-turustusosakondade kätte, mis andis tootmistegevusele tõsise tagasilöögi. Seda näitab ilmekalt ettevõtete direktorite kirjavahetus valitsuse ja parteiorganitega. Näiteks kurtis Tartu ühendatud põllutööriistade tehaste Võit ja J. Ratniku direktor 1941. aasta veebruaris pleki, naelte, poltide, traadi, elektritarvete ja teiste materjalide puuduse üle, mis pidurdas tootmistegevust. Ettevõtte oli toorme tellimused esitanud õigeaegselt, kuid see jäi tulemata. Oma ettekandes partei keskkomiteele kirjutas direktor, et ta oli Tallinnas materjali hankimas käinud, ja kuigi teda jooksutati ühest asutusest teise, tulemusi see ei andnud.¹⁶ Toormaterjali puudusest tingitud tööseisak sundis Pärnu suusatööstuse Lennuk direktorit 29. märtsil 1941 pöörduma abi saamiseks ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe Johannes Lauristini, ENSV kerge-tööstuse rahvakomissari Arnold Veimeri ja EK(b)P Pärnumaa komitee sekretäri K. Männiksoni poole. Pöördumisest¹⁷ selgub, et teda jooksutati samuti ühest ametkonnast teise, kuid toormeküsimus jäi ikka lahendamata. Ta seadis üldse kahtluse alla, kas sellises bürokratismi vohamise õhkkonnas on võimalik ehitada sotsialistlikku tööstust, tõsta sotsialismimaa majanduslikku võimsust ja töötajate heaolu. Ilmselt sai Lennuk oma tooraine, sest Arnold Veimer sai Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjalt Hans Kruusilt ülesande “kohe korda sääda varustus-küsimus”.

¹³ Esimese maailmasõja eel töötas kahes tehases kokku 5500 töolist. Nende arv kahekordistus sõja esimestel aastatel.

¹⁴ Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 1, n 1, s 301, l 1.

¹⁵ ERA, f R-1, n 5, s 14, l 96–97.

¹⁶ ERAF, f 1, n 1, s 278, l 1.

¹⁷ ERA, f R-1, n 5, s 17, l 107–108.

Parteiliinis tegeles ettevõtete varustusküsimuste lahendamisega aktiivselt EK(b)P KK. Nii saatis 24. veebruaril 1941 EK(b)P KK II sekretär Nikolai Karotamm ÜK(b)P KK-le telegrammi, milles palus astuda koheselt samme, et Eesti tikuvabrikud, keda ähvardas kemikaalide puuduse tõttu seismajäämine, saaksid tellitud kemikaalid Leningradi tehastest kätte.¹⁸ EK(b)P KK I sekretär Karl Säre pöördus 3. aprillil 1941 ÜK(b)P KK sekretäri Georg Malenkovi poole palvega aidata kaasa, et täidetaks ENSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi 1941. aasta I kvartali tellimus riidevärvide, kemikaalide ja muude abimaterjalide osas, sest korduvatele meeldetuletustele vaatamata oli tellitud materjalide kogusest – 54 123 tonnist – saabunud Eestisse vaid 28 tonni ja seetõttu seisid laod viimistlemata poolfabrikaate täis, osa tekstiilitööstustest oli aga sunnitud tootmistegevuse ajutiselt peatama.¹⁹ Igapäevaseks nähtuseks muutus see, et seadmete, materjalide ja tagavaraosade tarned NSV Liidu teistest vabariikidest saabusid Eestisse suure hilinemisega, tellitust väiksemas koguses või jäid hoopis tulemata.

Toorme hankimise kõrval oli tööstuse jaoks teravaks probleemiks nõukogude vabariikidest saabunud toorme halb kvaliteet. Esinedes 2. jaanuaril 1941 EK(b)P KK büroo istungil aruandega tehase töö kohta, seostas V. Kingissepa nimelise paberi- ja tselluloositehase parteisekretär tselluloositoodangu vähenemist alates 1940. aasta novembrist Ameerika Ühendriikides toodetud väävlil asendamisega NSV Liidus toodetuga. Tehase hinnangul oli NSV Liidust tarnitud väävel ebakvaliteetne tuha, seleeni ja arseeni suure sisalduse tõttu ja takistas normaalset tootmisprotsessi.²⁰

Tootmisprotsessi normaalse kulgemise tagamiseks esitas ENSV Rahvakomisariide Nõukogu hulgaliselt taotlusi NSV Liidu Rahvakomisariide Nõukogule ja Väliskaubanduse Rahvakomissariaadile Eesti tööstuse jaoks seadmete, materjalide ja tagavaraosade importimiseks Lääneriikidest. Esialgu need taotlused osaliselt ka rahuldati, kuid mida aeg edasi, seda rohkem piirati importi ja nõuti orienteerumist üleliidulisele toodangule. Seda, et forsseeritud industrialiseerimise ja plaanimajanduse juurutamise tulemusena oli nõukogude tööstus sattunud 1930. aastate lõpuks sügavasse kriisi ja ei suutnud toota piisavalt tootmisvahendeid ja tarbekaupa, varjasid keskvalitsuse ja partei juhid avalikkuse eest kiivalt.²¹ Samal ajal võis lehtedest lugeda ja parteifoorumitel kuulda nõukogude plaanimajanduse tohututest edusammudest, mida pimesi ka usuti.

Nõukogude valitsuse hinnapoliitika, mille eesmärk oli Eesti tööstuskaupade hindade ühtlustamine üleliiduliste hindadega, mõjus samuti tootmistegevusele pärsivalt, sest hinnad olid kehtestatud käsu korras, arvestamata reaalseid tootmiskulusid, kasumist rääkimata. 25. novembril 1940 üleliidulise hinnakirja alusel

¹⁸ Pihlamägi, M. Eesti tööstus murrangulisel 1940.–1941. aastal: turumajanduselt plaanimajandusele. – Acta Historica Tallinnensia, 1997, 1, 160; ERAF, f 1, n 1, s 272, l 21.

¹⁹ ERAF, f 1, n 1, s 272, l 36.

²⁰ ERAF, f 1, n 4, s 61, l 85.

²¹ Vt lähemalt Осокина Е. А. Кризис снабжения 1939–1941 гг. в письмах советских людей. – Вопросы Истории, 1996, 1, 3–23.

kehtestatud tööstuskaupade ja tööstuslikult töödeldud toiduainete ühtne hinnakiri²² fikseeris niivõrd madalad hinnad, et need ei võimaldanud katta isegi tootmiskulusid. Kuna ettevõtted olid sunnitud käsu korras kehtestatud hindade tõttu toodangut müüma alla omahinna, tekkis käibevahendite puudus. Ettevõtete seismajäämise oht sundis valitsust probleemi teadvustama ja otsima riigieelarvest vahendeid, kuidas kompenseerida tööstusele tootmiskulude ja müügihindade vahest tekkinud kahjud.²³ Puuduva raha leidmiseks soovitas keskvalitsus täiendavalt emiteerida Eesti krooni 36 miljoni krooni ulatuses.²⁴ See tõi kaasa inflatsiooni tõusu.

Hästi toimivate süsteemide lõhkumise tagajärjel tekkinud segaduse ja kaose süvenemisele aitas kaasa üleminek plaanimajandusele 1940. aasta IV kvartalis. Keskvalitsuse kinnitatud IV kvartali plaani, mis tugines olemasolevale Eesti Vabariigi tööstusstatistikale, töötas ENSV Riiklik Plaanikomisjon (esimees O. Sepre) välja juba augustis, veel enne kergetööstuse ja kohaliku tööstuse rahvakomissariaatide loomist.²⁵ Sel ajal ei olnud veel teada, millised ettevõtted ühendatakse, millised antakse üleliidulisse alluvusse või millised üldse lõpetavad tegevuse. Samuti puudus ülevaade ettevõtete täpsest tootmisvõimsusest. Kahe silma vahele ei tohi jätta asjaolu, millele juhib oma uurimuses tähelepanu V. Ruus, et Eestis puudusid plaanimajanduse aluseid tundvad spetsialistid.²⁶

Plaani täitmiseks algatati tööstusettevõtetes sotsialistlik võistlus ja lööktöö, töötamine mitmel tööpingil ja kangasteljel. Sisuliselt tähendas see töö olulist intensiivistamist, mis kurnas töölisi ja mille tagajärjeks oli massiline mõjuva põhjusega töölt puudumine, tööle hilinemine, töölt omavoliliselt lahkumine enne tööpäeva lõppu ja massiline praaktoodang. Loomulikult mõjutas tootmistulemusi ka oskuslike juhtide puudumine ja kvalifitseeritud tööliste nappus. Nii oli kohaliku tööstuse rahvakomissariaadi valitsemisala ettevõtete (üldse 187 ettevõtet) direktoreid 1940. aasta lõpuks ametisse nimetatud 110, neist oli algharidusega 74. Ainult kolmel oli kõrgharidus ja ühel lõpetamata kõrgharidus. Ka rahvakomissar ise hindas tööstusettevõtete juhtide haridustaset madalaks ja saatis nad enesetäiendamiseks kursustele.²⁷

5. veebruaril 1941 EK(b)P IV kongressil peetud KK sekretäri K. Säre aruandekõnnest selgub siiski, et vaatamata mitmele probleemile tulid tööstusettevõtted 1940. aasta IV kvartali plaaniülesannete täitmisega üldiselt toime. Vaid üksikute toodanguliikide osas, nagu põlevkivi, põlevkiviõli ja kunstsarv, jäi plaan täitmata. Põhjuseks tõi K. Säre rahvakomissariaatide ja ettevõtete juhtide halba tööd ettevõtete õigeaegsel varustamisel tooraine ning seadmetega ja tehnilist laadi häirete kõrvaldamisel tootmisprotsessis. Tervikuna andis Eesti tööstus 1940. aastal 11,6% toodangut rohkem kui 1939. aastal (väikeste eraettevõtete osatähtsus tööstuse kogu-

²² ENSV T 1940, 53, 622. Eesti kroon kõrvaldati käibelt 25. märtsil 1941.

²³ ERA, f R-1206, n 1, s 12, l 6.

²⁴ ERA, f R-1, n 5, s 4, l 56.

²⁵ ERA, f R-13, n 1, s 39, l 113; ERAF, f 1, n 1, s 307, l 1–7.

²⁶ Ruus, V. Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis 1940–1941. Tallinn, 1980, 87.

²⁷ ERA, f R-13, n 1, s 39, l 117.

toodangus oli 1,7%). K. Säre arvates tagas toodangu suurenemise importtooraine asendamine nõukogude liiduvabariikidest pärit oleva toorainega, mis lahendas tööstusettevõtete toormega varustamise küsimuse.²⁸

ENSV 1941. aasta rahvamajanduse plaan loodeti edukamalt täita. Direktiivid (kinnitati NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK ühisotsusega 24. jaanuarist 1941) seadsid põhiülesandeks tööstuse laiendamise ning rekonstrueerimise ja kõigi olemasolevate tootmisvõimsuste, sealhulgas Eesti Vabariigis pankrotistunud tsari-aegsete hiigelettevõtete, käikulaskmise. Erilist rõhku tuli panna põlevkivi-, turba-, ehitusmaterjali-, masina-, tekstiili- ja toiduainetööstuse kiirele arendamisele.²⁹ Direktiivid nägid iga toodanguliigi osas ette väga detailse tootmisplaani kas tonnides, tükkides, kilovattides või meetrites. Rahalises väärtuses pidi ENSV tööstus 1941. aastal andma toodangut 397 miljoni rubla eest (1926/27. aasta NSV Liidu hindades).³⁰ Eesti põlevkivitööstuse kohta töötas ENSV Riiklik Plaanikomisjon välja viie aasta arenguplaani (1941–1945), mis nägi ette suurendada põlevkivitootmist 3,3 ning bensiinitootmist 5 korda ja neljakordistada tööliste arvu (7 tuhandelt 28 tuhandeni).³¹

Rahvamajanduse kapitaalvahetusteks planeeriti 173,5 miljonit rubla, sellest ligi pool (45%) tööstusse ja energeetikasse.³² Tootmisvahendite tööstuse forsseeritud arendamise eesmärk oli muuta ENSV 4–5 aastaga arenenud tööstusmaaks.³³ Suured investeeringud olid ette nähtud selleks, et lõpetada fosforiidikaevanduse ja rikastusvabriku ehitamine Maardus, laiendada põlevkivikaevandusi Kohtla-Järvel, Kiviõlis, Sillamäel ning Kohtlas ja isolatsiooniplaatide tehast Tallinnas, rajada uus tellisetehas Tallinna, jätkata tellisetehase Võrukivi uue tootmishoone ehitamist jne. Üsna kaalukas osa kapitaalvahetustest oli aga ette nähtud tööliselamute ehitamiseks põlevkivi- ning turbatootmise piirkonnas ja Tallinnas.³⁴

Kuigi plaanitäitmine algas juba jaanuaris, kinnitati 1941. aasta riiklik plaan alles aprillis Eesti NSV Ülemnõukogu teisel istungjärgul.

Tööstuse ekstensiivarengut hakkas takistama tööjõupuudus, eriti kaevurite, ehitus- ja tekstiilitöölise osas. Arutades 1941. aasta jaanuari lõpul ENSV Kerge- ja kesktööstuse Rahvakomissariaadi tööd, märkis EK(b)P KK, et kaadri ettevalmistamise süsteem ei suuda tagada tööstusele piisavalt tööjõudu, pidades vajalikuks intensiivistada tööliste väljaõpet kursuste võrgu kaudu. Samuti peeti vajalikuks välja arendada kutsekoolide võrk. Tööjõuküsimuse lahendamiseni otsustati kasutada võõrtööjõudu, eriti üleliidulise tähtsusega objektidel. Nende hulka kuulus Kreenholmi manufaktuur, kus tööliste arvu suurendamist kavandatud 10 000-ni takistas vabade töökäte puudus. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 10. maist

²⁸ ERAF, f 1, n 4, s 30, l 23.

²⁹ ERA, f R-1, n 1, s 2, l 1.

³⁰ Vt ERA, f R-1, n 1, s 2, l 8–12.

³¹ Lauristin, J. Esimene nõukogude aasta Eestis. Tallinn, 1946, 129.

³² Samas, 144.

³³ Kommunist, 1941, 8. apr.

³⁴ Eesti NSV 1941. a rahvamajandusplaani tähtsamaid näitarve. Tallinn, 1941, 28–41.

1941 lubati NSV Liidu teistest vabariikidest värvata Narva Kreenholmi tarvis 1500 tekstiilitööstist.³⁵

1941. aasta I kvartali plaan tööstuses tervikuna jäi täitmata, ehkki mõne toodanguliigi osas, nagu punased tellised, klaas, tuletikud, kips ning paber, see täideti ja ületati. II kvartali plaani edukaks täitmiseks kavandatud administratiivsete abinõudega – laiendada sotsialistlikku võistlust, tõhustada võistlust praaktoodangu valmistamise vastu ja tugevdada töödistsipliini – oli vaevalt võimalik majanduses toimunud lammutustööd heastada ja tulemusi saavutada.

Tarbe- ning toidukaupade ja tootmisvahendite, sealhulgas põllumajandusele vajalike põllutööriistade ja -masinate defitsiidil, olid sügavamad põhjused: see oli tööstuse iseregulatsiooni lõhkumise ja käsumajanduse juurutamise vili.

EESTI ISESEISVA RAHANDUSSÜSTEEMI KAOTAMINE

J. V. Barbaruse 21. juuni nukuvalitsuse peamiseks ülesandeks oli haarata rahandussektor kiiresti enda kätte, et saada vahendeid majanduse finantseerimiseks. Esmalt oli tähtis peatada võimuvahetusest segadusse ning paanikasse sattunud eraisikute ja ärimeeste raha väljavõtmine oma pangakontolt. Takistamaks pankade rahast tühjaks jooksmist, kehtestas majandusminister 19. juulil kõigis pangaasutustes, sealhulgas Riigihoiukassas ja keskpangas Eesti Pangas, kuuks ajaks moratooriumi.³⁶ Sel ajal võis pangaasutus väljamakseid teha isikuarvelt kuni 100 krooni kuus, kaubandus- ja tööstusettevõtte kontolt aga ainult töötasudeks, vajaliku tooraine ning töövahendite muretsemiseks ja enne moratooriumi tekkinud võlakohustuste kustutamiseks.³⁷ Aga mõni päev hiljem, 23. juulil, kuulutati välja pankade riigistamine, mille alusel algas uute võimude kiire tegutsemine pangandussfääris rahavoogude liikumise üle kontrolli saavutamiseks.

Tööstus- ja kaubandusettevõtetele kehtestati väike sularaha kassalimiit. Kassalimiiti ületavatest summadest tuli 90% kanda kohustuslikus korras ettevõtte arvele pangaasutuses hiljemalt järgmisel tööpäeval. Seaduserikkujaid ootas karm karistus – kuuekuune vanglakaristus ja kuni 50 000-kroonine rahatrahv.³⁸ Samuti keelati isikutel, asutustel ja ettevõtetel (v.a riigiettevõtted ja asutused) väärtpaberite – aktsiate, osatähtede, obligatsioonide, pandi- ja võlakirjade – omandiõiguse ülevõtmine ning pantimine ja neid kohustati hiljemalt 20. juuliks registreerima majandusministeeriumis kõik nende valduses olevad väärtpaberid.³⁹ Augusti algul lõpetati väärtpaberitega börsitehingud ja keelati pankadel nende tagatisel laenuandmine. Kõiki isikuid, ettevõtteid ja asutusi kohustati nende valduses olevad väärtpaberid andma 14. augustiks Eesti Panka hoiule.⁴⁰

³⁵ ERA, f R-1, n 1, s 43, l 253.

³⁶ RT 1940, 70, 688; 72, 718; 72, 719. Moratooriumi pikendati kuust kuusse kuni 1. aprillini 1941.

³⁷ RT 1940, 70, 689.

³⁸ RT 1940, 78, 747.

³⁹ RT 1940, 69, 678.

⁴⁰ RT 1940, 98, 959.

26. juulil avaldati Riigi Teatajas riigistamisele kuuluvate rahaasutuste nimekiri⁴¹ ja juba samal päeval alustasid kohalikud natsionaliseerimiskomiteed pankade ülevõtmist vastavalt Natsionaliseerimise Peakomitee juhtnõoidele. Natsionaliseerimiskomitee ülesanne oli kontrollida kõiki pangaoperatsioone ja teha ettepanekuid panga juhtivorganite puhastamiseks “võõrastest elementidest”. 29. juuliks oli pankade ülevõtmine lõpetatud. Suurem osa pangaametnikke jäeti tööle edasi. Uus võim ei söandanud neid asendada klassiteadlike töölisega, sest viimastel puudus majandusalane haridus. Vastasel korral oleks terve finantssüsteem kokku varisenud.

Natsionaliseeritud pankade üldjuhtimiseks ja valitsemiseks moodustati 3. augustil Pankade Juhtimise Komitee (Oskar Sepre, Lazar Vseviov, Eduard Vendelin, Aleksander Kukk, Irene Viese ja Harald Raesaar⁴²), kes algul tegutses majandusministeeriumi ja pärast selle likvideerimist 25. augustil moodustatud ENSV Rahanduse Rahvakomissariaadi juures.

Panga- ja rahasüsteemi edasine ümberkorraldamine toimus NSV Liidu Riigipanga (Gospanga) Eesti voliniku Simakini allkirjastatud pankade natsionaliseerimise juhendi⁴³ järgi. Arusaadavalt alustati emissioonipangast Eesti Pangast, mille president (20. juulist 1940) professor dr jur Juhan Vaabel aitas ümberkorraldusi ette valmistada. Valitsus kohustas Eesti Panka krediteerima miljonitesse kroonidesse ulatava intressita laenuga NSV Liidu Riigipanka ja müüma talle Inglismaa, Rootsi ja USA pangas asuva Eesti kullavaru.⁴⁴ 3. augustil lõpetati välisraha müük nii sularahas kui ka tšekkides ja akreditiivides, samuti pandi seisma välisvaluuta ülekanded importkaupade eest ja blokeeriti välispankade korrespondentarvete saldod Eesti Pangas.⁴⁵ Järgnes kullassepaärides ja -töökodades oleva kulla, hõbeda ja vääriskivide võõrandamine ja paigutamine Eesti Panka.⁴⁶

Augustis allutati Eesti Vabariigis sõltumatu emissioonikeskpangana tegutsenud Eesti Pank täielikult valitsuse kontrollile. Panga nõukogu likvideeriti ja tema ülesanded pandi Eesti Panga juhatusele, täiskogu ülesandeid asus täitma Vabariigi Valitsus. Peaminister sai õiguse anda korraldusi panga tegevuse alal.⁴⁷ Eesti Panga kätte koondati ka natsionaliseeritud tööstus-, transpordi- ja kaubandusettevõtete finantseerimine. Seoses sellega kohustati pangaasutusi (v.a Pikalaenu Pank ja Eesti Maapank) 31. augustiks 1940 Eesti Pangale üle andma kõigi natsionaliseeritud ettevõtete arveldusarved, kohustused ja laenuagatised.⁴⁸ Veel riigista-

⁴¹ Vt RT 1940, 82, 779.

⁴² RTL 1940, 69, 2181.

⁴³ **Sabbo, H.** Võimatu vaikida, II: eestlaste represseerimist tõendavad arhiividokumendid. Tallinn, 1996, 647–648. Voliniku ülesanne oli jälgida, et pankade natsionaliseerimise deklaratsiooni viidaks ellu kõrvalekaldumatult ja täidetaks NSV Liidu valitsuse juhtnõoide alusel kehtestatud rahaoperatsioonide teostamise eeskirju.

⁴⁴ ERA, f 31, n 2, s 1013, l 3–4; s 1015, l 1; s 1027, l 7. Kulla andis välja üksnes Rootsi Riigipank.

⁴⁵ RT 1940, 92, 914.

⁴⁶ RT 1940, 93, 922. Oktoobris võõrandati kõik pandimajades panditud ja kohtutes deponeeritud väärisesemed, mille väärtus oli vähemalt 240 krooni (vt ENSV T 1940, 37, 432).

⁴⁷ RT 1940, 107, 1080.

⁴⁸ RT 1940, 102, 1013; 104, 1044.

mata ettevõtteid pidid finantseerimisallikad ise leidma. Rahapuudusel olid paljud väikeettevõtteid sunnitud pankroti välja kuulutama. Ettevõtte likvideerimine polnud lihtne protseduur: enne tuli tõestada, et tegemist pole sabotaažiga, st tootmise tahtliku lõpetamisega eesmärgiga kahjustada nõukogude rahvamajandust.

10. oktoobril 1940 reorganiseeriti Eesti Pank ja tema osakonnad NSV Liidu Riigipanga Eesti Vabariiklikuks Kontoriks ja selle osakondadeks ülesandega anda lühiajalist krediiti.⁴⁹ 23. oktoobril sai Eesti Maapangast NSVL Põllumajanduse Panga Eesti Vabariiklik Kontor. Viimase alluvusse läksid ka natsionaliseeritud 60 ühispanka, mis kujundati ümber põllumajanduslikeks krediidiühinguteks.⁵⁰ Kommunaalmajanduse ja elamuehituse finantseerimiseks moodustati novembris Tallinna, Tartu ja Narva linnapankade baasil Eesti Vabariiklik Kommunaalpank.⁵¹ Novembri lõpul asutatud ENSV Riiklikkude Töö-Hoiukassade ja Riikliku Krediidi Valitsuse alluvusse anti kõik hoiukassad.⁵² 1. jaanuarist 1941 alustas tegevust NSV Liidu Tööstuspanga Eesti Vabariiklik Kontor, kellele anti üle Pikalaenu Panga varad.⁵³ Sellega jõudis lõpule Eesti Vabariigi pangasüsteemi lõhkumine: kõik pangad olid reorganiseeritud NSV Liidu pankade harukontoriteks.

Koos pangasüsteemiga lõhuti järk-järgult Eesti rahvuslik valuutasüsteem ja asendati üleliidulise valuutasüsteemiga. Selle sammu ettevalmistamiseks raskendas partei ja valitsus käiku terve majanduslike, sotsiaalpoliitiliste ja ideoloogiliste abinõude kompleksi. 25. novembril võeti Eesti krooni kõrval kasutusele Nõukogude rubla kursiga 1 kroon = 1,25 rubla.⁵⁴ 25. novembril 1940 oli Eesti kroone käibel 99 850 000, sellest 92 957 800 krooni pangatähtedes ja 6 893 100 krooni vahetusrahana.⁵⁵ Paralleelvaluutad olid käibel kuni 25. märtsini 1941, mil Eesti kroon käibelt kõrvaldati. Vahetult enne seda natsionaliseeriti kõik pangahoised, mis olid suuremad kui 1000 rubla (ca 800 krooni).⁵⁶

KAUBANDUSE ÜMBERKORRALDAMINE

1940. aasta septembris, pärast seda kui tööstus- ja pangandussektoris oli riigistamine põhiliselt lõpetatud, jõudis järjekord kaubanduse kätte. ENSV RKN-i 23. septembri otsuse⁵⁷ kohaselt kuulus riigistamisele 387 suuremat (vähemalt 100 000-kroonise aastakäibega) kaubandus- ja toitlustettevõtet, mis moodustasid vaid 4% nende üldarvust, kuid andsid 50% kogu käibest. Hiljem natsionaliseeriti ka väiksema, 50 000–100 000-kroonise aastakäibega kaubandus- ja toitlustette-

⁴⁹ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 109.

⁵⁰ ENSV T 1940, 34, 387.

⁵¹ ENSV T 1940, 52, 603.

⁵² ENSV T 1940, 58, 702.

⁵³ ERA, f R-4, n 1, s 23, l 1; ENSV T 1941, 2, 8.

⁵⁴ ERA, f R-1, n 2, s 3, l 385–386.

⁵⁵ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 112.

⁵⁶ **Kareda, E.** Technique of Economic Sovietisation. A Baltic Experience. London, 1947, 105.

⁵⁷ ENSV T 1940, 12, 121.

võtted. 1940. aasta lõpuks oli natsionaliseeritud 412, 1941. aasta juuniks aga 703 kaubandusettevõtet.⁵⁸ Kuna sotsialistliku omandi tähtsaim vorm oli riiklik omand, siis valdav osa natsionaliseeritud ettevõtetest anti üle riiklikule kaubandusvõrgule, kooperatiivkaubandusvõrku täiendati tagasihoidlikult. Riiklike ja kooperatiivsete kaubandusettevõtete kõrval eksisteerisid edasi ka väikesed erakaubandusettevõtted.⁵⁹

1940. aasta oktoobri lõpul alustasid Tallinnas, Tartus, Viljandis, Pärnus ja Narvas jaekaubanduse ja ühiskondliku toitlustamise alal linnades tegevust kuus riiklikku kaubastut ja üks trust, mis olid moodustatud üleliiduliste *torg*'ide eeskujul. Uutele juhtimisstruktuuridele anti üle nende tegevuspiirkonnas natsionaliseeritud firmad koos nende varade, õiguste ja kohustustega. Maapiirkondades organiseeris jae-kaubandust ja ühiskondlikku toitlustamist Eesti Tarvitajate Ühisuse Keskühisus (ETK).⁶⁰ Hulgikaubanduse organisatsioonide – hulgimüügikeskuste ja -baaside – organiseerimine Eestis kuulus üleliiduliste rahvakomissariaatide ülesannete hulka, kuid nende organiseerimine edenes väga visalt. ENSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi süsteemis tegutsesid vaid Kreenbalt tekstiilkaupade ja ETK pudukaupade hulgimüügi keskusena.

Kaubanduse organisatsiooniliste küsimuste kõrval tegelesid uued võimud aktiivselt hindade korrigeerimisega, et need järk-järgult üleliiduliste kehtivate hindadega vastavusse viia.

ENSV siseturгу pidid tarbekaupade ja toiduainetega varustama kohaliku tööstuse ja põllumajanduse kõrval teised nõukogude vabariigid, importkaupadele jäeti väga väike osa. Eelpool oli juba juttu raskustest tööstuse varustamisel vajaliku toorme ja seadmetega. Samasugused probleemid olid ka kaubanduses. Nõukogude vabariikidele esitatud tellimuste täitmine viibis ja suurem osa tellitud kaubast jäigi saamata. Samal ajal oli Eestis üleliidulise spetsialiseerumise raames lõpetatud mitmete tarbekaupade tootmine ja kaubandusettevõttele oli kohustus neid hankida üleliiduliselt turult.

Kaubavahetuse hõlbustamiseks teiste nõukogude vabariikidega kaotati 10. detsembril tollipiir Eesti ja naabervabariikide vahel. Sellele oli augustis eelnenud väliskaubanduse kuulutamine “Väliskaubanduse ümberkorraldamise seaduse”⁶¹ alusel riigi ainuõiguseks, Eestilt oli võetud õigus teostada iseseisvalt väliskaubandustehinguid ja antud see NSV Liidu Väliskaubanduse Rahvakomissariaadi pädevusse. Viimase volinikuks ENSV valitsuse juurde määrati P. Krasnov, kes muude ülesannete kõrval jälgis rangelt, et ENSV nõudlus tööstusliku tooraine, abiainet, kütuse ja valmiskaupade järele rahuldatakse sisseveoga valuuta kokku-

⁵⁸ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 13; **Ruus, V.** Sotsialistlikud ümberkorraldused Eestis, 61.

⁵⁹ ENSV konstitutsiooni § 8 lubas sotsialistliku majandussüsteemi kõrval eksisteerida talupoegade ning käsitöölise majapidamistel ja väikestel tööstus- ning kaubanduseraettevõttele.

⁶⁰ NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK 15. jaanuari 1941. a määruse “Tarbijate kooperatsiooni organiseerimise kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV-s” alusel reorganiseeriti Eesti Tarvitajate Ühisuse Keskühisus 1941. a aprillis Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklikuks Liiduks (ETKVL).

⁶¹ RT 1940, 110, 116.

hoiu eesmärgil mitte Lääneriikidest, vaid NSV Liidu teistest vabariikidest. Et aga nõukogude tööstus ja põllumajandus olid raskes kriisis, polnud tegelikult võimalik suuremat osa tellimustest täita. Samal ajal oli Eesti koos Läti ja Leeduga “kullaauguks”, kust oli võimalik saada nii toiduaineid kui tarbekaupa, sundides neid vabariike suurendama eksporti teistesse nõukogude vabariikidesse.

NSV Liidu RKN-i ja ÜK(b)P KK salajane ühismäärus 20. septembrist 1940 nägi ette suurendada põllumajandussaaduste ostmist Eestist ja sellega seoses põllumajandussaaduste (v.a teravili) kokkuostuhindade tõstmist 10–25% ajavahemikul 1. oktoobrist 1940 kuni 1. oktoobrini 1941. Et Eestil oli endal toiduainete ja tarbekaupadega varustamisega probleeme tekkinud, ei rutanud valitsus määruse täitmiseks korraldust andma, vaid püüdis saavutada müüginormide vähendamist ja soodsamat müügihinda. RKN-i esimees J. Lauristin saatis 8. oktoobril 1940 NSV Liidu väliskaubanduse rahvakomissarile kirja, milles palus vähendada sigade müügi kohustust 34 000-lt 10 000-le ja tõsta hinda 60%. Oma vastuskirjas 22. oktoobrist teatab NSV Liidu kaubanduse rahvakomissar A. Mikojan, et Lauristini palve rahuldamine tähendaks eelnimetatud ühismääruse rikkumist. Samuti teatas ta, et sigade hinda võib tõsta oktoobris 25%. Sigade arvu vähendamist 10 000-ni pidas Mikojan põhjendamatuks, viidates sellele, et sigade väljavedu Eestist Saksamaale, kuhu vastavalt Eesti-Saksa kaubanduslikule kokkuleppele oleks tulnud müüa 68 819 siga, on lõpetatud. Seda, et Saksamaa surus Eestile peale raskesti täidetava kokkuleppe, Mikojan loomulikult ei arvestanud. NSVL oli ise samuti kaubanduslike kokkulepete sõlmimisel Eestile tugevat survet avaldanud. Kompensatsiooniks sigade müügi eest lubati lähiajal saata Eestisse 290 tonni päevalille-, puuvillaning sinepiõli ja 300 tonni heeringaid.⁶² See, et Saksamaal õnnestus 1930. aastail oma osa Eesti väliskaubanduses suurendada, oli NSV Liidule pinnuks silmas ja nüüd oli võimalus sundida Eestit selle eest lõivu maksma.

NSV Liidu RKN-i määrus nr 1154-473c 26. aprillist 1941 kohustas Eesti-Saksa kaubanduslikus kokkuleppes ettenähtud eksportkogused kariloomade, kodulindude, teravilja ja loomasööda osas müüma Saksamaa asemel NSV Liidu varumisorganisatsioonidele varumishindadega. NSV Liidu RKN-i esimehe asetäitjale A. Võšinskile 1. mail 1941 saadetud salajases kirjas kritiseeris J. Lauristin seda määrust ja palus heaks kiita ENSV RKN-i otsuse, mille kohaselt Saksamaale eksportimata jäänud elusloomad – 139 hobust, 478 lehma, 38 lammast, 121 siga ja 505 kodulindu – antakse ENSV-s loodava 27 tõupiiimakarjakasvatuse sovhoosi, MTJ-ide ja hobu-masinalaenutuspunktide kasutusse. Ühtlasi teatab ta, et küsimuse lõpliku lahendamiseni on ENSV RKN andnud kohalikele täitevkomiteedele loa loomade andmiseks nimetatud organisatsioonidele.⁶³

Eesti tööstus- ja põllumajandussaaduste väljaveo suurenemine nõukogude vabariikidesse, impordi pidurdumine, tööstusliku tootmise spetsialiseerumine üleliidulise tööjaotuse raames, maareformi käivitamine ja samaaegne massiline tarbekaupade kokkuost 1940. aasta juunis-juulis Eestisse saabunud täiendava Nõukogude väe-

⁶² ERA, f R-1, n 1, s 5, l 1.

⁶³ ERA, f R-1, n 5, s 14, l 83.

kontingendi, arvukate ametnike ja nende perekonnaliikmete poolt põhjustasid 1940. aasta sügisel tarbekaupade ja toiduainete defitsiidi Eestis. Ükski kõrge ülemus ei viidanud kunagi sellele, et Euroopas 1939. aastal alanud sõda avaldas tugevat mõju ka Eesti majandusele ja sundis tootmist kokku tõmbama juba 1940. aasta algul. Käimasoleva sõja ja kogu maailmas pingestunud rahvusvahelise olukorra faktorit ei võetud oma suurejooneliste tegevuskavade planeerimisel üldse arvesse. Kaubanduse rahvakomissari arvates oli kaubanappus tekkinud kaubandustöötajate vilumatusest ja oskamatuses ette näha suurenevat nõudlust, kaubandustöötajate suurest töökoormusest ja transpordi ülekoormatusest.⁶⁴

Ametlikult süüdistati kaubapuuduses spekulante ja nende tegevusele pidi lõpu tegema ja turu normaliseerima kaubakoguste normimine. 1940. aasta oktoobri algul määrati ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega⁶⁵ kindlaks mitmete tööstus- ja toidukaupade müügikogused ühe isiku kohta. Kaubanduse rahvakomissariaati ja miilitsaorganeid kohustati kontrollima kaubanduses kehtivatest eeskirjadest kinnipidamist, et takistada kaupade kokkuostu ja edasimüümist spekulatiivsete hindadega. Vastavalt kaubanduse rahvakomissari Hendrik Alliku käskkirjale piirati ühele isikule korraga müüdavate kaupade kogust järgmiselt: või, makaronide ja küpsiste maksimaalseks müügikoguseks kehtestati 500 grammi, viljakohvi müüki piirati 400 ja oakohvi oma 200 grammiga, kakaod võis müüa 100 ja teed 50 grammi, tangu või kruupi üks, nisupüüli kaks kilogrammi, konserve üks toos. Seepi oli inimese kohta ette nähtud üks tükk, villast või poolvillast riidet mantli, kostüümi või kleidi jagu, valmisriiete ostmisel tuli teha valik mantli, kostüümi, ülikonna või kleidi vahel. Osta võis ühe villase või poolvillase vaiba ja ühe paari nahkjalanõusid. Tööstuskauba nimetus, müügi kuupäev, kaupluse aadress ja müüja nimi tuli märkida ostja isikutunnistuse viimasele lehele tindi või keemilise pliiaatsiga. Samasugune kord kehtis ka rohkem kui 20 krooni maksnud trikootaažist, villasest ja siidist toodete kohta.⁶⁶

Kaubanduse rahvakomissari 3. oktoobri 1940. aasta käskkirja nr 4 kohaselt tuli varustus(kaubandus)osakonnal esitada aruanne olukorrast kaubanduses iga 10 päeva kohta. Varustusosakonna aruandes⁶⁷ ajavahemiku 21.–31. detsember 1940 kohta märgitakse, et kaubandus oli väga elav, eriti oli suurenenud toiduainete ostmine. Toiduaineid jätkus piisavalt, mõne toiduaine, nagu odratangud, -kruubid, makaronid ja küpsised, realiseerimisega tekkis koguni raskusi. Väga pingeline oli olukord aga kantseleitarvete osas, sest kõik sõjaväe- ja üleliidulised asutused nõudsid kantselei- ja kirjutustarbeid, mida osteti eelarve ülejäägi kulutamise kaupaania käigus. Puudus oli värvipliiaatsitest, samuti kirjutus- ning pakkepaberist ja vihikutest, sest Eesti paberivabrikud olid hõivatud üleliiduliste suurte tellimuste täitmisega. Edasi märgitakse, et puuvillase, linase ja villase riidega oli turg peaaegu rahuldavalt varustatud, samal ajal oli puudus pesuesemeist ja villastest

⁶⁴ ERAF, f 1, n 1, s 175, l 26.

⁶⁵ ENSV T 1940, 17, 189.

⁶⁶ ENSV T 1940, 19, 217.

⁶⁷ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 1–2.

toodetest. Suur puudus oli endiselt elektrikaupadest ja peenrauakaubast, tallaning pastlanahast ja tööjalanõudest. 1941. aasta veebruarikuu esimese dekaadi (1.–10. veebruar) aruandest⁶⁸ selgub, et äritegevus oli normaalne. Elavalt ostsid kaupa, eriti riidekaupa, NSV Liidu sõjaväelased ja nende perekonnaliikmed. Toiduainetest oli turg varustatud kõigega, välja arvatud kalakonservid ja mõned importkaubad. Majatarvetest oli puudus fajansstaldrikuist ja teistest kööginõudest. Endiselt polnud turul töödeldud nahka ja meeste jalanõusid. Märtsis oli kaubanduse olukord tunduvalt halvenenud. Kaubandusosakonna aruandes ajavahemiku 21.–31. märts 1941 kohta märgitakse, et eelnevate kümme päevakutega võrreldes oli tunda paanikat ostjaskonna hulgas. Eriti palju osteti riidekaupa, jalanõusid ja toiduaineid, eelkõige liha, lihakonserve ja suhkrut. Et teistest liiduvabariikidest saadi suhkrut tellitust väiksemas koguses ja kaootiliselt, polnud seda tihtipeale müügil. Kauplustes nappis liha, samuti nisupüüli kõrgemaid sorte ja kalakonserve. Viimase defitsiidi vähendamiseks oli Kalatöõnduse Peavalitsuse tööstustes alustatud kalakonservide tootmist. Aruandes märgitakse ka makaronide ning nuudlite defitsiiti ja halba kvaliteeti, mille tulemusena tuli osa tooteid turult kõrvaldada. Samuti ei oldud suudetud rahuldada töödeldud naha, jalanõude, villaste (ülrikonna- ja mantli-riie) ning puuvillaste kangaste, samuti valmisriiete nõudlust. Täielikult puudusid kaubandusvõrgust aga naiste siidsukad ja naiste ning meeste aluspesu. Lõpetuseks märgitakse, et sukkade, valmisriiete, pesu ja puuvillase riide saamiseks on pöördutud üleliiduliste keskasutuste poole.⁶⁹

1940. aasta novembris partei ja valitsuse ühismäärusega moodustatud komisjon, kelle ülesanne oli tutvuda põhjalikult elanikkonna varustamisega toiduainete ning tarbekaupadega ja välja töötada abinõud selle parandamiseks, pidas tekkinud kaubadefitsiidi peamiseks põhjuseks ostubuumi, kuid ka pakkematerjali nappust ja kaubandusorganisatsioonide halba tööd. Varustamise parandamiseks tegi komisjon ettepaneku intensiivistada loomakasvatust, eriti seakasvatust, lõpetada defitsiitsete (villane ja linane riie, sukad, sokid, pesu, niit, jalatsid, vatt jne) kaupade müük väljapoole Eestit ja piirata tunduvalt või lõpetada hoopis kaupade müük jaekaubandusvõrgust üleliidulistele kohapealsetele asutustele.⁷⁰ See ettepanek realiseerus alles 1941. aasta aprilli lõpul, kui ENSV Kaubanduse rahvakomissari käskkirjaga keelati tekstiilkaupade, valmisriiete, jalanõude, mööbli (v.a kontorimööbel) ja teiste kaupade müük jaekaubandusvõrgust asutustele, organisatsioonidele ja ettevõtetele.⁷¹

Teisalt loodeti kaubanduse olukorda parandada kaubandustöötajate uue töötasusüsteemiga, mis seadis kauplusejuhataja, samuti kohvikute, restoranide ning sööklate ettekandjate ja kelnerite töötasu sõltuvusse käibest, ning üleminekuga plaanimajandusele. Keegi ei mõelnud, kuidas on võimalik täpselt ette planeerida ettevõtete, asutuste ning elanikkonna vajadusi ja olemasolevat vaba raha kauba-

⁶⁸ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 15–16.

⁶⁹ ERA, f R-13, n 1, s 625, l 33–34.

⁷⁰ ERA, f R-973, n 1, s 115, l 1–11.

⁷¹ ENSV T 1941, 53, 840.

ostmiseks. 1941. aasta rahvamajandusplaan kinnitas jaekaubanduse läbimüügiks 1370 miljonit rubla, sellest 460 miljonit riiklikus, 650 miljonit kooperatiivkaubandusvõrgus ja 260 miljonit rubla erakaubandussektoris.⁷²

26. jaanuaril 1941 kaubanduse rahvakomissariaadis peetud nõupidamisel selgus, et kaubastud olid küll plaani kindlaks määranud, aga kauplusteni polnud 1941. aasta plaan jõudnud. Rahul ei olnud ka jaanuarikuu kauba väikese läbimüügiga (25 miljonit rubla), sest see seadis kahtluse alla plaani täitmise aasta lõpuks.⁷³ Tugeva kriitika osaliseks sai planeerimine kohtadel. Kaubanduse rahvakomissar Hendrik Allik tõi näiteks Tartu Segakaubastu, kes oli planeerinud 1941. aastal müüa halli flanelli 800 000 meetrit, samal ajal kui kogu Eesti NSV tarbimine oli vaid 60 000 meetrit. 50 000 meetrit särgiriiet, siseturu kogu aastase tarbimise, lootis Tartu Segakaubastu üksi maha müüa. Madratsiriide läbimüügiks planeeris segakaubastu 50 000 meetrit, kuigi kogu riigi aastane vajadus oli vaid 14 000 meetrit. Ainuüksi kummipaela, millest oli suur puudus, kavatses Tartu Segakaubastu maha müüa 750 000 meetrit, s.o kogu siseturu vajaduse.⁷⁴ Rahvakomissar heitis kaubandusjuhtidele ette, et nad suhtuvad planeerimisse kergemeelselt, arvestamata kohaliku turu nõudlust. Ta rõhutas, et Eestis on plaanimajandus ja üle- või alaplaneerimisel on oma tagajärjed: üleplaneerimisel jääb kaup seisma ja raha on kauba all kinni, alaplaneerimisel pole võimalik kaupa juurde saada, sest seda tootetakse vastavalt koostatud plaanile. Positiivse tendentsina tõi rahvakomissar esile, et paljud kaubastud olid hakanud oma tellimustesse reaalsemalt suhtuma.⁷⁵

NÕUKOGUDE MAAREFORM

Ümberkorraldusi põllumajanduses alustati nii nagu teisteski majandussektorites omandisuhete muutmisest. 23. juulil 1940 Riigikogus vastu võetud deklaratsioon⁷⁶ maa kuulutamise kogu rahva omanduseks kaotas eraomanduse maale ja kuulutas kogu maa koos maapõuevarade, metsade, järvede ja jõgedega kogu rahva, s.o riigi omanduseks. Igale töötavale talupojale⁷⁷ lubati anda põliseks kasutamiseks kuni 30 hektarit maad ja kustutada maaomandiga seotud endised võlad. Maata ja vähese maaga talupoegadele lubati anda maad riiklikust maatagavarast.

Kuna maareformi läbiviimiseks puudus vajalik riiklik maareserv, kavandas valitsus seda teostada maade ümberjagamise teel. Maareservi põhilise osa pidid moodustama äralõiked talumaadest, mis ületasid 30 hektarit. Esialgsete arvestuste kohaselt pidi sel moel maareservi arvatama 413 398 hektarit.⁷⁸ Juuli lõpul moo-

⁷² ERAF, f 1, n 1, s 175, l 19.

⁷³ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 25.

⁷⁴ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 25.

⁷⁵ ERA, f R-13, n 1, s 36, l 26.

⁷⁶ Vt RT 1940, 77, 744.

⁷⁷ Töötava talupoja all mõisteti maaharijat, kes tegi talundis kõik tööd koos oma perekonnaliikmetega võõrast tööjõudu kasutamata.

⁷⁸ ERA, f R-6, n 1, s 467, l 17p.

dustatud Maata ja Vähese Maaga Talupoegade Maaga Varustamise Peakomitee (põllutööminister A. Jõeäär (esimees), EK(b)P KK esindajad G. Abels ja A. Aben, Eesti Ametiühisuste Keskliidu esindaja F. Eisen, liikmed G. Abel ja T. Sinberg⁷⁹) juhtimisel asusid maa- ja vallavalitsuste juurde loodud kohalikud komiteed augusti algul arvele võtma maid riikliku maareservi jaoks ja registreerima uusmaasoovijaid. Lisaks talumaadele, mis ületasid 30 hektarit, võeti arvele kirikutele ja usuühingutele, kohalikele omavalitsustele ja Eesti riigile kuulunud maad, samuti Saksamaale ümberasunute maad ja “potipõllumeeste” (Eesti Vabariigis kutsuti nendeks valitsustegelasi, advokaate, arste jt, kes olid endale muretsenud küll talu, kuid ise selle majandamisega ei tegelnud) maavaldused. Maaomanikud avaldasid protesti omandiõiguse tühistamise ning maavalduste kärpimise vastu, ja ennetamaks oma varade sattumist võõrastesse kätte, raiuti maha metsa, tapeti loomi, kavandatavatelt äralõigetelt jäeti saak koristamata, kingiti maad ning kariloomi pereliikmetele ja lähisugulastele.

Et lõpetada maaomanike vastuseis nõukogude maareformile, kehtestati 8. augustil 1940 “Talundite majapidamise korrashoiu seadus”⁸⁰, mis kohustas talunikke korralikult põldu harima ning teostama õigeaegselt külvi- ja koristustöid, sealhulgas kavandatud “äralõigetel”. Seadus keelas talu karja ja eluta inventari müümise, kinkimise või muul viisil võõrandamise, samuti talu majapidamise laostamise. Seaduserikkujaid ootas vara konfiskeerimine.

25. augustiks oli maade arvelevõtmine lõpetatud ja uus etapp – maade välja jagamine soovijaile – võis alata. Vastavalt partei ja valitsuse ühismäärusele⁸¹ maata ja vähese maaga talupoegade maaga varustamise sisu ning korra kohta ja määruse rakendamise juhendile⁸² planeeriti talukohad üsna väikesed – 12 hektari, kehvade maade puhul 15 hektari suurustena. Seega poole väiksematena deklaratsioonis lubatud maksimaalsuurusest (30 hektarit). Rohkemaks maareservi ei jätkunud, sest suured (100 ja rohkem hektarit) tõukarja- ja seemnekasvatusega tegelevad talundid ning riigimõisad otsustati jätta tükeldamata ja moodustada nende baasil riiklikud kollektiivsed majandid – sovhoosid.

Esmajärjekorras nähti ette varustada maaga vähese maaga talupojad, seejärel aasta- ning suvipõllutõelised, ümberasustatavad maapidajad (nõukogude baaside maa-alalt) ja talude senised rentnikud. Eelistada tuli lasterikaste perekondadega maasoovijaid. Arhiividokumendid näitavad, et selline eelistus ei lähtunud soovist hoolitseda lasterikaste perede eest, vaid praktilisest kaalutlusest – töökäte olemasolust majapidamises, sest palgatööjõu kasutamine taludes keelati.

1. jaanuariks 1941 oli võõrandatud kokku 758 358 hektarit maad (sh 178 689 hektarit põllumaad), millest põhiosa moodustasid äralõiked (587 293 hektarit ehk 77%) üle 30 hektari suurustest talumaadest ja likvideeritud talundid⁸³ (110 951 hektarit ehk 15%). Kokku võõrandati maid 36 159 talult. Ülejäänud maad olid

⁷⁹ RT 1940, 88, 856.

⁸⁰ RT 1940, 98, 963.

⁸¹ ENSV T 1940, 17, 192.

⁸² ENSV T 1940, 18, 212.

⁸³ Söötis maad ja halvasti majandatud talundid.

varem kuulunud kirikutele, kloostritele, kohalikele omavalitsustele ja riigiasutustele.⁸⁴

Võõrandamisega anti hoop eelkõige turule tootvatele elujõulistele taludele, mis olid olnud Eesti Vabariigi põllumajanduse alustalaks. Selle tagajärgi ei olnud vaja kaua oodata, need ilmsid juba 1941. aasta algul. Põllumajandusele kui tööstusliku tooraine allikale ja elanike toiduainetega varustamise ning ekspordi põhilisele allikale hoobi andmine oli Eesti kommunistide poolt “julge samm”, kui arvestada keerulist rahvusvahelist olukorda Euroopas. Siiski ei tahaks uskuda, et nende eesmärk oli Eesti majanduse laostamine, pigem läksid nad kommunistliku ideoloogia ohvriks, uskudes pimesi NSV Liidu valitsuse ja partei muinasjutte nõukogude majanduse edukast arengust ja tohututest saavutustest. Neil endil puudus iga-sugune arusaamine majanduse toimimisest ja kõik loodeti korda saada Moskva abiga. See, et Nõukogu Liidu paljudes piirkondades valitses forsseeritud industrialiseerimise ning sundkollektiviseerimise ja plaanimajanduse tagajärjel 1930. aastate teisel poolel nälg⁸⁵, oli Eesti partei- ja valitsusjuhtidele nii nagu muule maa-ilmalegi teadmata.

1. jaanuariks 1941 esitatud 103 560 maasooviavaldusest otsustati rahuldada vaid pooled: 24 755 maatamehe ja 27 600 vähese maaga talupoja avaldust. Kokku tuli neile välja mõõta 642 719 hektarit maad, mis moodustas 85% riiklikust maa-reservist. Pooled avaldused lükati tagasi põhjendusega, et sooviavaldajal puuduvad põllumajandusalased teadmised või ta kasutab juba ettenähtud suurusega (12–15 hektarit) maatükki. Ligi 16% avaldustest jäi rahuldamata vajaliku maa-reservi puudumisel ühes või teises vallas, eriti Petserimaal ja Narva-tagustes valdades (maad olid liivased või soised). Võimalust saada asendusmaa mõnes teises Eesti paigas reeglina ei kasutatud, kuna ei soovitud oma kodukohast lahkuda.

Katastri- ja maakorralduse osakonna juhataja andmeil oli 15. jaanuariks 1941 leidnud omaniku 22 600 uut väikekohta, välja oli andmata ligi 5000 kohta, neist 3000 seetõttu, et polnud soovijaid, 2000 soovijat oli aga sellest loobunud peamiselt liiga väikese maa pärast, hoonestamiseks ning inventari muretsemiseks antava laenu väiksuse ning lühiajalisuse, linna siirdumise jt põhjuste tõttu. Hädasunnil anti kevadiste põllutööde alguseks osa maakohti soovijaile, keda esialgu ei loetud õigustatuks.⁸⁶

Maade väljamõõtmine venis ja seetõttu jäid paljud majapidamised talveks korralikult ette valmistamata. Majapidamise keskmiseks suuruseks kujunes 10 hektarit, millest põllumaa moodustas kuni poole. Nii väikesed kohad ei olnud elujõulised, sest nad ei suutnud toita oma peret, rääkimata turule tootmisest. Pealegi puudusid uusmaasaajatel loomad, maaharimiseks vajalikud põllutööriistad, sageli ka elu-

⁸⁴ ERA, f R-6, n 18, s 5a, l 10, 13; n 1, s 777, l 8.

⁸⁵ Вt «Спасите нас от голода». Письмо рабочих Ижевского завода А. И. Рыкову 1930 г. – Исторический Архив, 2000, 4, 212; **Гинцберг Л. И.** Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в начале 30-х годов. По материалам «особых папок» политбюро ЦК ВКП(б). – Вопросы Истории, 1999, 10, 119–126.

⁸⁶ ERA, f R-6, n 18, s 5a, l 13.

hooned ja raha nende muretsemiseks. Uusmaasaajad tunnetasid, et ellujäämise ainukeseks teeks on kas saadud maast loobumine või ühinemine suuremateks majapidamisteks.

Narva jõe vasakul kaldal asuvates valdades, kus maad olid kehvad ja talundid vaesed, moodustati 1940. aasta sügisel kolm kolhoosi: Krasnaja Niva, Krasnaja Komarovka ja Novõi Putj. Peagi lisandus neile veel neli piiriäärset kolhoosi.⁸⁷ Kuigi see tundub uskumatuna, avaldas soovi põllumajandusliku kollektiivi loomiseks ka rida endisi suurmaaomanikke, et vältida oma majapidamise tükeldamist. Üheks niisuguseks näiteks oli Eesti Vabariigi tuntud riigitegelase Otto Tiewi majapidamise baasil loodud põllumajanduslik kollektiiv Jaanika.⁸⁸

Kolhoosiliikumine Eestis aastail 1940–1941 laiemalt ei levinud, sest partei ei pidanud soovitatavaks kolhooside asutamisega rutata. Deklaratsioonis maa kuulutamise kogu rahva omanduseks oli fikseeritud, et igasugused katsed haarata talupoegade isiklikku omandust või töötavate talupoegade tahte vastaselt sundida neile peale kolhoosidesse organiseerumist tõkestatakse otsustavalt, kuna need on kahjulikud riigi ja rahva huvidele. Kuid ulatuslik propaganda, mida partei tegi kollektiivse töö ja sotsialistlike ühismajapidamiste kasuks, näitab, et kolhooside loomine Eestis oleks olnud vaid aja küsimus. Pealegi kavatseti juba 1940. aasta oktoobris tõlkida vene keelest eesti keelde kolhoosi näidispõhikiri ja Moskvast hangiti kolhooside asjaajamise ning raamatupidamise korraldamise kohta käivad eeskirjad.⁸⁹ Nõukogude maareformi käigus kujundatud majanduskeskkond (elujõuetud väikekohad, üle jõu käivad müüginormid) pidi varem või hiljem viima vabatahtlikule ühinemisele kollektiivmajapidamisteks.

Praktikas pidid talurahvale suurtootmise eeliseid demonstreerima 113 sovhoosi, mille organiseerimisele asuti endiste riigimõisate baasil 1940. aasta sügis-talvel. Kuna talve saabudes polnud põllutöid võimalik teha, jäi sügiskünd tegemata ligi 2500 hektari suurusel põllumaal.⁹⁰ Kokku oli sovhooside käsutusse antud 37 256 hektarit maad, sellest põllumaad 12 314 hektarit.⁹¹ 1941. aasta kevadeks selgus, et mustermajandeid neist siiski ei saanud. Suur osa sovhoosidest kiratses, sest maad oli vähe ja sedagi polnud millegagi harida, kuna nappis tööjõudu ja tööriistu ning -masinaid. 1940. aasta viimases kvartalis plaani alusel töötav Eesti tööstus ei suutnud planeerimisvigade tõttu rahuldada nõudlust põllutööriistade ja -masinate järele, teistest vabariikidest sisseveetavate masinate tellimise, eriti aga kättesaamisega oli raskusi. Loomakasvatust takistas jõusööda nappus, mis oli tekkinud 1939. ja 1940. aasta põua tagajärjel. NSV Liidust tellitud jõusööt saabus Eestisse tellitust tunduvalt väiksemates kogustes ja oli sovhooside valitsuse juhataja G. Taalmani

⁸⁷ ERA, f R-6, n 2, s 86, l 1. 23. septembril moodustatud esimese kolhoosiga Krasnaja Niva ühines 32 väikest üksikmajapidamist. Neil oli kokku 756 ha maad, peamiselt soo- ja põõsasheinamaa, 28 hobust ja 17 lehma.

⁸⁸ Jaanika põhikiri vt ERA, f R-6, n 1, s 529, l 323–324.

⁸⁹ ERA, f R-6, n 1, s 529, l 249–250.

⁹⁰ ERA, f R-6, n 1, s 438, l 11.

⁹¹ ERA, R-6, n 18, s 5a, l 11.

sõnutsi suures osas kasutamiskõlbmatu selles esinevate metallesemete (traadijupid, naelad) tõttu.⁹²

EK(b)P IV kongress 1941. aasta veebruaris tunnistas väikesed riiklikud majapidamised ebaratsionaalseteks ja võttis vastu otsuse rajada nende asemele suured piimakarja kasvatamisele spetsialiseeritud loomakasvatussovhoosid. 26. aprillil 1941 kinnitas NSV Liidu RKN Eesti NSV RKN-i ettepaneku organiseerida Eestis 27 suurt piimakarjakasvatusele spetsialiseerunud sovhoosi.⁹³ Sovhooside karja suuruseks planeeriti 9875 pead, nende hulgas 6309 veist. Sigade arv määrati kindlaks 1327-le, lammaste arv 731-le. Tööhobuseid planeeriti 1508.⁹⁴ Uute kavandatud sovhooside juhtimist ei usaldatud enam ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Sovhooside Valitsusele, mis likvideeriti juunis, vaid vastavalt NSV Liidu RKN-i nõukogu 26. aprilli 1941. aasta määrusele nr 1162 NSVL Teravilja ja Loomakasvatuse Sovhooside Rahvakomissariaadi Tõu-Piimakarja Sovhooside Trustile. Üleliidulise rahvakomissariaadi bilanssi läksid ka kõigi endiste mõisate elumajad, majapidamishooned, kari, masinad ja põllumajanduslik inventar, samuti sovhoosidele eraldatud 40 255 hektari suurune maa.⁹⁵

Partei ja valitsuse tähtsaim lähieesmärk oli kujundada uusmaasaajatest neile maad andes ja igakülgselt abi osutades nõukogude võimu toetajaskond külas. Põllumajanduse ees seisvat tähtsat ülesannet – abistada uusmaasaajaid, neid, kes varem olid maata ja vähese maaga (nõukogude maareformi käigus oli 26 500 uusmaasaajat saanud kokku 294 000 hektarit maad ja sama arv majapidamisi juurdelõikeid 261 000 hektarit) – rõhutas Johannes Lauristin, esinedes 7. aprillil 1941 ENSV Ülemnõukogus aruandega rahvamajanduse arendamise riiklikust plaanist 1941. aastal.⁹⁶ Juba 1940. aastal oli valitsus eraldanud uusmaasaajatele 9 miljonit rubla eluning majapidamishoonete ehitamiseks ja loomade ning põllumajandusinventari muretsemiseks. Laen tuli tagasi maksta 7 aasta jooksul. Kuna aga elamuehitus nõudis aega ja suurt rahasummat, siis kohustati neid talusid, kelle maa küljest äralõikeid tehti, oma eluruume ja majapidamishooneid andma uusmaasaajate käsutusse kuni nende enda hoonete valmimiseni.

Et endistel maatameestel puudusid loomad, samuti seemnevili, põllutööriistad ja -masinad, rakendas riik olukorrast ülesaamiseks rida abinõusid. 1941. aasta kevadel anti uusmaasaajatele vilja ja rohu seemnelaenu, mis tuli tagastada sügisel koristatavast saagist. Põllumajandusliku inventari puudumise probleem loodeti lahendada masina-traktorijaamade ja hobu-masiniistade laenutuspunktide abil. 1941. aastal oli kavas organiseerida 25 masina-traktorijaama ja nende juurde 250 hobu-masiniistade laenutuspunkti.

⁹² ERA, f R-6, n 1, s 438, l 12.

⁹³ 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1960, 423–424. Ühtki majanduspoliitilist sammu ei astunud ilma partei kooskõlastuseta. EK(b)P KK struktuuris olid osakonnad (tööstuse, põllumajanduse jne), mis dubleerisid rahvakomissariaate.

⁹⁴ ERA, f R-275, n 2, s 3, l 38, 39.

⁹⁵ ERA, f R-275, n 2, s 3, l 31–32.

⁹⁶ **Lauristin, J.** Esimene nõukogude aasta Eestis, 134.

Koos hulga üleliiduliste määruste ning korralduste ja juhendite tõlkimise ning kehtestamisega ENSV-s 1941. aasta algul tulid käibele ka neis dokumentides kasutatud mõisted, nagu kehvik-, keskmiktalupoeg ja kulak, mis asendasid seni käibel olnud maata, vähese maaga talupoja ja üle 30 hektari suuruse talundi omaniku mõisted. Nii lülitati 1941. aasta rahvamajanduse arendamise riiklikku plaani 18 500 lehma ostmine, et varustada lehmata kehviktalumajapidamised lehmaga.⁹⁷ Riik planeeris selle jaoks krediiti 4,4 miljonit rubla.⁹⁸ Kehviktalumajapidamisele riigilt antava laenu suuruseks oli 60% lehma või vasika hinnast. Laenu anti kolmeks aastaks intressiga 3% aastas. Puuduv 40% tuli kehviktalupojal katta ise.⁹⁹

Lehmade ostmise riikliku plaani teostatavust kahtluse alla ei seatud, ehkki veiste, eelkõige lehmade arv oli 1940. aastal 1939. aastaga võrreldes tunduvalt kahanenud. Peamisi põhjusi oli kaks: loomateravilja ja heinasaagi ikaldus põua tõttu kahel järjestikusel, 1939. ning 1940. aastal ja nn nõukogude maareform ise. Vältimaks loomade riigistamist, tapeti neid taludes massiliselt. Harvad polnud ka need juhtumid, kui uusmaasaaja kasutas talle eraldatud looma oma toidulaua rikastamiseks. 1939. aastaga võrreldes vähenes sigade arv 1940. aastal 8%, lammaste arv 24%, eriti suur mõju oli aga loomakasvatusele selle peamise haru – piimakarja – vähenemine. Kui 1939. aastal oli Eesti talupidamistes kokku 477 800 lehma, siis 1940. aasta lõpuks oli neid 441 100, seega ligi 37 000 vähem. Langustendents jätkus ka 1941. aastal ja aasta lõpuks arvati ENSV-s olevat 415 000 lehma.¹⁰⁰ Olaf Mertelsmanni artiklis esitatud andmetel oli 1941. aasta 1. jaanuari seisuga veiseid 504 800, neist lehmaid 382 400; hobuseid 196 100, sigu 290 400 ja lambaid 316 100.¹⁰¹

Nagu selgub põllutöö rahvakomissariaadi juhendist¹⁰², pidi lehmade kokkuostu plaani täitmine toimuma peamiselt “kulaklik-jõukate majapidamiste lehmade ja vasikate ülejäägi” arvel. Neil “lubati” veiseid ära anda oma majapidamise võlgade¹⁰³ katteks. Müügi vabatahtlikkusest ei saanud juttugi olla, sest võla suurusest (andmed saadi NSVL Põllumajandusliku Panga Eesti Vabariiklikult Kontorilt, endiselt Maapangalt) lähtuvalt koostasid valla täitevkomiteed plaani igast kulaklik-jõukast majapidamisest ostetavate lehmade või vasikate kohta ja asusid võlgu sisse nõudma. Kuna rahalised vahendid võlgade maksmiseks puudusid, tuli võla katteks loomadest loobuda.

1941. aastal toimus põllumajanduse, nii nagu tööstuse ja kaubanduse arendaminegi, ühtse riikliku plaani kohaselt. Kindlaks määrati tali- ning suviviljade, sealhulgas teravilja, tehniliste kultuuride, kõõgivilja ja kartuli külvipind suuruses,

⁹⁷ Eesti NSV 1941. a rahvamajandusplaani tähtsamaid näitarve. Tallinn, 1941, 22.

⁹⁸ ENSV T 1941, 37, 561.

⁹⁹ ENSV T 1941, 37, 561.

¹⁰⁰ Konjunktuur, 1940, 67/68, 356, 369; ERA, f R-6, n 1, s 187, l 5.

¹⁰¹ **Mertelsmann, O.** Transition from market to command economy in one year: the case of Estonia, 1940–1941, 22. – <http://www.ehs.org.uk/ehs/conference 2004/assets/mertelsmann.doc>.

¹⁰² Vt ERA, f R-1092, n 1, s 1, l 70–72.

¹⁰³ Vähese maaga talude võlad kustutati 1941. a algul.

mis pidi tagama nii ENSV varustamise tera-, köögi- ja juurviljaga kui ka väljaveo suurenemise teistesse nõukogude vabariikidesse. Tunduvalt (12%) tuli suurendada loomatoidukultuuride külvi, et luua kindel loomatoidu baas ja panna piir loomade arvu vähenemisele. Loomakasvatuse peamine ülesanne oli karja, eriti piimakarja säilitamine. Et kvaliteetse sööda nappuse tõttu polnud vähenenud mitte ainult piimakarja arv, vaid ka toodang ühe lehma kohta, plaaniti 1941. aastal saada ühelt lehmalt keskmiselt 1800 kg piima aastas, mis oli 150 kg vähem kui 1940. aastal. Üldse oli ette nähtud toota 1941. aastal 715 000 tonni piima, 145 000 tonni vähem kui 1940. aastal. Sellele vaatamata kavatseti suurendada koore ja täispiima eksporti Leningradi. Kavatsi oli ka 1940. aastaga võrreldes suurendada veiseliha eksporti.¹⁰⁴

Kõrgemal pool koostatud plaanidest ei teatud kohtadel aga sageli midagi ja nii juhtus, et kevadkülv lõpetati alles 15. juuniks. Osaliselt olid selles süüdi ka hilinenud lepingute sõlmimine MTJ-ide ja hobulaenutuspunktidega kevadisteks külvi-töödeks. Teisalt polnud lepingute alusel talumajapidamisi teenindavates MTJ-ides ja hobu-masinariistade laenutuspunktides veel 1941. aasta 1. aprilli seisuga traktoreid, autosid, masinariistu ega kütuse tagavara. Hobu-masinariistade laenutus-punktid polnud hakanud veel hobuseid ja põllutööriistu ostma.¹⁰⁵

Kuid juba 1941. aasta aprillis kehtestasid ENSV RKN ja EK(b)P KK teravilja, kartuli, liha, piima ja villa riigile müügi kohustuse, mis seati sõltuvusse talundi käsutuses oleva maa suuruselt. Samal ajal ei arvestatud üldse loomade arvu talundis. Müügikohustusi oli niigi raske täita, kuid Viljandi Maakonna Täitevkomitee otsustas 19. mail 1941 suurendada 50% võrra nende talude müüginorme, kes “said tulu võõra tööjõu süstemaatilise kasutamisest või kel oli tööstuslikke või kaubanduslikke ettevõtteid”.¹⁰⁶ 1941. aasta mais määras ENSV Rahvakomissaride Nõukogu põllumajandussaaduste kokkuostuhinnad¹⁰⁷ üleliiduliste hindade alusel. Talunikud esitasid hulgaliselt proteste üle jõu käivate müüginormide ja madalate kokkuostuhindade vastu.¹⁰⁸ Enamasti jäid need rahuldamata, sest Nõukogude valitsus pidas loomulikuks, et talurahvas asub täitma endapoolseid kohustusi Nõukogude riigi ees, kes oli andnud neile maad ja aidanud neil põllumajanduslike laenu-dega hooneid ehitada, loomi ja põllutööriistu muretseda.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks võib öelda, et esimese nõukogude võimu aasta jooksul kaotas Eesti täielikult oma majandusliku iseseisvuse. Esmalt majanduse tähtsamates sektorites – pangandus-, rahandus-, tööstus- ja põllumajandussektoris –, hiljem ka teistes sektorites suudeti suhteliselt lühikese ajaga lõhkuda turumajanduslikud

¹⁰⁴ ERA, f R-6, n 1, s 187, l 5.

¹⁰⁵ **Lauristin, J.** Esimene nõukogude aasta Eestis, 135.

¹⁰⁶ ERA, f R-967, n 1, s 3, l 72.

¹⁰⁷ ENSV T 1941, 49, 747.

¹⁰⁸ ERAF, f 1, s 55, l 54; s 56, l 65.

suhted ja minna üle täiesti uuele süsteemile – käsumajandusele. Seda tehti tööstusettevõtete, pankade ning kaubanduse riigistamise, maaomandisuhete muutmise ning maa ümberjaotamise, Eesti rahvusliku valuutasüsteemi ning iseseisva väliskaubanduse likvideerimise kaudu ja tootmise, turustus-varustussüsteemi ning hindade üle administratiivkontrolli kehtestamise teel. Võimutüüri juures olnud Eesti kommunistidel puudus arusaamine majandusest ja selle toimimise mehhanismidest, samuti NSV Liidu plaanimajanduse funktsioneerimisest ja tegelikust olukorrast. Nii usuti tõsimeeli ametlikke ettekandeid NSV Liidu plaanimajanduse tohututest edusammudest ning töötava rahva heaolu kasvust ja juurutati keskvallitsuse ning kommunistliku partei juhtimise ja kontrolli all Eestis NSV Liidu majandusmudelit. Erandiks oli põllumajandussektor, kus erinevalt NSV Liidus valitsevast kolhoosikorrast domineerisid individuaalmajapidamised. Kuigi Eesti valitsus ning parteijuhid püüdsid ise mõne küsimuse lahendamisel üles näidata initsiatiivi ja kritiseerisid koguni keskvallitsuse ja ÜK(b)P korralduste ebaratsionaalsust, muutus Eesti majanduse käekäik 1941. aastal Moskva ettekirjutustest täiesti sõltuvaks.

ESTONIAN ECONOMY UNDER THE FIRST YEAR OF SOVIET RULE, 1940–1941

Maie PIHLAMÄGI

During the first year under Soviet rule, Estonia experienced systemic change: from a market economy into a command economy. To destroy the economic power of the entrepreneurs, businessmen and landowners, the nationalization of industrial enterprises, banks and land started in July 1940, after Estonia was declared a Soviet Republic. In a little more than a month, all large-scale and medium-sized industrial firms and banks were transferred to the state ownership. The nationalization was supervised by the Nationalization Chief Committee. Local nationalization committees consisting of activists of the workers' movement and headed by commissars carried out the takeover of enterprises. The private sector was represented by small industry, producing in 1941 a insignificant percentage of the total industrial output of Estonia. Industry lost much of its productivity because former managers were eliminated and replaced by persons coming from working people who lacked education and professional skills. The intensive socialist competition and Stakhanovism contributed to the fall in the labour productivity.

The joining of the supplying and marketing system of the Soviet Union intensified the selling of industrial and agricultural products. In the circumstances of decreased imports, increased exports and a feverish buying of goods in the Estonian local market by Soviet soldiers, their family members and Soviet institutions, the economy, being under reorganization, failed to meet the increased demand and as a result, shortcomings appeared in supplying the industry and

population with raw materials, machinery and consumer goods. Also the planning of industry introduced in October 1940 was responsible for shortcomings. The economic plans for the Estonian industry did not take into account the economic potential of the small country or the state of war.

The transformation of the Estonian economy to a planned joint economic system demanded also the establishment of uniform state prices. This process started in November 1940, when the Estonian SSR adopted the all-Union price system.

The Estonian banking and currency systems were entirely destroyed. All the banks were nationalized and reorganized by the end of 1940. The newly established local branches of the banks of the USSR took their place. Estonian national currency – kroon – was replaced by the Soviet rouble in March 1941.

The nationalization of commercial enterprises did not start until September 1940 because the takeover and management of the network of trade consisting of a great number of scattered small enterprises was an extremely complicated task that required more time for preparatory work. Following the Soviet Union's model, six state-owned trade organizations and a trust were formed based on the nationalized commercial enterprises. In foreign trade, state monopoly was established and all foreign trade transactions were subjected to the People's Commissariat of Foreign Trade of the Soviet Union.

The nationalization in the agricultural sector differed considerably from the nationalization of other branches of the economy. With the nationalization of land, only the proprietary right passed over to the state while land remained in the use of individual farmers. The preservation of individual farming was only a transitional phase. The intensive propaganda for collectivization by authorities and economic measures, such as high taxes, compulsory quotas, fixed low prices on agricultural products, creation of very small uneconomic new farms and the disorganization of former agricultural methods allows assuming that collectivization was only a question of time. The reorganization of agriculture served in the first place a political aim: to create a social base for Soviet regime in the village by provision of landless peasants and smallholders with land. The creation of uneconomic new farms and deprivation of property of former farms (over 30 hectares) that used to produce to the market led to a decline of Estonian agriculture and shortage of food supply.

Estonian communists, who took power in June 1940, lacked any knowledge on economy. They believed in the story of the success of the Soviet economy and under the control of the government of the USSR and the communist party simply followed the Soviet economic model except in the agricultural sector.

Within a short period, Estonia lost her economic independence. The communist party and the soviet government succeeded in converting the market economy into the Soviet command economy through the nationalization of industry, banks, land and transport and systematic administrative control of production, supplying, distribution and prices.

UUS-PÄRNU JA ORDUVÕIM 16. SAJANDI I POOLEL

Inna PÖLTSAM-JÜRJO

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti

Käesolevas artiklis on vaatluse all Uus-Pärnu suhted oma maahärraga, s.o Saksa Ordu Liivimaa haruga 16. sajandi I poolel. Orduvõimu mõju väikelinna üle oli suur, avaldades linna valitsemises ja jõudes välja isegi linna välise ilme kujundamiseni. Ordu oli oma võimukandjate ja ametnike läbi linnaelanike igapäevaellu tugevalt kaasatud ja integreeritud. Uus-Pärnu ja orduvõimu suhted peegeldavad nii Liivimaa Ordu toimunud sisemisi arenguid kui ka üleminekul varasesse uusaega Euroopa ühiskonnas toimunud muutusi.

Saksa Ordu Liivimaa haru oli mitmete Liivimaa linnade ellukutsuja ja maahärra. Alates 1346. aastast kuulus ordule Eesti alal kuus linna. Kuigi ordu oli nende kõigi maahärra, polnud suhted linnadega kaugeltki ühesugused. Vahekorra linnaga määrasid ära ennekõike linnaõigus ja privileegid. Selles suhtes eristus Eesti ala linnadest selgelt Tallinn, mis oli Taani võimu all saavutanud teistest linnadest suuremad vabadused ja sõltumatuse maahärrast. Väikelinnad olid tunduvalt tugevamalt orduvõimu mõju all, seda eriti linna arengu varasel perioodil, kui ordu sekkus olulisel määral linna valitsemisse. Narvas väidetavalt moodustasid algselt koguni poole raest ordumehed. Väikelinnade tihe seotus orduvõimuga polnud linna arengule sugugi ainult takistuseks, sest maahärra seisis vajadusel ka nende heaolu eest. Tõenäoliselt toimus Uus-Pärnule, samuti Viljandile hansalinna õiguste nõutamine just Liivimaa Ordu huvides ja tema toetusel.

Keskaja Liivimaa ajaloo historiograafias on linna ja maahärra suhete uurimisel arvestatav koht ja traditsioon.¹ Arusaadavatel põhjustel on kõige enam ja põhjalikumalt käsitletud Tallinna ja Riia suhteid orduga. Uusimaid uurimusi sellest valdkonnast on Juhan Kreemi monograafia, milles keskendutakse peaaesjalikult Tallinna ja ordu poliitiliste ning majanduslike suhete ja õigusliku vahekorra ana-

¹ Saksa Ordu ja Liivimaa, Preisimaa ning Saksa riigi linnade suhetele pühendatud konverentsi ettekannete põhjal on ilmunud esinduslik kogumik: Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich. Hrsg. U. Arnold. Marburg, 1993.

lүүsile.² Tunduvalt tagasihoidlikum on olnud ajaloolaste huvi ordu ja Liivimaa väikelinnade suhete uurimise vastu.³ Tõsi küll, näiteks Narva ja Pärnu linna ajaloo käsitlustes leidub ka orduvõimu ja väikelinnade suhteid kajastavaid peatükke.⁴ Sellegipoolest oleks võimalik kõnealust teemat käsitleda senisest põhjalikumalt ja mitmekülgsemalt. Järgnevalt ongi lähema vaatluse all Uus-Pärnu ja ordu suhted 16. sajandi I poolel.

ORDUVÕIMU KOHAPEALNE ESINDUS

Saksa Ordu Liivimaa haru oli Uus-Pärnu maahärra, kes loovutas linnale linnaõiguse ja privileegid. Orduvõimu kohapealne esindaja Uus-Pärnus oli komtuur. Vaadeldaval ajavahemikul, s.o umbes aastail 1500–1558, jõudis Uus-Pärnu ordu-linnuses ametis olla seitse komtuuri. Neist kõige pikemalt olid ametis kaks viimast: Loeff van Loe 17 aastat (1533–1550) ja Rutger Wulff *alias* Lüdinghausen 12 aastat (1550–1562). Pärnu ordukomtuurid olid veel: Evert v. Werminghausen (1499–1509), Simon Graf v. Rietberg (1510–1516), Johann Clodt (1517), Rolf v. Bardewisch (1520) ja Heinrich von Thülen (1524–1527).⁵ Kaks esimesena nimetatut jätkasid mõlemad teenistust Tallinna komtuurina; Clodt ja Thülen olid edasi ametis Järva foogtina, Bardewisch jätkas Bremeni komtuurina. Kahele viimasele komtuurile jäi amet Uus-Pärnus nende karjääri n-ö lõpp-punktiks. Loeff van Loe jäi pensionile 1550. aastal, mil ta oli kindlasti juba üle 60-aastane.⁶ Tema edasisest elukäigust on vähe teada. Linnaraamatu andmeil viibis ta 1553. aastal endiselt Uus-Pärnus.⁷ Sama tundub kehtivat ka 1556. aasta kohta: nimelt kui lõhuti maha Maarja-Magdaleena kirik, mainitakse rae arveraamatus, et see toimus vana komtuuri, s.o Loeff van Loe nõusolekul.⁸ Rutger Wulffi ametiaeg lõppes koos orduriigi likvideerumisega Liivi sõja ajal. Johann Renneri kroonika teatel lasti eakal (ligi 40 aastat teenistust ordus) komtuuril pärast seda, kui rootslased 1562. aastal Uus-

² **Kreem, J.** The town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century). – Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 2002, 6.

³ Saksa Ordu ajaloo kontekstis laiemalt on ordu ja väikelinnade vahekorda rohkem uuritud. Nt Preisi linnade liidu loomise kontekstis käsitleb sealsete väikelinnade ja ordu suhteid Henryk Samsonowicz. *Kleinstädte im Deutschordensstaat Preussen. – Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich.* Hrsg. U. Arnold. Marburg, 1993, 143–155.

⁴ **Süvalep, A.** Narva ajalugu, I. Taani- ja orduaeg. Narva, 1936, 250–254, 271–274; **Laakmann, H.** Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 23.) Marburg-Lahn, 1956.

⁵ Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Orden (Ritterbrüder des DO). Hrsg. L. Fenske, K. Militzer. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Köln; Weimar; Wien, Böhlau Verlag, 1993, 770.

⁶ Seda lubab arvata tõsiasi, et 1500. a-st pärinevad temast esimesed kirjalikud teated, ja et 1514. a oli ta juba ordu teenistuses Võnnu majandusülem. Vt Ritterbrüder des DO, lk 425, nr 556.

⁷ Pärnu linna ajaloo allikad. 13.–16. sajand. I osa (PA). Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, 231–232.

⁸ Samas, 290.

Pärnu vallutasid, rahulikult ära minna ja talle anti üks maja linnas ning Sauga mõis.⁹

Pärnu ordukomtuur kuulus ordumeistri käsknike-nõunike nn laiemasse ringi. Kitsamasse kuulusid vähemalt 15. sajandil maamarssal, Viljandi ning Tallinna komtuur, Järva foogt ja Marienburgi ning Goldingeni komtuur.¹⁰ Uus-Pärnu komtuuri ametipost polnud Liivimaa orduharus ehk kõige ihaldusväärsem, kuid see oli hea hüppelaud, jõudmaks ordu hierarhias veel prestiižikamasse ja tulusamasse ametisse. Pärnu komtuur, nagu Rakvere foogt, võis arvestada tõusmisega Järva foogtiks või Tallinna komtuuriks. Pärnu komtuuri head edasised karjäärivõimalused ordus, sage esinemine maapäeval jm allikad räägivad tema suhteliselt kõrge ametipositsioonist ja arvestatavast mõjuvõimust.¹¹

Ordulinnused olid ühe piirkonna halduskeskused. Sellest tulenevalt kuulus peale konvendi juhtimise ordukomtuuri teenistusülesannete hulka järelevalve lossi jt väiksemate kindlustuste üle oma haldusalas, samuti järelevalve ordumõisate valitsemise üle, ühtlasi tegeles ta kohtumõistmisega oma piirkonnas.¹² Komtuur oli kohalike ordusõdurite (maleva) pealik. Et ülesandeid oli palju, vajas komtuur abilisi, nende arv sõltus konkreetsest vajadusest ja konvendi suurusest. 16. sajandil oli Uus-Pärnu ordulossis ametis veel **linnusekomtuur**. Vaadeldavast ajajärgust on neist teada kolm: Conradt van Boenen (Boynen) (1533–1550)¹³, Johann van Wickeden (1550?–1558)¹⁴ ja Dietrich Schenking (1558–1562).¹⁵ Kumpanist ehk komtuuri asemikust ehk kompanjonist (kambamehest) teated puuduvad. Andmeid on ka komtuuri **kirjutaja** kohta. 1557. aastal oli selleks Bartholomeus Millenius.¹⁶ 1559. aastal astus kirjutajana Rutger Wulffi teenistusse tuntud kroonik Johann Renner, kes varem oli samas ametis olnud Järva foogti Berndt von Smerteni juures.¹⁷ Heinrich Laakmann oletab, et just Rutger Wulffi raamatukogust leidis Renner Bartholomäus Hoeneke riimkroonika, mida ta oma “Liivimaa ajalugu” kirjutades kasutas.¹⁸ Kui palju orduvendi Uus-Pärnu linnuses elas, on teadmata. 1451. aastal oli seal koos komtuuriga 5 orduvenda, lisaks veel üks nn hallmantel.¹⁹ 16. sajandi

⁹ Renner, J. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlk I. Leimus. Tallinn, 1995, 172.

¹⁰ Neitmann, K. Rat und Ratsgebietiger Wolters von Plettenberg. Beobachtungen zum Regierungs- und Verwaltungsstil des Ordensmeister. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. N. Angermann, I. Misäns. Lüneburg, 2001, 93.

¹¹ Samas, 94.

¹² Jähniq, B. Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hrsg. N. Angermann, I. Misäns. Lüneburg, 2001, 82–83.

¹³ Vt PA, 188.

¹⁴ Renner, J. Liivimaa ajalugu, 125.

¹⁵ Ritterbrüder des DO, 770.

¹⁶ PA, 240.

¹⁷ Kohl, J. G. Aeussere Lebensumstände Renner's. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 12. Riga, 1880, 145.

¹⁸ Laakmann, H. Geschichte, 140.

¹⁹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch (UB). Hrsg. P. Schwartz. Bd. XI. Riga; Moskau, 1905, 160.

kohta ei ütle see arv mõistagi palju. Viljandi linnuses oli 1554. aastal kokku kõigest 12 orduvenda, st et umbes saja aasta jooksul oli nende arv ligi neli korda vähenenud.²⁰ Enam kui tõenäoliselt oli Uus-Pärnus ordurüütlike aja jooksul samuti vähenenud, seega on küsitav, kas 16. sajandil seal peale komtuuri ja linnusekomtuuri rohkem ordurüütlikeid oligi. Linnuses elasid veel mustpead ehk **tallivennad** (*stalbroder*), kes moodustasid orduteenritest omaette grupi, ordulossi tegeliku sõjalise jõu, väesalga, millel enamasti oli oma pealik.²¹ Võrdluseks olgu öeldud, et näiteks Viljandi ordulossis teenis 1554. aastal 36 tallivenda, kes peaaegu kõik olid pärit väljastpoolt Liivimaad.²²

Kui palju teisi orduteenreid ja käsitöölisi Uus-Pärnu ordulinnuses elas, on teadmata. Heinrich Laakmanni oletuse kohaselt võis neid olla umbes 25.²³ Muudest ametimeestest on teateid komtuuri **kalameistrist** (*cumptures vischmeister*),²⁴ kes näiteks Viljandi linnuses liigitus käsitöösellide alla.²⁵ Viljandi ordulossi isikkoosseisu aluseks võttes võib oletada, et ka Pärnus olid nii komtuuril kui linnusekomtuuril oma kokk ja 2–3 isiklikku teenrit. Orduteenrid (*unsers ordens unde myn dener; myne diener*) andsid Pärnu komtuurile tihti põhjust kirjavahetuseks Tallinna raega.²⁶ Kuivõrd ordule kuulus veskiõiguse ja mõningate pausidega töötas ka komtuuri veski,²⁷ siis olid komtuuri poolt tasustatavas ametis küllap ka mölder ja tema sulased. Madalamatest ametitest tuleb mainida ordu kalureid.²⁸ Vaevast saadi linnuses toime vahtide ja käskjalgadeta, kes nagu kaluridki kuulusid Viljandis madalamate ametimeeste hulka.²⁹

Tõenäoliselt kasutati linnuses suuremal või vähemal määral linnakäsitöölise teeneid või olid ordu käsitöölised linna elama asunud. Võib-olla just see, et ordulinnuse heaks töötades saadi lisateenistust, on põhjus, miks Uus-Pärnus olid mõned mitte kõige prestiižikama eriala käsitöölised üllatavalt jõukad. Näiteks sepp Peter Koningk, kellele kuulus kivist elumaja kahe aiaga,³⁰ või lihunik Michel Loysener, kellel oli kivist *dörnse*'ga puumaja ning aed ja kelle mõlemast pojast sai rae-härra: ühest Uus-Pärnus, teisest koguni bürgermeister Kuressaares.³¹ Viljandi allikate järgi maksti näiteks ordulinnuse heaks töötanud sepale 1554. aasta lihavõteteks kuni 15, lihunikule 5 ja turvissepale isegi 30 marka töötasu.³² Juhul kui

²⁰ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis der Ordensbeamten und Diener im Gebiete Fellin vom Jahre 1554. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau (S-B). Bd. IX. Pernau, 1930, 123.

²¹ Samas, 124.

²² Samas.

²³ **Laakmann, H.** Geschichte, 70.

²⁴ PA, 29.

²⁵ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 125.

²⁶ PA, 40–41, 48–49.

²⁷ Samas, 29.

²⁸ Samas, 24.

²⁹ **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 125.

³⁰ PA, 157.

³¹ Samas, 334.

³² **Johansen, P.** Ein Verzeichnis, 128, 129.

Uus-Pärnu käsitöölised täitsid ka komtuuri tellimusi, elasid ordulinnuses väikelinna käsitööliste tänuväärset tellijad, ja seega oli olukord sootuks vastupidine Tallinnale, kus Toompea käsitöölised olid all-linna omadele tülikad konkurendid.

KOMTUUR, *RESP* ORDUVÕIM JA LINNAKOGUKOND

Uus-Pärnu linnakogukonna ja komtuuri suhteid reguleerisid linnaõiguse ja privileegide kõrval mitmesugused tavad ja tavaõigus. Ordumeistri privileegide järgi oli komtuuril oma osa kohtumõistmisel kaela- ja käekohtuasjades. Ordukomtuurile kuulus pool linna kohtutuludest, samuti pool pärijata jäänud varast.³³ 1528. aastal vastu võetud määruse järgi pidid raad ja linnusekomtuur tagama neljal suurel turupäeval (tooma- ning küünlapäeval, paastu esimesel nädalal ja jaanipäeval) kraamipoodnike julgeoleku, tasu selle eest (igalt poodnikult 6 killingit) jagati võrdselt.³⁴ Uus-Pärnu linnaraamatust selgub, millistel puhkudel oli komtuur veel linnavalitsemisse ja asjaajamisse kaasatud. Pärast pildirüüstet 1526. aastal aitas ta lepitada raadi ja kogukonda.³⁵ Komtuuri heakskiitu nõutati ka kirikuvarade kasutamiseks linna hüvanguks. 1539. aastal oli komtuur osaline tsiviilprotsessis rae ja gildi vahel ühe kinnistu pärast.³⁶ Ka privaatsete tülide korral kutsuti tihti komtuur appi otsustajaks ja tülilepitajaks, kuigi ta ei olnud seda oma ameti järgi. Komtuur viibis isegi sellistel puhkudel juures, kui tegu pidanuks olema puhtalt rae kompetentsi kuuluvate asjade üle otsustamisega. Näiteks olid nii Pärnu komtuur, linnusekomtuur kui ka Karksi vana foogt 1548. aastal tunnistajad ja heakskiitjad, kui raad võttis vastu määruse vastlakarnevalide keelustamise kohta.³⁷ Pastor Hinrik Gallele rae kulul maja ehitamise ja tema teenistuse üle otsustamise juures on mainitud, et kõik toimub komtuuri kaasteadmisel ja nõusolekul (*myth wyllen volborth*).³⁸ Kui raad otsustas linnapoolse toetuse üle pastor Engelsmanni lesele, viibis millegipärast juures ka Karksi vana foogt Melchior v. Galen.³⁹

Ordukomtuuri ja Uus-Pärnu suhted olid 16. sajandi I poolel üldiselt head. Komtuur ei sekkunud ülemäära tihti linnavalitsemisse, kuid ta leidis end vajadusel õigustatud olevat linnavalitsuse tegevust kritiseerida. Üks selline olukord tekkis pärast pildirüüstet 1526. aastal, mil komtuur süüdistas raadi, et linna valitsemine on alla käinud.⁴⁰ Järgmine rahulolematuse väljendaja rae tegevuse suhtes oli Loeff van Loe.

Loeff van Loe ametisse asumine langes Uus-Pärnu jaoks saatuslikku aastasse, nimelt laastas 28. mail 1533 linna järjekordne suur tulekahju. Linna tahtlik süüta-

³³ PA, 21.

³⁴ Samas, 124.

³⁵ Samas, 148.

³⁶ Samas, 179–180.

³⁷ Samas, 210–211.

³⁸ Samas, 189.

³⁹ Samas, 219.

⁴⁰ Samas, 148.

mine pandi Vana-Pärnu kirikhärra Johann Droste süüks. Viimasele pidasid klaperjahti nii markkrahv Wilhelm, Saare-Lääne piiskop Reinhold von Buxhövdén kui ka Pärnu komtuur.⁴¹ Kas Loeff van Loe oli tulekahju vahetu tunnistaja, jääb teadmata. Küll aga tuli tal kokku puutuda katastroofi tagajärgedega. Juba seepärast, et väidetavalt võis ka orduloss tulekahjus kannatada saada. Näib, nagu kasutanuks Loeff van Loe ära linna nõrgestatud seisundit, et hakata endale kaubanduses paremaid positsioone kätte võitlema. Komtuur nõudis endale kauplemisel samasuguseid õigusi, nagu olid linnakodanikel. Linna kaupmeestele polnud see mõistagi vastuvõetav, ja kuigi linn ja komtuur olid läbi aegade hästi läbi saanud, puhkes nüüd tüli, mille lepitamine osutus ordumeistri sekkumiseta võimatuks. 1537. aastal saatis Brüggeni esimese komisjoni, kuhu kuulusid Tallinna komtuur Johann van der Recke ja Järva foogt Heinrich von Thülen, asja lahendamaks.⁴² Tüli lõpetas 1539. aasta 7. jaanuaril koostatud retsessiga alles teine komisjon koosseisus: Tallinna komtuur Remmert van Scharnberg ja ordumeistri nõunikud Johann van Bockhorst ning Peter Robel.⁴³

Komtuuri ja linna vahelise konflikti lahendamiseks koostatud retsessid valgustavad linna ja komtuuri vahekorda ka laiemas plaanis. 1530. aastatel avaliku konfliktini viinud erimeelsused valitsesid uute piirimärkide, kohtutulude jaotumise ja kalapüügi õiguse küsimuses Reiu jõel, veel oli tüli Tylemann Immenhuseni linapressi ja Maarja-Magdaleena kiriku kruntide pärast. Komtuur heitis ette ülemäärast puude ja heina tegemist tema valdustes Reiu ja Tammiste, s.o linna talupoegade poolt, samuti ei valvavat kodanikud oma kariloomade järele ja need sattusid komtuuri maadele; samuti asusid mõnede kodanike aiad lossile ja linnamüürile liiga lähedal, mispärast tuli need maha lõhkuda. Ordule kuulus kaldaõigus, Uus-Pärnu raad oli aga käsitanud, et linnasarase piires kuulub see talle. 1539. aastal muudeti seda punkti põhjendusel, et kuna linnale kuulus oma sarases pool kohtutuludest, siis oli tal õigus ka poolele kalakümmisele. Pea kõigis komtuuri tõstatatud probleemsetes asjades otsustasid komissarid linnale ebasoodsalt. Nii kästi rael maha lõhkuda vana tava vastaselt ehitatud uued veskid – tuuleveski ja hobuveski –, niipea kui komtuur on oma veski korda saanud, järelikult kuulus ordule veskiõigus. Tõsi küll, 1543. aastal olid mõlemad veskid linnas veel alles. Komtuur nõudis ka tavavastaselt randa ehitatud kõrtsi mahalõhkumist. Õieti ainult ühes küsimuses lükati komtuuri nõudmised resoluutselt tagasi: ta ei saanud õigust osta sissetulnud laevadelt kaupu esimesena või koos raega. Heinrich Laakmanni arvates viitab see taotlus sellele, et komtuuri näol oli tegu suurokkoostjaga.⁴⁴

16. sajandil ilmnis Liivimaal üha selgemalt kohapealsete ordukäsknike iseseisvumine ordumeistri, toimus nende n-õ ümberkujunemine ordumeistri ametnikest iseseisvateks valitsejateks oma haldusalal. Ka linnu püüti ordumeistri võimu alt ära saada ja ühtlasi suurendada tulu, mida orduametnik pidi linnast õiguse

⁴¹ Kivimäe, J. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja kirjandus, 1997, 5, 325.

⁴² PA, 28–30.

⁴³ Samas, 31–32.

⁴⁴ Laakmann, H. Geschichte, 83.

järgi saama.⁴⁵ Selles seoses tasub märkida, et Loeff van Loe oli Pärnu ordukomtuuridest esimene, kes näiteks kirjavahetuses Tallinna raega pani kirjadele impersonaalse “Pärnu komtuur” asemel uhkelt oma nime alla.⁴⁶ Need olid üleordulised suundumused. Järva foogt Heinrich von Thülen tavatses oma kirju pitseerida koguni mitte Järva foogti ametipitsatiga, vaid Thüleni isikliku pitsatiga, mille omane oli varasematel sajanditel ordus keelatud.⁴⁷ Jõuline enesekehtestamise katse ja oma positsiooni ning tulude tõstmise taotlus kodanike arvel oligi peamine, mis põhjustas Loeff van Loe tüli linnaga.

Orduvõimu sekkumine linnaellu ei tähendanud sugugi ainult midagi negatiivset. Tegelikult tunti ja kanti ka vastutust linna ja tema elanike heaolu eest. Ja siin ei piirdunud asi ainult kohaliku ordukomtuuriga. Heaks näiteks sellest on Uus-Pärnule osutatud abi pärast 1533. aasta tulekahju, kui 11 orduhärrat annetasid linna heaks suures koguses vilja: kokku 33 lasti rukist, 13 lasti linnaseid ja 2 lasti rukkijahu.⁴⁸ Peaaegu kogu annetatud vili läks müürikivide ostmiseks. Orduhärrad pakkusid Uus-Pärnule hädaaegadel seega tunduvalt enam kui vaid moraalset tuge. Eriti paistab teiste hulgast silma Karksi vana foogt Melchior v. Galen, kes andis linnale korduvalt protsendita laenu. Uus-Pärnu rae arveraamatu järgi saadi Melchior v. Galenilt 1541. aastal 600, 1543. aastal 400, 1546. aastal 400 ja 1547. aastal 500 marka.⁴⁹ Uus-Pärnu raad laenas suurema summa, s.o 900 marka ka Karksi kumpanilt Johann v. Scharnbergilt. Kumpan polnud siiski nii suuremeelne linna heategija kui Karksi vana foogt M. v. Galen, tema kasseeris laenu pealt raelt protsente.⁵⁰ See kõik oli suureks abiks korduvalt tulekahjudes kannatanud linna taastamistöodel, eriti linnakindlustuste ülesehitamisel ja kaasajastamisel.

Maahärralikkude hoolivust üles näidates pööras orduvõim tähelepanu ka linna vaestele. 1557. ja 1558. aasta kallinemise ajal nõudis ordumeister isiklikult, et iga kümne lasti väljaveetava vilja kohta jagataks üks vaestele soodsa hinnaga. Raad müüski vaestele vilja hinnaga 7 veeringut ühe loobi rukki eest, muidu maksnuks loop rukist 2 marka või 9 veeringut (*2 marck ok 9 f*).⁵¹ Pärast 1533. aasta tulekahju oli rael võimalik tänu orduhärrade tehtud annetustele jagada linnavaestele kaks lasti rukkijahu.

Ordu poolt vaadatuna pidi komtuur n-ö ideaalis olema linnaelanike armulik isand ja sõber, kes igäüht õigust mööda kaitseb ja aitab (*stadt inwonere gunstiger here unnd freundt syn, unnd einenn iedernn in synen rechtferdigen saken schutten unnd handthauen helpenn*).⁵² Paljudel juhtudel just nii ka oli. Komtuur, samuti teised orduhärrad, olid linnakodanikele vahekohtunikud tülikäsimustes, tunnis-tajad pärandusajade ajamise või mitmesuguste rahatehingute sõlmimise juures.

⁴⁵ Laakmann, H. Geschichte, 80.

⁴⁶ PA, 48.

⁴⁷ Kreem, J. Raekoja leid *anno* 2002 ja uued andmed Johann Selhorstist ning tema äripartneritest. – Tuna, 2003, 1, 52.

⁴⁸ PA, 283.

⁴⁹ Samas, 197, 291.

⁵⁰ Samas, 231.

⁵¹ Samas, 291.

⁵² Samas, 32.

Uus-Pärnu linnaraamatud pakuvad selle kohta arvukalt tõendeid. Linnusekomtuur esindas komtuuri, kui 1533. aastal sõlmiti kokkulepet kodanik Hinrich vam Hamme lese ja tema mehe teiste pärijate vahel.⁵³ 1546. aastal aitas komtuur jõuda kokkuleppele Riia kodanike tõstatatud võlanõude asjas Hans Holthuseni lese vastu.⁵⁴ 1547. aastal klaarib komtuur Soontagana kirikhärra Marcus Bruiningki poegade ja nende eestkostjate vahel.⁵⁵ Voodihaige kodanikuproua Grutersche lasi 1547. aastal enda juurde kutsuda Karksi vana foogti Melchior v. Galeni ja palus teda jumala nimel tegutseda tema laste ja mehe heaolu nimel: valvates, et nende kõigi huvid oleksid pärast naise surma kaitstud.⁵⁶ 1551. aastal olid uus ja vana ordukomtuur (*olde vnd nie kumpter thor Pernow*) tunnistajad, kui raehärra Berndt Stolterkampi pärijad müüsid oma isa kinnisvara Hans Muddemannile.⁵⁷ Vajadusel kostis Pärnu ordukomtuur linnaelanike eest ka väljaspool Uus-Pärnut, näiteks Tallinna rae ees.

Täiesti omaette peatükk on orduhärrade laenu linnakodanikele. Otse usku-matult heauskseina laenasid mitmed neist Uus-Pärnu kodanikele hämmastavalt suuri summasid. Anna Brakel võttis Maasilinna foogtilt Heinrich Wulffilt *alias* Lüdinghausenilt (1550–1562) 650 marka võlgu, mille sai osaliselt viljas, osaliselt rahas.⁵⁸ Hans Muddemann laenas Heinrich Wulffilt kahel aastal (1555–1556) kokku koguni 2000 Riia marka!⁵⁹ 1547. aastal oli Hinrich Lynthemil võlg Järva foogtile Heinrich von Thülenile 2000 marka ja 100 lasti linnaseid; et ühe lasti hinnaks arvestati 60 marka, tegi kõik kokku tähelepanuväärse summa – 8000 marka!⁶⁰ Linnakodanik Sirciacus Coppe oli Karksi kumpanile v. Scharnbergile võlgu 300 marka. Harvad polnud juhud, kui võlga ei õnnestunudki tagasi saada, heal juhul nõuti see sisse pärijatelt või pärandilt. Nii tasusid Coppe võla 1563. aastal tema käendajad või nende pärijad: Luder Klanthe, Berndt Hesselsi lesk ja Nicolaus Barenfeldi lapsed.⁶¹ Anna Brakeli võla maksis tagasi tema poeg. Hans Muddemanni võlga loobus Heinrich Wulff lõpuks sisse nõudmast.⁶²

Linnaelanike kokkupuuted orduga olid igapäevased ja harjumuspärased. Linnas liikus alati kõrgeid ja vähem kõrgeid ordu võimukandjaid. Muu hulgas leidis aset orduteenrite ja -vasallide massilisi kogunemisi. Näiteks toimus 8. detsembril 1525 Uus-Pärnus kogu Liivimaa rüütelkonna kogunemine.⁶³ Rae arveraamatu andmeil viibis 1530. aastatel Uus-Pärnus Karksi kumpan oma sõjasalgaga (*als dy werdige cumphaenn hyr thor malffe waß myth guden manne*).⁶⁴ Mis eesmärgil täpsemalt see

⁵³ Samas, 188.

⁵⁴ Samas, 203.

⁵⁵ Samas, 207.

⁵⁶ Samas, 206–207.

⁵⁷ Samas, 221–222.

⁵⁸ Samas, 236.

⁵⁹ Samas, 235.

⁶⁰ Samas, 212.

⁶¹ Samas, 230–231, 239–240.

⁶² Samas, 221–222.

⁶³ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bearb. L. Arbusow (sen.). Bd. III. Riga, 1910.

⁶⁴ PA, 283: *alz dy her cumphaenn van Karckus hyr thor malve...*

retk ette oli võetud, ei selgu. Igatahes andis ordumeister raele 2 lasti rukist kumpanile ja tema meestele püssirohu ostmiseks. Raad ostiski Riias 2 tunni püssirohtu. Võib-olla oli see kõik mingis seoses nn Läänemaa kodusõjaga 1532–1534.

Väikelinnas, kus elanike arv oli väike (Uus-Pärnus umbes 1000 elanikku), andsid orduhärрад ja -teenrid palju rohkem tooni kui suures linnas. Samas oli näiteks Tallinnas piir all-linna ja Toompea vahel palju teravam ja suhted olid sageli pingestatud. Ideaalis pidanuksid ordulinnuse elanikud harrastama askeetlikku eluviisi, aga tegelikult olukorrast annab tunnistust kõrgmeisteri korraldus 1441. aastast, millega nõuti, et orduvendi, kes elavad “võõrast, metsikut elu”, tuleb eemal hoida nendest linnustest, mis asuvad linnade külje all, nagu Uus-Pärnu, Tallinn ja Narva.⁶⁵ Linnas purjutavad orduteenrid olid Uus-Pärnu kodanike jaoks liigagi tavalised nähtused, pannes viimaste taluvuse raskele proovile. Kõrtsitubades tuli ordumeeste ja linlaste vahel ette teravaid lahkarvamusi, seepärast märgiti 1537. aastal koostatud retsessis, et kui komtuuri teenrid tulevad gildituppa või mujale linnas oma raha eest pidusid pidama ja napsi võtma, siis suhtugu linlased neisse leebelt, orduteenreid aga manitseti mitte tüli norima.⁶⁶

Liivimaa peokultuuris oli orduhärраdel ja -teenritel tegelikult täita oluline roll. Uus-Pärnu linnavalitsusel lasus kohustus korraldada kaks korda aastas komtuurile vastuvõtt koos pidusöögiga: suure paastu teisel pühapäeval gilditoas ja pühapäeval pärast lihavõtteid raekojas.⁶⁷ Tallinna raemäärustest nähtub näiteks, et komtuur oli linnakodanike pulmapeol eriline külaline, kelle suhtes kodanike kohta käivad kitsendused ei kehtinud.⁶⁸ Vaevalt et väikelinnas orduhärradesse väiksema lugupidamisega suhtuti. Orduhärрад auvääristasid iga peolauda. Rutger Wulff ei pidanud paljaks minna Riiga oma venna pulmatseremooniale. Jürgen ja Caspar Padeli päevaraamatu andmeil liikusid 14. veebruaril 1552 toomkirikusse suunduvad rongkäigus kõrvuti peigmehe Jürgen Wulffiga nii Pärnu kui ka Dünabrugi komtuur.⁶⁹ Võib arvata, et komtuur nautis seltsielu ega jätnud kasutamata võimalust käia pidustustel väljaspool Uus-Pärnut. Ta oli kindlasti kohal Tallinnas peetud ordumeistri vastuvõttudel, nautides muu hulgas Tallinna rae poolt spetsiaalselt talle saadetud õlut ja veini.

⁶⁵ Hausmann, R. Studien zur Geschichte der Stadt Pernau. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. IV. Pernau, 1906, 39–40.

⁶⁶ PA, 30.

⁶⁷ Samas, 141.

⁶⁸ Tallinna Linnaarhiiv, f 230 (Revaler Magistrat), n 1, s B. s. 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u. s. w. Ordnungen 1497–1738, nr. 10: *Doch solenn de heren vnd predicanten vnd kercken dener, ingeliken de werdige her huß cumpter efte andere heren gebediger, sampt ohren deneren edder sunst frommedem volcke, so thou ehren thor koste gebeden werden, in dessem bouengenomeden talle nicht gerekenet werden.*

⁶⁹ ...trockede de erbare Jürgen Wulff im dome tuschen sinen broder her Rotger Wulff, cumptor tho Parnau und Wilhelm Forstenbergk, compter tho Duneborg und wort vortruwet Ilsen Firxss, de koste geschach un dem groten gildestaven... Vt Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. Hrsg. H. J. Böthführ. – Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 13. Riga, 1886, 345.

ORDUHÄRRADE MAJAD JMS KINNISVARA LINNAS

Ordu kohalolek avaldas muu hulgas mõju linna välisele ilmele. Kõige olulisem orduga seotud ehitis linnas oli kahtlemata ordulinnus kui alaline meeldetuletus linnaelanikele maahärraliku võimu kohalolust: ühtaegu nii distsiplineeriv kui ka turvatunnet pakkuv. Orduloss, pindalalt umbes kolm korda väiksem linna territooriumist, moodustas osa linnast, olles sellest ometi müüride ja vallikraaviga eraldatud.⁷⁰ Uus-Pärnus asus üks väiksemaid ordulosse Liivimaal, olles suurem ainult Windaust. Ruudukujulise põhiplaaniga tellishoone küljepikkus oli 34 m (Viljandis, kui ühel suuremal ordulossil, 55 m).⁷¹ Väidetavasti sai Pärnu ordulinnus 16. sajandil linna tabanud tulekahjudes samuti kannatada. Igatahes tehti sel ajal linnuses mitmeid ümberehitusi, millest andsid tunnistust kas või peasissekäigu hilisgooti võlvkaared.⁷²

Väga olulist mõju avaldas orduvõim Uus-Pärnu kaitsekindlustuste rajamisele. Juba 1420. aastal manitses ordumeister kodanikke linna kindlustama. Arvatavasti ajal, kui linn ümbritseti ringmüüri, ehitati ka linnusele uus eeslinnus, nii et ordulinnus ja linn moodustasid ühtse kaitseüsteemi.⁷³ Seoses tulirelvade tulekuga rajati eeslinnuse kindustusvööndisse ümmargused suurtükitornid. Tornide kuju viitab, et need rajati Plettenbergi ajal. Suurtükitorin (Valge torn) ehitati umbes samal ajal ka linnamüüri. 1520. aastatel tõusis linna kindlustusehitiste küsimus taas päevakorda, kui raad teatas oma maaisandale, et ei ole rahaliste raskuste tõttu võimeline linna ordulinnavääriliselt kindlustama. Linna vajadusi arvestades läänistas ordumeister Uus-Pärnule Reiu küla.⁷⁴ Orduvõim oli huvitatud linna ja linnuse ühtse kaitseüsteemi töötamisest. Seepärast polegi imestada, et orduga lähedalt seotud Johann van Lynthem pühendub bürgermeistriametis peaasjalikult just linna kaitsekindlustuse ülesehitamisele ja kaasajastamisele.⁷⁵

Ordu kohalolek Uus-Pärnus väljendus linnaplaneeringus, muu hulgas oli sel mõju linna ja selle lähiümbruse toponüümikale, andes mitmeid komtuuri ja tallivendadega seotud kohanimesid. Nii asusid väljaspool linnamüüri piiratud territooriumi **linnuse kapsamaa** (*slotes koelgarde*) ja **komtuuri koppel** (*de koppel*) ning alates 1537. aastast linnuse **hukkamispaik** (*dath gerichte vann dem herrn kumptur*). Kui 1492. aastal kinnitas ordumeister Johann Frydach v. d. Lorynckhove linnarae ja kogukonna otsuse, et sõjalistel kaalutlustel ei tohi edaspidi umbes 200 m raadiuses vallikraavist olla mingeid aedu ega tarasid, olemasolevad tuleb aga maha kiskuda, jäi ainsana sellest määrusest puutumata lossi kapsaaed (*dann alleyn des*

⁷⁰ Laakmann, H. Geschichte, 54.

⁷¹ Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat, 1942. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised, XXXIII, 139.

⁷² Samas, 137.

⁷³ Samas, 138.

⁷⁴ PA, 25.

⁷⁵ Vt lähemalt Pölsam, I. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann van Lynthem (1519–1548). – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung NF. 50, 2001, 3, 337–369.

slots koelgarde, by dem slayte belegen).⁷⁶ Komtuuril oli võimalik kõige otsesemalt sekkuda linna välise ilme kujundamisse. 1530. aastatel nõudis Loeff van Loe raelt, et kistaks maha randa ehitatud kõrts (*ungewontligenn kroch*), samuti aiad, mis linnusele liiga lähedal asusid, ka linna ehitatud hobu- ja tuuleveski tuli komtuuri arvates maha lammutada.

Uus-Pärnus asus linnamüüri piiratud territooriumil ordu **tallivendade aed** (*stalbroder garden*). Milleks seda aeda kasutati, võib vaid oletada. Tõenäoliselt kasutasid tallivennad seda ka laskeharjutuste ja -võistluste läbiviimise kohana. Võimalik, et seal peeti kogu Liivimaal nii populaarseid linnulaskmisi (papagoilaskmisi). Kõigele vaatamata esindasid ordurüütlid ometi midagi, mida linnakodanik pidas lugupidamist ja jäljendamist väärivaks – see oli rüütlikunst, mis tähendas esmajoones sõjalist vaprust ja meisterlikkust, mis sellistel vaatamängulistel võistlustel eriti hästi ilmsiks tuli. Uus-Pärnu linnakodanike kõrtsimajade vahele oli ehitatud veel **linnusekomtuuri tall** (*husskumpturs stall*).⁷⁷ Mainitud aed ja tall asusid ordulinnuse kõrval, selle Gertrudi kiriku poolsel küljel vastamisi või üle tänava.⁷⁸ Kusagil linnas või linna ees asus ka linnusekomtuuri aed (*huiszkumpturs garden*).⁷⁹ Ordukäsknike järgi said mitu maja linnas oma nime, nagu **Järva** (*Jerwisches*) ja **Karksi** (*Karcksches hus*) **maja**.

Mitmel orduhärnal oli Uus-Pärnus rikkalik kinnisvara: krundid, elumajad, aiad, kõrtsid jms. Peale selle olid nad ühed suuremad ehitajad linnas. Sellega mõjutasid orduhärnad paratamatult linnapilti. Vaadeldava poolsajandi jooksul oli kinnisvara omanikuks Uus-Pärnus umbes kümmekond ordu ametikandjat ja -käsknikku. Karksi foogtile **Herman Ouellackerile** (1502–1514) kuulus linnas üks krunt, mille ta tahtis ordumeistri heakskiidul anda jutlustajatele vendadele kloostri ehitamiseks.⁸⁰ Paraku kukkus foogti katse võimaldada Uus-Pärnusse ühe uut tüüpi ühiskondliku hoone rajamine läbi, sest raad ei tahtnud munki linna lasta: *wolde enen nicht steden tho buwen oft wonen in vnse stadt*. Seevastu sai krundi Karksi foogt Melchior v. Galen, kes ehitas sinna suure kivist aida – seega midagi täiesti linnakodaniku maitsele vastavat ja arusaamadele vastuvõetavat.

Karksi foogtile kuulus lääniõiguse alusel Uus-Pärnus nn Karksi maja. Melchior v. Galen ehitas lagunenud maja asemele suure kivist elumaja koos kõrvalhoonetega. 1555. aastal anti ordumeistri ja tema nõunike loal Karksi maja lääniõiguse alusel edasi ordumeistri sekretärile asestantsler Johann Vischerile. Seejuures seati täiendav tingimus, et kui ordumeistri sõjamehed Uus-Pärnusse kogunevad, saavad nad selles majas peatuda.⁸¹

⁷⁶ PA, 23.

⁷⁷ Samas, 337.

⁷⁸ Samas, 334.

⁷⁹ Samas, 322.

⁸⁰ Samas, 305.

⁸¹ **Neitmann, K.** Die Spätzeit des deutschen Ordens in Livland im Spiegel der Alt-Livländischen Güterurkunden. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. B. Jähning, K. Militzer. Münster, 2004, 203.

Kivist elumaja Riia tänavas koos aiaga ostis raehärra ja väikeläänimees Michel Schultelt Hermani vend, Maasilinna foogt **Tonnies Ouelacker van Wischelingk** (1517–1524/25, surnud 1535).⁸² Foogt läks maja endisele orduteenrile, Saarde landsknehtile Ludewich Beysackile ja edasi Herman Gruteri kätte.⁸³ Lõpuks omandas selle **Karksi kumpan** (1548–1558) Johann von Scharnberg, kes pärandas kinnisvara oma tütrele.⁸⁴ Peale nimetatud maja ja aia kuulus Scharnbergile vahvark-kõrtsituba tema õuel.⁸⁵

Maasilinna foogt ja aastail 1522–1526 Pärnu komtuur⁸⁶ olnud Aleff Forstenberch omandas Uus-Pärnus kirikla lähedal uhke kahe viiluga kivist elumaja (*ein steinen wonhus mith twen gevelen*), milles varem oli elanud raehärra Peter Wilbeni lesestunud õde Kolthaesche; maja müüs bürgermeister Lammert Kallenberg foogtile tingimusel, et pärast viimase surma läheb see tagasi linnale.⁸⁷

Jõevärava kõrval linnakaalude taga asus kivist elumaja, mis kuulus bürgermeister Nicolaus Bergerile (1492–1516), kes müüs selle Saarde *landknecht* ile Arnth Flygenile. Hiljemalt 1543. aastal omandas nimetatud kinnisvara **Viljandi komtuur**, kelleks aastail 1535–1549 oli Johann v. d. Recke.⁸⁸

Heinrich von Thülen⁸⁹ omandas Uus-Pärnus nn Wiedenhouvede maja Riia väravate juures koos kõrvalhoonetega. Tegu on tähelepanuväärse ajalooaga hoonega, mida on kirjalikes allikates Wiedenhouvede majana mainitud juba 1438. aastal.⁹⁰ Aldur Vunk seostab seda ordurüütlite peatuspaigaga palverännakutel Uus-Pärnu musta risti juurde.⁹¹ 16. sajandi algul kuulus Wiedenhouvede maja kunagisele ordumeisteri teenrile Tilmannus Immenhusenile; kui ta aga kloostri läks, sai maja uueks omanikuks Diderich Vitingk, pärast teda Viljandi komtuur Wymar Delwich (1480–1510).⁹² 1513. aasta tulekahjus põles maja maha ja oli 18 aastat üles ehitamata. Nende aastate jooksul jõudis maja kuuluda Viljandi komtuurile Wolter v. Plettenbergile (1512–1518), seejärel Rupert de Grauele (1518–1535), viimane andis tühja platsi Tallinna komtuurile Simon Graf von Rietberile (1516–1523), too omakorda Pärnu komtuurile ja hilisemale Järva foogtile Heinrich von Thülenile. Alles 1531. aastal ehitas Heinrich von Thülen aastaid tühjana seisnud krundile suure kahe viiluga kivist elumaja, aga aidad jm kõrvalhooned jäid üles ehitamata.⁹³ Mingitel vaid talle teada olevatel kaalutlustel vahetas foogt 1538. aastal oma

⁸² PA, 319.

⁸³ Samas, 158–159, 319.

⁸⁴ Samas, 319.

⁸⁵ Samas, 335.

⁸⁶ Ritterbrüder des DO, lk 237, nr 264.

⁸⁷ PA, 167, 183, 329–330.

⁸⁸ Samas, 324–325.

⁸⁹ Pärnu komtuur a-il 1523–1527, Järva foogt a-il 1527–1551, surnud 1556. a.

⁹⁰ UB, IX. Hrsg. H. Hilderbrand. Riga; Moskau, 1889, 361.

⁹¹ **Vunk, A.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Väitekiri. Tartu, 2003, 201–203.

⁹² Oli a-il 1477–1480 Pärnu komtuur.

⁹³ PA, 317–318.

maja tornikiivripanija Pawel Gosenichi lese maja vastu, andes lesele peale veel 400 marka ja ühe lasti rukist. Vahetusena läks foogti valdusesse uhke kivist elumaja koos kõrvalhoonetega Pika ja Pühavaimu tänava nurgal.⁹⁴ 9. mail 1559 müüs ordumeister Wilhelm v. Fürstenberg nimetatud kinnisvara ehk Järva maja Berndt v. Smertenile vabalt pärandatavaks varaks. Müügisumma, mida pole küll lepingus nimetatud, läks ilmselt ordumeistri sõjakulude kassasse.⁹⁵

Järva foogt aastail 1551–1562 **Berndt v. Smerten** ostis 1555. aastal raehärra Diderich Muntzilt 3500 marga eest esindusliku kinnisvara, s.o kivist elumaja koos kahe aiaga.⁹⁶ Järva foogti käest läks kõnealune kinnisvara peagi Audru mõisavalitsejale Herman Doenhoffile (1553–1555, 1558), kes omakorda müüs kinnistu 1560. aastal orduvasall Hartwiche Platele.⁹⁷

Maasilinna foogt aastail 1550–1562 **Heinrich Wulff**⁹⁸ sooritas 1552. aastal Uus-Pärnus kinnisvaraostu. Tema kätte läks suurtes võlgades surnud raehärra Peter Helwigi pärandus. 1568. aastal tehtud sissekande järgi Uus-Pärnu linnaraamatus andis Wulff omandatud kinnisvara üle oma õepojale Casper Wreddele.⁹⁹

1530.–1540. aastatel oli Karksi vana foogt **Melchior v. Galen** tegelikult üks suuremaid kinnisvaraomanikke ning ehitajaid ja seeläbi linna välise ilme kujundajaid Uus-Pärnus. Peale juba eelpool mainitud nn Karksi maja tegeles M. v. Galen oma elukaaslase ja poja kinnisvara hooldamise ja arendamisega. 1536. aastal välja antud ordumeistri lubakirja alusel läks 1537. aastal Margareta van der Berge ja tema pärijate valdusse Pika ja Kitsa põiktänava nurgal asunud kivist elumaja *mith einer boden vor*. Maja oli 1533. aasta tulekahjus põlenud ja foogt lasi selle uuesti üles ehitada. Ordumeistri nõusolekul ostis Melchior v. Galen kinnisvara oma naisele ja pojale vabalt pärandatavaks omandiks. Nagu Uus-Pärnu pärusraamatus on kirjutatud, sai Margareta van der Berge maja oma pikaajalise truu teenistuse eest (*wegen ihrer langhero getrewen dienste*).¹⁰⁰ Tänuks selle eest, et foogt andis linnale protsendita laenu, kinkis raad tema pojale ja “teenijale” puuviljaaia linna sees.¹⁰¹ Aed mõõdeti spetsiaalselt foogti jaoks välja, sest linnaraamatus on ära toodud selle täpsed mõõtmed: külje pikkus tänava poolt u 22 m, linnamüüri poolt u 28 m, habemeajaja Cosmus Bantzkowi poolt u 19 m ja Gertrudi kiriku poolt u 7 m, kaugus linnamüürist 2,7 m. 1546. aastal ostis foogt Jurgen Kratzilt oma “teenijale” ning pojale ühe platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures ja lasi sinna ehitada vahvärk-kõrtsitoa.

⁹⁴ PA, 312–313.

⁹⁵ **Neitmann, K.** Die Spätzeit, 230.

⁹⁶ PA, 235–236, 244. Maja juurde kuulus tegelikult kolm aeda, nendest üks müüdi Steffen v. Aschenbergile. Vt PA, 324.

⁹⁷ Samas, 244.

⁹⁸ A-il 1562–1567 Taani kuninga asehaldur Saare-Läänes. Vt Ritterbrüder des DO, lk 741, nr 994.

⁹⁹ PA, 228–229.

¹⁰⁰ Samas, 164, 190–191, 313–314. Järgnevatel aastatel läks van Galeni pere valdusse veel mitu aeda. PA, 164, 203–204, 190–191.

¹⁰¹ Samas, 197.

Peasjalikult Tallinna allikatele toetudes rõhutab Juhan Kreem nn ordumajade majanduslikku funktsiooni: need olid kasutusel kaubaladudena.¹⁰² Uus-Pärnu oli ümbruskonna orduhäradele tähtsaim väljaveosadam, seega tuleb samuti kõne alla majade majanduslik otstarve. Kuid mitte ainult. Mõned orduhärred elasid ise linnas ja veetsid seal oma vanaduspõlve. Mõnede juhul elasid linnas ka nende naiselapsed. Seega olid orduhäradele kinnisvara soetamisel Uus-Pärnusse määravad muu hulgas täiesti isiklikud, võib öelda ka perekondlikud põhjused.

ORDUHÄRRADE PEREKONNAD UUS-PÄRNUS

16. sajandi esimese poole allikad annavad teateid mitme ordukäskniku naisest ja lastest, kes elasid Uus-Pärnus. Üldiselt ei paista miski viitavat, et orduhärade armusuhteid ja pereelu oleks linnakogukonnas kuidagi taunitud või sellele kuidagi kõrgendatud tähelepanu pööratud. Pigem olid tsölibaadis elanud meeste mitteabiellulised seksuaalsuhted Liivimaal enne Liivi sõda sotsiaalselt aktsepteeritud. Tõsi küll, konkubiine nimetatakse vähemalt Pärnu allikates eranditult teenijannadeks (*mageth*), seda vaatamata nende tegelikule sotsiaalsele positsioonile või varanduslikule seisule.

Nii Vana- kui ka Uus-Pärnus elanud Gharttke van der Becke oli Maasilinna foogti Aleff Forstenberchi (Fürstenbergi)¹⁰³ elukaaslane ja laste ema. Teadaolevalt oli Gharttkel Aleff Forstenberchiga tütar Anna ja poeg Diedrich. 1475. aastal oli Aleff veel Westfalenis ja polnud orduusse astunud, seega võib oletada, et 1526. aasta paiku surres oli ta kuuekümnendates eluaastates mees. Gharttke elas umbes aastani 1546,¹⁰⁴ nii oli neil tõenäoliselt mõningane vanusevahe, vahest kümme või isegi rohkem aastat. 1522. aastal ostis foogt naisele ja tema lastele Vana-Pärnusse kinnisvara: kivist või vähemalt kivist *dörnse'*ga elumaja koos kolme aiaga.¹⁰⁵ Ajavahemikus 1522–1525, ja kahtlane, kas mitte foogti vahetalitusel, läks Gharttke mehele Cosmus Osthoffile.¹⁰⁶ Tõenäoliselt just seepärast, st kaasavaraks, foogt kinnisvara soetaski või vähemalt aitas seda teha: nimelt on pärusraamatu sissekande järgi maja ostetud naise enda raha eest.¹⁰⁷

Omaette küsimus on, miks see abiellu üldse teoks sai. Orduhärade kõlvatute eluviiside karmi kriitiku kroonik Balthasar Russowi jaoks oluaks asi selge: foogt “aitas armukese elama” ja “võttis endale teise, värskema asemele”.¹⁰⁸ Olgu uue ja

¹⁰² **Kreem, J.** Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. – Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Baltische Seminare. Bd. 10. Hrsg. N. Angermann. Lüneburg, 2003, 100–102; vrd **Kreem, J.** The Town, 106 jj.

¹⁰³ Oli Maasilinna foogt a-il 1499–1507. Vt Ritterbrüder des DO, lk 237–238, nr 264.

¹⁰⁴ PA, 205.

¹⁰⁵ Samas, 70.

¹⁰⁶ Samas, 71.

¹⁰⁷ Samas, 70.

¹⁰⁸ **Balthasar Russow.** Chronica der Prouintz Lyffland. – Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. 2. Riga; Leipzig, 1848, 39.

värskema naisega, kuidas oli, aga mehelepanemisega elama aitamise seisukohalt on Russowi jutul tõepõhi all. See oli orduhärradele üks võimalus, kuidas kindlustada oma naisele ja lastele stabiilne sissetulek ja ühes sellega seisusekohane soliidne äraelamine, üksi kinnisvarast linnas selleks ei piisanud. Niisugune toimumisviis oli puhtalt pragmaatiline.

Osthoffide perekond ei jäänud Vana-Pärnusse kauaks pidama, 1525. aastal koliti üle jõe ordulinna.¹⁰⁹ Miks nad elukohta vahetasid, seda saab ainult oletada. Pärusraamatu andmetel ostis Gharttke oma emalt või kelleltki naissugulaselt (*moder, modder*) Woholbort Blomelt Uus-Pärnusse kinnisvara: “maja väikese jõevärava juures vasakut kätt, kui värvatest tulla”, koos kahe aiaga Riia tänavas.¹¹⁰ Samas elas Uus-Pärnus ju Aleff Forstenberch, kes oli aastail 1522–1526 Pärnu komtuur. 1529. aastal müüs Uus-Pärnu raad maja, mis varasema kokkuleppe järgi pärast foogti surma linnale jäi, neiu **Anna Forstenberchile**, s.o Aleffi tütrele.¹¹¹ 1550. aastal anti kõnealune kinnisvara ordumeistri korraldusel üle **Diedrich Forstenberchile**, Anna vennale.¹¹² Tähelepanu väärib, miks õieti pidi ordumeister hea seisma, et Aleff Forstenberchi tütrele müüdud kinnisvara läheks üle tema vennale Diedrichile. Uus-Pärnus kehtinud Riia õiguse järgi langes ühe pärija surses tema pärandiosa teistele lastele ehk sama ringi pärijale, mitte surnu, s.o teise ringi pärijatele (*so der kinder ein ader mer stervet, so ervet sodans ein up dem andern na Rig(eschen) rechten*).¹¹³ Võib-olla Anna suri, ja kuigi tal oli lapsi, sai Diedrich Riia õiguse sellele või mõnele muule punktile apelleerides kunagi isale kuulunud maja endale nõuda.¹¹⁴

Uus-Pärnus oli end sisse seadnud ka Karksi foogti Melchior v. Galeni perekond. Foogti elukaaslane oli Margareta van dem Berge, kes ise nimetab ennast tagasihoidlikult foogti teenijaks (*maget, dienerinne*). Uus-Pärnu linnaraamatutes mainitakse Margaretat sageli, ometi ei ava need sissekanded kuigivõrd foogti ja tema pere lugu. Melchior v. Galen oli aastail 1514–1534 Karksi foogt, seejärel kuni surmani aastal 1552 Karksi vana foogt. Tema päritolu ja võimalik varasem teenistuskäik on ebaselge. Suure tõenäosusega oli ta pärit Westfalenist.¹¹⁵ Margareta v. d. Berge suguvõsa võis samuti Westfalenist pärit olla, igatahes elas seal tema

¹⁰⁹ PA, 71.

¹¹⁰ Samas, 179, 325.

¹¹¹ Samas, 167.

¹¹² Samas, 167, 329.

¹¹³ Samas, 213. Vrd Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (QRS). Hrsg. J. G. L. Napiersky. Riga, 1876, 44, § 70 (1279).

¹¹⁴ 1569. a pärast mitmeid ebaõnnestunud müügitehinguid pärmakatega jättis Diedrich Forstenberch oma kinnisvara Haapsalus elanud Peter Kratzile (PA, 270–272), keda ta nimetab *ohme*'ks, mõeldes sellega küllap mitte onu, vaid õepoega, eriti arvestades, et Kratz oli veel a-il 1595–1596 Haapsalu raehärra. Vt Haapsalu kodanikeraamat 1496–1797. Koost K. Jaago. Tartu, 1999, 77.

¹¹⁵ Uus-Pärnu kodaniku Hermann v. Hoeueli varajagamisel nimetatakse Melcher v. Galenit nõoks (*vedder*) ja veresugulaseks (*blodes vorwanten*). Vt PA, 234–235, 265–269. Võib-olla oli H. v. Hoeuel näiteks Melcheri emapoolne onupoeg. Sellisel juhul ei saa välistada viimase sugulust Heinrich v. Galeniga, kelle isa oli Rutger von Galen ja ema Anna von Hoevel.

õde Else. Kus ja mis asjaoludel Margareta ja Melchiori teed ristusid, on teadmata. Oma testamendis kirjutab naine, et teenis foogti kogu elu: *meinen lieben heren vast eine lieb zeit nach allem meynen schamelen vormugen vleißig und van alle meynen herzen williglich gedient*.¹¹⁶ Margareta suri kaks aastat enne Melchiorit, kuid vaevalt olid nad üheelised. Nende poja sünniaeg pole teada, 1543. aastal oli ta igatahes juba sündinud.¹¹⁷ Noor **Melchior** ei elanud paraku kaua ja suri ilmselt täisealiseks saamata. Just lapse sünniaega arvestades oli Margareta tõenäoliselt tublisti (10–20 aastat) noorem kui foogt.

Karksi vana foogti “teenija” oli märkimisväärselt jõukas Uus-Pärnu elanik, 1537. aastal läks tema valdusse üsna jõe ääres Pika ja kitsa põiktänava nurgal asunud kivist elumaja, mille juurde kuulusid veel aed Jaani tänavas ja “tagumine pink kabelis, paremat kätt, kui sisse tulla”.¹¹⁸ Järgnevatel aastatel Margareta ja tema poja varandus üha suurenes. 1541. aastal ostis foogt maja juurde aia Karja värava ees.¹¹⁹ Tänuks foogti jagatud laenude eest kinkis raad tema pärijatele puuvilja-aia.¹²⁰ Veel määras M. v. Galen ordumeistri loal Johann Krabbelt ostetud aiast poole – sauna ja tiigi (*alße den dycen mit dem stoven*) – oma nõole H. v. Hoeuelile, aga teise poole aiast koos küüniga (*an dieser syden des dykes mit dem schunen*) Margareta ja oma pojale kasutada.¹²¹ 1546. aastal ostis foogt oma perele platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures, et ehitada sinna vahvärkkõrtsituba. 27. juulil 1546 Volmaris välja antud tunniskirja järgi läänistas ordumeister Brüggenei Margareta ja noorele Melchiorile Bartholomeus *de lette* talupere Raeste külas koos maa ja tüki heinamaaga (*einenn buren genandt Bartholomeus de lette tho Radtz myth synen sons und mith dren ferendel landes. Noch ein stucke hoyschlags*).¹²² 1551. aastal läänistas ordumeister noorele Melchiorile kahasse bürgermeister Nicolaus Barenfeldiga tuuleveski linna ees.¹²³

Margareta v. d. Berge oli ordu väikevasall. Kinnisvara Uus-Pärnus kasutas naine ise, aga elamiseks läks vaja püsivat sissetulekut, just seda pakkus läänivaldus.¹²⁴ Kuna erinevalt Maasilinna foogtist ei aidanud Melchior naist elama teda teisele mehele pannes, siis tuli tal naisele ja lapsele kuidagi teistmoodi seisusekohane väarikas äraelamine kindlustada. On igati tähelepanuväärne, kuidas ordu vahetalitab vana foogti armuafäärides: lubab armukesele ordulinnas kinnisvara soetada ja kinnitab tema testamenti ning jagab pojale lääne. Pealekauba manitses

¹¹⁶ PA, 266–267.

¹¹⁷ Samas, 197.

¹¹⁸ Samas, 164, 313.

¹¹⁹ Samas, 164. Vt ka PA, 203–204.

¹²⁰ Samas, 197.

¹²¹ Samas, 190–191.

¹²² **Stackelberg, F. B.** Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. – Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. Bd. VIII. Pernau, 1926, 173, 231–232.

¹²³ PA, 267.

¹²⁴ 16. sajandil eksisteeris ka nn naislään, vt **Koch, E.** Die Frau im Recht der Frühen Neuzeit. Juristische Lehren und Begründungen. – Frauen in der Geschichte des Rechts von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. U. v. Gerhard. München, Verlag C. H. Beck, 1997, 90–91.

ordumeister Uus-Pärnu raadi Margareta ja tema poja eest seisma nagu linnakodanike eest. Testamendis, tõsi küll, ei unusta Margareta ordu tånada tema suhtes üles näidatud vastutulelikkuse eest (*wor vor ich dem hochloblichen Orden und seiner achtbar wirde hochlich zu bedancken*).¹²⁵ Pärast Margareta v. d. Berge surma käis Melchior sõna otseses mõttes, naise testament näpus, ordumeistrite Johann v. der Recke ja seejärel ka Heinrich v. Galeni juures palvega see ära kinnitada. Uus-Pärnu linnaraamatuse on kohusetundlikult kantud mõlemad kinnitused (*confirmatio testamenti*).¹²⁶ Milleks see ponnistus hea oli, võib vaid oletada, igatahes ajendas foogti selleks väga tõsine ebakindlustunne. Olukord oli kahtlemata delikaatne: ilmselt püüdis Melcher kõigi vahenditega oma pojale ema pärandust kindlustada.

Linnaraamatute põhjal jääb mulje, et Margareta v. d. Bergesse suhtuti aupaklikult – Melchior v. Galen oli ju Uus-Pärnus autoriteet ja heategija, kui arvestada kas või kõiki neid laene ja annetusi, mida foogt oli raele aastate jooksul jaganud. Puhas heategevus see siiski ei olnud, vaid n-õ võimumäng, foogti jõu ja mõjuvõimu demonstratsioon. M. v. Galenil olid linnaga tegelikult palju vahetumad ja lähedasemad suhted kui Pärnu ordukomtuuril, mis on ka mõistetav, sest foogt elas perega linnas, nautis mugavat bürgerlikku elustiili, seetõttu tuli ka linna hea käekäigu eest hoolt kanda. Just nii kindlustas ta oma perele linnakodanike austuse ja lugupidamise.

Heinrich Laakmannile on teada veel kellestki proua van Lennepest, ordukomtuuri Loeff van Loe südamedaamist. Kahjuks jätab ta avaldamata, millisele allikale ta oma väidetes tugineb.¹²⁷ Miskipärast kohalikele kodanikuprouadele komtuuri armulugu ei meeldinud, nende intriigid ja keelepeks viisid avaliku skandaalini, nii et proua Lennepe pidi linnast sootuks lahkuma. Pärast naise lahkumist jäi aga Loeff van Loe “väga kurvaks”. Saab ainult spekuloida, kas komtuuri nurjunud armulool oli seos 1530. aastatel linnaga puhkenud tüliga, ja kui, siis kus oli põhjus, kus tagajärg: kas proua van Lennepe sunniti lahkuma seepärast, et linnas komtuuri ei sallitud, või hakkas too linna kiusama seepärast, et tema daami sunniti lahkuma.

Orduhärrade naistest-elukaaslastest Uus-Pärnus rohkem teateid ei ole, küll aga järglastest. Uus-Pärnus elas Karksi kumpani (1548–1558) Johann v. Scharnbergi tütar **Katrine Scharenberch**.¹²⁸ Testamendiga jättis Johann v. Scharnberg tütrele kaasavaraks oma maja ja aia, peale selle oli ta 1200 marka välja laenanud: linnavalitsusele ja kodanik Sirciacus Coppele.¹²⁹ See raha jäi samuti tütrele. 1563. aastal nõudis Katrine abikaasa Hinrich Hulssberch naisele kaasavaraks jäetud vara ja võlad sisse.

Lapsed olid ka Pärnu viimasel ordukomtuuril Rutger Wulffil. Uus-Pärnu linna- raamatu 1567. aasta sissekandes esineb noor sell Rutger Wulff, kes soovis rae ees

¹²⁵ PA, 266–267.

¹²⁶ Samas, 266–267.

¹²⁷ **Laakmann, H.** Geschichte, 61–62.

¹²⁸ Ritterbrüder des DO, lk 567–568, nr 764.

¹²⁹ PA, 231.

oma *schwager*'i habemeajaja (*barbier*) Casperiga ühe maja pärast tehingut teha. Et Rutger oli Rootsi riigi teenistuses (*in schwedischem dienste jegen unseren g(nedigen) k(oning)*), võttis raad “puhtast heasoovlikkusest” maja endale, st linnale.¹³⁰ Noore Rutgeri õde Barbara Wulff müüs Uus-Pärnu raele Kastna küla, mille isa oli talle nähtavasti kaasavaraks andnud.¹³¹

ORDU ENDISED AMETNIKUD JT ORDUGA SEOTUD ISIKUD

Uus-Pärnu oli ordulinn, seepärast pole üllatav leida linna kodanikkonna eliidi ehk majaduslikult ning poliitiliselt mõjukate isikute hulgas ordu soosikuid, endisi orduametnikke, orduvasalle ja orduhärrade sugulasi. Kõik nad nägid Uus-Pärnus soodsaid tegevus- või äraelamisvõimalusi pakkuvat paika. Seoses mõisamajanduse arenguga ordualadel kasvas orduametnike arv, kes tegelesid maavalduste valitsemisega: landsknehtid, mõisavalitsejad ja nende abilised, samuti ordumeistri kantseleiametnikud. Nendesse ametitesse valiti peamiselt noori mehi, kes omandasid seal teadmisi bürokraatlikust asjaajamisest, samuti ettekujutuse vilja- ning linakaubandusest ja ühtlasi kogusid endale algkapitali. Heinrich Laakmann oletab, et just nende meeste kaudu ajasid ordukäsknikud äri ordudomeenide viljasaagi ülejäägiga.¹³² Linna elama asumine ja maja soetamine ei tähendanud alati veel orduteenrite hulgast väljaastumist, sellele viitab üks punkt 1537. aastal koostatud retsessis. Nimelt kohustati Uus-Pärnu raadi võimaldama orduteenritele, kes soovisid ordu teenistuses olles linna elama asuda, kodaniku kombel elatist hankida, samas pidid nad nagu nende naabrid kodanikukohustusi täitma.¹³³

Linnakodaniku eluviisi kasuks otsustanud endiste orduametnike hulka Uus-Pärnus kuulus **Tylemann Immenhusen**. 1501. aastal oli ta veel ordumeistri teener, kes saatis meistrilt reisil Kölni peapiiskopi juurde Johann van Strunckte surma asjus.¹³⁴ Immenhusenile kuulus Uus-Pärnu suurimaid maju, nn *Widenhovedes hus*, samuti talle ordu poolt igaveseks läänistatud linapress. Pärast naise surma sai temast observantide kloostri munk Viljandis. Uus-Pärnusse ostsid kinnisvara Viljandis Saardes landsknehtiametit pidanud **Lodewich Beysack** ja **Arnth Flyge**; orduametis olid ka **Johann Sack** (1536. aastal Viljandi komtuuri teener) ja **Berndt Frones** (aastatel 1555–1556 landskneht). Mõni neist abiellus linna ülemkihti kuulunud naisega. Johann Sack nais kohalikku vasallisuguvõssa kuulunud Diderich Mestacke vanima tütre Elsbe **Mestacke**¹³⁵ ja Berndt Frones võttis 1553. aastal naiseks raehärra Diderich Muntzi tütre Anna **Muntzi**.¹³⁶ Seega toimiti tavalise

¹³⁰ Samas, 258.

¹³¹ **Laakmann, H.** Geschichte, 194.

¹³² Samas, 72.

¹³³ PA, 30.

¹³⁴ Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch. Hrsg. L. Arbusow (sen.). Zweite Abteilung. Bd. II. Riga; Moskau, 1905, 20, 29.

¹³⁵ PA, 314–315.

¹³⁶ Samas, 231–232.

kaupmehest linna sisserändaja kombel, kes linna ülemkihti kuulunud naisega abielludes tagas endale pääsu linna eliidi hulka ja omandas reeglina korraliku kinnisvara.

Uus-Pärnu kodanikkonna eliidiga oli tihedalt seotud Liivi ordu viitsekantsler **Johann Vischer**, kes abiellus bürgermeister Johann van Lynthem'i tütre Elisa-bethiga.¹³⁷ Liivimaa linnades leidis palju kodanikke, kes olid oma orduisse astunud sugulaste eeskujul ja toel Liivimaale saabunud. Uus-Pärnus elas näiteks Herman v. Hoeuell, kelle vend Berndt oli Võnnus ordu majandusülem ja kelle nõbu oli Karksi vana foogt M. v. Galen. Peale selle oli ordu talle maad läänistanud.¹³⁸ Orduvasall oli **Marcus Hane**, kellele ordumeister läänistas 1544. aastal Surju küla.¹³⁹

16. sajandi I poolel kuulus Uus-Pärnu rae koosseisu märkimisväärne arv orduga lähedalt seotud isikuid. Raehärradest orduvasallid olid **Michel Schulte** (enne 1517. aastat raehärra) ja **Berndt Stolterkamp** (1519–1536). 1514. aastal läänistas ordumeister Stolterkampile väikese maavalduse.¹⁴⁰ Lääni eelmine omanik oli raehärra Michel Schulte. Orduga heades suhetes oli ka 1519. aastal raehärraks ja 1523. aastal bürgermeistriks valitud **Johann van Lynthem**, kuid tema tegutsemist ordumetis ei ole allikaliselt olnud võimalik tuvastada. Küll aga läänistas ordumeister talle maja linnas, ilmselt ka mitmeid maavaldusi.¹⁴¹ Ordumeistri endine sekretär **Nicolaus Barenfeld** valiti 1541. aastal raadi ja 1543. aastal bürgermeistriks. Ta oli teadaolevalt esimene jurist Uus-Pärnu raes. Barenfeld abiellus Uus-Pärnu gildivanema Dam van dem Brami õetütre Margarete Dorrega, kes sai kaasavaraks gildivanemale kuulunud kivist elumaja jõe ääres ja aia.¹⁴² Barenfeldi varasemaid sekretäritöö kogemusi ära kasutades andis raad talle ülesandeks seada sisse linna pärusraamat ja korrastada teisi linnaraamatuid. Tasuks suure töö eest kinkis raad talle vahvärkkõrtsitoa Punase torni juures. Tänu oma kunagisele ametile säilisid Barenfeldil sidemed orduvõimuga, sealhulgas suhted Pärnu ordulossi elanikega. Viimastest puutus ta muu hulgas kokku Johann Renneri ja Thomas Hörneriga. Barenfeld oli tuttav nende meeste kirjatöödega, nii Renneri “Liivimaa kroonika” kui ka Hörneri “Livoniae historiaga”. Ühes kirjutas ta koguni tsiteerib Renneri kroonikat.¹⁴³ Ordul jätkus hoolt seista hea oma endise ametniku majandusliku heaolu eest, nimelt läänistas 1551. aastal ordumeister talle poole tuuleveskist linna ees. Ka Barenfeld ei keelanud ordumeistrile oma teeneid. 1558. aastal oli ta ordumeistri volitatud esindaja Tartu kantsleri Holtschueri vastases protsessis.¹⁴⁴

Võimalik, et Tallinna bürgermeistri pojalt **Heise Vegesackil** oli samuti kõrgem haridus – ta oli õppinud Rostocki ülikoolis. 1558. aastal oli ta ametis ordu kirjutajana. Uus-Pärnusse asus ta elama ilmselt pärast abiellumist bürgermeister Johann

¹³⁷ Laakmann, H. Geschichte, 122.

¹³⁸ Samas, 74.

¹³⁹ Stackelberg, F. Der Landbesitz, 173.

¹⁴⁰ Samas, 208–209.

¹⁴¹ Laakmann, H. Die Pernauer Ratslinie. – S-B VIII. Pernau, 1926, 118–119.

¹⁴² PA, 178–179.

¹⁴³ Laakmann, H. Geschichte, 140.

¹⁴⁴ Laakmann, H. Die Pernauer Ratslinie, 96.

van Lynthemi tütre Gertrudiga. 1562. aastal valiti Heise Vegesack raadi ja 1566. aastal bürgermeistriks. Ta oli ka orduvasall, ordumeistrid läänistasid talle mitmeid maavaldusi.¹⁴⁵ 1569. aastal valiti Uus-Pärnu raadi veel üks endine orduametnik **Reinhold Aderkas** (1554. aastal landskneht).¹⁴⁶

Nicolaus Barenfeld oli üks esimesi kodanikkonna nn uue eliidi esindajaid Uus-Pärnus, kuivõrd tema näol oli tegu isikuga, kel oli linnaametisse asudes juba eelnev bürokraatliku asjaajamise ning valitsemise kogemus ja hea juriidiline haridus, samuti säilitas ta linnaametis olles sidemed orduvõimuga, täites ordumeistri ülesandeid. Nn uue eliidi kujunemine oli iseloomulik Euroopa varase uusaja linna kodanikkonnale tervikuna.¹⁴⁷ Kodanikkonna nn uue eliidi kujunemisel Uus-Pärnus sekundeerisid endistest orduametnikest raeliikmetele Saare-Lääne piiskopkonna endised ametnikud.¹⁴⁸ See varasema bürokraatliku asjaajamise kogemusega uus eliit hakkas 16. sajandi I poolel Uus-Pärnus üha enam astuma põlistest kaupmeestest sirgunud eliidi asemele.

RELIGIOOSNE ELU

Ettekujutus ordu osast linnaelus oleks ebatäielik, kui jääks käsitlemata tema koht linna religioosses elus. Kummatigi ei saa unustada tõsiasja, et tegu oli ikkagi vaimuliku rüütliorduga. Ordu oli mitmel moel põimunud linna kultuslikku ja kiriklikku ellu. Uus-Pärnu esivaimuliku ehk Nikolai kirku õpetaja seadis ametisse ordu, tavaliselt oli tegu ordu preestervennaga. Ordult sai ta oma ülalpidamise, s.o 2 lasti vilja aastas.¹⁴⁹ Tõsi küll, preestervennale oli see amet vaid tulukoht ehk prebend, mida ordu jagas, tegeliku hingehoiutööga tegelesid alamvaimulikud. Vikaare oli Nikolai kirikus kuus, neist üht pidas ülal kompanii. Kirikhärra pidas oma kostil ja ülalpidamisel peavikaari, kes sai ka Järva foogtilt 14 marka aastas ja Barbara altari sissetulekud.¹⁵⁰ Üldse pidi Järva foogt maksma Nikolai kirikule 28 marka aastas, selle pani ordumeister juba “vanast ajast peale” paika.¹⁵¹

Orduhärrad olid seotud mitme sihtkapitali asutamisega Uus-Pärnu kirikute või altarite juures, samuti olid nad linnakodanike sihtkapitali haldajad. Pärnu komtuur Konrad von Vietinghoff (Corat Vitingkhoff) asutas imettegeva Püha Musta risti

¹⁴⁵ **Stackelberg, F.** Der Landbesitz, 163.

¹⁴⁶ **Laakmann, H.** Geschichte, 198.

¹⁴⁷ **Schilling, H.** Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden. – Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Hrsg. H. Schilling, H. Diederks. Böhlaw; Köln; Wien, 1985, 4.

¹⁴⁸ Vt lähemalt ka **Põltsam, I.** Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 2004, 99–113; Die Laufbahn und Tätigkeit der Vasallen und Beamten des Bistums Ösel-Wiek in Neu-Pernau in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. – Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland, 275–287.

¹⁴⁹ PA, 145.

¹⁵⁰ Samas, 142–143, 145.

¹⁵¹ Samas, 304.

auks sihtkapitali, mis tõi aastas sisse 24 marka. Raha haldaja oli Ditrich Viting, kelle Kehtna mõisa peale raha oli paigutatud.¹⁵² Pärast reformatsiooni jättis sugu- võsa raha endale. 1507. aastal surnud Konrad von Vietinghoff aga maeti ilmselt Nikolai kirikusse, vähemalt asus seal tema hauaplaat kahe viimase piilari vahel kiriku põhjaküljel.¹⁵³ Nikolai kirikus koori ees asunud Püha Anna altari siht- kapitaliks annetasid linnakodanikud Lutke Sundern 200 ja Berndt Blome 500 marka.¹⁵⁴ Seda kapitali haldas Pärnu ordukomtuur.

Veidi enne oma surma tegi Karksi vana foogt Melchior v. Galen 1551. aasta 8. novembril Nikolai kirikule annetuse, asutades oma sihtkapitali.¹⁵⁵ Bürgermeister Nicolaus Barenfeldi käsutada jäi 200 Riia marka tingimusel, et see raha pidi igaveseks jääma kirku jutlustaja heaks (*by der kercken dem predichstoel thom besten ewichlick bliven schollen*). Niikaua kui see 200 marka oli Barenfeldti või tema pärijate omanduses, pidid nad kirikule maksma igalt sajalt margalt 5 marka aastas ehk 5 marka lihavõtteks ja 5 marka mihkclipäevaks. See raha läks saksa jutlustaja (*dutzsche predicante*) teenistuseks. Kui Barenfeld tahtis raha tagastada, pidi raad andma selle mõnele teisele väärikale mehele kasutada tingimusel, et too maksab igalt sajalt margalt 6 marka aastas Nikolai kiriku jutlustajale (*und schal also ewige rente sin und bliven by der kerckenn dem predichstoel thom bestenn*).

Juba enne reformatsiooni hoolitseti Uus-Pärnus mittesakslaste usulise hari- mise eest. Vietinghoffide suguvõsale kuulunud krunt linnas oli määratud maja ehituseks preestrile, kes jutlustaks mittesakslastele ja oleks nende eestseisja.¹⁵⁶ Ordulgi oli eestlaste hingehoiutöös oma osa: nii määras ordumeister Plettenberg varemalt Immenhusenile läänistatud linapressilt laekunud sissetulekud eesti jut- lustaja koha sisseseadmiseks. See võis toimuda aastatel 1530–1535, kuid alles pärast 1545. aastat läks Plettenbergi annetus päriselt käiku.¹⁵⁷

Väljaspool linnamüüri asus ordule kuulunud **Maarja-Magdaleena kirik**. Kiriku kuuluvusest annab tunnistust juba asjaolu, et kui raad üritas reformatsiooni mõjul kiriku varad – rendid ja kinnistud – üle võtta, sattus ta konflikti komtuu- riga. 1537. aastal ordumeistrite nõunike koostatud retsess näitab, et kui muidu sai komtuur poole pärijateta jäänud varast linnas, siis need kinnisvarad, mis kuulusid, olgu linnas või väljaspool seda, Maarja-Magdaleena kirikule, langesid pärijate puu- dumisel ainuüksi komtuurile. Ostnud Johann Duchelilt kõrtsi Maarja-Magdaleena kiriku juures, tekkis kodanik Pawel Krumschackel ootamatult tüli linnusekom- tuuriga. Komtuuri vahetalitusel lahenes asi sellega, et Pawel pidi maksma aastas 1 marga linnusekomtuurile.¹⁵⁸ Tekkinud konflikt näitab, et kiriku ümber olev maa kuulus ordule. Ordu kandis oma kiriku eest erilist hoolt. Pärast 1533. aasta tule-

¹⁵² PA, 143.

¹⁵³ **Laakmann, H.** Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, 132.

¹⁵⁴ PA, 184, 210, 127.

¹⁵⁵ Samas, 227–228.

¹⁵⁶ Samas, 124.

¹⁵⁷ Samas, 201–202.

¹⁵⁸ Samas, 207–208.

kahju annetas ordumeister 4 lasti linnaseid, mille müügist saadud tulu läks Maarja-Magdaleena kiriku ehituseks, vahepeal olid vaesed sinna elama asunud. 1556. aastal lammutati aga kirik sõjalistel kaalutlustel maha, mõistagi mitte ilma ordukomtuuri Loeff van Loe nõusolekuta. Ilmselt kuulus ordule ka lossi maadel asunud Püha Anna kabel, mille kohta puuduvad lähemad andmed.

Uus-Pärnus polnud keskajal ühtki **kloostrit**. Tõsi küll, 16. sajandi algul tehti katset asutada linna kloostrikonvent, selle algatuse juures kohtab ka ordu initsiatiivi. 1505. aastal otsustati dominiiklaste ordu peakonvendil määrata Uus-Pärnu “Püha Vaimu asupaigaks”: *acceptamus locum S. Spiritus in civitate Perona, terra Livoniae*.¹⁵⁹ Jutlustajate vendade kavatsusi toetasid Karksi foogt Herman Ouellacker ja ordumeister Wolter von Plettenberg.¹⁶⁰ Kloostri asutamise plaan langes 16. sajandi nn usulise ergastumisliikumise aega Liivimaal, kus Plettenbergi võidud venelaste üle tõid kaasa uute kabelite ja ka kloostrite asutamise laine, seda nii kavatsustes kui ka tegelikkuses. Samasugune usulise aktiivsuse tõus toimus ka mujal Euroopas. Kui näiteks Rakvere kloostri rajamine sai teoks, siis Uus-Pärnusse jäi kloostrikonvent asutamata, sest see pörkus rae ja kodanikkonna vastuseisule (*wolde sy nicht stath tho bawenn effte woenen in wnnser stadt*).

Uus-Pärnu linnaraamatust pärineb veel teine teade, mille järgi ka hallid mungad, st frantsisklased, tahtsid asutada kloostrit turuplatsi äärde.¹⁶¹ Szögede (Szoeyede) vasallisuguvõsa andis neile selle tarvis tühja platsi. Kodanikud aga ei tahtnud kloostrit. Szögede plats seisis tühjalt, kuni see loovutati Karksi foogtile. Melchior v. Galen sai selle kirikule Jumala auks annetatud platsi ja ehitas sinna kiviaida, kuid ei unustanud 1528. aastal annetada kirikule 70 väikest kuldnat. Küsimuseks on, kas tõepoolest nii dominiiklased kui frantsiskaaniid tahtsid mõlemad Uus-Pärnusse konventi asutada või on tegu lihtsalt näpuveaga linnaraamatus? Selle väite poolt on teenekas Pärnu linna ajaloo uurija Heinrich Laakmann, kes väidab, et mõlemal juhul käis jutt ühest ja samast platsist.¹⁶² Samas võis vabalt tegu olla ka mitme mungaordu katsetustega.

Uus-Pärnu pürjelite vastumeelsuses kloostri rajamise suhtes väljendus tolleaegne suhtumine kloostritesse ja mungaseisusse laiemalt. Just kloostrielanikud olid kogu kristlikus Euroopas avaliku kriitika objektiks: halvustati nende kõlvatuid eluviise ja neid süüdistati patuelus ning jumalasalgamises. Erilise halvakspanu teenisid ära just kerjsumungad, kes elasid kerjamisest, st teiste töö arvel. Tublidele pürjelitele oli see ajapikku üha vähem vastuvõetav. Sellise vaimse meelestatuse juures on mõistetav, et kloostri rajamine ei pruukinud vastata Uus-Pärnu kodanikkonna ootustele ja paremale äranägemisele.

Ordu suhtumine reformatsioonisündmusesse ja usupuhastusliikumisse Uus-Pärnus oli üldiselt rahulik.¹⁶³ Pärast pildirüüstet oli komtuur lepitava rae ja linna-

¹⁵⁹ UB, II, 3. Hrsg. L. Arbusow. Riga; Moskau, 1914, 93.

¹⁶⁰ PA, 305.

¹⁶¹ Samas, 123.

¹⁶² **Laakmann, H.** Das mittelalterliche Kirchwesen, 143.

¹⁶³ Vt ka **Põltsam, I.** Reformatsioonist Uus- ja Vana-Pärnus. – Pärnumaa ajalugu, 1. vihik. Pärnu, 1997, 63–74.

kogukonna vahel. Umbes kuu pärast pildirüüset (15. märtsil), seega 10. aprillil 1526 kutsus Pärnu komtuur Heinrich von Thülen enda juurde läbirääkimistele gildivennad ja linnarae.¹⁶⁴ Komtuur seadis just rae vastutavaks kirikuvastastes vandalismitegudes – pildirüüsetes, samuti oli raad määranud kirikusse jutlustaja, aga see õigus oli ainult ordul; lõpuks süüdistas komtuur, et linna valitsemine ei ole tasemel ja raad oma ülesannete kõrgusel. Raad veeretab vastutuse linnakogukonnale, kes olevat kogu segaduses süüdi. Raad süüdistas linna viletsas olukorras kogukonda, kes olevat rahulolematu ja mässumeelne, aga samuti oli see linna tabanud tulekahjude tagajärg. Komtuur kaalus asja ja leidis, et toimunud sündmustes kuulub vastutus täielikult gildivendadele. Raadi paluti kiriku taastamistööd jätkata, kogukond pidi enda peale võtma uute pühapiltide muretsemise. Raad oli olukorrast väljunud võitjana. Kuid see ei tähendanud tagasipöördumist ei vana usu ega korra juurde. Tegelikult algas vaikne kohanemine evangeeliumiõpetusega ja uue kirikukorraldusega.

Näib siiski, et ordu säilitas Uus-Pärnus isegi pärast reformatsiooni autoriteedi kirikuasjades. Komtuur oli peaaegu alati tunnistajaks ja nõusoleku andjaks, kui raad võttis vastu linna kirikukorraldust puudutavaid otsuseid. Kloostriksse minnes rajas Tylemann Immenhusen Gertrudi kirikusse vikariaadi, mille ülalpidamiseks määras 36 marka aastas, peale selle pidid vikariaadi ülalpidamiseks minema linapressi sissetulekud. Pärast reformatsiooni konfiskeeris raad selle sihtkapitali. Immenhusen aga kaebas ordumeistrile. 1530. aastal soostus raad lõpuks Loeff van Loe vahetalitusel maksma niikaua, kuni Immenhusen elab, Viljandi kloostriks 24 marka ja ülejäänud 12 marka vaestele ning teistele puudusekannatajatele.¹⁶⁵ Uus õpetus ei jäänud samuti ordule võõraks. 1548. aastal oli Pärnu ordukomtuur juba tunnistajaks ja heakskiitjaks protestantismi vaimus vastu võetud raemäärusele vastlamaskeraadide keelustamise kohta. Samuti andis ta oma nõusoleku protestantliku jutlustaja Hinrick Halle teenistusse võtmiseks. Tänu reformatsioonile hakkas ordu vaimulik võim ja mõju linnas siiski lahtuma. Uus ühine usk lähendas Liivimaa linnu omavahel, kujunesid eeldused suurte linnade mõju kasvaks väikeste üle.

KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu suhteid maahärraga 16. sajandi esimesel poolel iseloomustab orduvõimu suur mõju, mis avaldus linna valitsemises, jõudes välja isegi linna välise ilme kujundamiseni. Ordu oli oma võimukandjate ja ametnike läbi tugevalt kaasatud ja integreeritud linnaelanike igapäevaellu. Sellises seisundis oli linna ja tema elanike jaoks nii positiivset kui ka negatiivset. Ühelt poolt olid ordu võimukandjad ju kodanikele tänuväärsed krediidiandjad, eestkostjad, samuti äripartnerid. Teiselt poolt olid orduteenrid linnapildis sageli tülikad ja ärritavad nähtused. Veel määravam oli aga, et arvestatav osa Uus-Pärnu poliitilisest ja majandusli-

¹⁶⁴ PA, 148–149.

¹⁶⁵ Samas, 186–187.

kust eliidist oli seotud orduga ja selliste isikute kaudu oli orduvõimul võimalik kaudselt linnaelu kontrolli all hoida ja mõjutada. Samas ei olnud kaugeltki tegu linnakogukonna igasuguse iseseisvuse ja eneseteadvuse puudumisega. Julgelt astuti vastu ordukomtuurile, kui too tahtis endale kodanikega võrdseid ostuõigusi kaubelda. On igati põhjust rõhutada orduvõimu positiivset mõju 16. sajandi I poole jooksul korduvalt tulekahjudes kannatanud Uus-Pärnu arengule: orduvõimult tulid linnale mitmed investeeringud, laenud ja annetused. Reformatsiooniga õeldi küll lahti ordu vaimulikust ülemvõimust, samas säilis ordu autoriteet kirikuasju puudutavate otsuste vastuvõtmisel.

Uus-Pärnu ja orduvõimu suhted peegeldavad muu hulgas Liivi ordu toimunud sisemisi arenguid. 16. sajandil ilmnisid üha selgemalt ordukäsklike, sh Pärnu ordukomtuuri taotlused saada ordumeistri mõju alt välja iseseisvateks tulunautijateks oma haldusalas. Tähelepanuväärne on ka orduhärrade kodanikustumise tendents. Nad elasid linnas ja nautisid pere keskel pürjelielu voorusi. Orduhärrade järglaste kindlustamine pärandiga saab 16. sajandil orduvõimule järjest rohkem probleemiks. Uusi arengusuundumisi Liivi Ordu näitab seegi, et 16. sajandil ei domineerinud ordukonventides enam ordurüütlid, vaid mitmesugused ametnikud: mõisavalitsejad, landsknehtid jt, kes tegelesid põllumajandusliku tootmise ja turustamisega. Ordu pakkus üha rohkem teistsuguseid teenistusvõimalusi muudest sotsiaalsetest kihtidest isikutele kui oma algusaastail (loomise ajal).

Alates 15. sajandi lõpust, üleminekul varasesse uusaega, toimus Euroopa ühiskonnas rida olulisi muutusi. Raha- ja turumajanduse areng esitas linnavalitsemisele uusi nõudmisi. Et linna asjaajamine eeldas varasemast suuremat bürokraatliku asjaajamise kogemust, pääsesid 16. sajandi I poolel Uus-Pärnu linnavalitsusse esimesed juristiharidusega mehed. Liivi Ordu valitsusaparaati kuulunud mitmesuguste ametnike näol oli kujunenud uus grupp edasipürgivaid isikuid, keda aitas Uus-Pärnu eliidi hulka nende haridus ja teenistus ordu või kes sillutasid koguni teed linnavalitsusse, enam polnud see sünnipäraga või seisuslikult rangelt määratud. See kõik annab tunnistust, et ka Liivimaal tekkis varasele uusaegade iseloomulik uut liiki sotsiaalne mobiilsus ja sotsiaalsete kihtide mitmekesisustumine, diferentseerumine.

NEW-PÄRNU AND ITS SOVEREIGN IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Inna PÕLTSAM-JÜRJO

The article looks at the relations of New-Pärnu with its sovereign – Livonian Branch of the Teutonic Order. The most characteristic feature of those relations was the great impact of the Order on the small town's government as well as on the everyday life of citizens and even the town's appearance. It is significant that a great deal of the political and economic elite of New-Pärnu was closely related to the Teutonic Order in Livonia. The Order exercised quite a strong control over

the town and its government but such interference into the municipal autonomy also had a positive side. New-Pärnu received donations and loans from the Order to build up the town, which burnt down three times within 20 years.

The study of the relationship between New-Pärnu and the Order reflects the changes that took place inside the Teutonic Order since the end of the 15th century. Gradually the bailiffs and other high officials of the Order tried to become rulers independent from the Grand Master. It is also noteworthy that by the early 16th century knights of the Teutonic Order in Livonia used to live more like citizens than members of a convent. They had wives and children, and households in the town. The result of these developments was that already by the early 16th century in the convents and castles of the Teutonic Order in Livonia not the knights but minor officials dominated.

From the end of the 15th century a number of significant changes took place in European society. The development of monetary and market economy offered new challenges to the town government. More experiences of earlier bureaucratic management were needed for running the town, so the first lawyers found their way to the council of New-Pärnu in the first half of the 16th century. By that time a new group of ambitious persons had formed, who, thanks to their education and previous career in the Teutonic Order in Livonia were integrated into the economic and political nobility of New-Pärnu. A place in the town council was no more strictly determined only by one's extraction or social standing. There arose a new kind of social mobility and social differentiation in Livonia, characteristic of the Early Modern period in Europe.

HARIDUSKRIIS NÕUKOGUDE EESTIS

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hotmail.ee

20. sajandi hariduslugu iseloomustab paradoksaalsus ja vastuolulisus. Hariduse arengut jälgiti vaimustuse, ühtlasi nõutuse ja isegi hirmuga nii Esimeses, Teises kui ka Kolmandas Maailmas. Oma ajastu produkt oli ka Nõukogude impeeriumi haridussüsteem, mille väikeseks koostisosaks oli Eesti NSV haridussüsteem. Esialgu puuduvad meil viimasest põhjapanevad ajaloolised uurimused. Artiklis on püütud seni saavutatut koondada ning arendada, rakendades nii Läänes kui Idas kasutatud hariduskriisi mõistet, ja hõlmata haridusloolisse töösse Eesti sotsioloogide ning majandusteadlaste (Jelena Helemäe, Ellu Saare, Väino Rajangu jt) huvitavaid uurimistulemusi. Nõukogude aja suur-saavutuseks, samuti sotsiaalse õigluse väljenduseks peeti eriti kesk- ja kõrghariduse ulatuslikku laienemist 1920.–1930. aastatega võrreldes. Sellise apoloogeetika reminiscentse kandub inertsiti mõjul ka taasiseseisvumise järgsesse aega. Autori üheks sihiks on näidata, et ehkki haridussüsteemi laienemine on demokraatlik suundumus, ei taga see automaatselt nimetatud süsteemi demokraatlikkust.

1968. aastal avaldati Oxfordi Ülikooli Kirjastuse poolt Rahvusvahelise Hariduse Arendusnõukogu strateegiliste uuringute direktori (*Vice-Chairman and Director of Strategy Studies of the International Council for Educational Development*) Philip H. Coombsi raamat “The World Educational Crisis”, mis ilmus peagi ka venekeelses tõlkes (märkusega tiitlil: teaduslike raamatukogude jaoks). Loomulikult pidi nõukogude teadus teesi ülemaailmsest hariduskriisist kindlalt tagasi lük-kama ja seda tehtigi toimetusepoolse saatesõnas: sotsialistlikes maades ei saavat juttugi olla hariduse kriisist – raskused ja vastuolud lahendatakse seal plaanipäraselt riigi tegevuse kaudu.¹

P. H. Coombs väidab, et 1950. aastate algul hakkas haridus kogu maailmas arenema sellises tempos, millist inimkonna varasem ajalugu ei tundnud. Ometi suurenes kirjaoskamatu arv maailma täiskasvanud elanikkonna hulgas. Üldine kriis ei väljendunud vaid selles, et paljudes maades ja piirkondades puudusid koolimajad ning õpetajad ja lapsed jäid täiesti haridusetu. Niisugused nähtused iseloomustasid peamiselt vaesemaid maid, kolooniaid või mõne areneva riigi mahajäänud piirkondi. Tööstusriikide probleemid olid valdavalt teistsugused. Neid iseloomustati sõnadega *kiire muutumine, kohandumine ja lõhe*. Üldiselt kohandub haridus-

¹ Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ. Москва, 1970, 3.

süsteem jõudsalt muutuva keskkonna ja teadmiste ning info plahvatusliku kasvuga aeglaselt ja hilinemisega. Nii tekib lõhe hariduse ning ühiskonna tegelike elutingimuste ja vajaduste vahel. Haridussüsteemi üheks omaduseks on inertsus. Inimeste soov haridust omandada võib ületada hariduse saamiseks realselt olemasolevad võimalused (vahendite nappus). Sotsiaalne nõudlus hariduse järele kipub kasvama kiiremini kui ühiskonna kvalifitseeritud töötajate vajadus. Haridusel on omadus kasvatada vajadust hariduse järele, arenenud maades avaldus see eelkõige kõrg-, osalt ka keskhariduse vallas, sest algharidus oli juba aastakümneid kõigile kättesaadav olnud.

Aastate möödudes avaldas P. H. Coombs oma teose täiendatud, ajas edasi viidud variandi. Ta väidab, et 1970. aastatel ja järgmise kümnendi algul on ülemaailmne hariduskriis jätkunud ja omandanud isegi uusi dimensioone, millest tähtsaim on usalduskriis hariduse kui niisuguse suhtes üldse.²

Mõistet *kriis* võib tõlgendada erinevalt. Võib-olla sellepärast ei kasuta kõik maailma hariduslugu käsitlevad autorid Coombsile iseloomulikku pikale veniva ülemaailmse hariduskriisi mõistet. Kuid kõik tõsised uurijad märkavad hariduse edukäigu ja tagasilöökkide vaheldumist globaalses ulatuses, 20. sajandi haridusprotsessi paradoksaalsust, mida ometi saab erineval viisil interpreteerida.³ Hariduse tähtsus tõuseb, ühtlasi teravnevad probleemid temas ja tema ümber.

Hariduse andmine saavutas enneolematu ulatuse, samas selgus, et hariduse kättesaadavust määravad sotsiaalsed tegurid püsivad ja avaldavad visalt oma konservatiivset mõju. On öeldud, et isegi 20. sajandi viimasel kümnendil olid erineva sotsiaalse tagapõhjaga lastel hariduse saamise võimalused sama ebavõrdsed kui sajandi algul.⁴

Nõukogude režiimi süvenevad vastuolud, kõikehõlmav üldkriis, agoonia ja kollaps on üldtuntud tõsiasjad. Põhjendatult võib rääkida ka nõukogude hariduskorralduse kriisist, sest totalitaarne süsteem hoiab haridust oma tugevas haardes. Nõukogude Liitu vaadeldi hariduse kontekstis tavaliselt kui tööstusmaad. Lisaks, et Nõukogude Liidus segunes nii tööstusriigile kui arengumaale iseloomulikke kriisinähtusi.

Tundub, et hariduslugu ja -sotsioloogia pööravad liialt vähe tähelepanu asjaolule, et 20. sajand oli mitte ainult vabanemise, vaid ka koloniaalse rõhumise, vallutuste ja rahvaste hävitamise sajand. Needki jooned kajastusid Nõukogude Liidu hariduspoliitikas. Balti riigid olid impeeriumis okupeeritu ja annekteeritu seisundis. Okupeeritud maa haridus on aga alati kriisiseisundis nagu ikestatud rahva enesetunnetuski.

Teise maailmasõja alguseks oli Eesti Vabariigi haridussüsteem muutumise ja edasiarendamise faasis. Siinkohal saab meenutada vaid mõningaid fakte 1930. aastate keskpaigas ja teisel poolel tehtust. Üldhariduskooli õppeaega pikendati 11 aastalt 12-le, nagu see oli tollal enamikus Euroopa riikides, USA-s, Kanadas ja

² **Coombs, P. H.** The World Crisis in Education. The View from the Eighties. New York; Oxford, Oxford University Press, 1985, 9.

³ **Aldrich, R.** (koost). A Century of Education. London; New York, Routledge/Falmer, 2002, 229.

⁴ **Aldrich, R.** A Century of Education, 229.

Jaapanis.⁵ 1937. aastal jagati kutsekoolid alamasse, kesk- ja kõrgemasse astmesse. Kutsehariduse arengut ühtlutati ja seostati paremini üld- ning kõrgharidusega. Eesti sai ka teise ülikooli, kui 1936. aastal teadusliku tehnikakõrgkoolina asutatud Tallinna Tehnikainstituut nimetati 1. jaanuarist 1938 ümber Tallinna Tehnika-ülikooliks.

OKUPATSIOON JA KOOLI ARENG 1958. AASTANI

Hariduskorraldus ei olnud muidugi täiusele jõudnud ja lõplikult välja kujunenud, kui Eesti Vabariik inkorporeeriti 1940. aastal NSV Liitu, kus ei olnud veel jõutud üldise kirjaoskuse ni (1930. aastal oli kirjaoskajaid 62,6%) ja kehtis demokraatlikest Läänemaadest tunduvalt erinev koolikorraldus. Valitses riiklik koolisüsteem, keskkharidus oli suhteliselt lühema (10 aastat) kursusega ja koolikohustus piirdus maal nelja aastaga (üldine 7-klassiline koolikohustus kehtestati NSV Liidus 1949. aastal). Eesmärgiks seati sarnastada Eesti kool NSV Liidu omaga, kuid esialgu säilis erijooni. Erakoolid reorganiseeriti riiklikeks või suleti, positiivne oli koolikohustuse pikendamine 14. eluaastalt 15. eluaastani. Kõik koolitööbid jäid algul Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi alluvusse. Keskkharidust andnud progümnaasium, reaalkool ja gümnaasium asendati ühtse keskkooliga. Paljudes 6-klassilistes algkoolides avati VII klass. Õppekavast arvati välja usuõpetus, kodanikuõpetus ja vanad keeled, oluliseks aineks sai vene keel. Õpetus pidi lähtuma marksismi-leninismi seisukohtadest, mis olid ainuõiged, vaieldamatud ja tulid muuta õpilaste veendumusteks. Tegemist oli dressuurikooliga, kus maailmavaateline tõde oli iseenesestmõistetavalt teada, seda otsida ei olnud tarvis ega lubatavgi. Paljudes koolides moodustati komnoorte ja pioneeride allorganisatsioonid.

Teadlased on rõhutanud hariduselu kasvavat politiseerimist 1940. aastate algusest ja hariduse kui individuaalse väärtuse, inimisiksuse kujundaja ning eesmärgi iseeneses tagaplaanile langemist 20. sajandi teise poole realismi ja utilitarismi hindavas maailmas.⁶ Kommunistlik (nagu ka fašistlik) süsteem paistis selles suhtes silma küünilise vägivaldsusega, seades eesmärgiks uue inimtüübi kujundamise. Hariduskorraldust ja õppetöö sisu muudeti õpetajate ähvardamise, vallandamise ja arreteerimise toel. Ehkki õpilaste vastupanu rahvusliku hariduse lammutamisele polnud vägivaldne, suruti see karmilt maha. Siseasjade Rahvakomissariaadi töötajad tungisid juba 1940. aasta sügisel koolidesse, korraldasid ülekuulamisi ja vahistasid õpilasi otse kooliruumides.⁷ Esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal kaotas Eesti õpetajaskond 10–13% oma koosseisust.⁸ Vägivaldale eskaleeriti samm-sammult, saavutades kulminatsiooni 1941. aasta kevad- ja suvekuudel. Baltimaade hariduselus alates suvest 1940 toimunud võib nimetada *teiseks vallutuseks*, nagu

⁵ Rannap, H. 1930. aastate keskkoolireformist. – Haridus, 1993, 10, 47.

⁶ Halls, W. D. Contemporary History of Education. – The International Encyclopedia of Education. Second Edition. Volume 3. Toim T. Husén, T. Neville Postlethwaite. Pergamon, 1994, 1063.

⁷ Andresen Rauale 26.10.1940. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 1, n 1, s 262, l 1.

⁸ Ant, J. Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999, 144.

vägivalda oma rahva teadvuse kallal on nimetanud Aasia ja Aafrika koloniaalrahvaste esindajad. Vallutatud rahvaste vaimne rõhumine, kasutades selleks ka haridussüsteemi, ja okupeeritute hingelised kannatused moodustasid kindlasti ühe tahu 20. sajandi teise poole ülemaailmses hariduskriisis, mida aga paljud autorid ei näi märkavatki.

Saksa okupatsiooni ajal lähtuti koolikorralduses mõneti Eesti Vabariigi pärandist, ilmsesid aga konservatiivsed ja limiteerivad tendentsid. Koolisüsteemi hakati kujundama osalt elulähedasemaks (pragmaatilisemaks), osalt elitaarsemaks. Eesmärgiks seati piirata gümnaasiumiklasside ja -lõpetajate arvu, suunata õpilasi kutsekooli ja ühtlasi elustada klassikalist haridust.⁹ Ilmnes püüd kujundada tulevikus taas maskuliinsem haritlaskond.

Taasokupeerimise järel Eestisse jäänud kõrgharitlaste arvu on hinnatud vaid paarile tuhandele.¹⁰ 1934. aasta rahvaloenduse järgi oli Eestis 7 437 kõrgharidusega inimest. 1944/45. õppeaastal suudeti Eesti koolid enamasti avada, suund võeti 7-klassilisele koolikohustusele. Diferentseeritud õpetamine keskkoolides kadus, kõik koolid töötasid ühtse õppeplani alusel.¹¹ Taas algas Eesti kooli sovetiseerimine. 1940. aastate keskel ja teisel poolel esines Eestis arengumaade hariduskriisile iseloomulikke nähtusi: laste alatoitlus, riiete nappus, kasutamiskõlblike koolihoonete vähesus ja õpikute ning vihikute puudumine. Pikkamööda sellised kriisitunnused suuremas osas elimineeriti, kuid püsisid ebakindlus ja hirm, mis kümnendi lõpul isegi süvenesid. Vabariikliku alluvusega linnade ja rajoonide haridusosakondadele allutati 30–40, paiguti üle 50 kooli, mis jaotati inspektorite vahel.¹² Kontroll kooli üle oli tihedam kui tsariaegsel venestusajal või Eesti Vabariigis.

1930. aastate lõpuks oli Eesti üldhariduskoolide õpetajaskond võrdlemisi hea ettevalmistusega. 1938/39. õppeaastal moodustasid kutseta õpetajad vaid 2,4% algkooliõpetajate üldarvust, keskkooliõpetajatest oli 1935/36. õppeaastal kutsega 90,3% (nn vanades keskkoolides). Uutes gümnaasiumides oli 1938/39. õppeaasta algul 10,2% kutseta õpetajaid.¹³ Võõrvõimude vägivald ja põgenemine Läände tõi sõja lõpukuudeks kaasa tõelise pedagoogilise kaadri kriisi, mis oli Esimese maailmasõja järgsest teravam ja kestvam. Ahto Kenniku järgi oli kutseta õpetajate protsent 1945/46. õppeaastal vähemalt 45. Sellal oli Eesti üldhariduskoolide põhikohaga õpetajatest (kokku 5 308) kõrgharidusega 9,2%, pedagoogilise haridusega 45,8%, üldkeskharidusega 31,2% ja lõpetamata keskharidusega 13,8%.¹⁴ Kesk-

⁹ Nagel, V. Haridusest ja hariduspoliitikast Saksa okupatsiooni ajal Eestis. – Forseliuse Sõnumid, 2003, 10, 53.

¹⁰ Helemäe, J., Saar, E., Võõrmann, R. Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuste alusel. Tallinn, 2000, 193.

¹¹ Kits, A. Üldhariduskoolid Eesti NSV linnades aastail 1944–1946. – Nõukogude Kool, 1989, 11, 41.

¹² Schneider, H., Tamm, I. Kohalike nõukogude haldusaparaadi täiustamise võimalused. – Eesti Kommunist, 1970, 9, 32.

¹³ Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, 91, 97, 99.

¹⁴ Kennik, A. Õpetajate ettevalmistamine Eesti NSV-s sõjajärgsel taastamise ja sotsialismi ülesehitamise ajajärgul (1944–1965). – 300 aastat pedagoogikaharidust Eestis. Konverentsi ettekanded. Tallinn, 1984, 63.

kooliklasside (VIII–XI) õpetajatest oli veel 1956/57. õppeaastal vaid 69,9% kõrgharidusega.¹⁵ Õpetajate palk ei olnud Nõukogude Liidus kõrge, kuid suhteliselt madal oli see peaaegu kõikjal Euroopas. Turumajanduslikes riikides tõstis õpetajatöö mainet selle ameti püsikindlus, sõltumatus majanduse tõusudest või seisakutest, kindel palk, teatav sotsiaalne prestiiž, pikk suvepuhkus jne.¹⁶ Nõukogude õpetaja oli paljude Läänemaade kolleegidega võrreldes majanduslikult ja moraalselt surutud olukorras ja tugeva järelevalve ning ühiskondlike kohustuste koorma all. See vähendas elukutse prestiiži, kuid ei teinud seda ometi nulliks.

1958. AASTA KOOLIREFORM: TOOTMISÕPETUST EI SAADA EDU

Kuni 1958. aastani kehtis Eestis 7-klassiline koolikohustus, mida 1950. aastate esimesest poolest alates suudeti üldjoontes täita. See oli kahtlemata positiivne saavutus. Põhihariduse omandanute arv ületas 1960. aastate algul isegi 15-aastaste arvu. See näitab, et paljud varem sündinud omandasid põhihariduse töö kõrvalt.¹⁷

Teadus- ja tehnikarevolutsiooniga kaasnes kõigi arenevate riikide sotsiaalses struktuuris vaimse töö tegijate osatähtsuse kasv. Ameerika Ühendriikides oli haridus juba 1950. aastatel muutunud inimtegevuse üheks kõige keskmaks haruks.¹⁸ Üsna väikese hilynemisega jõudsid samasugusesse staadiumi Lääne-Euroopa arenenud riigid. Ometi ilmnis mittevastavus antava hariduse ja ühiskonna eluliste vajaduste vahel. Nõukogude teoreetikud, nagu öeldud, eitasid hariduskriisi omal maal, tegelikult juhtkond adus, et muutused on vajalikud.

Nõukogude Liit püüdis juba selgelt ilmnevat mahajäämust ületada hariduse kvantitatiivset külge edendades (üleminek 8-aastasele kooliharidusele, keskhariiduse saamise võimaluste laiendamine jne), mis kahtlemata oli positiivne. Keskhariiduse omandanute arv kasvas 1950. aastate lõpul ja järgmise kümnendi algul pidevalt, sh tänu kaugõppele. Keskkoolilõpetamine tähendas sel ajal ikka veel kuumist põlvkonna haritumasse ossa. Üldhariduskeskkool oli siis orienteeritud peamiselt kõrgkooliastujate ettevalmistamisele. Olukord muutus, kui 1960. aastate teisel poolel võeti kurss massilisele keskharidusele.¹⁹ Hariduse kvaliteedi parandamine osutus aga problemaatilisemaks. Selles osas takerduti traditsioonilisse sotsialistide-kommunistide haridusideoloogiasse, puudu jäi innovatiivsusest. Nii kesk- kui kõrgkooli püüti ümber korraldada põhimõttel *ühendada õppimine tootliku tööga*.

¹⁵ Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957, 234–237.

¹⁶ Wall, W. D. Education and Mental Health. UNESCO, 1964, 254, 255, 261.

¹⁷ Helemäe, J., Saar, E. Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud. – Eesti inimarengu aruanne 1999, 85.

¹⁸ Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире, 29.

¹⁹ Helemäe, J., Saar, E. Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud, 86.

Seda nõuti NLKP XX kongressil (1956). 1958. aasta 24. detsembril võttis NSV Liidu Ülemnõukogu vastu seaduse “Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ja haridussüsteemi edasiarendamisest NSV Liidus”, millele 24. aprillil 1959 järgnes vastav Eesti NSV seadus.²⁰ Keskkooli peaülesandeks ei peetud enam teadmiste andmist kõrgkoolis õppimiseks, vaid noorte ettevalmistamist elluastumiseks. 1958. aasta üleliidulise koolireformiga pikendati üldharidust 10 aastalt 11 aastale, sest palju aega kulus nüüd tööalaseks õppeks ja lihtsalt tasuta või naeruväärse hüvitisega tööks. Eesti koolidele (11 aastat) aga lisa-aastat ei antud. Töö ja õppimise seostamine öeldi iseenesest tagavat õppetöö viljakuse kasvu. Laiendati õhtu- ja kaugõppekoolide võrku: nende arv tõusis 64-lt 1959/60. õppeaastal 119-le 1965/66. õppeaastal. Kehtestati üldine 8-klassiline koolikohustus, millele üleminekut alustati 1959/60. õppeaastast (üleminek loeti lõppenuks 1962/63. õppeaastal, mil anti esimesed 8-klassilise kooli tunnistused, kuid veel 1977. aastal lõpetas 8-klassilise kooli normaalajaga 92% sinna astunuist).²¹

Keskkooli IX–XI klassi õppeplaani viidi 10–12 nädalatunniga tootmisõpetus: teoreetiline ja praktiline väljaõpe mingil kutsealal koos tööga tootmisettevõttes. Nii loodeti lahendada üldharidusliku, polütehnilise ja kutsealase ettevalmistuse probleem nende harmoonilise ühendamise teel.²² Tootmisõpetus lõppes kohustusliku kvalifikatsioonieksamiga. Seega iseloomustas tootmisõpetust kitsalt kutsealane suund. Kuna puudusid vastav õppepersonal ja õppebaasid, ei suudetud täisväärtuslikku kutseharidust anda. Oskamata kutseharidust noortele ligitõmbavaks muuta, devalveeriti üldhariduslikku keskkooli, mis ei olnud enam ei tõeliselt üldhariv ega ka tõeline kutseõppeasutus. Mõõndi küll, et keskkoolis ei pea olema peaeesmärgiks kutseala, vaid polütehnilise baasi andmine, mille alusel on hiljem võimalik omandada mis tahes eriala. Samas rõhutati, et valitud erialal tuleks omandada ikkagi vähemalt kõige madalam kvalifikatsioon. Paratamatult tekkis aga vastuolu: keskkooliga noor sattu töökollektiivis kõige elementaarsemale tööle ja suhtumine temasse oli vastav. Puuduliku üldharidusega töolistest, kel oli kõrgem kvalifikatsioon, peeti hoopis enam lugu. Sageli nägid ettevõtete ja majandite juhid keskkoolinoortes lihtsalt abitööjõudu.²³ Töökasvatust pidi tugevdama ka õpilaste iseteenindamine (näiteks klassiruumide koristamine). Eesmärgiks seati kollektiivis toimuva ühiskondliku kasvatuse tõhustamine. Teiste õppeainete (eriti humanitaarainete) osakaal keskkoolis vähenes ja noorte üldhariduslik ettevalmistus kõrgkoolis õppimiseks langes. Kannatasid emakeeleõpetus, üldkultuuriline ja esteetiline külg. Teisel üleliidulisel kunstnike kongressil tões Eesti esindaja Jaan Jensen, et

²⁰ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning haridussüsteemi edasiarendamisest Eesti NSV-s. – Eesti NSV Teataja, 4. juuni 1959, nr 31, art 164, 1085–1102.

²¹ Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 1978, 170.

²² **Türnpuu, L.** Töökasvatuse olukord koolis olgu parteiallorganisatsiooni tähelepanu keskpunktis. – Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Artiklite kogumik. Koost G. Sarri. Tallinn, 1963, 169.

²³ **Türnpuu, L.** Töökasvatuse olukord koolis olgu parteiallorganisatsiooni tähelepanu keskpunktis, 169.

esteetiline kasvatustöö on üldhariduskoolis äärmiselt ebarahuldav ja keskkoolide vanemate klasside õpilaste teadmised kunstist on väga ebamäärased.²⁴ Keskkooli alavääristamist sümboliseeris selle kinnitamine vastavate baasettevõtete juurde.

ÜHTNE ÜLDHARIDUSKOOL OSUTUB FIKTSIOONIKS

1962/63. õppeaastast hakati üldhariduskooli lõpuklassis õpetama ühiskonna-õpetust, tugevdamaks ideoloogilist kasvatust. Eesti keele õpetus koondati ühte põhikontsentrisse V–VIII klassis, mis mõjus emakeele omandamisele negatiivselt. Vene keele õpetamisel pandi pearõhk kõnekeelele. Et mõnes koolis lubati teatud aineid süvendatult õpetada, tekkisid 1960. aastate keskel nn erikallakuga klassid (süvaõppeklassid) ja koolid täppisteaduste, võõrkeele, ajaloo, kunsti, muusika jne alal. Õppeplaani arvati vabalt valitavaid aineid (fakultatiivained). Nõukogude hariduspoliitika jäi fakultatiivainete ja eri-(süva)klasside lubamisest hoolimata üldiselt nivelleerivaks. Oli iseloomulik, et võimalust luua osale noortest täiendavaid arenguvõimalusi kasutati eriti usinalt Eestis. 1976. aastal oli 76% Eesti koole, kus õpetati fakultatiivaineid (NSV Liidus keskmiselt 39%).²⁵ 1983. aastal oli Eesti üldharidusliku keskkooli lõpetajatest süvaklassides õppinud ligikaudu kuuendik.²⁶ Need klassid kujunesid intelligentsi taastootmise ülioluliseks baasiks. Sisuliselt tähendas see elitaarse keskhariduse võimaldamist osale, eriti suurte linnade noortele, tekitades nii kahtlemata haridusdemokraatia seisukohalt probleemi, oli aga siiski märk püüdest pöörata tähelepanu andekatele lastele. Talente toetav ja arendav haridus oli selleks ajaks Läänes, eriti USA-s juba üldlevinud nähtus. Üleliiduliste juhtnööride alusel lubati vabariigil koostada oma õppeplaanid ja -programme. Alates 1960. aastatest muutus Eesti kooli ja hariduse mõningane erinemine Nõukogude Liidu taustast taas märgatavamaks. Osalt saavutati see oma eripära ja erivajadusi rõhutades, osalt eksperimenteerimise sildi all.²⁷ Teatud liberaliseerimise ning vabariigi piiratud iseotsustamise poliitika pidurdamisest ja unifikatsioonist tugevdamisest andis tunnistust NSV Liidu Haridusministeeriumi asutamine 1966. aastal, misjärel Eesti NSV Haridusministeerium degradeeriti liidulis-vabariiklikuks.

Teise maailmasõja järel oli eestlaste osakaal Eestis üle 97% ja peaaegu kogu haridussüsteem oli eestikeelne. 1956/57. õppeaastal oli 77% Eesti üldhariduskoolidest eesti õppekeelega. 1972. aastaks langes eesti õppekeelega koolide osatähtsus 73%-le. Koole, kus kasutati eesti ja vene õppekeelt, oli nii 1956/57. õppeaastal kui 1972. aastal 8%.²⁸ Sisserändu soodustav poliitika viis eestlaste osakaalu rahvasti-

²⁴ Loomes rahvale. Eesti NSV Kunstnike Liidu juhatuse esimehe sm J. Jenseni sõnavõtt teisel üleliidulisel kunstnike kongressil. – Sirp ja Vasar, 19. apr, 1963, nr 16.

²⁵ Eisen, F. Kaksikümmend aastat Tõnismäel. – Looming, 1991, 7, 968.

²⁶ Haridus. – Eesti inimarengu aruanne 1996, 18.

²⁷ Sarv, E.-S. Demokraatiast ja humanismist õpetajale. Eesti haridusuuendus – demokratiseerimine ja humaniseerimine. Tallinn, 1997, 10.

²⁸ Eesti NSV rahvamajandus. Tallinn, 1957, 228.

kus kiirele langemisele (1989. aastal 61,5%) ja venekeelne haridussektor laienes, ulatudes 1980. aastate algul üldhariduses ligi 1/3-ni.²⁹ Koolooniatele iseloomulikult ei toimunud Nõukogude okupatsiooni ajal ka Eestis sisserändajate märkimisväärselt sulamist kohaliku rahva hulka. Vene õppekeelega koolides kasutati Vene NFSV õppeprogramme, teadliku poliitika tulemusena oli nendel koolidel nõrk side Eesti maa ning kultuuriga ja eesti keele õpetus oli ebaefektiivne või puudus üldse. Keelelt ja sisult dualistlik haridus kujundas kaks selgelt erinevat kogukonda, mida lahutasid keele- ja kultuuribarjäärid. Sotsiaalse kriisi süvenedes ähvardas kogukondade vastastikune võõristus kasvada avalikuks etniliseks konfliktiks. Eestlastest kasutasid vähesed võimalust saada venekeelset haridust – peamiselt Venemaa eestlased ja osalt Siberist naasnud küüditatud. Ent sisserännanute enamik, sh mitte ainult venelased, vaid ka ukrainlased, valgevenelased jt, ei soovinudki muud kui venekeelset kooliharidust.³⁰ *Sulaaja* hariduspoliitika üheks näiliselt liberaalseks jooneks oli mäng vene keele vabatahtlikkuse ümber. Tegelikult otsiti võimalust *ühiskondliku mõttevahetuse ja lastevanemate* abiga rahvuskeelset haridust pii-rata.³¹

STAGNATSIOON

1964/65. õppeaastast vähendati tootmisõpetuse tundide arvu ja loobuti kohustuslikust kvalifikatsioonieksamist. Tootmisõpetus asendus polütehnilise tööõpetusega, mille tähtsust järk-järgult kasvatati (1977. aastast süvendatud tööõpetus). 1978. aastal avati esimesed õppe-tootmiskombinaadid (1985. aastal oli neid 10). Vene õppekeelega koolid, mis seoses tootmisõpetusega olid muudetud 11-klassiliseks, viidi taas üle 10-aastasele kursusele. Seda taheti teha ka eestikeelse kooliga, kuid kultuuriavalikkuse toel õnnestus säilitada eestikeelne kool 11-klassilisena.³² 10-aastase eestikeelse üldhariduse kaitsjate üheks põhiargumendiks oli: 11 klassi tähendaks, et rahvamajandus saaks 4 000 töötajat aastas hiljem. Seega tuleks kooliharidust kärpida valitseva tööjõunappuse tõttu.³³ Hoopis vastupidi oli olukord arenenud Lääneriikides. Seal oli oluline, et kõrgharidussüsteem absorbeeris üliõpilaste näol märgatava osa tööjõust.³⁴ Haridussüsteemi kärpimine võinuks põhjustada raskeid tööpuuduse või ületootmise probleeme.

²⁹ 1. oktoobril 1991 oli Eesti üldhariduskoolides 216 965 õpilast, kellest vene keeles õppis 79 691 (36,7%) ja eesti keeles 137 274 õpilast (63,3%). – Eesti inimarengu aruanne 1996, 20.

³⁰ **Kirch, A., Kirch, M.** Eesti ja vene õpetajate kultuurihuvideid ja rahvushoiakutest. – Nõukogude Kool, 1989, 10, 9.

³¹ Vt lähemalt **Smith, J.** Republican Authority and Krushchev's Education Reform in Estonia and Latvia 1958–1959. – The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Toim O. Mertelmann. Tartu, 2003, 237–252; Policy of Occupation Powers in Latvia 1939–1991. A collection of documents. State Archives of Latvia. Nordik, 1999, 450.

³² **Hint, A., Merilaas, K., Kross, J., Maasik, E., Rummo, P., Vaidlo, R.** Kas 10 või 11 klassi. – Sirp ja Vasar, 12. märts 1965, nr 11.

³³ **Eisen, F.** Kakskümmend aastat Tõnismäel, 961.

³⁴ **Collins, R.** The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification. New York; San Francisco; London, Academic Press, 1979, 194–195.

1960. aastate keskel hakati maal väiksemaid koole sulgema, linnas õppijate osakaal kasvas 1965/66. õppeaastal 71%-ni õpilaste koguarvust. Sellega kaasnes maarahva koondumine keskustesse, talude tühenemine ja noorte jätkuv võõrdumine maaelust.³⁵ Maa-algkoolide likvideerimise ja reorganiseerimise kampaania oli Eestis intensiivsem kui Nõukogude Liidus tervikuna. Eestis jäi alles vähem kui 100 maa-algkooli, Leedus ligi 1 000, Lätis vaid 18.³⁶ 1980. aastate esimesest poolest hakati mõnel pool asutama lasteaedu-algkooli, et haridussüsteemi esimesed lülid oleksid elukohale lähemal.

Keskoolilõpetajate valikuvabadust püüti mitmel viisil kärpida. 1960. aastal piirati vastuvõttu kõrgkoolidesse ja keskeriõppeasutustesse. Eesmärk oli juhtida keskkoolilõpetanuid noorte hulgas ebapopulaarsetele tööaladele ehituses ja põllumajanduses. P. H. Coombsi järgi kulutati Nõukogude Liidus 1960. aastatel rahvuslikust tulust ja rahvuslikust koguproduktist haridusele umbes sama suur osa kui USA-s ja kõige hariduslembelisemates Lääne-Euroopa maades.³⁷ Et aga Nõukogude Liidu rahvuslik tulu ja koguprodukt olid suhteliselt tagasihoidlikud, seadis juba finantseerimine hariduse arengule kitsamad piirid. 1940. aastatel ei edestanud USA NSV Liitu hariduskulude dünaamikas veel kuigivõrd. 1960. aastateks oli erinevus silmanähtav. Järgmistel kümnenditel kasvas hariduse finantseerimine NSV Liidus üsna ühetaolises, mõõdukas tempos, USA hariduskulude kõver otse sööstis kõrgusse.³⁸ Aastal 1985 eraldati USA-s haridusele 244,4 miljardit dollarit, NSV Liidus vaid 38,4 miljardit rubla. Isegi otsearvestuse puhul (1 dollar = 1 rubla) oleks erinevus 6,4-kordne. Seejuures eraldati õppeasutustele riigieelarvest raha liiduvabariigiti ebavõrdset, Eestile NSV Liidu keskmisest vähemgi. Aastail 1970–1989 oli Eesti hariduskulude reaalkväärtus kasvanud vaid 6%, mis oli ilmne stagnatsioon nii arenenud kui paljude arengumaade taustal. Riigieelarve kuludest üldhariduskoolidele eraldatud suhteline osa vähenes: 1970 – 4,7%, 1980 – 4,2%, 1985 – 3,7%, 1988 – 4,3%. Hariduskulude osa majanduse koguproduktis hindas majandusteadlane Ülo Tartu 1984. aastal 4,2%-le. Aafrikas oli see juba kaks aastat varem olnud 5,2%. Kriis majanduses võimendas kriisi hariduses.³⁹

AGRESSIIVNE KEELEPOLIITIKA JA 1984. AASTA REFORM

Üldise majandusolukorra halvenemise taustal tugevdati ideoloogilist survet, lähtudes rahvuste ühtseks nõukogude rahvaks sulatamise teooriast. Tegelikuses tähendas see 1970. aastate lõpust uusi vene keele õpetamise tõhustamise katseid,

³⁵ **Karmin, L.** Muutused maakoolide võrgus 1960.–1970. aastatel. – Nõukogude Kool, 1989, 12, 48–52.

³⁶ **Puhkim, H.** Mõnedest sõjajärgse Eesti hariduselu keerdkäikudest. Eesti ühiskonna arengu sotsiaalsed ja õiguslikud aspektid. – Tallinna Tehnikaülikooli Toimetised, 1993, 735, 52.

³⁷ **Кумбс Ф. Г.** Кризис образования в современном мире, 67.

³⁸ **Mikkal, V., Tartu, Ü.** IME. Tehniline kõrgharidus – olukord ja arenguprobleemid. – Tehnika ja Tootmine, 1990, 1, 8, joon.

³⁹ **Tartu, Ü.** Kui palju on parasjagu. – Haridus, 1990, 11, 10.

kakskeelsuse ning vene keele kui *teise emakeele* jutlustamist ja emakeele ning võõrkeelte õpetamise osatähtsuse vähendamist. 1981. aastal hakati vene keelt Eesti koolis õpetama esimesest õppeaastast, vene keele õpetamist alustati ka lasteaias. Allutatud rahvaste reageerimises seesugusele survele on palju sarnasust. “Eestlas- tega saab siin lähemalt suhelda vaid see, kes oskab nende keelt või vähemalt aval- dab selgesti oma lugupidamist selle vastu. Inimene, kes elab aastaid Eestis ja on lugupidamatu eesti keele ja kultuuri vastu, solvab sel kombel tahes või tahtmata, teades või teadmata eestlaste inimvääriskust. Suhtumine eesti keelde on üks sõlm- küsimusi eestlaste ja teiste rahvusgruppide vahekordade kujundamisel Eestis. /.../ Eestlaste ebakindlust tuleviku suhtes on põhjustanud /.../ ajalooõpetuses esinev venelaste osa eriline rõhutamine teiste rahvuste arvel,” kirjutasid 40 eesti haritlast oma avalikus kirjas 28. oktoobril 1980.⁴⁰ Neidsamu mõtteid, kuid tunduvalt tem- peramentsemalt väljendas 1981. aastal Rahvaste Ühendusse võetud endise koloonia Antigua ja Barbuda elanik: “Ma kohtusin maailmaga läbi Inglismaa, ja kui maa- ilm oleks tahtnud kohata mind, pidanuks ta tegema seda läbi Inglismaa. /.../ Te armastasite teadmisi ja kuhu te vaid läksite, te ehtasite kooli ja raamatukogu (jah, kuid neis mõlemas te moonutasite ja räsitsite minu ajalugu ja ülistasite oma aja- lugu).”⁴¹ Ka Nõukogude haridusideoloogia taotles omal viisil valgustatud isiksust, kuid mingil juhul ei aktsepteerinud opositsiooniliselt mõtlevat isiksust.

Üldine keskharidus oli pikemat aega NLKP koolialaste eesmärkide hulgas. XX kongress andis direktiivi üldisele keskharidusele ülemineku kohta. XXII kong- ressil (1961) vastu võetud partei programmis oli see koos noorsoo kommunistliku kasvatamise ja isiksuse harmoonilise arendamisega haridusalaseks põhiülesandeks. Üldist keskharidust püüti tegelikkusesse rakendada eriti 1970. aastatel NLKP KK vastava otsuse (1972) alusel. NLKP XXVI kongressil (1981) kuulutati üleminek üldisele keskharidusele lõpetatuks, selle täielik teostamine osutus siiski ebareaal- seks. Saavutused olid ikkagi hinnatavad: impeerium oli selles valdkonnas püüdnud sammu pidada maailma enam arenenud riikidega. Paraku tugevnesid peagi tagasi- kiskuvad tendentsid.

1984. aastal jõustati üldharidus- ja kutsekoolireform, parandamaks kutsesu- nitlust ja tööks ettevalmistust. Olemuselt tähendas see paljuski tagasipöördumist kaksikümne aastat varem hüljatud tootmisõpetuse juurde. Eesmärk oli üld- ning kutsehariduse integratsioon ja üleminek üldisele kutseharidusele. Taheti luua üld- ja kutseharidust andev koolitüüp, mis tegelikult tähendanuks oskustöölise ette- valmistamist. Uuesti kinnitati koolidele baasettevõtted. Samas oli selge, et töökas- vatus efektiivsus on väike, kui selleks puudub ajakohane varustus.

Koolireformis avaldus skeptiline suhtumine haritusse ja takerdumine majan- duse ekstensiivarengu ideoloogiasse. Üldhariduskeskkooli ja kutsekooli ühtesula- tamist ei jõutud lõpule viia, sest 1988. aastal kaotas see suund taas aktuaalsuse. Tööõpetus ja elukutsegi andmine keskkoolis ei olnud esmaavastus, seda tehti

⁴⁰ Ajalehtedele Pravda, Rahva Hääli ja Sovetskaja Estonia. Avalik kiri Eesti NSV-st: **Kiin, S., Ruutsoo, R., Tarand, A.** 40 kirja lugu. Tallinn, 1990, 4–6.

⁴¹ The Post-Colonial Studies Reader. Toim B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin. London; New York, Routledge, 94.

teisteski riikides. Küsimus oli pigem selles, et NSV Liidus ei suudetud tõhusa üldhariduse andmist ja ajakohast, arenenud tehnoloogial põhinevat kutseõpet ühendada. Selle üheks põhjuseks oli ka Nõukogude keskkooli suhteliselt lühike õppeaeg. Sisuliselt oli aastatel 1958–1964 ja 1984–1988 Eestis tegemist õpilaste monotehnilise tööõpetusega, ehkki nõukogude koolis oli loosungiks polütehniline õpetus. Tegelikult püüti õpilastele selgeks teha üks kitsas tööliseriala.⁴² Hariduskriisi 1984. aasta reform ei leevendanud, pigem süvendas seda.

KUTSEHARIDUS JA MÜÜT HARIDUSE KÕIGILE KÄTTESAADAVUSEST

Kutseõppeasutusi hakati juba 1940/41. õppeaastal NSV Liidu eeskujul viima Eesti NSV Hariduse RK alluvusest teiste ametkondade alluvusse. Nii lõhuti Eesti Vabariigi aegne haridussüsteemi administratiivne ühtsus. Alavääristati kutseõppeasutuste harivat osa ja kutsehariduse prestiiž langes. Ühtlasi kajastus selles töö väärtuse devalvatsioon *töötajate riigis*. Tuhandetele noortele tähendas kutsekooli suunamine üldharidustee liiga varast ja jäädavast lõppu.

Sõja järel koolisüsteemi hajutamine jätkus. Tehnikume anti Eesti NSV Haridusministeeriumi alluvusest teistele ministeeriumidele (enamik 1951. aasta märtsis). Haridusministeeriumile jäid vaid pedagoogilised õppeasutused. 1957. aastal allutati enamik tööstuslikest tehnikumidest Eesti NSV Rahvamajanduse Nõukogule. Nõukogude võim ajas majandusõppeasutuste – kaubandus- ja kommertskoolide, kodumajanduskoolide jt – sulgemise poliitikat. Neil koolidel oli olnud 20. sajandi esimesel poolel Eesti haridussüsteemis tähtis koht. Vaid mõni üksik neist kujundati ümber tehnikumiks.

1987. aastal valmistati Eesti keskeriõppeasutustes spetsialiste ette umbes 110 erialal. Nõukogude haridussüsteemi üheks puuduseks peeti keskerihariduse liiga tagasihoidlikku osatähtsust, mis põhjustas kõrgharidusega inimeste tööjõu ebaotsustarbekat raiskamist lihtsamatele ja trafaretsetele tööülesannetele. Eestis oli aga tehnikumide võrk teiste vabariikidega võrreldes paremini välja arendatud ja keskerihariduse osatähtsus haridussüsteemis kui tervikus suhteliselt olulisem.⁴³ Kutse- ja keskerihariduskoolid olid aga korraldatud tööstuse ekstensiivarengu ja põllumajandusliku suurtootmise vajadustest lähtudes, pealegi toodi neisse osa õpilasi ja õpetajaid Venemaalt jm. Aastail 1959–1969 arenes kõrgharilaste ettevalmistamine Nõukogude Liidus kiiremini kui keskeriharidusega spetsialistide koolitamine. 1970. aastatel aga oli ennaktempo märgatav keskerihariduse vallas. Eestis oli viimase kasv üleliidulisest keskmisest kiiremgi.⁴⁴

Kutsehariduse korraldus oli vastuolus üldise keskkooli ideoloogiaga, seepärast hakati 1960. aastate lõpul asutama kutsekeskkooli. Aastail 1984–1985 muu-

⁴² Puhkim, H. Mõnedest sõjajärgse Eesti hariduselu keerdkäikudest, 51.

⁴³ Mereste, U., Root, A. Rahvastik loenduspeeglis. 1989. aasta rahvaloendusest ja loendusandmete kasutamisest. Tallinn, 1988, 278.

⁴⁴ Laas, K. Tööjõud NSV Liidus. Tallinn, 1982, 37–38.

deti tehnikakoolid ja linna- ning maakutsekoolid kutsekeskkoolideks. Nii püüti kiiremini lahendada üldisele keskharidusele jõudmise ülesannet ja mõnevõrra ühtlustada noorema põlvkonna haridustaset. Paraku osutusid need püüdlused formaalseteks. Keskharidus üldhariduskeskkoolis ja kutsekeskkoolis esindasid erinevat kvaliteeti. See mõjutas nende koolide õpilaste kõrgkooli edasipääsemise võimalusi. Tegelikult kujunesid kutsekeskkoolid tupikkoolideks, ehkki formaalselt oli neis õppinutele tee kõrgkooli lahti.⁴⁵ Nii kärbiti madalama haridustasemega vanemate, sageli tööliste lastel, kes põhikooli järel arvukalt kutsekoolidesse astusid, juba õppeasutuse valikuga eeldusi sotsiaalseks tõusuks, sest sotsiaalne seisund omandati Nõukogude ajal enamjaolt kindlat tüüpi hariduse kaudu.⁴⁶ 1988. aastal oli Eestis 48 kutsekeskkooli, kus õpetati 121 erialal.

Nõukogude haridussüsteemi demokraatlikkuse tõenduseks peeti keskhariduse massilisust ja vastavate õppimisvõimaluste rohkust. Selles osas oli tõesti edasiminekuks, mis ei küündinud küll näiteks USA ja Jaapani vastavate näitajateni.⁴⁷ Hariduse demokraatlikkuse vastandmõiste on hariduse sotsiaalne determineeritus või seisuslikkus. Hariduse massilisus ja isegi kättesaadavus on suhteline, koolide arvukus teeb hariduskorralduse vaid näiliselt demokraatlikuks, mida kinnitab Nõukogude Eesti kutsekeskkoolide kogemus. Et 1970. aastatel toimunud keskhariduse ekspansiooniga ei kaasnenud kõrgkooli vastuvõtu olulist laienemist, halvenesid keskhariduse saanute kõrgkooli astumise võimalused. Üleminek massilisele keskharidusele kindlustas selle küll kõigile noortele, olenemata nende sotsiaalsest päritolust, kuid pääs kõrgkooli jäi madalama sotsiaalse päritoluga noortele, kes olid õppinud kutsekeskkoolis või tehnikumis, tunduvalt kitsamaks. Seega ei toonud massiline keskharidus kaasa sotsiaalse päritolu mõju vähenemist noorte haridustasemele, vaid vastupidi, see isegi suurenes.⁴⁸ Taasiseseisvumise järel on hariduse demokratiseerumise näitajaks toodud fakt, et märkimisväärse osa (1994/95. õppeaastal veerandi) kõrgkooli sisseastunutest moodustavad elukutset andva õppeasutuse lõpetanud. Vastavalt on siis vähenenud gümnaasiumilõpetanute osatähtsus.⁴⁹ Üliõpilaskonnas on nüüd noorsoo erinevad ringkonnad võrdsemalt esindatud. Kokkuvõttes oli 1960. aastate keskpaigaks Eestis jõutud selleni, et valdav osa kooliealistest noortest käis koolis. See oli märkimisväärne saavutus, kuigi eeskätt kvantitatiivne. Kvantiteedi ja kvaliteedi harmooniline arendamine nõudnuks suuremat hariduse väärtustamist ja finantseerimist.

⁴⁵ **Hinno, K.** Bildung und Sozialstruktur. Das Fallbeispiel Estland. Marburg, 2004, 27.

⁴⁶ Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundavad faktorid. Toim M. Titma. Tartu, 2001, 76. Keskhariduse tüüpi valik sõltus ema haridustasemest ja isa sotsiaalsest seisundist. Noortest, kelle emal oli kõrgharidus, jätkas õpinguid keskkoolis 85% ja vaid 5% neist läks kutsekeskkooli. Algharidusega ema puhul ulatus kutsekeskkoolis õpinguid jätkanute protsent 42-ni. Kui isa oli kõrgharidusega juht, läks lastest 10% kutsekeskkooli; kui isa oli tööstustöölaine, siis 28%. **Helemäe, J., Saar, E., Võõrmann, R.** Kas haridusse tasus investeerida?, 65, 67.

⁴⁷ **Rohlen, T. P.** Japan's High Schools. Berkeley; Los Angeles; London, University of California Press, 1983, 2–3.

⁴⁸ **Helemäe, J., Saar, E.** Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel, 87–88.

⁴⁹ Haridus. – Eesti inimarengu aruanne 1996, 17.

KÕRGHARIDUS VAJAB UUT STRATEEGIAT JA ORIENTIIRI

Kõrgkoolide ümberkorraldamise kavandas 1940. aasta augustis Eesti NSV Hariduse RK ja selle kiitis heaks NSV Liidu Kõrgemate Koolide Komitee. Valandati õppejõude, Tartu ülikoolis likvideeriti usuteaduskond, majandusteaduskond aga viidi Tallinna Tehnikaülikooli (viimane nimetati märtsis 1941 Tallinna Polütehniliseks Instituudiks). Loodi marksismi-leninismi aluste kateedrid, ainesüsteemilt mindi kursuste süsteemile. Loengutest osavõtt tehti kohustuslikuks ja likvideeriti üliõpilasorganisatsioonid. Asuti kujundama uuele võimule sobivat üliõpilaskonna koosseisu: sisseastujatelt nõuti tõendit sotsiaalse päritolu ja vanemate varandusliku olukorra kohta. Ülikool kaotas teaduskraadide andmise õiguse, tehti plaane arstiteaduskonna eraldamiseks iseseisvaks instituudiks. Nii püüti lammata *Tartu vaimu* ja õpetamise ning teadustöö vabadus kadus hoopis. Nagu keskkoolis kaotati ka kõrgkoolis õppemaks, kuid mitte nendel, kelle vanemad said *mittetõist tulu*. NSV Liidus olid keskkool ja kõrgkool maksulised kuni 1956/57. õppeaastani. Nagu kutse- ja keskerikoolid käisid kõrgkoolidki ühe ametkonna käest teise kätte.

Kõrgkoolide statsionaarsetesse osakondadesse pääsemisel oli nõukogude noortel ees rohkem kitsendusi ning tõkkeid kui USA-s ja teistes arenenud tööstusmaades. Prantsusmaal näiteks loeti üliõpilaste valikulist vastuvõtmist riiklikesse ülikoolidesse põhiseadusevastaseks. Nn sotsialismimaad noorte niisugust õigust ei tunnustanud.⁵⁰ Nõukogude kõrgharidussüsteemi iseloomustas liialdamine kaug- ja õhtuse õppega. Stalini eluajal puudus veel Eesti kõrgkoolides ja tehnikumides efektiivne kaugõppekorraldus. Eriti rõhuti õppimisele töö kõrvalt 1950. aastate lõpust alates. Kaugõppe arendamist kõrgkoolide põhiliseks õppetöövormiks võeti riikliku ülesandena. Kaug- ja õhtuste osakondade üliõpilastele tehti soodustusi, sh pikkade õppepuhkuste näol. Unistati, et kaugemas perspektiivis sulab statsionaarne õppimine kaugõppega kokku üheks õppevormiks.⁵¹ Õigesti rõhutati, et teaduse ja praktika areng nõuab, et üha enam haritlasi omandaks kõrghariduse rohkem kui ühel erialal või valdkonnas.⁵² Ometi ei muutunud see Nõukogude Liidus ulatuslikuks nähtuseks. Ehkki saavutati muljetavaldavaid kvantitatiivseid näitajaid, ei pääsenud Nõukogude Liidu kõrgkoolidesse kunagi kõik keskharidust omavad soovijad. Selekteeriti mitmete tunnuste alusel: sõjajärgsel ajal sotsiaalne päritolu ja *ankeedi puhtus*, hiljem tööstaaži olemasolu ja teenimine Nõukogude armees. Keskkoolilõpetanutelt nõuti asutuste, ettevõtete ja ühiskondlike organisatsioonide (ametiühing, komsomol) soovitusi, eeliseid andis töölisnoorte ettevalmistusosakonna lõpetamine jne. Üliõpilaskandidaadi teadmised ja võimed ei olnud sellel skaalal ainumääravad ja ka mitte kõige mõjuvamad. Kõrgkoolidesse vastuvõtu poliitika jäi ka Stalini-järgsetel aastatel kummaliseks, demokraatlikule arusaamale vastuvõetamatuks, kus endiselt tehti eelistusi sotsiaalsete näitajate põhjal.

⁵⁰ Hobsbawm, E. Äärmuste ajastu. Lühike 20. sajand 1914–1991. Tallinn, Varrak, 2002, 330.

⁵¹ Pesti, M. Kõrgem haridus uutel teedel. – Eesti Kommunist, 1960, 5, 54–55.

⁵² Samas, 55.

Kõrgkooli õppeajast hõlmas märgatava osa ideoloogiline kasvatustöö, spetsialistide üldhumanitaarne haritus ja teadmised juhtimisest, psühholoogiast ning eetikast jäid tagasihoidlikeks. Kasvatustöö oli üle politiseeritud. Tehnoloogiline revolutsioon nõudis aga töötajatelt üha enam vastutustunnet ja inimlikkust.

Sõja järel oli Eestis vähem üliõpilasi kui sõja eel. Põhjused olid vaid osaliselt objektiivsed, s.o hävinguga seotud. Olulist osa mängis ka nõukogude haritlaspoliitika oma ebademokraatliku selektsiooni ja üliõpilaste ning õppejõudude tagakiusamisega. Päevastes osakondades kasvas üliõpilaskond suhteliselt aeglaselt: 1945. aastal 3 577, 1951. aastal 7 007, 1961. aastal 8 074, 1971. aastal 12 491, 1981. aastal 16 005 ja 1985. aastal 14 145.⁵³ Tsentralismi varisemise aastatel suurenes päevaste osakondade üliõpilaste arv (1990. aastal 17 172), mis taasiseseisvunud riigis omandas enneolematu tempo. 1960. aastatel, mis maailmas oli kõrghariduse kiire kasvu kümnend, jäi Eestis üliõpilaste arvu kasv üleliidulisele keskmisele alla: Eestis kasvas päevaüliõpilaste arv 8 074-lt (1961) 12 491-le (1971), Nõukogude Liidus aga 2 396 000-lt (1960/61) 4 581 000-le (1970/71).⁵⁴ Ülikoolide kasv ei olnud 1960.–1970. aastatel sotsialismimaades nii silmatorkav kui samal ajal turumajandusega riikides. Hiinas aga likvideeris kultuurirevolutsioon sisuliselt kõrghariduse hoopis.⁵⁵ 1970.–1980. aastatel jäi idablokk Läänest ikka rohkem maha. Kõrgharitlaskonna massiliseks muutumine oli probleem, millesse Nõukogude juhtkond ei suhtunud üheselt.⁵⁶ Teatavasti oli ideoloogia keskseks ideeks erinevuse järkjärguline kadumine vaimse ja füüsilise töö vahel. Tegelikkus oli aga järgmine: ühelt poolt säilis füüsiline töö, milles vaimset elementi oli minimaalselt, liigagi suures ulatuses, teisalt kasvas vaimset tööd tegevate inimeste hulk. Kokkusulamist võis kohati mingil määral tõestada, kuid vähemalt sama selge oli polariseerumistendents. Kui 1970. aastatel kõnelesid parteijuhid, et insener-tehniline intelligents on Nõukogude ühiskonna kõige kiiremini kasvav kiht, siis oli selles uhkustunde kõrval ka teatud nõutust. Loomulikult püüti uue jõuga tugevdada tööliste osakaalu parteis. Samal ajal hakkas kõrgkoolidest ellusaadetavate spetsialistide hulk vähenema. Eestis olid need näitajad järgmised: 1981. aastal 3 709, 1985. aastal 3 575 ja 1988. aastal 2 706 lõpetanut. Väike tõus ilmnes alles kümnendi lõpul: 1989. aastal 2 977 ja 1990. aastal 3 129 lõpetanut. Langustendents iseloomustas ka keskerihariduskoolide lõpetanute arvu: 1983. aastal 5 895 ja 1990. aastal 4 747 lõpetanut.⁵⁷

⁵³ **Rajangu, V.** Kõrgharidus, 458.

⁵⁴ **Coombs, P. H.** The World Crisis in Education, 208.

⁵⁵ **Hobsbawm, E.** Äärmuste ajastu, 328.

⁵⁶ Üheks massiharitlaskonna mõiste kriteeriumiks võiks olla tööga hõivatud elanikkonna ja töötavate kõrgharitlaste suhe 10 : 1-le. Eesti haritlaskond jõudis sellesse staadiumi 1970. aastatel: 1959. a üks kõrgharitlane 28, 1970. a 14, 1979. a 9 ja 1989. a 7 töötaja kohta.

⁵⁷ Andmed a-te 1945–1983 kohta vt Eesti NSV rahvamajandus 1983. aastal. Tallinn, 1984, 234, 238; a-te 1985–1988 kohta vt Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal. Statistika aastaraamat. Tallinn, 1989, 318, 321; a-te 1989 ja 1990 kohta vt Statistika aastaraamat 1991. Tallinn, 1991, 161, 164; 1984. a kohta vt Eesti NSV rahvamajandus 1985. aastal. Statistika aastaraamat. Tallinn, 1986, 250, 253.

Nõukogude Liidu majandus arenes aastaid ekstensiivselt, mistõttu tehnoloogiline mahajäämus Läänest paistis vähem silma. 1960. aastateks olid vabad ressursid otsakorral, edasine areng nõudis majandusliku efektiivsuse suurendamist, mis eeldas igakülgset tehnoloogilist protsessi.⁵⁸ Siin takerdus Nõukogude Liit aga oma vastuoludesse. Sama teed läks ka haridus, kus areng laiuti ei taganud enam edasiminekut. Kõrghariduse andmist asuti piirama: vähendati õhtuste osakondade ja kaugõppeüliõpilaste arvu. Näiteks õppis Eesti kõrgkoolides kaugõppes 1965. aastal 8 934, 1985. aastal aga 7 576 inimest.⁵⁹ Analüüs näitas, et keskhari- dusejärgset haridust ei olnud Eestis arendatud kooskõlas hõive struktuuriga. Kõrg- haritlased töötasid sageli madalamat haridust nõudval kohal: 1985. aastal töötas töö- liskohal 4,4% Eesti kõrgharidusega spetsialistidest ja 1989. aastal 5,5%. Keskeri- haridusega spetsialistide puhul olid vastavad näitajad 27,1% ja 33,6%. Seda nähtust püüdis ametlik ideoloogia omapäraselt ülistada kui tõendit vaimse ja füü- silise töö kokkukasvamisesest kommunismi ehitamise käigus. Ometi pidas osa nõu- kogude sotsioloogidest seda juba 1980. aastatel mitte uhkuseks, vaid väärarenguks: “Inseneride töötamine töolistena /.../ kinnitab olemasoleva juhtimissüsteemi või- metust tagada ühiskonna sotsiaalsete ressursside efektiivset funktsioneerimist.”⁶⁰ Tänu sellisele poliitikale ei ilmnenud Nõukogude Eestis mitte kõrgharitlaste töö- puudus, vaid nende alahõive hariduslikus mõttes, mis põhjustas tööga rahulolema- tust.⁶¹ Oleks vale öelda, et kõrghariduse heaks midagi ei tehtud. Sellest kõnelevad TPI ülikoolilinnak Mustamäel, mis põhijoontes valmis 1960. aastatel, ja mitmed TRÜ õppe- ja muud hooned 1970.–1980. aastatest. Puudu jäi aga vabast vaimust ja paindlikkusest teadus- ning ülikoolipoliitikas. Haridussüsteemi, eriti kõrghari- dusse, suhtus Nõukogude juhtkond üldiselt tehnokraatlikult. Sellele vaatamata ise- loomustas haridust suur tehnoloogiline mahajäämus.

Kõrghariduse jätkuvast diferentseerimisest ja globaliseeruva haridusvälja mõnede moodsate algete tekkest annab tunnistust, et 1970. aastatel andsid Eesti kõrgkoolid lõpetanud juba sellistelgi uutel erialadel nagu automatiseeritud juhtimis- süsteemid ja majandusküberneetika. Ometi ei loobunud eesmärgist, et iga kõrg- kooli lõpetanud spetsialist oleks saanud ka Nõukogude partokraatiat teeniva poliit- töötaja väljaõppe. Kuigi pedagoogikateadlased teadsid, et arenenud maades käsita- takse professionaalsust üha laiemalt protsessina, mida ei omandata mõne aastaga kõrgkoolis, vaid ka pidevalt tööelus, jäi selle praktiline elluviimine puudulikuks ja sageli primitiivseks. Individuaalõppe rakendamine nõukogude kõrgkoolis oli liialt tagasihoidlik. See algas hiljem ja jäi Läänest kaugele maha. 20. sajandi teise poole tehniline kõrgharidus nõudis otsesidemeid tööstuse ja kogu rahvamajan- dusega. Sellest räägiti palju, kuid paradoksaalselt ei vastanud nende efektiivsus kaugeltki aja nõuetele.⁶² Samas olid kõrgkoolide õppejõududel, kõnelemata kesk-

⁵⁸ Kõörna, A. Prometheuse teener. Tartu, 2002, 68–69.

⁵⁹ Rajangu, V. Kõrgharidus, 458.

⁶⁰ Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно – структурная концепция. Москва, 2003, 61.

⁶¹ Teder, J. Teel turumajandusse – kellega?, 2. – Tehnika ja Tootmine, 1990, 11, 7.

⁶² Tamm, B. Teaduslik-tehnilisest progressist ja kõrgharidusest. – Eesti Kommunist, 1988, 9, 59.

või kutsekoolide õpetajatest, enese välismaal täiendamise võimalused ülinapid, paljudel aga puudusid üldse. Nõukogude kõrgharidus vajas põhjalikku ümberkorraldamist, viimaks seda vastavusse üldise keskhariduse ja massiharitlaskonna kujunemise ajajärgu tingimustega.

PÄÄSETEE OTSIMINE KRIISIST

Eesti intellektuaalid mõistsid, et hariduskriis oli käes. Impeeriumi viimasteks kümnenditeks oli kool akadeemik Heino Liimetsa arvates ummikus, sest ei suutnud ühiskondlike muutustega kaasas käia ja oli arengust maha jäänud.⁶³ Kasutades P. H. Coombsi hariduskriisi termineid, süvenesid kohandumisraskused ja lõhe laienes. Tänapäeva Venemaa autorid tunnistavad, et Nõukogude hariduskorraldust tabas sügav kriis, kuid nad seostavad seda enamasti vaid 1980. aastatega.⁶⁴ On ka neid, kes jagavad Nõukogude hariduslooa kahte põhietappi: tõus kuni 1950. aastate lõpuni ja allakäik 1960. aastate algusest, mis jõudis 1980. aastatel ilmselgesse kriisi.⁶⁵ Vene autorid kirjutavad impeeriumist üldiselt ja tavaliselt ei arvesta okupeeritud Baltimaade traagilist eriolukorda.

1980. aastate teisel poolel lõdvenes NSV Liidu kontroll Eesti hariduselu üle. Kui perspektiivis hakkas terendama vabam tulevik, mõistsid mõtlevad pedagoogid, et tuleb kasvatada inimest, kes tahab hoolt kanda oma riigi käekäigu eest, kes oskab olla demokraatliku ühiskonna vastutustundlik kodanik. Ühtlasi leiti, et noor inimene peab suutma vastutada ka oma isikliku arengu ja omaenese saatuse eest. Vaba elukorraldus ja liberaalne turumajandus nõuab ka iseseisvalt toimivat kooli. Niisuguseid mõtteid väljendati pedagoogide nõupidamistel ja pressis.⁶⁶

Kümnendi lõpul alustati hariduse detsentraliseerimist, otsustamisõigust anti kohalikele haridusorganitele ja koolijuhtidele. Uuendati hariduse sisu ja venekeelset kooli püüti Eestile lähendada. Vabariigi suveräänsuse ja IME taotlemise aastatel hakati otsima võimalusi haridussüsteemi muutmiseks Eesti-keskseks ja iseseisvaks, eriti kõrgkooli radikaalseks ümberkorraldamiseks. Teadvustati, et suurriiklik haridusideoloogia, mis kõlavatest sõnadest hoolimata alahindas reanimise arendamist, väikesele rahvale ei sobi. 1987.–1988. aastal toodi avalikkuse ette hariduse uued eesmärgid ja ideaalid. Aktuaalseks põhiteesiks kujunes, et mitte mingisugused *kõrgemad riiklikud huvid* ei õigusta inimese arenguvabaduse piiramist. Haridus pidi saama rahvuskultuuri taimelavaks, samaaegselt õpetama erinevate kultuuridega suhteid looma. Uuendamise peasuundadeks peeti demokratiseerimist, humaniseerimist ja hariduse väärtustamist. Nagu eestikeelne nii pidi ka venekeelne keskharidus hõlmama 12 õppeaastat. Levis mõte, et kool tuleks vabastada

⁶³ Akadeemik Heino Liimetsa lugu. – Kultuur ja Elu, 1988, 1, 31.

⁶⁴ **Богуславский М.** Образование. – Большая Российская Энциклопедия. Россия. Москва, 2004, 683.

⁶⁵ **Капранова В. А.** Становление и развитие предвуниверситетской школы в Европе. Минск, 1996, 110.

⁶⁶ **Roots, H.** Isiksuse demokratiseerimine. – Nõukogude Kool, 1988, 1, 24.

ühiskonna diktaadi alt ja lõpetada riiklik monopol haridusele, isegi lahutada kool riigist, nagu omal ajal eraldati kirik koolist. Kool tuli vabastada poliitilisest survest, prioriteet anda üldinimlikele väärtustele. Kõrgkoolidele tuli anda autonoomia ja võtta suund laiemal profiiliga spetsialistide koolitamisele. Kiideti heaks idee kõrgkoolide regionaalsete filiaalide avamisest.⁶⁷

Uus vaatekoht (ehkki vanas, marksistlikus mõistesüsteemis) oli, et haridust ei käsitata pealisehitise, vaid baasina. Seega nõuti loobumist hariduse ainelisest diskrimineerimisest ja hariduse finantseerimisest nn jääkmeetodil.⁶⁸ Vahendid kooli muutmiseks innovatsioonimehhanismiks pidi andma tööstuse ekstensiivarendamise lõpetamine Eestis ja vabanenud summade suunamine haridusse ja teadusse.⁶⁹ Kõrgkooli põhiprobleemina nähti nüüd õpetuse kvaliteeti; kinnitati, et suveräänses vabariigis ei vajata spetsialistide hulgalist vorpimist. Kvaliteedi pidi tagama kõrgkoolide ning teadusasutuste senisest tihedam koostöö, väljumine rahvusvahelisest isolatsioonist, välismaa külalisõppejõudude kasutamine ja üliõpilaste ning aspirantide suunamine välismaale.⁷⁰ Õpetajad ja õpilased (*resp* üliõpilased) hakkasid kord iseseisvust omanud ja selle taastamist taotlevat rahvast alandavat Nõukogude haridussüsteemi omaalgatuslikult lammutama juba enne süsteemi täieliku halvatuse saabumist. Läänega koostööle orienteeritud hariduslik suund jõudis 1980. aastate lõpul alternatiivsete institutsioonide loomiseni, nagu Estonian Business School.

KOKKUVÕTE

Eesti NSV *suveräänsus* osutus ka hariduse vallas juba 1940.–1941. aastal fiktsiooniks. Koolisüsteemi vaadeldi NLKP eesmärkidest lähtuvalt kui nõukoguliku mõtteviisi kujundajat ja kuuleka ning vähenõudliku tööjõu koolitajat. Hariduselu juhtnöörid esitas NLKP oma kongressidel ja pleenumitel, millele järgnesid üleliidulised ja nende alusel vabariiklikud haridusseadused ning määrused. EKP, kelle ülesanne oli organiseerida NLKP otsuste täitmist Eesti NSV-s, juhtis ja kontrollis kultuuri, sh haridust ja teadust, oma vastavate osakondade, samuti riiklike haridusorganite ja õppeasutuste parteiorganisatsioonide kaudu. Osa koole ja kõrgkoole viidi otse üleliidulisse alluvusse. Seega ei saa rääkida kogu Eesti NSV haridussüsteemi kohalikust juhtimisest. Kuid selleski osas, kus kohalikku juhtimist lubati, oli see alati allutatud üleliidulistele institutsioonidele. Õpetaja tööd hinnati ühiskondliku aktiivsuse ja õppeedukuse protsendi alusel, mis viis õpilaste õpimotivatsiooni langemisele. Impeeriumi lõpu eel näitas sotsioloogiline uuring, et õpetaja kui loovisiksus oli kaotanud oma koha ühiskonnas.⁷¹ Õppetöös pandi liialt rõhku faktidele. Vene keelt õpetati eestlastele väidetavalt vabatahtlikkuse alu-

⁶⁷ **Rajangu, V.** Entwicklungswege des Bildungswesens in Estland. Eesti ühiskonna arengu sotsiaalsed ja õiguslikud aspektid. – Tallinna Tehnikaülikooli Toimetised, 1993, 735, 57–59.

⁶⁸ **Ruus, V., Neudorf, R.** Eesti haridussüsteem statistikapeeglis. Tallinn, 1995, 43.

⁶⁹ **Virkus, R.** Uuenev kõrgkool: hoovõtult tegudele. – Eesti Kommunist, 1989, 10, 45.

⁷⁰ Samas, 43–44.

⁷¹ **Kirch, A., Kirch, M.** Eesti ja vene õpetajate kultuurihuvidest ja rahvushoiakutest. – Nõukogude Kool, 1989, 10, 11.

sel, kuid sundus ja kontroll oli selle õpetamise üle suurem kui üheski teises aines.⁷² NLKP asetask erilist rõhku töökasvatusele ja töötahte õhutamisele, mida mõisteti primitiivselt. Vaja oluks aga enam arendada elukestvat õppimist, mõtlemisvõimet ning loovust ja anda vabadust.

Hariduse demokratiseerimine osutus sõnakõlksuks. Juba esimesed okupatsiooni-kuud tõid kaasa jõhkra sotsiaalse vahetegemise, mis oli absoluutne (kodanliku ühiskonna nn klassikoolis oli kehvast kodust lapsel vähemalt lootust abirahale või õppemaksust vabastamisele). Arendati kutsekoolide võrku, mis oli töölisnoorte hariduslik umbtänav. Ning kui lõpuks oli keskharidus massiliseks muutunud, hakkas kõrghariduseni pääsejate selektsioon toimima lihtsalt keskkoolilõpetanute tasemel, s.o nn pudelikaelana toimis senisest kõrgem haridustase.⁷³

Tänu Eesti kooli ja õpetajaskonna traditsioonidele, samuti loovharitlaste ning haridusjuhtide (eeskätt haridusminister Ferdinand Eiseni) pingutustele õnnestus siiski säilitada eestikeelses koolis kohalikku ja rahvuslikku omapära. See väljendus üldhariduskooli pikemas õppeajas (1958–1964/65 oli kogu NSV Liidus 11-aastane keskkool), koorilaulutraditsiooni edasikandmises ja õpilaste massilises osavõtus rahvuskultuuriüritustest, mida võib vaadelda õpilaste ja õpetajate passiivse vastupanuna, võib-olla ka selleaegse kooli ühe varjatud funktsiooni väljendusena.

Nii stalinismi ajal kui ka 1970. aastate lõpu uusstalinistliku surve tingimustes jäi eesti keel ja kirjandus üheks kõige keskmaks õppeaineaks, emakeelset haridust pidasid nii õpilased kui lapsevanemad eestlaste loomulikuks õiguseks. Haridussüsteemi lausvenestamist 19. sajandi lõpu vaimus ei korratud, kuid seda püüti teostada järk-järgult. 1970.–1980. aastatel üritati vormida ühtset nõukogude rahvast ühe keele, s.o vene keele baasil. Keeleline agressioon tugevnes. Eesti keelt tõrjuti paljudes keskeriõppeasutustes ja üritati piirata eestikeelset kõrgharidust. Eestlased tajusid selgesti rahvuskultuurile tõeliselt kriitilise etapi lähenemist, kui kõrg- ja keskkool taheti valdavalt venekeelseks muuta. Oli näha, et impeeriumi valitsevad ringkonnad valisid 1970. aastail ummikust väljapääsemise vahendiks taas ägeda keelelise ja kultuurilise venestamise. Intelligentsi aatelisema osa ja õppiva noorsoo vastus sellele olid dissidentlus, õpilasrahutused ja 40 kiri, milles on õigusega nähtud stagnatsiooniperioodi lõpu algust.

1950.–1960. aastatel oli maailmas üldtunnustatud hariduse sirgjoonelise, piirideta arengu kontseptsioon. See põhines usul, et haritud inimeste pidevalt kasvav rakendamine on majanduskasvu aluseks, et arenevad majandused suudavad tööd anda kõigile eriharidusega inimestele, kui tahes palju neid ka koolitatakse. Seejuures loodeti liialt minevikust pärit haridussüsteemile, hinnati üle selle suutlikkust teaduse ja tehnika kiirarengule põhineva majanduse ja muude eluvaldkondade nõudmistega sammu pidada.⁷⁴ Teadus- ja tehnikarevolutsioon oli kogu maailmas tuntud mõiste, kuid pedagoogikarevolutsioonist ei julgetud õieti kõneldagi. Sel-

⁷² Eisen, F. Kakskümmend aastat Tõnismäel, 972.

⁷³ Helemäe, J., Saar, E. Eesti haridussüsteem 20. sajandi teisel poolel: kohortide võimalused ja valikud, 88.

⁷⁴ Coombs, P. H. The World Crisis in Education, 172–173.

gus, et spetsialistide ettevalmistamise optimaalset plaani on väga keeruline välja töötada. Ka rangelt tsentraliseeritud ja *plaanimajandusega* Nõukogude Liit oli majandusarengu ja tulevaste haridusvajaduste kooskõlastamisel raskustes nagu paljud teisedki riigid, kusjuures siinsed probleemid sarnanesid paljuski arengumaade omadega. Tunti uhkust inseneride massilise koolitamise üle, kuid maha jäädi majandus- ja juhtimisteadlaste koolitamisel – nendel aladel õppis USA-s kaks korda rohkem üliõpilasi kui NSV Liidus.⁷⁵

Nagu majanduslikus ja sõjalises konkurentsisis nii rauges NSV Liidu jaks ka hariduse võidujooksus. Viimase osas selgus see sajandi kolmanda veerandi lõpuks. UNESCO riikides hinnati noorsoo haridustaset, informeeritust, võõrkeelte oskust, lugemust jne intellektuaalsuskoeffitsiendi põhjal. 1950. aastate algul paigutati NSV Liit selle järgi kolmandale, 1960. aastatel koguni teisele kohale. 1980. aastate keskpaigaks olid aga impeeriumist nii noorsoo kui kogu elanikkonna intellektuaalsuskoeffitsiendi osas möödunud kümned riigid.⁷⁶

Kooli arengut pidurdas Nõukogude Liidu isoleeritus ülejäänud maailmast. Õppetöö efektiivsust vähendas ka puudulik varustatus moodsa infotehnika, mis osalt tulenes rahanappusest ja vastava kodumaise toodangu puudumisest, kuid ka riigivõimu kartusest oma alamate ees. Ilmnes juhtkonna teadlik või vähemalt alateadlik hirm suletud süsteemidele hukatusliku elektroonilise infoajastu ees. Ses suhtes on iseloomulik, et igasugust kopeerimis- ja paljundustehnikat lubati soetada rangete piirangutega, isegi tavalised trükimasinad olid eriarvel. Infonälg oli üks Nõukogude hariduskriisi silmapaistev erijoon.

Haridussüsteem pidi kaasa aitama ühiskonna sotsiaalse homogeensuse suurenemisele. Tegelikult osutus see protsess Nõukogude Liidus nagu paljudes maa-ees oodatust palju keerulisemaks. Hoolimata partei haritlaspoliitilistest taotlustest kujundada intelligents peamiselt tööliste ja kolhoositalurahva baasil, oli ka Nõukogude Liidu haridussüsteemi kodeeritud, et see andis suuremad võimalused lapsele, kellesse vanemad olid sisendanud hariduse väärtustamise ja õppimismotivatsiooni.⁷⁷ Läbi poliitilise sõela, võttes arvesse päritolu ning rahvust, pääses mõnedesse sõjakoolidesse ja diplomaatilisele ning parteitööle ettevalmistavatesse õppeasutustesse. P. H. Coombs väitis 1985. aastal, et Nõukogude Liidu hinnatuimad ülikoolid Moskvas ja Leningradis on nõukogude kesk- ja kõrgema klassi noorte (akadeemikute, kindralite, komissaride, parteiesimeeste ning rahvakunstnike laste) kasvulava, kus nad valmistuvad juhtivale kohale tõusmiseks.⁷⁸

Ometi tõusis elanikkonna haridustase. 1939. aastal tuli Eestis 1 000 inimese kohta (alates 10. eluaastast) neid, kellel oli kõrg-, kesk- või mittetäielik keskharidus, 161 (NSV Liidus 108), 1979. aastal aga 630 (NSV Liidus 638). 1970. aastal oli keskeri-, lõpetamata kõrg- ja kõrgharidusega 20,3%, 1979. aastal 29,4% töötä-

⁷⁵ Миронов В. Б. Век образования. Москва, 1990, 162.

⁷⁶ Samas, 145–146. Riikide statistika erinevuste tõttu võib UNESCO paremusjärjestustes ette tulla ka üsna kummalisi eksitusi. Selle kohta vt Teder, J. Teel turumajandusse – kellega?, 2. – Tehnika ja Tootmine, 1990, 11, 7–8.

⁷⁷ Vrdl Coombs, P. H. The World Crisis in Education, 212.

⁷⁸ Samas, 216.

vast rahvastikust. 1989. aasta rahvaloenduse järgi oli Eestis kõrgharidusega 10,7% rahvastikust (alates 10. eluaastast) (1934. aastal 0,8%, 1970. aastal 4,7%).⁷⁹ Formaalariduse kvantitatiivsed näitajad olid 1991. aastal Eestis mõneski aspektis võrreldavad arenenud riikide omadega ja ületasid osaliselt Kesk-Euroopa sotsialismimaade omi.⁸⁰ 1989. aastal olid Baltimaad postsekundaarse hariduse näitajate poolest Ungarist ees, kuid Soomest jäid maha.⁸¹ 1920.–1930. aastatel oli aga Eestis 100 000 elaniku kohta üliõpilasi rohkem kui põhjanaabril.

1980. aastate keskpaigaks oli kirjaoskuse protsent Nõukogude Liidus jõudnud küll 100 lähedale, kuid 20. sajandi lõpul ei iseloomustanud see enam maa arengutaset sel määral kui sajandi algul. Enam kõneles tõsiasi, et üle 30% tööstuses hõivatutest ja 70% põllumajanduses töötavatest inimestest tegi päevast päeva lihtsat käsitsitööd.⁸² Paraku määras just viimane näitaja – ilmselt rohkem kui ponnistused üldise keskkariduse suunal, tuumaarsenal ja kosmosetehnika – impeeriumi asendi ülemaailmsel tsivilisatsioonikaardil. Nõukogude ühiskond ei saanudki küpseks industriaalühiskonnaks. Industriaalajastu ülesanded olid veel osaliselt täitmata, seetõttu takerdus ka teaduslik-tehniline revolutsioon ja sammud infoühiskonna suunas jäid lühikesteks.

Nõukogude hariduspoliitika oli konfliktne nii isiksuse-ühiskonna kui ka keskuse-ääremaa (liiduvabariigi) tasandil. Nappis perspektiivitunnetust, liialt keskenduti oleviku vajadustele ja majanduse hetkeseisu umbsõlmedele. Kujundlikult öeldes õpetati arvelauda ajal, mil tulnuks noori harjutada töötama raalidel. Õeldu ei olegi pelgalt kujund, vaid 1960. aastate TPI majandusteaduskonna reaalsus.⁸³ Tulemus oli, et Nõukogude süsteem ei suutnud rahuldada ei rahva ainelisi ega vaimseid vajadusi.

Kogu maailma haridus oli 20. sajandi teisel poolel teinud edusamme, eriti industriaalmaades, mille hulka kuuluvaks loeti ka Nõukogude Liit. Ehkki usalduskriis hariduse (*resp* haridussüsteemi) vastu andis end tunda, püsis usk hariduse jõusse endiselt. Nii oli see okupeeritud Eestiski, kus pealesunnitud ja võõrsilt valitsetavale koolikorraldusele vaatamata oli rahva haridustase ikkagi tõusnud. Samas oli nõukogude haridussüsteem üks relvi *teises vallutuses*, mis eestlaste ajaloo-teadvust ja ajaloolist mälu paratamatult mõjutas. Okupatsiooni, allasurutust põlissetab aga kõige enam harimatus. Haritus, ka rõhuja kontrolli all antu, muudab allutatu ikkagi sotsiaalselt arenenumaks, seega raskemini valitsetavaks ja juhitavaks.⁸⁴

Kool aitas juba oma latentse funktsiooni tõttu kaasa rahvusliku identseuse säilimisele, kujundas eesti intelligentsi uued põlvkonnad. Kasv oli muljetavaldav: paarilt tuhandelt kõrgharitatlaselt 1944. aasta sügisel 142 000-ni 1989. aastal.

⁷⁹ Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel, I. Tallinn, 1995, 176–177.

⁸⁰ Harituse osaindeks, mis saadakse kirjaoskuse ja koolihõive osaindeksite põhjal, oli 1990. aastate algul Eestis 0,89, Kanadas 0,99, USA-s ja Soomes 0,98. – Eesti inimarengu aruanne 1996, 15.

⁸¹ Ruus, V., Neudorf, R. Eesti haridussüsteem statistikaopeeglis, 43.

⁸² Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества, 67, 97.

⁸³ Mereste, U. Toimunust ja kaasaelatust, 2. Meenutus aastaist 1964–1992. Tallinn, 2004, 38–40.

⁸⁴ Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества, 59.

Nõukogude haridussüsteemi ei rehabiliteeri asjaolu, et selles õppinuid ja kasvunud on jõudnud maailmakultuuri tippude hulka. Üliandekad inimesed leidsid sageli oma tee ka dogmadesse uppunud suletud süsteemis, kuid see ei tähenda, et neid tuleks pidada selle süsteemi produktiks.⁸⁵ Eesti seisund 20. sajandi maailmas oli erakordne: iseseisvumine, tunnustamine, Rahvasteliidu liikmelisus, rahvuskultuuri ning hariduse edukas areng – ja 50 aastat suurriikide okupatsiooni. Unikaalne oli ka meie hariduslugu, kus 1940. aastate sügava languse järel näitas statistika otse haridusplahvatust ja samas ilmnes hariduskriis, mida süvendas majanduse stagnatsioon ja okupeeriva totalitaarriigi ahistav survepoliitika.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on tehtud sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel (grant nr 5095).

EDUCATIONAL CRISIS IN SOVIET ESTONIA

Väino SIRK

Interesting ideas of Philip H. Coombs and the conception of the world crisis in education were known to Soviet researchers and leaders. However, they declared that educational crisis was unthinkable in a socialist country. Yet the crisis under discussion existed and deepened from year to year. At the end of the 1950s a long period of illogical and unproductive reforms (1958, 1964, 1984) started in the Soviet educational system. The main troubles of Soviet education were permanent financial dearth, closedness, reticence, scarcity of information, underestimation of modernisation and innovation, politisation and ideological oppression, self-praise and out-of-date technology. The decisive factor that brought failure in competition with the USA in the sphere of science and education was the lack of capital for investments into the system of higher education and science. All these shortages and shortcomings characterised schools and education in the Estonian SSR as well.

By the end of the 1930s the educational system of the Republic of Estonia had reached a level that would have enabled it to keep pace with the cultural progress of the democratic world. In June 1940 the Soviets occupied the small Baltic States, including Estonia. In the Soviet Union Estonian education was placed under Moscow's control and guided by Soviet ideology. It is no exaggeration to say that in occupied Estonia education sank into crisis already in 1940. In our opinion school and education of an annexed nation, just like its self-awareness, are always in crisis.

⁸⁵ Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ, 11.

Exclusion and inhuman repression of Estonian intellectuals (among these teachers and professors) began in 1940 and lasted during Stalin's lifetime. Despite the heavy pressure, education in Estonia continued to evolve. A solid European base in Estonian culture resisted hiddenly but tenaciously and was never entirely rooted up. However, free development of education was severely hindered.

After the death of Stalin the mindless terror ended and the loosening up of the regime took place. There was indeed a significant enlargement of secondary and university education in Estonia during the 1950s–1980s. The number of persons with a university education increased from some thousand after World War II to 142 000 in 1989. Nevertheless numerous limitations and hindrances on the ground of social origin and status of parents stood in the way to university education. The overwhelming majority of university students had graduated from secondary schools of good quality, which were not accessible for everybody.

That is why the author of this paper attempts to prove that although the broadening of the school net is in principle a democratic trend, it does not guarantee automatically a democratic educational system and equal opportunities for all young people.